

Національна академія наук України
Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України

На правах рукопису

ТИТАРЕНКО ДМИТРО МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 94 (477) “1941/1943”

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
(ЗОНА ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ)

07.00.01 – Історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант –
доктор історичних наук,
професор
Литвин Микола Романович

Львів –2014

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА	13
1.1. Історіографія проблеми	13
1.2. Характеристика джерел	28
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	47
РОЗДІЛ 3. ПЛАНИ ТА СПЕЦИФІКА РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ УСФЕРИ КУЛЬТУРИ В ЗОНІ ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ	63
3.1. Культурні процеси в контексті ідеології війни	63
3.2. Вермахт як фактор впливу на культурне життя	70
3.3. Органи місцевого самоврядування як чинники організації культурного життя	108
РОЗДІЛ 4. ІНСТИТУЦІЙНІ ТА ПОЗАІНСТИТУЦІЙНІ ПРОЯВИ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ	136
4.1. Театральні установи	136
4.2. Бібліотеки та архіви	168
4.3. Музеї	198
4.4. «Просвіта»	218
4.5. Культура свят та урочистостей. Комеморативні практики	235
РОЗДІЛ 5. ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ	255
5.1. Шкільництво	255
5.2. Професійна освіта	295
5.3. Вища школа	307

	3
РОЗДІЛ 6.ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНІ ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА ДУХОВНЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ	317
6.1. Преса, плакати, листівки	317
6.2. Кінематограф	353
6.3. Радіомовлення	370
ВИСНОВКИ	383
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	391
ДОДАТКИ	495

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ГАРФ – Державний архів Російської Федерації
- ГКО (ДКО) – Державний комітет оборони
- ГПУ (ДПУ) – Державне політичне управління
- ГУЛАГ – Головне управління виправно-трудових таборів, трудових поселень та місць ув'язнення
- ГФП – таємна польова поліція
- ЛННБ України ім. В. Стефаніка – Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка
- НБУ ім. В. Вернадського – Національна бібліотека України ім. В. Вернадського
- НКВД (НКВС) – Народний комісаріат внутрішніх справ
- НСДАП – Націонал-соціалістська німецька робоча партія
- ОКВ – Верховне командування Вермахту
- ОКГ – Верховне командування сухопутних військ
- ОУН – Організація українських націоналістів
- РГАСПИ – Російський державний архів соціально-політичної історії
- РГВА – Російський державний військовий архів
- РКУ – Райхскомісаріат «Україна»
- УСБУ – Управління Служби безпеки України
- УАПЦ – Українська автокефальна православна церква.
- УСБУ – Управління Служби безпеки України
- УШПР – Український штаб партизанського руху
- ХНБ ім. В. Г. Короленка – Харківська наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка.
- ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
- ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України
- ВА – Федеральний архів Німеччини (Берлін)
- ВА-МА – Військовий архів Федерального архіву Німеччини (Фрайбург)
- NIOD – Інститут досліджень війни, Голокосту та геноциду (Амстердам)

ВСТУП

Актуальність теми. Війна та нацистська окупація стали тими глобальними подіями, які відбулися не лише на долі держав та їх інститутів, але й на усталеному способі життя людей. Не стала винятком і Україна, на території якої окупаційний режим характеризувався особливою брутальністю. Умови нацистського «нового порядку» в окупованій Україні докорінно відобразилися на духовному світі населення, яке опинилося під окупацією, справили помітний вплив на всю систему його ціннісних координат. Окупація змінила можливості прояву суспільного життя населення, в тому числі й в культурній сфері. Проте тривалий час питання культурного життя на окупованій території залишалися поза належною увагою дослідників.

Публічна культура пам'яті, радянська історіографія були сфокусовані на злочинах нацистів, підпільній та партизанській боротьбі, економічній експлуатації окупованої території. Згадки про прояви культурного життя в період окупації з'являлися переважно в контексті зображення механізму нацистської пропаганди, колоніальних намірів нацистів, для ілюстрації колаборації з окупантами «нечисленних ворогів» радянської влади та характеристики дій нацистів щодо винищення історико-культурних цінностей українського народу. Вказані тенденції досліджень зумовлювали певну односторонність аналізу складних суспільно-політичних, економічних, культурних процесів періоду окупації. Периферійними проблемами, наприклад, були стратегії виживання творчої, педагогічної інтелігенції; табуованою темою залишалося знищення культурних цінностей ще напередодні окупації в процесі здійснення політики «випаленої землі» (коли все, що залишалося, втрачало будь-яке значення, а, отже, не мало шансів на збереження), розграбування їх з боку маргіналізованої частини суспільства.

Лише з 90-х років ХХ ст. у зв'язку з деідеологізацією історичної науки, відкриттям доступу до багатьох джерел із закритих до того часу фондів, у тому числі і з зарубіжних архівів, у дослідників з'явилася можливість по-новому

поглянути на проблеми, пов'язані із окупацією, висунути та обґрунтувати нові концептуальні положення. Останні були пов'язані передусім із формуванням антропоцентричного підходу, що ставив на порядок денний життя, побут, емоції пересічної людини, відходом від «чорно-білої» схеми історії, намаганням зрозуміти та пояснити вчинки всіх ключових політичних акторів, що діяли на окупованій території України.

Зміст та динаміка культурного життя на території України пояснювалися як загалом умовами воєнного часу і окупації державою, що *a priori* віднесла місцеве населення до розряду «неповноцінного» і не вважала за потрібне детально визначати загальні засади своєї політики у сфері культури, так і особливостями режиму в тій чи іншій зоні окупації. Певна специфіка політики нацистської Німеччини в культурній сфері проявилася на території тих областей України, які ввійшли до складу зони військової адміністрації.

Особливості культурного життя в ній зумовлювалися в першу чергу тим, що чільну роль у системі організації влади на окупованій території відігравали військово-адміністративні структури, які намагалися вплинути на перебіг культурних процесів у регіоні у вигідному для себе руслі. Характер культурного життя визначався також соціокультурними та етнодемографічними чинниками – високою питомою вагою російського та російськомовного населення, значним рівнем урбанізації (особливо на території Сталінської, Харківської, Ворошиловградської областей). Свою роль відігравали і політичні фактори – діяльність на території регіону українських націоналістів, які намагалися поширити свій вплив на всі сфери громадського життя, в тому числі культурну, дії радянського підпілля та партизан, частини прорадянськи налаштованої інтелігенції.

Проблеми культурного життя на згаданій території вже частково було висвітлено українськими та зарубіжними дослідниками. Проте характерною рисою більшості публікацій є аналіз культурно-освітніх процесів у мікроісторичній перспективі, на локальному рівні, що не дозволяє визначити загальні засади політики окупантів у культурній сфері на території всієї зони

військової адміністрації, особливості процесу створення та функціонування в її межах культурних осередків. З огляду на це автор вважав за потрібне на основі нових джерел, чільне місце серед яких займають матеріали з німецьких архівосховищ, визначити кількісні та якісні параметри культурних процесів у зоні військової адміністрації; фактори, які впливали на них.

Характеризуючи основні засади політики окупантів щодо місцевого населення в зоні військової адміністрації, дослідники слушно звертають увагу на те, що плани знищення СРСР багатьма з керівних військових діячів нацистської Німеччини розглядалися як «своє власне завдання». Хрестоматійною ілюстрацією реалізації цього положення в культурній сфері на окупованій території може бути наказ командуючого 6-ю армією Вермахту фон Райхенау «Про поведінку військ на Сході», в якому серед іншого зазначалося, що «ніякі історичні або культурні цінності на Сході не мають значення» [333, с.53]. Проте було б помилковим констатувати статичність такого підходу, стверджувати, що в своїх діях протягом усього періоду окупації Вермахт керувався виключно програмними настановами нацистського керівництва, не намагаючись врахувати умови, в яких йому доводилося діяти.

Загалом, параметри культурного та освітнього життя на окупованих територіях (з огляду і на його довоєнний стан, і на антигуманну колонізаторську сутність нацистського окупаційного режиму) не відповідали духовним запитам місцевого населення. Втім, культурні процеси на окупованій території можна вважати певним соціокультурним, духовним феноменом, який вимагає детальнішого розгляду. Питання культурного життя населення України мають і чимале суспільно-політичне значення, оскільки вони пов'язані також з поведінковими моделями людини за доби тоталітаризму, чинниками лояльності до влади, межами конформізму, можливостями духовного опору, морально-ціннісними пріоритетами тощо.

Наукове та суспільне значення проблеми, її недостатнє вивчення і визначають актуальність теми дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація написана в рамках держбюджетних тем Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України «Українсько-польські взаємини в контексті європейської історії: роль історичної спадщини у формуванні сучасних культурних і політичних пріоритетів України і Польщі (0109U006867), «Роль польського чинника у формуванні національно-політичного простору сучасної України» (0112U006202) та наукової проблематики Донецького юридичного інституту МВС України.

Об'єктом дослідження є Друга світова війна, соціокультурні процеси на території України під час нацистської окупації.

Предметом дослідження є особливості реалізації політики у сфері культури в зоні військової адміністрації, інституційні та позаінституційні прояви культурного життя населення України в роки нацистської окупації, кількісні та якісні параметри діяльності установ культури і закладів освіти, пропаганда як елемент духовного життя на окупованій території.

Географічні рамки роботи включають територію сучасних Чернігівської, Сумської, Харківської, Донецької (в період окупації – Юзівської (Сталінської) та Луганської (в період окупації – Ворошиловградської) областей, що протягом всього періоду окупації входили до складу зони військової адміністрації.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з вересня 1941 р. – початку окупації цих областей – до жовтня 1943 р. – відступу нацистів. При цьому слід врахувати, що процес окупації цієї території розпочався у вересні 1941 р. і завершився лише в липні 1942 р., звільнення від нацистської окупації – у грудні 1942 р. і завершився у вересні 1943 р.

Метою роботи є аналіз сутності та особливостей культурних процесів на території, що під час нацистської окупації перебувала під військовим управлінням.

Досягнення цієї мети передбачає вирішити наступні **завдання**:
– розглянути стан вивчення проблеми в історіографії, охарактеризувати джерельну базу та обґрунтувати теоретико-методологічні засади дослідження;

- проаналізувати концептуальні засади нацистської політики у сфері культури;
- охарактеризувати роль органів місцевого самоврядування в організації культурно-освітнього життя;
- розкрити особливості становища інтелігенції за умов окупації;
- з'ясувати можливості населення щодо артикуляції та реалізації своїх культурних і освітніх запитів;
- висвітлити особливості діяльності установ культури, позаінституційних проявів культурного життя;
- визначити якісні та кількісні параметри роботи освітніх закладів;
- встановити роль та місце друкованих засобів інформації, кінематографу та радіомовлення в якості елементів духовного життя на окупованій території.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що

Уперше:

- комплексно досліджено основні параметри культурного життя населення на тій частині території України, що в період нацистської окупації входила до складу зони військової адміністрації;
- до наукового обігу введено низку невідомих або маловідомих джерел із українських та зарубіжних, передусім німецьких, архівів;
- сформовано та введено до обігу комплекс усноісторичних джерел, які характеризують особливості підокупаційного життя пересічної людини, роль в ньому культурної складової; в перспективі вони можуть бути використані в якості емпіричної бази для подальших досліджень з проблематики історії нацистського окупаційного режиму;
- розглянуто інституційні та позаінституційні прояви культурного життя місцевого населення як елементи підокупаційного повсякдення;
- визначено особливості сприйняття місцевим населенням нової влади.

Удосконалено:

- специфіку діяльності культурно-освітніх закладів у зоні військової адміністрації;

- методику аналізу проблем повсякденного життя пересічної людини за екстремальних умов воєнної доби;
- перспективні напрямки використання та популяризації емпіричних матеріалів досліджень з питань історії Другої світової війни.

Отримали подальший розвиток:

- визначення концептуальних засад окупаційної політики щодо місцевого населення на території, які знаходилися під військовим управлінням;
- вивчення ролі структур місцевого самоврядування, місцевої громадськості в організації культурного життя населення;
- характеристика умов та особливостей роботи культурних установ, освітніх закладів, пропагандистських структур на окупованій території;
- питання про ідеологічні та політичні впливи на населення регіону;
- теза про взаємовідносини місцевого населення та німецьких військовослужбовців як прояв специфічного, зумовленого ідеологемами, стереотипами та особистим досвідом міжкультурного діалогу.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що основні його положення, висновки можуть бути використані для створення наукових праць з новітньої історії України, зокрема східних її областей, під час нацистської окупації. Дисертація стане в нагоді архівним та музейним працівникам під час підготовки тематичних виставок, експозицій, проведення реекспозицій історичних та краєзнавчих музеїв. Наведений у праці матеріал, концептуальні положення, висновки можуть знайти застосування в курсах лекцій з історії України, історичного краєзнавства, історії української культури, спецкурсах, навчальних посібниках з історії України.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства імені І. Крип'якевича, кафедри філософії та політології Донецького юридичного інституту МВС України, доповідалися на II Всеукраїнській науковій конференції «Україна напередодні та в роки Другої світової війни (1939–1945)» (Кривий Ріг, 2002 р.), Міжнародній науковій

конференції «Архіви та краєзнавство: шляхи інтеграції» (Київ–Трускавець–Дрогобич, 2003 р.), Міжнародній науковій конференції, присвяченій 40-річчю журналу «Український історик» (Острог, 2003 р.), Восьмій міжнародній молодіжній конференції з іудаїки (Москва, 2003 р.), Міжнародній науковій конференції «Історія повсякденності і культурна історія Німеччини і Радянського Союзу 1920-і – 1950-і роки» (Харків, 2003 р.), II Міжнародному науковому конгресі українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку» (Кам'янець-Подільський, 2003 р.), Другій, Четвертій, П'ятій та Шостій міжнародних науково-практичних конференціях «Знаки питання в історії України» (Ніжин, 2004 р.; Ніжин, 2008 р.; Ніжин, 2009 р.; Ніжин, 2010 р.), Першій, Другій та Третій Всеукраїнських наукових конференціях «Друга світова війна і доля народів України» (Київ, 2005 р.; Київ, 2006 р.; Київ, 2008 р.), Міжнародній науковій конференції «Велика перемога: погляд із сьогодення» (Донецьк, 2005 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Велика Вітчизняна війна в контексті історії ХХ століття» (Адлер, 2005 р.), Дев'ятій та Десятій Всеукраїнських науково-теоретичних конференціях «Українська періодика: історія і сучасність» (Львів, 2005 р.; Львів, 2008 р.), IV Всеросійській науковій конференції «Роль СРСР у Другій світовій війні – невідомі та маловивчені сторінки» (Краснодар, 2005 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Пропаганда та «єврейське питання» в ЗМІ на окупованій нацистами території України, 1941–1944» (Київ, 2006 р.), Міжнародних наукових конференціях «Україна в добу окупації 1941–1944 рр.» (Кривий Ріг, 2006 р.; Кривий Ріг, 2010 р.), Регіональному круглому столі «Уроки пам'яті» (Донецьк, 2006 р.), Регіональному круглому столі «Голодомор 1932–1933 рр.: причини та наслідки» (Донецьк, 2008 р.), науковому семінарі кафедри новітньої історії Рур-університету (Бохум, 2008 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Україна у Великій Вітчизняній війні: осмислення минулого – погляд у майбутнє» (Донецьк, 2009 р.), Міжнародній науково-методичній конференції «Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд» (Вінниця, 2009 р.), Міжнародних наукових конференціях у

рамках наукового проекту «Історія фонду «Пам'ять, відповідальність та майбутнє та його партнерських організацій» (Вроцлав, 2009 р.; Берлін, 2010 р.; Гамбург, 2011 р.; Бохум, 2012 р.), Міжнародній науковій конференції «Нацистська окупаційна преса в окупованих областях Радянського Союзу» (Гейдельберг, 2010 р.), Регіональних круглих столах «Філософсько-світоглядні аспекти становлення і розвитку духовної культури студентської та курсантської молоді» (Донецьк, 2010 р.; Донецьк, 2011 р.), Міжнародній науковій конференції «Знищення хворих у Біларусі. 1941–1944 рр.» (Саарбрюкен, 2012 р.), Міжнародній науковій конференції «Народи Півдня Росії у вітчизняних війнах» (Ростов-на-Дону, 2012 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Війна. Окупація. Пам'ять: примусові робітники з України в окупованій Європі» (Київ, 2012 р.), Міжнародній науковій конференції «Українська повстанська армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи» (Львів, 2012 р.), Міжнародній науковій конференції «Корінний перелом у Великій Вітчизняній війні: до 70-річчя звільнення Дону та Північного Кавказу» (Ростов-на-Дону, 2013 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Громадянські протистояння в історії України: від непорозумінь і розбрату до національної консолідації» (Ніжин, 2013 р.), Міжнародній науковій конференції «Донбас ніхто не ставив на коліна...» (Донецьк, 2013 р.), Міжнародній науковій конференції «Проблеми дослідження українського визвольного руху 1920–1950-х рр.» (Львів, 2013 р.).

Публікації. Основні результати дисертації відображено в 56 публікаціях, зокрема у монографії, розділах у 3 монографіях, 52 статтях, матеріалах та тезах конференцій, з них 31 (3 – у співавторстві) входять до видань, затверджених ДАК України в якості фахових.

Обсяг і структура дисертації. Робота складається із вступу, шістьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (975 позицій), додатків. Основний текст дисертації – 390 сторінок. Загальний обсяг роботи – 527 сторінок).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

1.1. Історіографія проблеми

Питання, пов'язані з нацистською окупацією України, наразі належать до найбільш розроблюваних як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії. Проте підстав говорити про вичерпаність цієї проблематики немає. Передусім це зумовлено тим, що протягом тривалого часу дослідження, пов'язані з періодом окупації, були зручним полем для досить вільних інтерпретацій, а інколи навіть і фальсифікацій. В основі таких тенденцій лежали міркування політичної доцільності, або просто відсутність у дослідників можливості отримати доступ до джерел, що зберігались у вітчизняних «спецхранах» або в закордонних архівах. Все це призводило до появи досліджень із досить обмеженого кола сюжетів, у яких питання культурних, освітніх процесів на окупованій території (як і загалом духовного життя місцевого населення) свідомо чи з огляду на брак джерел залишали поза увагою або висвітлювали дуже побіжно.

Із середини 40-х і аж до кінця 80-х років питання, пов'язані з історією окупаційного режиму на території СРСР, і України зокрема, знаходились у лещатах офіційного історико-партійного дискурсу. Наочне уявлення про його парадигму, те місце, яке взагалі відводилося особливостям окупаційного режиму, надають багатотомні видання, присвячені історії Великої Вітчизняної та Другої світової війн [682–684; 835–836], монографічні дослідження М. І. Супруненка [825], Д. Ф. Григоровича [635], В. І. Клокова, І. Т. Кулика та І. І. Слінька [702]. У контексті вивчення історії українських земель у добу окупації там було охарактеризовано умови ствердження «нового порядку», плани економічної експлуатації населення загарбаної території, злочини щодо цивільного населення та військовополонених, репресії щодо партизан і підпільників, арсенал методів нацистської пропаганди та особливості її реалізації, форми боротьби підпільників та партизан проти окупантів тощо.

Прояви культурного життя населення на окупованій території в цих та інших працях залишалися поза належною увагою. Єдині сегменти радянської історіографії війни, які дозволяли порушити ці питання, самим формулюванням проблеми заздалегідь визначали й відповідь: нацистські плани духовного поневолення українського народу, пограбування культурних цінностей [708; 713; 758], провал планів нацистської пропаганди на окупованій території. Саме останній аспект найбільш детально розроблявся у вітчизняній історіографії.

Цікаві відомості з огляду на структуру пропагандистського апарату Вермахту, основні завдання пропагандистських підрозділів щодо ідеологічної обробки місцевого населення містяться в монографії Ю.Я. Орлова [763]. Механізмові функціонування пропагандистського апарату та основним напрямкам пропаганди на окупованій території приділено значну увагу в розділі «Окупаційний режим і фашистська пропаганда на загарбаній радянській території» узагальнюючої праці А. Ф. Юденкова [867, с. 54–80]. У світлі досліджуваної проблеми варто також назвати праці М. Д. Ющенка [868], А. Є. Ковалю та С. В. Сосєдова [706], І. О. Івлєва та А. Ф. Юденкова [677], М. В. Ковалю [713], присвячені контрпропаганді партизанів і підпільників, функціонуванню підпільно-партизанської преси. На особливій ролі партизанської преси та листівок, що стали не лише засобами інформації, але і своєрідним соціокультурним феноменом на окупованій території, зосередили свою увагу українські дослідники І. Л. Дем'янчук [640–641], О. В. Гутянська [638], Й. Т. Цьох [849].

Руйнування установ культури та закладів освіти, спричинені окупантами на території окремих областей, дискримінаційна політика стосовно місцевої інтелігенції, особливості реалізації нацистської пропаганди та боротьба з нею радянського підпілля та партизанів, «ворожа діяльність» українських націоналістів знайшли відображення в низці видань, присвячених історії окремих міст та областей регіону, місцевих партійних організацій, діяльності радянського підпілля та партизанів [657–658, 745, 759, 769, 846]. Інтерпретація роботи культурницьких інституцій у тому випадку, якщо про них згадували,

була однобокою, заангажованою, недостатньо було враховано і контекст діяльності установ культури. Ось як, наприклад, було охарактеризовано харківську «Просвіту»: «Вона вірою і правдою служила окупантам, намагаючись збивати з пантелику радянських людей, намагалася посіяти ворожнечу між народами Радянського Союзу» [769, с. 85].

Доволі поверхневою була характеристика стану освітньої сфери доби окупації, що пояснювалось як браком репрезентативної і політично незаангажованої джерельної бази, другорядністю цього аспекту порівняно з іншими, так і завданими історикам схемами. Загалом слід визнати, що існуючі ідеологічні забобони та стереотипи, відсутність достатньої кількості доступних джерел стали ключовими чинниками, які стали на заваді об'єктивній розробці проблем культурного життя населення на окупованій території в радянській історичній науці.

Однак було б помилковим ігнорувати здобутки радянської історіографії у вивченні питань, пов'язаних із нацистською окупацією і, зокрема, особливостями культурних процесів на окупованій території України. Слід зазначити, що література радянського періоду загалом відображала особливості офіційної концепції історії війни, яка склалася в СРСР. У той же час вона відбивала і стан історичної науки тих років, її джерельне та методологічне забезпечення, суспільно-політичну атмосферу та умови, в яких працювали історики. Причин не дуже задовільної ситуації із вивчення питань, пов'язаних із окупацією, було багато. Має місце навіть думка про те, що «нацистська окупація України ніколи в повному обсязі не досліджувалася з остраху, що українці могли вважати її кращою, ніж радянська окупація» [952, р. 291]. І хоча таке пояснення є дуже спрощеним, слід визнати надзвичайно високий рівень політичної заангажованості радянської історіографії у дослідженні такої вельми делікатної і неоднозначної теми, якою є повсякденне і, зокрема, духовне життя підкупаційної людності.

Процеси деполітизації та деідеологізації історичної науки, розпочаті в часи «перебудови» в СРСР, не могли не датися взнаки під час дослідження означених

проблем. Доступ спеціалістів до нових, закритих раніше джерел, зародження в Україні в 90-х роках ХХ століття історико-антропологічного підходу до характеристики подій Другої світової війни, і зокрема нацистської окупації, дозволяють порушити питання і про інші аспекти підокупаційної дійсності, пов'язані з роллю та самовідчуттям пересічної людини. Новий вітчизняний історичний наратив Другої світової війни вимагає нової інтерпретації і контекстуалізації вже виявлених історичних джерел, залучення нових, у тому числі й із зарубіжних архівів, ширшого використання здобутків західної історіографії.

Зміст та особливості культурних процесів на території окупованих східноукраїнських областей у 90-і роки передусім знайшли відображення в публіцистиці, яка, за влучною характеристикою українського історика В. В. Стецкевича, «займала і займає досить прогресивні позиції і стимулює дискусії та пошуки науковців» [819, с. 204]. Безумовно, публіцистика зробила певний внесок у дослідження означених проблем, можливо, навіть не стільки з огляду на глибину наукової розробки, скільки з точки зору актуалізації проблеми, своєрідної інтелектуальної провокації. Особливо відрізнявся часопис «Український засів», який видавався у Харкові в 90-і роки. Щоправда, далеко не завжди, особливо засуджуючи радянський тоталітаризм, автори можуть зважено оцінювати події, які відбувалися на окупованій території, вписувати їх у контекст нацистської окупаційної політики. Так, доволі некоректним виглядає твердження літературознавця І. Є. Бондара про те, що під час окупації докола харківського часопису «Нова Україна» «гуртувалося ціле гроно молодих патріотичних сил, яке й розбудовувало основи української культурної політики на звільнених теренах Слобідщини» [608, с. 19].

Свідченням початку формування нового підходу до оцінки подій підокупаційної дійсності, який і в фактологічному аспекті, і в плані інтерпретації означав відхід від традиційного радянського глорифікованого історичного дискурсу із притаманною йому однозначністю та емоційністю оцінок, можна вважати появу в першій половині 90-х років низки журнальних публікацій

відомого українського дослідника М. В. Ковалю, присвячених різним аспектам культурного життя населення України доби окупації [709–711]. Вони лягли в основу подальших синтетичних розробок автора, які й до сьогодні не втратили своєї актуальності [712; 820].

Нові тенденції у вивченні нацистського окупаційного режиму, що виокремилися в 1990-і – 2000-і роки, зумовлювалися деполітизацією та деідеологізацією історичної науки, розширенням доступу дослідників до закритих раніше джерел, можливістю більш широкого ознайомлення із здобутками зарубіжної історіографії. Поглибленим аналізом сутності та особливостей окупаційного режиму як в проблемно-тематичному, так і в географічному аспектах характеризувалися дослідження А.В. Боляновського, Д.В. Веденєєва, І.Г. Ветрова, Ю.В. Волошина, В.М. Гайдабури, В.В. Гордієнка, Г.Г. Грінченко, А.В. Кентія, К.К. Кондратюка, М.В. Ковалю, В.І. Кучера, О.Є. Лисенка, М.І. Михайлуци, В.М. Нікольського, О.Г. Перехреста, О.В. Потильчака, О.В. Романька, В.І. Сергійчука, А.В. Скоробогатова, В.В. Стецкевича, І.С. Тарнавського, А.С. Чайковського, П.М. Чернеги, Вален. О. Шайкан та ін. Певне місце у працях цих та інших українських дослідників займали питання і духовного, культурного життя населення на окупованій території.

Загалом, ті підходи, які з'явилися у пострадянській українській історіографії, вимагають дещо інших акцентів в дослідженні глобальної теми «Людина та війна». З огляду на потребу контекстуалізації питань культурного, втім як і загалом духовного життя пересічної людини доби окупації безперечний інтерес становить ґрунтовне монографічне дослідження харківського дослідника А.В. Скоробогатова, присвячене історії Харкова в 1941–1943 рр. [813]. На широкій історіографічній та джерельній базі авторові вдалося зробити зріз життя пересічного харків'янина, в тому числі визначити особливості духовного стану людини під окупаційною добою, чинники впливу на населення. Частково питання проявів культурного життя як складового елементу повсякденності було

порушено і в роботах, присвячених історії Донбасу в період війни загалом та окупації зокрема [645; 647].

Одним із гострих і складних питань, пов'язаних не лише із культурним, але і з духовним життям населення, є аналіз пропагандистських впливів на населення. Детальне вивчення доступної інформації дозволяє говорити про те, що ефективність радянської пропаганди було значно перебільшено, оскільки вона не забезпечувалася навіть керівною та організаційною мережею підпільно-партизанського руху: так, за підрахунками українського історика А.С. Чайковського в 1941 р. на окупованій території діяло лише 57 % із створених підпільних обкомів партії та 16 % міськкомів і райкомів [851, с. 112].

З урахуванням тривалості впливу на населення окупованої України нацистської пропаганди викликають інтерес праці, присвячені морально-психологічному стану населення, ідеологічному протистоянню, механізму функціонування пропагандистських структур тощо та ролі їхньої діяльності в житті місцевих мешканців [636; 799; 858; 970]. Значну увагу питанням духовного і, зокрема, культурного життя населення України доби окупації приділено в роботі донецької дослідниці І.М. Грідіної [637]. Авторка, розробляючи зазначену проблему, визначає сутність духовного життя цивільного населення України періоду війни, оцінює ідеологічні впливи, які інструменталізувалися через засоби пропаганди, інститути організації дозвілля, церкву, на духовно-ціннісні орієнтири українського народу-

Чималою мірою перспектива розгляду питань, пов'язаних із культурними процесами періоду нацистської окупації, зумовлена можливістю використання джерельної бази, яка може верифікувати робочі гіпотези дослідників. У цьому відношенні заслуговує на увагу дисертація львівської дослідниці Н.В. Антонюк [963], присвячена культурним процесам на території західноукраїнських земель. Шляхом використання матеріалів періодичної преси, яка лише за декілька років до часу написання дисертації стала широко доступною дослідникам, авторка визначила основні параметри та характерні особливості культурних процесів на території дистрикту Галичина, що увійшов до складу польського Генерал-

губернаторства. Саме можливість доступу до окупаційних періодичних видань – унікального й десятки років недоступного для дослідників джерела, не лише пропагандистського засобу, але і своєрідного соціокультурного феномену – зумовила появу низки робіт, присвячених історії виникнення періодичних видань, їхнім змістовним характеристикам, ролі преси в житті місцевого населення [727; 728; 853; 973; 975].

Одним із маловивчених аспектів, пов'язаних із політикою окупаційних властей, є доля культурних цінностей на окупованій території. Суха констатація фактів пограбувань і знищення музеїв, бібліотечних та архівних фондів, характерна для радянської історіографії, не враховувала всіх дійових осіб та інститутів на окупованій території, певних особливостей організації духовного простору місцевого населення, ігнорувала позицію місцевої громадськості в питаннях регулювання культурної сфери.

У той же час кінець ХХ – початок ХХІ століть позначилися серйозними зрушеннями в плані дослідження долі українських музеїв, архівів, бібліотек під час нацистської окупації і в українській історіографії. Це було зумовлено як розширенням доступу до відповідних фондів українських архівів, так і, що особливо важливо, формуванням елементів нової дослідницької культури, яка передбачала більш детальне ознайомлення із здобутками західної історіографії та джерелами із закордонних архівів. Саме це, зокрема, дозволило детально дослідити діяльність такої ключової структури як Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg). Свідченням глибини розробки цієї теми, що «вийшла далеко за межі академічного дискурсу, набувши широкого суспільного резонансу» [736, с. 187], стала поява не лише низки окремих публікацій, але й дисертаційних досліджень, які повністю або частково були присвячені діяльності структури Розенберга [965–968; 972; 974], в тому числі й на території зони військової адміністрації.

Водночас увагу дослідників привернули і питання, пов'язані з місцем культурних, мистецьких установ у житті населення на окупованій території. Особливо цінним виглядає узагальнений аналіз діяльності театральних установ

доби окупації, в основу якого було покладено величезний емпіричний матеріал, зібраний дослідником В.М. Гайдабурою [624–625; 964].

Вагому роль у системі суспільних відносин традиційно відігравала сфера освіти. Щоправда, в радянській історіографії питання освітнього життя під окупацією розглядали виключно крізь призму одіозних рішень та дій окупаційної влади, не приділяючи належної уваги регіональним особливостям, відмінностям у баченні шляхів реалізації освітньої політики різними політичними акторами. Свого часу досить новою в плані постановки проблеми стала робота криворізької дослідниці В.В. Ленської, присвячена засадам нацистської шкільної політики на окупованій території України, особливостям їх реалізації [733]. Низку ключових особливостей реалізації освітньої політики в період окупації на території зони військової адміністрації висвітлено в монографіях П.В. Добрава та М.О. Бистої [644], О.Г. Перехреста [772]. Освітні процеси на окупованій території в контексті політики окупаційних властей у сфері використання трудових резервів, їхньої фахової підготовки через систему закладів професійної освіти, що було новим як для вітчизняної, так і зарубіжної історіографії, стали об'єктом дослідження вітчизняних дослідників О.В. Потильчака та В.І. Кучера [729, с. 261–284; 782; 783].

Питання аналізу культурних процесів на окупованій території нерозривно пов'язані і з проблемою колабораціонізму, яка в радянській історіографії не лише не являла собою предмету наукової дискусії, але й просто була під забороною. З огляду на те, що можливість дослідження цієї теми залежала від наявності вільного від ідеологічних забобонів дослідницького простору, не дивним є факт розробки питань не лише військової, економічної, адміністративної, але й ідеологічної, а також побутової колаборації передусім у західній історіографії [889, 930, 937, 956, 949, S. 40–43]. Водночас можливість доступу дослідників до закритих раніше архівних фондів, здобутків західної історіографії, врешті-решт як і сама можливість постановки такої гострої з огляду на суспільний резонанс теми зумовила розробку її в пострадянській російській [660, 705, 807] та українській історіографії [605; 797; 798; 857].

Безумовним позитивом для розуміння феномену колабораціонізму – викликаного різними чинниками доволі складного і масштабного явища – стало включення до низки робіт розділів або пунктів, присвячених співпраці місцевого населення з окупантами у сфері освіти, культури, ідеології.

Незважаючи на глибокі зрушення у вивченні питань, пов'язаних із особливостями культурного життя в період окупації, дослідження в окресленому тематичному полі вимагають урахування низки обставин, які можуть суттєво вплинути на репрезентативність та аргументованість тез фахівців.

Певною проблемою, яка постає в роботі з дослідженнями, що спираються на архівні джерела німецькою мовою, є адекватність перекладу та передачі змісту джерела. Неточності в такому випадку суттєво впливають на інтерпретацію наведеної в літературі інформації. Так, наприклад, у монографіях дослідників М.В. Шкаровського та Ю.В. Волошина, присвячених питанням церковного життя на окупованій території, зустрічається інформація про спробу організації в Харкові освітніх установ для майбутніх священнослужителів [863, с. 466; 621, с. 95]. Якщо в першому випадку автор, посилаючись на німецькомовні джерела та англійськомовну літературу, визначає організаційну форму цієї освітньої установи як «духовна семінарія», то Ю.В. Волошин наводить фрагмент перекладеного архівістами з німецької мови документа, в якому йдеться про «семінар проповідників». Безумовно, що вирішення аналогічних ситуацій вимагає ретельної перехресної перевірки із залученням не лише досліджень з теми, але й, за можливості, самих джерел.

Доволі суттєвими є термінологічні розбіжності, які даються взнаки в дослідженнях, присвячених організації нацистської пропаганди на окупованій території. Слід зауважити, що в зоні військової адміністрації ключову роль у реалізації пропагандистських заходів відігравали пропагандистські структури Вермахту – роти пропаганди (Propaganda-Kompanien) та команди пропаганди (Propaganda-Staffel) відділу пропаганди «У» (Propaganda-Abteilung U). У зв'язку з відсутністю усталеного й загальноприйнятого у вітчизняній історіографії точного перекладу з німецької мови названих термінів ймовірно є

термінологічна плутанина, яка постає на заваді правильній ідентифікації названих структур.

Але якщо такі проблеми мають об'єктивний характер і долаються з плином часу, в ході детального вивчення джерел, ознайомлення із зарубіжною літературою, то більше питань породжує дослідницька інерція, небажання фахівців долати усталені стереотипи. Так, в одному з монографічних досліджень, яке вийшло у світ у 2011 р. і було присвячене культурно-мистецькому життю в Донбасі в ХХ столітті [839], жодним словом не згадувалося про ті тенденції, якими характеризувалося культурне життя в роки окупації. На превеликий жаль, такий підхід до розгляду культурних процесів, що відбувалися на території регіону, не є винятком [681; 861].

Розгляд параметрів культурного життя на окупованій території як Радянського Союзу загалом, так і України зокрема, зумовлює необхідність аналізу питання про концептуальні засади політики Вермахту щодо місцевого населення. У контексті питання про культурну політику на окупованій території вимагає більш детального розгляду і проблема причин краху окупаційного режиму.

У західній історіографії, яка вперше, що виглядало абсолютно логічним, торкнулася цих аспектів, особливе місце належить роботі Александра Далліна [888]. Вона й до сьогодні вважається класичною не лише з урахуванням введених до обігу джерел, але і з огляду на широку панораму подій, зображених у книзі, характеристику дискусій та дебатів, що мали місце в керівництві III Райху про засади окупаційної політики в Україні, особливості її реалізації.

При цьому для дослідників важливо було звернути увагу на особливості втілення окупаційної політики в різних регіонах, зокрема в зоні військової адміністрації. З огляду й на стан, і, що головне, на доступність джерельної бази, роботи, які пояснювали структуру та особливості окупаційної політики військового командування на території СРСР, з'явилися за кордоном – у Німеччині [746; 876] та Великій Британії [955]. І хоча останнє дослідження, яке досить детально розкриває механізм функціонування органів військового

управління, базується на матеріалах лише декількох окупованих російських областей, автор намагається охопити майже всі аспекти окупаційної політики, в тому числі і культурно-освітній.

Значну увагу діям німецької військової адміністрації в цьому регіоні було приділено в роботах Дітера Поля [941; 942]. Особливе значення в контексті дослідження питань духовного життя місцевого населення має остання робота. Впродовж багатьох років, розробляючи питання, пов'язані з особливостями реалізації нацистської політики на окупованій території Радянського Союзу, і передусім України, дослідник зумів не лише висвітлити інституційний аспект окупації Вермахтом, але й торкнутися широкого комплексу питань, що стосувалися взаємовідносин населення та Вермахту. Власне цей аспект розкривав підзаголовок книги: «Німецька військова окупація та місцеве населення в Радянському Союзі 1941–1944».

Поруч із геноцидальними стратегіями, в яких Вермахт брав активну участь, увагу автора привернули питання впливу військових на релігійну ситуацію та освітню сферу, а також, що особливо важливо, проблема еволюції ставлення Вермахту до населення у зв'язку із перебігом бойових дій. Зазначаючи особливий характер війни проти СРСР, автор, торкаючись формування образу «росіян», справедливо зауважує: «Поруч із універсальними цивілізаторськими забобонами у східній кампанії все ж таки стояла специфічна політико-расистська інтерпретація» [942, S. 127–128].

Повоєнній західній історіографії був притаманний аналіз процесів на окупованій території України в контексті широких та сталих державотворчих прагнень українців. Саме таким підходом характеризувалася, зокрема, робота професора Колумбійського університету Кларенса Меннінга [931], в якій досвід перебування українських земель під окупацією розглядається крізь призму діяльності ОУН та УПА, що намагалися зіграти роль «третьої сили» ледь не від самого початку окупації. На більш глибокому й емпіричному, і концептуальному рівні ці ідеї були розвинені в широко відомій роботі американського дослідника Джона Армстронга [875].

Ствердження історико-антропологічного підходу в західній історіографії, падіння «залізної завіси» і пов'язана із цим можливість широкого доступу західних дослідників до окупаційних фондів у пострадянських державах, зробили можливою появу глибоких праць з історії повсякденного життя місцевого населення під час нацистської окупації, зокрема на території Білорусі [886] та України [880]. Аналіз життєвих, побутових стратегій пересічних людей, які опинилися в умовах військового протистояння, зміни політичних режимів та системи лояльності, відбувався і з урахуванням параметрів їх культурного життя. Значущою в цьому плані постає ґрунтовна праця голландського дослідника Карела Беркгофа. Попри те, що дослідження присвячене процесам, що відбувалися на території Райхскомісаріату «Україна», окремі тези та приклади автора можуть бути застосовані й до регіону, який став об'єктом і нашого дослідження.

Суттєвим внеском у вивчення історії східних областей України в період Другої світової війни стали праці американського дослідника Гіроакі Куромія [726] та німецької дослідниці Тані Пентер [937– 940]. Вдало поєднуючи макро- та мікроісторичний підходи в дослідженні процесів, що відбувалися на території Донбасу протягом ХХ століття, автори створюють вражаючу з огляду на її багатоплановість картину не лише економічної та соціальної еволюції цього регіону, але й глибоких духовних, ментальних змін у свідомості населення, в тому числі і в період окупації.

Але загалом попри те, що проблеми повсякденного життя населення на окупованій території СРСР до певної міри привернули увагу зарубіжних дослідників, до сьогодні бракує спеціальних праць, присвячених реалізації культурно-освітніх заходів. Це засвідчується матеріалами виданого в 1977 р. польськими фахівцями збірника, до якого увійшли статті європейських істориків, що репрезентували дослідження в окресленому проблемному полі. У руслі вивчення культурного життя в Україні певний інтерес являли дослідження польських та німецьких фахівців [895; 901; 929], які визначили ключові засади

культурної політики на окупованій території. Особливий акцент було зроблено на тому, що політика у сфері культури передусім визначалася расистськими стереотипами.

Заслуговують на увагу й монографічні праці, присвячені особливостям культурного життя на території Райхскомісаріату «Остланд» [910] та стану освіти в Райхскомісаріаті «Україна» [921]. Не обмежуючись аналізом основних напрямків культурно-освітньої роботи, що здійснювалася на окупованій території, автори намагаються контекстуалізувати її, розглянути як невід'ємну складову процесів, що відбувалися на окупованій території.

Так, попри те, що в центрі роботи німецької дослідниці Бланки Єрабек знаходиться освітня політика на території Райхскомісаріату «Україна», певну увагу приділено освітнім процесам і в зоні військової адміністрації. При цьому для їх аналізу дослідницею було широко використано звітно-аналітичну документацію, яка стосувалася тилового району групи армій «Південь» та тилових районів армій, що діяли на території України. Щоправда, ці матеріали майже не дають відповіді на питання, наскільки значущою була роль органів місцевого самоврядування та й загалом місцевої громадськості в процесі розбудови освітньої мережі.

У характеристиці особливостей культурного життя на окупованій території логічним постає питання про позицію спеціалізованих структур, що впливали на перебіг культурних процесів на окупованій території, займалися реалізацією на практиці концептуальних засад нацистського керівництва в цій сфері, передусім шляхом конфіскації творів культури та мистецтва. Йдеться, перш за все, про Оперативний штаб райхслайтера Розенберга та так звану «Особливу команду Кюнсберга» (підрозділ Міністерства закордонних справ). Вагоме значення з огляду на можливість аналізу структури цих органів, основних сфер діяльності, в тому числі й у порівняльному аспекті, з урахуванням їхніх дій в інших окупованих європейських державах мали роботи німецьких істориків Ніколаса Лінна, Габрієли Фрайтаг та Андреаса Гренцера,

Ані Геусс, американської дослідниці Патріції Кеннеді Грімстед [928; 900; 916; 908].

Певний внесок у розробку питань, пов'язаних з особливостями культурних процесів на території окупованої України, було зроблено й представниками діаспорної історіографії. І хоча вона, як справедливо зауважує відомий український дослідник історії Другої світової війни В.В. Стецкевич, «мала виразне ідеологічне забарвлення..., чимало суперечливих даних, заполітизованих і суб'єктивних оцінок і висновків» [594, с. 662], їй належить вагоме місце у формуванні наукової української історіографії війни.

Питання, що стосуються культурного життя, як правило, розглядаються в контексті діяльності оунівського підпілля на східноукраїнських землях, зокрема зусиль, спрямованих на популяризацію ідей українського націоналізму за допомогою таких інституційних механізмів як преса та «Просвіти» [718, с. 195-200; 860, с. 44; 865, с. 21; 924]. При цьому поза належною увагою, що, очевидно, можна пояснити гіперболізацією в житті населення місця власне політико-ідеологічного чинника, залишаються особливості духовного світу населення, запит з боку громадськості взагалі щодо можливості організації культурного життя.

Низку концептуальних положень, закладених діаспорною історіографією, було розвинуто й українськими дослідниками. При цьому, як уявляється, не завжди тези, висловлювані ними з приводу впливу націоналістичної пропаганди, зокрема здійснюваної за допомогою преси, є достатньо аргументованими з логічної та фактологічної позицій. Навряд чи корені недостатнього сприйняття ідеї незалежної української держави, поширюваної за допомогою преси, варто вбачати лише в дезорієнтуючому впливі радянської пропаганди [817, с. 21]. Мабуть, доречно поставити питання і про вади націоналістичної пропаганди, недостатнє врахування нею поліетнічного характеру регіону, в ряді випадків відверто русофобські та антисемітські пасажі, апологетику нацистської Німеччини й Гітлера, історичні умови формування та соціокультурні відмінності населення східних та західних регіонів, врешті-решт певну другорядність

питання побудови незалежної держави на тлі постійної боротьби за виживання на окупованій території та військового протистояння, яке залишало не так багато альтернатив у плані артикуляції своїх політичних симпатій та інтересів.

Для представників діаспорної історіографії у розгляді питань культурного життя в період окупації помітною є концентрація уваги на процесах, що відбувалися на західноукраїнських або центральноукраїнських землях. При цьому поза належною увагою залишаються східноукраїнські регіони. Саме це, наприклад, є характерним для роботи дослідника В. Ревуцького, в якій досить побіжно згадується діяльність театру в Харкові [943, р. 302], хоча феномен театральних установ, що функціонували в зоні військової адміністрації, потребує більш детального аналізу. Поширеним, проте не зовсім вірним стереотипом, який визначив такий стан і, звідси, не завжди достатню виваженість діаспорної історіографії в аналізі подій окупаційної доби, є твердження про нібито легший військовий режим, що утвердився на території Східної України.

Загалом попри те, що в останні два десятиліття в українській історичній науці у висвітленні історії Другої світової війни, і зокрема окупаційної доби, відбулися серйозні зрушення, пов'язані з відходом від стереотипних ідеологізованих схем, можливістю вводити в обіг нові джерела, серйозні перспективи залишаються для дослідження повсякденних практик населення, еволюції його духовного світу в період війни.

Додаткових досліджень потребують аспекти, пов'язані з особливостями взаємного сприйняття місцевого населення й окупантів. У цьому плані безумовний інтерес становлять напрацювання західних дослідників, той методологічний інструментарій, застосування якого дозволяє доходити глибоких та неупереджених з політичної точки зору висновків. Важливим завданням сучасних дослідників є формування нового, плюралістичного підходу до висвітлення такого складного, драматичного і трагічного феномену, яким є нацистська окупація. При цьому надзвичайно важливим є уникнення «чорно-білих» схем. Відхід від старих шаблонів не повинен замінюватися новими

стереотипами і міфами, в основі яких лежить не фактологічно-аргументаційна база, а політичні кон'юнктурні міркування.

1.2. Характеристика джерел

Реалізація дослідницьких завдань, визначених у праці, стала можливою завдяки залученню різноманітних за характером та походженням джерел із вітчизняних та зарубіжних архівосховищ. При цьому слід враховувати, що протягом тривалого часу, характеризуючи події періоду нацистської окупації, радянські дослідники головну увагу зосереджували на досить обмеженому колі сюжетів, які вдало вписувалися в офіційний історико-партійний дискурс із властивими йому героїзацією руху Опору й акцентуванням уваги на злочинах нацистів. Однозначною зображувалась і реакція місцевого населення – ненависть до окупантів і демонстрована відданість Радянській владі. Проте процеси деідеологізації української історичної науки, доступ фахівців до закритих, недоступних раніше джерел, зародження в Україні в 1990-х роках історико-антропологічного підходу до характеристики подій Другої світової війни дозволяють поставити питання й відносно інших аспектів підкупаційної дійсності. Відповіді на них вимагають як реінтерпретації вже відомих історичних джерел, розгляду їх у контексті історичних подій того часу, так і залучення нових, які до цього часу не були введені до наукового обігу або були введені частково, в межах робіт з іншої проблематики.

Характеризуючи наявні в архівах матеріали, слід враховувати умови формування комплексу джерел з історії окупації. Впадає у вічі недостатня репрезентативність, а то й майже повна відсутність джерел щодо діяльності окремих установ та організацій, про які збереглися лише окремі згадки. Безумовно, слід враховувати, що частину документів було евакуйовано окупантами під час відступу, частину знищено під час реалізації тактики «випаленої землі», решта загинула під час бойових дій тощо.

Усвідомлюючи значну історичну, агітаційно-пропагандистську та оперативну цінність означених вище матеріалів, 26 квітня 1943 р. народний

комісар внутрішніх справ УРСР В.Т. Сергієнко затвердив «Інструкцію про організацію роботи органів Управління Державними архівами НКВС – УНКВС УРСР в районах України, звільнених від німецько-фашистських окупантів». У переліку установ та організацій, матеріали про діяльність яких необхідно було збирати архівістам, значилися серед іншого міські, районні та сільські управи, редакції місцевих газет, навчальні заклади, «націоналістичні контрреволюційні організації – «Просвіта» та ін. [8, арк. 2].

Слід урахувати, що на момент виходу інструкції значну частину окупованих областей України вже було звільнено в результаті зимової кампанії 1942/43 років. До певної міри це ускладнило процес збору документального матеріалу, щодо виявлення і використання якого до кінця квітня 1943 р. ніяких докладних інструкцій не було. Доходило до того, що в деяких районах Ворошиловградської області, більшу частину якої було звільнено найраніше, начальники міських та районних відділів НКВС знищували документальні матеріали або підшивали їх як речові докази [9, арк. 86].

Для максимально повного збору матеріалу передбачалося залучення до збору матеріалу й місцевого населення шляхом розміщення оголошень у місцевій пресі, розклеювання спеціальних оголошень, видання наказів начальниками гарнізонів про здачу документів установами та населенням тощо. Заслуговує на увагу рекомендація вказувати в тексті оголошень, що «матеріали слід здавати до Науково-Історичного Державного Архіву – без вказівки НКВС» [8, арк. 3]. Безумовно, це було викликано бажанням активізувати збір і здачу матеріалу населенням, яке досить добре пам'ятало терор як нацистських, так і радянських каральних структур і прагнуло дистанціюватися від будь-яких контактів із ними, які могли мати несподівані й небезпечні наслідки.

Відповіді, які надходили на адресу обласних архівів НКВС, здебільшого констатували факти нищення німцями під час відступу документів окупаційних структур, фрагментарність та недостатню репрезентативність виявлених матеріалів. Слід зазначити в цьому зв'язку, що значна частина відповідальності за такий стан речей лежала на керівництві місцевих відділів НКВС, яке

недооцінювало значущості документальних матеріалів окупаційного походження і не перешкоджало, навіть більше – сприяло – їх знищенню. Брак фахових кадрів, загальна атмосфера постокупаційного часу, яка робила будь-які сліди присутності ворога об'єктом ненависті, перетворювала документальні артефакти часів окупації на заручників ситуації. Процес формування фондів був, як правило, доволі тривалим.

Складнощі в плані комплектування архівів матеріалами окупаційних культурно-освітніх установ, облік їх, очевидно, пояснювалися певною другорядністю цих джерел для радянської сторони. Досить красномовним у цьому відношенні є огляд заходів нацистів на окупованій радянській території з червня 1941 до березня 1943 рр. [335], який був підготовлений Головним розвідувальним управлінням Червоної Армії для партійно-державного керівництва СРСР. Незважаючи на те, що структурно цей об'ємний документ складався з 11 розділів, зміст яких досить вичерпно характеризує економічне, політичне, соціальне становище населення на окупованій території, в ньому міститься надзвичайно обмежена кількість інформації про особливості реалізації нацистської політики у сфері культури та освіти, духовний світ населення.

Попри те, що з плином часу становище в плані забезпечення збереження архівних матеріалів окупаційного часу змінилося на краще, ситуація в царині їхнього наукового використання залишалася майже такою, як і раніше. Аж до початку 90-х років у центральних та регіональних державних та відомчих архівах існувало чимало спецфондів, доступ до яких був унеможливлений або суттєво обмежений. Залучення цих матеріалів допомагає не лише суттєво доповнити та скорегувати вже усталені погляди на події періоду окупації, але й у деяких випадках розкрити зміст нових соціокультурних феноменів.

Одним з основних підґрунть будь-якого історичного дослідження є широка та репрезентативна джерельна база. Від наявності та повноти використання документів про ту чи іншу подію залежить глибина та ступінь об'єктивності дослідження. Слід зазначити, що перші археографічні збірники, присвячені окупації східних областей України, з'явилися вже в роки війни

[323, 351]. Незважаючи на виразне ідеологічно-пропагандистське забарвлення й певну суб'єктивність у доборі матеріалу, що не є чимось дивним, враховуючи умови війни, збірники являють певний інтерес не лише для реконструкції подій того часу, але й для характеристики повсякденного життя пересічних жителів. Це було досягнуто за рахунок включення до складу збірників низки еґо-документів – фрагментів листів та щоденників.

Попри серйозну підготовчу роботу з добору документів для майбутніх археографічних збірників, яка була проведена Комісією з вивчення історії Великої Вітчизняної війни в 1942– 1949 рр., архівістами на місцях, ґрунтовних документальних збірників, присвячених областям, що входили під час нацистської окупації до складу зони військової адміністрації, не з'явилося. Вагомим внеском у формування бази для майбутніх досліджень став підготовлений у 1963 р. українськими архівознавцями та істориками збірник документів «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» [333]. Безумовним позитивом стало включення до збірника і німецьких документів, хоча на їхньому відборі, втім як і взагалі на можливості публікації німецьких документів не міг не впливати підхід, втілений в наступній тезі: «Ці документи тенденційні, проникнені ненавистю до радянського народу та держави, тому і ставлення до них має бути суто критичним» [678, с. 115].

Події періоду окупації знайшли відображення в документальних збірниках, присвячених історії областей України в роки війни [321; 329; 343; 348]. Щоправда, перевантаженість даних збірників партійними звітами, акцент на діях підпільних організацій та партизанських загонів дають небагато можливостей для характеристики особливостей життя пересічної людини в умовах окупації. Так само бракує в збірниках документів як актового, так і діловодного характеру, що відображали б засади політики нацистів у сфері регулювання життя місцевого населення та особливості її реалізації. До певної міри цей недолік усувають підготовлені з використанням німецьких документів археографічні збірники, присвячені засадам нацистської політики, в тому числі й на теренах окупованої України [319; 324]. Щоправда, опубліковані в них

матеріали являли собою переклад не німецького оригіналу, мали багато купюр [881, S. 274].

Суспільно-політичні зміни в Радянському Союзі другої половини 1980-х років мали наслідком певні зрушення і в історичній науці. Вони проявилися в тому числі й у введенні до обігу документів, що раніше були недоступними для дослідників, зберігаючись в «спецхоронах». 1990-і роки й початок ХХІ ст. ознаменувалися появою низки археографічних збірників та документальних публікацій, в яких було використано окрім засекречених раніше документів і якісно новий, майже недоступний раніше для вітчизняних істориків матеріал із німецьких архівів, а також архівів Служби безпеки України. Інформація, що містилася в них, стосувалася різних аспектів окупаційного повсякдення, в тому числі й питань, пов'язаних з культурним життям на окупованій території. Важливу роль відіграв підготовлений діаспорним дослідником В. Косиком на основі досить широкого кола джерел, передусім з німецьких архівів, збірник документів, присвячений періоду нацистської окупації [327]. Характерною ознакою документальних видань, присвячених особливостям функціонування радянської репресивної системи [317], діяльності ОУН та УПА в роки війни, в тому числі й на території Центральної та Східної України [328; 337; 340; 345], стало широке залучення звітно-аналітичної документації як радянських спецслужб, так і оунівського підпілля. В них містилася і інформація, що висвітлювала ініціативи ОУН на окупованій території у сфері культури та освіти.

Свідченням формування нового, деідеологізованого і більш плюралістичного підходу, який базувався на використанні документів різних політичних акторів, протистоячих сторін, широким включенням джерел мемуарного та особового походження, можна вважати підготовку в 1990-і – 2000-і роки збірників документів з історії окремих областей у період окупації, в тому числі й тих, що входили до зони військової адміністрації [318; 322; 330; 332; 334; 346; 826]. Вагомою проблемою, яка виникає в будь-якому дослідженні, є не лише репрезентативність тих чи інших джерел, але й можливість

контекстуалізації інформації, що міститься в них. У цьому відношенні важко переоцінити значущість актової та діловодної документації.

З урахуванням проблематики роботи значний інтерес становить розпорядження райхсміністра окупованих східних областей Альфреда Розенберга «Культурна діяльність українців» від 10 квітня 1942 р. [216, ВІ.7]. Аналіз цього документа дає змогу констатувати конкуренцію підходів до українського питання в нацистському керівництві, можливість військових у визначенні засад культурницької політики на окупованій території апелювати до досвіду цивільних властей. Позицію військових щодо організації роботи установ культури та закладів освіти на території зони військової адміністрації дозволяє охарактеризувати наказ «Шкільництво» командуючого охоронними військами та тиловою зоною групи армій «А» генерала Роквеса [202, ВІ. 107–108].

Великий інформаційний потенціал має така діловодна документація як розвіддонесення органів НКВС, різноманітні довідки, доповідні записки щодо ситуації на окупованій території до ЦК КП(б)У, Сталінського, Ворошиловградського та Харківського обкомів КП(б)У, що зберігаються у фондах ЦДАГО України [158–163; 176]. В них висвітлено особливості соціокультурних та політичних процесів на території регіону, схарактеризовано основні тенденції діяльності органів місцевого самоврядування, напрями агітаційно-пропагандистської роботи українських націоналістів.

Однією з ключових структур, яка визначала засади культурної політики на окупованій території, був Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg), якому з березня 1942 р. було надано широкі повноваження щодо перевірки бібліотек, архівів, музеїв, конфіскації та вивезення історико-культурних цінностей. Попри те, що документи цієї структури розпорошені по різних архівах, більша частина їх зосереджена у фонді Штабу імперського керівника (райхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей (ЦДАВО, ф. 3676). Матеріали містять відомості про стан музейних, бібліотечних, архівних фондів, заходи органів місцевого самоврядування щодо їх збереження, плани використання виявлених матеріалів

Оперативним штабом Розенберга, органами військової адміністрації, структурами місцевого самоврядування тощо.

Інформація, яка дає уявлення про сферу компетенції та реальні можливості впливу на ситуацію в питаннях освіти та культури органів місцевого самоврядування та їх структурних підрозділів – відділів культури та просвіти, – представлена у фондах Юзівської міської управи (ДАДО, ф. Р-1612), Бахмутської міської управи (ДАДО, ф. Р-1625), Будьоннівської районної управи Юзівської області (ДАДО, ф. Р-1772), Харківської міської управи (ДАХО, ф. Р-2982), управи 6-го району м. Харкова (ДАХО, ф. Р-3069), Чернігівської міської управи (ДАЧО, ф. Р-3001), відділу культури й освіти Чернігівської міської управи (ДАЧО, ф. Р-3004) тощо.

Попри те, що переважну більшість оригінальних матеріалів, які характеризують позицію військового командування в питаннях культурно-освітньої політики, зосереджено в німецьких архівах, деякі матеріали відповідного характеру містять фонди регіональних архівосховищ, зокрема невеликі фонди Амросіївського районного шефа ортскомендатури I/449 (ДАДО, ф. Р-1843) та Чернігівської місцевої комендатури (ДАЧО, ф. Р-3570). Так, матеріали зазначених фондів засвідчують визначальну роль місцевих комендантів у призначенні місцевих мешканців на педагогічні посади, вплив на вирішення кадрових питань такого чинника як політична лояльність.

Вивчення питань культурного життя робить необхідним введення до наукового обігу матеріалів, що відбивають діяльність культурно-освітніх, пропагандистських інституцій на місцевому рівні. Більшу частину матеріалів такого роду зосереджено в обласних архівосховищах. Доповідні записки, ділове листування, що відбивали умови роботи театрів, бібліотек, періодичних видань, шкіл зосереджено у фондах Юзівської центральної обласної бібліотеки (ДАДО, ф. Р-1595), Українського музично-драматичного театру м. Юзівки (ДАДО, ф. Р-1580), театру «Кабаре» Ворошиловградської міської управи (ДАЛО, ф. Р-2011), редакції газети «Нова Україна» (ДАХО, ф. Р-2984), концертно-естрадного бюро при Харківській міській управі (ДАХО, ф. Р-3078), Остерської

гімназії Остерської районної управи Чернігівської області (ДАЧО, ф. Р-3438), Прилуцької міської бібліотеки Прилуцького міського старостату (ДАЧО, ф. Р-4206) та ін.

Зваженого та уважного, проте аж ніякою мірою не нігілістичного ставлення попри іманентну політичну заангажованість, потребує діловодна, передусім звітна, документація керівних партійних органів, що відклалась у фондах колишніх партійних архівів. Певні перспективи відкриває використання аналітичних довідок партійних органів, як правило, обласного рівня, про сутність та особливості нацистського політичного режиму на території окремих областей [166, арк. 5–17, 17–55; 45; 54; 55]. Окрім доволі традиційних матеріалів, які характеризували діяльність певних районних, міських, обласних партійних комітетів на окупованій території, підпільних організацій та партизанських загонів і вкладалися в офіційний владний дискурс, зустрічаються й такі, що наразі відкривають для дослідника дещо інші перспективи в аналізі підкупаційної доби. Досить широкий спектр суспільних реакцій на події періоду окупації відкривають стенограми бесід, проведених незабаром після визволення Харкова з представниками науково-педагогічної, творчої інтелігенції міста [56]. Матеріали бесід, які характеризуються свіжістю, відносною незаангажованістю сприйняття подій недавнього минулого, дозволяють визначити основні моделі поведінки інтелігенції, ступінь її конформності під час окупації, особливості ставлення до інтелігенції представників органів місцевого самоврядування та військових властей, стан культурної та освітньої мережі за часів окупації. Особливий інтерес викликає стенограма бесіди з М.І. Румницькою – директором бібліотеки імені В. Г. Короленка. Цей документ дозволяє відтворити історію загибелі та порятунку фондів однієї з найбільших бібліотек України, різні тактики у ставленні до книжкових багатств з боку окремих окупаційних структур.

Актуальним уявляється введення до наукового обігу матеріалів німецьких урядових та військово-адміністративних структур. Ці джерела характеризуються високим ступенем достовірності та репрезентативності й дають можливість для

більш повних та зважених оцінок процесів, що мали місце на окупованій території. Високий інформаційний потенціал при цьому має звітна документація органів військового управління різного рівня, що зберігається у фондах командувачів тилових районів груп армій та комендантів тилових районів армій Військового архіву Федерального архіву (Bundesarchiv-Militärarchiv) у Фрайбурзі (ВА-МА, RH 22; RH 23). Не в останню чергу висока інформативність цієї документації зумовлена тим, що звіти, які входили до томів додатків до щоденників бойових дій, склалися досить оперативно й, водночас, за певною схемою. Вона була логічно продуманою й відображала практично всі аспекти життя населення, ті заходи, що вживала окупаційна влада для його регулювання. Ось як, приміром, виглядала структура звіту про ситуацію за березень/квітень 1943 р. відділу військової адміністрації тилового армійського району № 593. Документ складався з трьох розділів: 1) «Діяльність відділу військового управління», 2) «Область управління», 3) «Адміністративне становище зокрема». Структура найбільшого – 3-го розділу – передбачала поділ на пункти: «А. Політичне становище» (підпункти: «Настрій населення», «Ворожа діяльність», «Пропаганда»), «В. Адміністрація» (підпункти: «Загальне управління», «Адміністрація муніципалітетів та районів», «Безпека та порядок», «Шкільна справа», «Охорона здоров'я та ветеринарія», «Будівництво шляхів та стан справ із рухом», «Фінанси та податки», «Фольксдойче», «Соціальне забезпечення», «Біженці») та «С. Господарство» (підпункти: «Загальні господарські питання»; «Харчування та сільське господарство», «Ремісництво», «Постачання електроенергією», «Ціни», «Робота», «Гроші та кредитування») [263, ВІ. 78–89]. Попри те, що структура звітів як на рівні командування тилових районів армій, так і на рівні польових та місцевих комендатур могла відрізнятися, питання, пов'язані із соціальною ситуацією, станом культури та освіти на території регіону, неодмінно знаходили в них своє висвітлення.

Звіти місцевих комендатур, штабів з'єднань Вермахту, команд пропаганди відділу пропаганди «У», що зберігаються у фондах 1-ї танкової армії, 6-ї та 17-ї армій Вермахту (ВА-МА, RH 21-1; RH 20-6; RH 20-17), містять чимало

інформації про повсякденне життя населення, в тому числі й культурне, на мікрорівні – на території окремих населених пунктів чи в зоні відповідальності окремих комендатур [219–229].

З огляду на те, що стратегічну лінію політики в культурно-освітній сфері на окупованій території здебільшого визначало Райхсміністерство пропаганди та Райхсміністерство окупованих східних областей, в роботі було використано документацію цих структур з фондів Федерального архіву Німеччини (Bundesarchiv (BA), R 55; R 6), а також Російського державного військового архіву (РГВА, фф. 1363-к; 1358). Так, у фондах Райхсміністерства пропаганди у значному обсязі міститься інформація про основні напрями реалізації друкованої-, кіно-, та радіопропаганди на окупованій території СРСР, в тому числі й на території зони військової адміністрації, заходи, спрямовані на забезпечення максимального пропагандистського впливу на місцеве населення, найбільш масштабні пропагандистські акції, розроблювані міністерством. Ретельний аналіз матеріалів Райхсміністерства окупованих східних областей відкриває можливості для дослідження особливостей реалізації освітньої політики на окупованій території України, в тому числі й протиріч, які мали місце між райхскомісаром України Е. Кохом та райхсміністром окупованих східних областей А. Розенбергом щодо мережі освітніх закладів та їхніх завдань.

У висвітленні подій на окупованій території, у характеристиці умов та обставин культурного і, загалом, духовного життя населення, одним із ключових є питання про вплив нацистського пропагандистського апарату на населення окупованої території, механізм реалізації пропагандистських завдань. Певне уявлення про цю проблему дають звіти пропагандистських структур Вермахту, зокрема рот пропаганди та відділу пропаганди «У» («Україна»). Останні, представлені двома різновидами – «Звітами про пропагандистську діяльність» та «Звітами про настрої населення» – було виявлено у фондах RH 22 та PW 4 (Oberkommando der Wehrmacht/Wehrmachtführungsstab – Штаб оперативного керівництва Вермахту) Військового архіву Федерального архіву Німеччини. Як правило, структура «Звітів про пропагандистську діяльність» складалася з

підпунктів, в яких відбивалися основні результати діяльності робочих груп відділу (преси; активної пропаганди; культури; друкованої пропаганди; кіно; радіомовлення; керівної групи) та окремих команд пропаганди (Staffel-Propaganda), які мали літерну нумерацію від «У 1» до «У 6». Для цих документів характерною була наявність значної кількості статистичних відомостей про поширення пропагандистських матеріалів, влаштовані пропагандистські заходи, інформації про зміну місць дислокації команд пропаганди та їх філій.

У «Звітах про настрої населення» розглядалися питання про вплив пропагандистських акцій на населення, аналізувалися нагальні проблеми (переважно соціально-економічного характеру), які його хвилювали. Наприклад, звіт відділу пропаганди «У» за липень 1942 р. містив такі пункти: «Загальне», «Діяльність банд», «Становище з харчуванням», «Вербування робітників», «Фольксдойче», «Питання щодо української інтелігенції» [239, ВІ. 138–142].

Статистика, що наводилась у звітах, дає можливість хоча б частково оцінити масштаби діяльності відділу пропаганди «У» і констатувати позитивну динаміку у виготовленні та поширенні різного роду пропагандистських матеріалів протягом всього періоду окупації. Амбівалентність впливу нацистської пропаганди на населення, приміром, яскраво ілюструється оцінкою кінематографічної політики на окупованій території. Зазначаючи позитивну оцінку населенням роботи кінотеатрів – своєрідного ретранслятора надбань західноєвропейської культури – укладачі звітів одночасно констатували гнітюче враження, що його справляла демонстрація німецьких кіножурналів «Вохеншау», насичених епізодами із загиблими та полоненими військовослужбовцями Червоної Армії, радянською розбитою військовою технікою тощо [236, ВІ. 108].

Загалом «Звіти...», незважаючи на недостатньо повну їх репрезентативність у хронологічному плані, заслуговують на увагу як з огляду на характеристику практичних заходів нацистської пропаганди, їх кількісних параметрів, так і з перспективи висвітлення морального стану населення в зоні діяльності відділу пропаганди «У».

Доволі широкий спектр питань, пов'язаних із політичними, економічними, соціальними процесами на окупованій території, порушено у наявних в фонді Головного управління імперської безпеки – РСГА Федерального архіву Німеччини в Берліні (ВА, R 58) звітах оперативних груп (Einsatzgruppen). Передусім йдеться про «Повідомлення про події в СРСР» («Ereignismeldungen UdSSR») та «Повідомлення з окупованих східних областей» («Meldungen aus den besetzten Ostgebieten»). Та обставина, що документи ці готувалися Головним управлінням імперської безпеки, зумовлює і їхню певну специфіку – зосередження уваги на боротьбі з антинімецькими проявами, моніторинг ситуації на окупованій території. У той же час глибокий аналіз настроїв населення, визначення факторів, що впливали на них (особливо в постійному розділі «Загальне становище та настроїв в Україні»), наявність у структурі цих документів окремих аналітичних довідок, присвячених питанням духовного, культурного життя робить доречним використання цих матеріалів у межах досліджуваної теми. Так, значний потенціал для аналізу стану установ культури, освітніх закладів має довідка «Становище у сфері культури в районі Маріуполя» [213, ВІ. 234–238], «Культурно-політична робота в окупованих східних областях» [216, ВІ. 60–66].

Специфічну групу діловодної документації становлять судово-слідчі справи на запідозрених у колаборації осіб, що притягувалися до кримінальної відповідальності після визволення регіону та в повоєнний період. Такі документи зберігаються переважно в архівах обласних управлінь Служби безпеки України.. Слід урахувати, що частину з цих справ заведено на осіб, які за чинним українським законодавством не підлягають реабілітації. Це надзвичайно звужує дослідницьке поле й обмежує можливості введення до наукового обігу матеріалів, які мають великий інформаційний потенціал у дослідженні умов та обставин функціонування культурних та освітніх установ, засобів масової інформації, поведінських реакцій інтелігенції тощо. За матеріалами справ, які було використано автором у дослідженні, проходять редактори та кореспонденти періодичних видань часів окупації, діячі «Просвіт»,

керівники театральних установ, співробітники музеїв, працівники органів місцевого самоврядування тощо.

Деякі кількісні та якісні параметри культурного життя доби окупації, роль та місце в ньому журналіста, актора, викладача можна простежити за справами редакторів газет «Нове життя» – М.І. Бернацького [301], «Донецкий вестник» – М.Т. Антонцева [289], А. Я. Вібе [280], П.Т. Сбітнєва [282], референта відділу освіти при Харківській міській управі, професора Харківської консерваторії В.Г. Костенка [309], директора Української книжкової палати в Харкові І.З. Севостьянова [308], директора Юзівського театру «Вар'єте» Є.К. Крюкова [288], головного інженера гірничо-металургійного товариства «Схід» Б.П. Шерстюкова [283], директора Маріупольського театру ім. Т.Г. Шевченка і, водночас, керівника місцевої «Просвіти» А.В. Ірія [290], директора Об'єднаного історичного архіву в Харкові Є.А. Одрини [305], директора радіовузла у Ворошиловграді М.Г. Тарновського [299] та інших.

Питання про роль і місце владних структур в організації культурного життя місцевого населення до певної міри можуть бути розглянуті на підставі аналізу справ на керівників та інших відповідальних працівників місцевих управ, зокрема на голову Ворошиловградської міської управи О.П. Зубовського [297], заступника голови, пізніше голову Юзівської міської управи А.А. Ейхмана [293], голову міської управи Бахмута Ф.І. Главню [294], голову Костянтинівської міської управи Ф.М. Вокаря [284], заступника голови Ворошиловградської міської управи М.С. Гречка [298].

Вагоме значення мають матеріали цих справ для верифікації іншої інформації: так, зокрема, судово-слідча справа на співробітника Маріупольського краєзнавчого музею М.В. Фененка розкриває умови підготовки та видання декількох книг у Маріуполі під час окупації [292], про що вперше повідомляла окупаційна преса. Важливу роль у характеристиці процесів, що відбувалися на окупованій території, мають речові докази, які містяться в багатьох справах: оригінали та копії наказів органів місцевого самоврядування, газетних публікацій, власноручні свідчення фігурантів справ. Так, наприклад, накази по

Ровеньківському відділу народної освіти, що містяться у справі його керівника В.О. Бінецького, за умови відсутності інших джерел містять унікальну інформацію про мережу навчальних закладів у районі, порядок користування підручниками радянських видань, нормування оплати праці вчителів [303].

Вагому роль у ході дослідження відіграла преса, яка виходила на окупованій території регіону протягом 1941–1943 рр. Періодичні видання окупаційної влади, використані в процесі дослідження, було виявлено в державних архівах Донецької, Луганської, Харківської, Чернігівської областей, Науково-довідковій бібліотеці Центральних державних архівів України, НБУ ім. В. Вернадського, ЛННБУ ім. В. Стефаника, архівів управлінь СБУ в Донецькій та Харківській областях, Військовому архіві Федерального архіву у Фрайбурзі.

На жаль, переважна більшість видань збереглася не повністю, а від деяких залишилися лише окремі номери, розпорошені у різних архівосховищах, що значно ускладнювало роботу з ними *de visu*. З огляду на те, що згідно з проведеними підрахунками газети та журнали виходили принаймні в 41 населеному пункті на території 5 областей, які постійно входили до складу зони військової адміністрації, можна констатувати їх значний і репрезентативний у географічному плані інформаційний потенціал.

Оголошення, рецензії, репортажі, що друкувались у виданнях, за умов нестачі, а, найчастіше, відсутності інших архівних джерел, мають велике значення для встановлення самого факту, дат відновлення роботи театрів та кінотеатрів, їхнього репертуару, кількості та складу відвідувачів. Особливе значення рецензій на прем'єри кінофільмів та вистав полягає в можливості визначити творчий склад акторів та рівень їх професійної майстерності, глибину впливу на глядацьку аудиторію. Дані, що наведено в пресі, допомагають у реконструкції обставин діяльності місцевих осередків товариства «Просвіта», музеїв та бібліотек.

Статті та кореспонденції, що репрезентували аналітичні жанри, дозволяють скласти уявлення про характер основних завдань, які ставилися

перед освітньою сферою загалом та вчительством зокрема під час окупації. Статистичні відомості про кількість шкіл, учнів, шкільних вчителів, які було наведено в публікаціях періодики, дозволяють констатувати занепад освітньої сфери (скорочення освітніх закладів, контингенту їх викладачів та школярів). Інформація про відкриття, функціонування ремісничих та сільськогосподарських шкіл може бути використана для визначення географії їх розміщення, переліку тих спеціальностей, за якими велася підготовка фахівців.

Безперечно, вагома частина інформації про ті аспекти підкупаційної дійсності, які стали об'єктом дослідження, може бути отримана з традиційної для дослідника актової та діловодної документації. Водночас потреба висвітлення культурних процесів з позиції пересічної людини, поза офіційним владним дискурсом, вимагає залучення інших джерел, здатних продемонструвати суб'єктивне, емоційно-чуттєве сприйняття підкупаційної дійсності. Першочергову роль тут відіграють джерела особового походження (мемуари, щоденники, приватне листування, листи на адресу владних установ тощо). Можливість аналізу окупаційного досвіду очима чи то пересічної людини, чи то представника інтелігенції відкривають щоденники директора Лебединського краєзнавчого музею Б.К. Руднева [384], працівника Харківської міської управи М.А. Усика [389], письменника А.П. Любченка [368], невідомої вчительки з Чернігівщини [98] тощо. Цінність цих джерел полягає й у тому, що вони дають можливість визначити різні моделі ставлення до окупантів.

Вагоме значення в характеристиці умов життя населення на окупованій території, особливостей здійснення антифашистської та націоналістичної пропаганди, її впливу на населення мають мемуари учасників радянського та націоналістичного підпілля [354; 363; 387; 391; 393]. Оригінальну інформацію про особливості підкупаційного життя, зокрема духовний світ і еволюцію настроїв населення, можуть містити й неопубліковані спогади. Інтерес у цьому плані становлять спогади жителя Ніжина О.О. Кузнецова, записані ним в 1995 р. [312]

Слід зазначити, що матеріали мемуарного характеру містять багато фактичних помилок та перекручень, які зумовлені часовою відстанню, прагненнями ретушувати й подати у вигідному світлі свої власні дії. Безумовно, характеризуючи мемуарну літературу, необхідно виходити і з того, яких політичних, світоглядних позицій дотримується їхній автор. Спостерігаючи в окремих випадках відверту апологетику, глорифікацію або демонізацію з боку радянських підпільників та партизанів, представників націоналістичного підпілля певних подій та явищ, в тому числі пов'язаних із культурним життям на окупованій території, не слід забувати про те, що така сама боротьба за свою, відмінну версію історичної пам'яті й можливість її публічної репрезентації велася й авторами мемуарів з німецького боку. При цьому слід враховувати апріорне небажання декого з представників німецького військового командування взагалі торкатися питань життя та побуту місцевого населення, зводячи все до військових операцій і практично унеможливаючи постановку питання про політику Вермахту, тим більше про його відповідальність, за те, що відбувалося на окупованій території. Так, характеризуючи тактику реалізації політики «випаленої землі» під час відступу німецьких військ з України фельдмаршал Еріх фон Манштейн, визнаючи факт страждань і неминучих втрат для місцевого населення, водночас відкидає будь-яку можливість порівнювати ці страждання з тими, що зазнало цивільне населення в Німеччині [372, с. 580]. Деякі мемуари свідчать про прагнення їхніх авторів – німецьких військовослужбовців – торкнутися питання взаємовідносин із населенням і показати поважне ставлення до місцевого населення, його культури [359; 373; 381]. Хоча, звичайно, рефлексії такого роду є результатом переоцінки вже після війни свого минулого.

Певне уявлення про морально-психологічний стан, настрої, поведінку населення, економічні, політичні й, безумовно, соціокультурні процеси в умовах нацистської окупації дають матеріали усної історії, зокрема декількох десятків інтерв'ю, проведених протягом 2001–2012 рр. автором у співавторстві з німецьким дослідником Танею Пентер із людьми, що пережили нацистську

окупацію в Донбасі. Пошук респондентів здійснювався в межах різних дослідницьких проектів, пов'язаних з війною і повоєнним періодом на території Донбасу. Слід зазначити, що в Україні усна історія стала полем академічних досліджень відносно недавно, й у фокусі більшості усноісторичних досліджень, проведених українськими або зарубіжними дослідниками на території України та пов'язаних із Другою світовою війною, знаходяться остарбайтери і ті, що пережили Голокост [663; 751; 891].

На жаль, хронологічна дистанція, що відокремлює нас від подій того часу, пов'язаний із цим відхід з життя переважної більшості свідків окупації, трудомісткість не тільки пошуку респондентів, а й транскрибування інтерв'ю (так, у деяких випадках розшифровка аудіозапису лише одного інтерв'ю становила 35–40 годин) дали можливість на сьогоднішній момент сформувати відносно невеликий комплекс інтерв'ю, аудіозаписи яких зберігаються в особистому архіві автора. І хоча цей проект не є масштабним [761; 940], матеріали інтерв'ю загалом дозволяють охарактеризувати повсякденний досвід окупації. Він включав у себе не лише реалізацію різноманітних стратегій виживання, різні практики роботи на окупантів, взаємодії з військовослужбовцями Вермахту та армій держав – сателітів Німеччини, але й проблеми взаємного сприйняття та інтеркультурної взаємодії окупантів та населення на окупованій території. Свідчення респондентів дозволяють констатувати, що період окупації позначився для них знайомством з іншою культурною традицією і навіть, як це не парадоксально, враховуючи загальний контекст окупації, досягненнями культури, зокрема кінематографом [563; 566; 572; 574; 575; 578; 580].

Певну роль у дослідженні, попри іманентно притаманні цьому типу джерел різнорідність походження, техніку створення та призначення, відіграли кіно- і фотодокументи. Це зумовлюється як роллю візуальних засобів у створенні наочного та образного уявлення про реальні явища минулого життя [688, с. 202], так і їхньою здатністю засвідчити певну ієрархію інтересів і пріоритетів тих, хто є їх автором.

Так, особисті фотографії, представлені в мемуарах німецьких військовослужбовців, дозволяють констатувати їхній особливий інтерес до культових споруд та індустріальних пейзажів, видів українських міст, найбільш значущих споруд культурного або громадського призначення. Фотографії, опубліковані в газетах, що виходили на окупованій території, дозволяють візуалізувати основні тези нацистської пропаганди, спрямованої на залучення населення до виїзду в Німеччину на роботу. Окрім німецьких кінофільмів, документальних кіножурналів «Вохеншау», певне значення має і радянська кінодокументалістика, зокрема фільм «Битва за нашу Советскую Украину» [585], де наводиться доволі цікавий з перспективи аналізу ставлення до інтелігенції за часів окупації фрагмент виступу професора Харківського університету Л.П. Ніколаєва.

Певну роль у дослідженні з огляду на можливість компаративного аналізу стану культурної сфери регіону в період окупації та напередодні війни відіграють статистичні джерела, репрезентовані в збірниках «Народна освіта, наука і культура в Українській РСР» [351] та «Народное хозяйство Донецкой области» [352].

Загалом джерельну базу дисертації склали такі види джерел: діловодна документація органів влади і управління; матеріали громадських організацій; періодична преса; статистичні джерела; джерела особового походження; усноісторичні джерела; кінофотодокументи.

Досліджувана тема належить до тих, що не стала предметом спеціального розгляду, хоча частково деякі її аспекти й вивчалися науковцями. До кінця 80-х років ХХ ст. вітчизняна історіографія розглядала питання культурного життя на окупованій території в контексті злочинів нацистів по відношенню до української культури, діяльності нацистської пропаганди, боротьби радянського підпілля та партизанів проти духовного поневолення українського народу. Період з кінця 80-х – початку 90-х років позначився розширенням спектру наукових розробок, відходом від надмірно ідеологізованої дослідницької

парадигми, доступом до здобутків західної історіографії. Результатом цього стала можливість аналізу діяльності установ культури, освітніх закладів, роботи пропагандистських структур. Водночас переважна більшість публікацій висвітлює означені питання у локальній, обмеженій території певного населеного пункту, перспективі.

У роботі було використано матеріали понад 90 фондів центральних та регіональних архівів України, Німеччини, Росії, Нідерландів, 4 державних та народних музеїв, 30 справ з архівів регіональних управлінь СБУ, понад 20 інтерв'ю, проведених із свідками нацистської окупації. Ключову роль серед джерел відіграють діловодна та актова документація окупаційних структур, що зберігається в центральних та регіональних державних архівах, судово-слідчі справи з архівів обласних управлінь Служби безпеки України, мемуари та усноісторичні свідчення безпосередніх учасників тих подій.

Охарактеризовану джерельну базу навряд чи можна визнати вичерпною, проте за умови використання в комплексі з уже введеними до наукового обігу джерелами, існуючою літературою з проблеми, вона дозволяє визначити основні тенденції культурного життя на території тих областей України, що увійшли до складу зони військової адміністрації.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Успішність виконання тих чи інших дослідницьких завдань (а інколи навіть сама можливість їхньої постановки) напряду залежить від тих підходів до аналізу історичних явищ (як на мікро-, так і на макрорівні), які становлять засади дослідження, набору тих методів, що використовуються в процесі роботи із джерелами та літературою. Передусім, сам факт звернення до такої досить неоднозначної з точки зору суспільного сприйняття теми як культурне життя в період окупації зумовлений гносеологічною потребою вивчення періоду, суспільства, інститутів за умов, «коли, – як слушно зазначив відомий німецький дослідник Моріс Хальбваск – вони пішли так далеко в минуле, що в нас мало шансів знайти довкола себе багатьох свідків, що зберігають про них хоча б якісь спогади» [843, с. 42].

Сама постановка питання про можливості прояву духовного і, зокрема, культурного життя під час окупації передбачає аналіз не лише найбільш поширених культурних практик, а загалом всього комплексу соціальних, політичних, економічних процесів, що відбувалися на окупованій території і прямо чи опосередковано впливали на культурну сферу.

В цілому окупація характеризується не лише тимчасовим заняттям території однієї держави збройними силами іншої держави або держав, припиненням функціонування органів влади окупованої держави, новими політико-правовими реаліями та здійсненням адміністрування, як правило, командуванням окупаційних військ. Окупація є складним і багаторівневим феноменом, якому, серед іншого, властиві докорінна перебудова духовного життя населення, трансформація політичних лояльностей, соціокультурних та етнічних ідентичностей, глибокі ментальні зміни, викликані ідеологічним тиском з боку окупантів, конформізмом та колаборацією і, водночас, збройним та духовним опором населення окупованої території. Окупаційний режим не лише характеризується зламом соціальних реалій, характерних для того чи

іншого середовища, але й прагненням шляхом застосування насильства або загрози створити суворо ієрархізовану систему підпорядкування та панування виключно в інтересах окупанта. Все це в комплексі відбивається і на параметрах культурного та освітнього життя воєнної доби.

Війни, як і інші соціальні явища, що відображають груповий досвід взаємодії, відіграють особливу роль у продукуванні спрощених та емоційних уявлень як про себе, так і про інших, причому навіть серед спеціалістів-істориків. Так, в радянському глорифікованому історичному дискурсі із притаманною йому однозначністю та емоційністю оцінок німці, з якими взаємодіяло місцеве населення в роки війни, доволі часто характеризувалося за допомогою дегуманізованих дефініцій – «фашистський кат», «гітлерівський недолюдок», «німецький людожер» та ін. І хоча останніми роками в українській історичній науці під час висвітлення історії війни сталися серйозні зміни, пов'язані з відходом від стереотипних ідеологізованих схем, можливістю використовувати нові джерела, помітною є інерція висвітлення подій саме політичної історії. З огляду на це потребують особливої уваги питання, пов'язані з особливостями взаємного сприйняття місцевого населення та окупантів, яким у ході війни доводилося виступати в різних, діаметрально протилежних іпостасях – окупанта, військовополоненого, мешканця окупованої території, жителя звільненої території тощо.

Коли йдеться про окупацію, неможливо не торкнутися питання про те, що являє собою окупант, носієм яких морально-ціннісних та поведінських установок він є, яку реакцію він викликав. Одразу ж після війни американськими дослідниками було проведене анкетування 1000 переміщених осіб – колишніх громадян Радянського Союзу, які пережили німецьку окупацію. На питання, чи змінилося ставлення населення до німців за час окупації, 728 осіб відповіло «так» і 85 – «ні». На питання: «Хто з німців, на вашу думку, поведив себе найкращим чином?», 162 особи висловилися за цивільних, 545 – за солдатів-фронтовиків, 69 – за гарнізонні війська і лише 10 – за СС та СД [869, с. 69].

Дані опитування дають чітке уявлення про те, що абстрактний ворог у свідомості населення, що пережило війну, набув таких чітких рис, що вони дали можливість навіть типологізувати його, при цьому в якості критерію виступав суб'єктивний фактор – ставлення до населення.

Саме це і дозволяє поставити питання про особливості взаємодії місцевого населення та окупантів, передусім німецьких військовослужбовців, в 1941 – 1943 роках, про той специфічний інтеркультурний діалог, який залишив слід не лише в пам'яті воєнного покоління, але й навіть зараз визначає певні шаблони, схеми, загалом певну стереотипічність сприйняття німців та Німеччини крізь призму досвіду II світової війни більш молодими поколіннями українців. З огляду на це зрозумілим є дослідження практики взаємодії місцевого населення та окупантів на території, де досвід такої взаємодії був доволі тривалий – у східних областях України, що весь час окупації знаходилися під військовою адміністрацією.

Безумовно, характер та зміст теми, що вивчається, передбачає аналіз діяльності інституційних структур, які займалися організацією культурного простору населення, розгляд параметрів регламентації культурного життя населення з боку влади тощо. І в цьому плані автор визнає необхідність та першочерговість реалізації саме цих дослідницьких завдань. Проте перманентна орієнтація на аналіз лише макропроцесів аж ніяк не вичерпує проблеми. Саме тому в ході дослідження було визнано за необхідне слідування й історико-антропологічному підходу, в межах якого особливого значення набуває історія повсякденності. Напрямо, одним із засновників якого є відомий німецький історик Альфред Людтке, акцентує увагу на багатовекторності реального історичного процесу, взаємодії в ньому багатьох чинників різного рівня.

Щоправда, відстежити ці вкрай складні фактори взаємного впливу у зв'язці «людина – суспільство – влада» можна лише через реконструкцію повсякденних практик на мікрорівні, приділяючи особливу увагу сприйняттю повсякденного життя (в тому числі й символічному та емоційному) самими людьми [739, с. 22-23]. З огляду на тему, винесену в заголовок, дослідження має являти собою

й історію «знизу», очима пересічної людини, а не лише традиційний погляд зверху – з позицій та у специфічних інтересах владних структур, який залишає людину з її внутрішнім світом, рефлексіями, мотивами тих чи інших дій або бездіяльністю певній периферії дослідницького інтересу.

Слід у цьому зв'язку зауважити, що головним «козирем» концепції «історії повсякденності» є ретельне дослідження повсякденних практик пересічних людей у конкретних життєвих ситуаціях, в подієвому контексті. Проте «історія повсякденності» має ще дві найважливіші й багато в чому пов'язані особливості. Протестуючи проти панування «інституційної історії», проти трактування минулого як переважно історії влади, її інститутів та ідей, «історія повсякденності» проявляє особливий інтерес до мікроісторичних явищ і процесів, до історії малих соціумів, до сімейної та біографічної історії. Фактично, завдання полягає в тому, щоб пересічні люди «набули в історії власні голоси та обличчя». Не дивно, що в «історії повсякденності» людина постає водночас і об'єктом, і суб'єктом історії.

Основною перевагою мікрорівневого підходу, який частково реалізовувався в дослідженні, була наближеність до реальної дійсності і можливість показати її зсередини. Адже, як справедливо зазначається А. Людтке, «саме в малих соціумах природним чином відбувається «перетин» дискурсів влади та підпорядкування, знаходять свій злам та відображення панівні політичні, економічні, етнонаціональні та інші тенденції» [739, с. 149]. Накладаючись на особисті мотиви та чинники поведінки, проявляючись у чуттєво-емоційній сфері, що також може поставати фактором історичного процесу, історія повсякденності виходить за межі «історії побуту» й може бути інтерпретована як «концепція вивчення минулого через історію повсякденних соціальних практик у будь-яких сферах і на всіх «поверхах» життя суспільства. При цьому, на думку російського дослідника М.М. Крома, історія повсякденності набуває особливого значення під час перегляду певних історичних концепцій [725, с. 12]. Повсякдення створює своєрідний контекст, необхідний для того, щоб подати в новому світлі ту чи іншу проблему.

Фактично дослідження в руслі означеної проблематики передбачає, що йтиметься про історіописання, в центрі якого діють живі люди – ключова теза одного із засновників школи «Аналів» Марка Блока та його послідовників. Саме їхні дії та стимули є чинниками соціокультурного процесу, тобто процесу трансформації культури. Слід зауважити, проте, що далеко не завжди з огляду на брак репрезентативної джерельної бази (це досить актуально для періоду війни й окупації зокрема), передусім джерел певного типу [643, с. 55], можливо й доречно проводити історико-антропологічне дослідження.

Говорячи про параметрикультурного життя загалом (а не лише періоду окупації), слід враховувати, що культура завжди становить діалектичну єдність двох процесів – опредмечення (творення нових культурних цінностей) і розпредмечення (засвоєння культурної спадщини, певного культурно-історичного досвіду) [816, с. 201]. Культура як соціальний інститут і соціальна реальність визначає цінності і норми поведінки людей у конкретній системі суспільних відносин (і війна із твореною нею системою цінностей і пріоритетів не є винятком), забезпечує регулювання цих відносин у суспільстві, його стабільність. Культура в цілому здатна задовольняти духовні потреби, що пов'язані зі споживанням і освоєнням певних культурно-історичних кодів (цінностей, норм, звичаїв, традицій, способів життя), загалом є способом соціалізації людини.

Розглядаючи питання культурного життя як одного з елементів повсякденного життя соціуму, необхідно пам'ятати про зв'язок культурного життя з приватним життям людини, при цьому приватна сторона, як зазначає відомий дослідник цієї проблематики Н. Л. Пушкарьова, це «сфера життя та побуту людей, яка залежить від індивідуальних, приватних рішень» [788, с. 98]. Водночас приватній сфері людського життя іманентно притаманний зв'язок з іншими соціальними процесами та явищами. Слід визнати, що війна, як особлива політична реальність і соціальне явище, попри свій деструктивний та згубний для людської природи характер, далеко не завжди перериває цей зв'язок. Найчастіше вона його трансформує. Війна призводить до якісної зміни

стану суспільства, змінює соціальний склад, вектори соціально-психологічних настроїв суспільства. З огляду на тему дослідження можна констатувати, що в приватному житті людини воєнної і, зокрема, підкупаційної доби можна знайти прояви деяких спільних духовних домінант (спільних цінностей, способів бачення світу, усталених стереотипів). Водночас у кожному вчинку конкретної людини проявляються і її власні характерологічні спонукання, особисті мотиви, прагнення, очікування, особливості бачення «іншого».

І хоча концентрація останніми роками уваги істориків на соціальних проблемах війни, на думку російського історика О. В. Хлевнюка, є одним із чинників, що ускладнюють «дослідження військово-політичної та військово-економічної історії Великої Вітчизняної війни» [845, р. 219], все ж таки слід визнати надзвичайно велику актуальність розробки саме цих проблем. Адже війна, як не парадоксально це звучить, постає фактором накопичення нового досвіду, вироблення нових моделей поведінки, трансформації культурних орієнтирів [852, с. 5]. Більше того, в контексті вивчення нашої теми можна констатувати, що саме соціальні, в тому числі й культурні практики, які реалізовувалися в умовах воєнного часу, іноземної окупації до певної міри визначили ступінь легітимності окупаційного режиму та міру лояльності населення до влади.

Постановка саме такого питання, наприклад, зумовлює необхідність розгляду такої категорії як колабораціонізм, який став не лише політичним, але й морально-етичним, психологічним феноменом. У той же час слід пам'ятати, що колабораціонізм є поняттям політизованим, яким важко оперувати, не становлячись на позицію тієї чи іншої воюючої сторони. З великою долею вірогідності, яка, все ж таки, потребує верифікації за допомогою німецьких документів та мемуаристики, можна припустити, що пов'язані із відступом радянської влади, евакуацією партійно-господарського активу обставини значною мірою вплинули на морально-психологічний стан населення і на певний час визначили його поведінську стратегію під час окупації. Не можна відкидати того, що частина населення пішла на співпрацю із ворогом

добровільно та усвідомлено, реагуючи таким чином на соціально-політичні умови, що панували в державі до окупації, намагаючись відомстити за довоєнні утиски, переслідування, репресії. Але очевидним є також і те, що для більшості населення співпраця із ворогом стала проявом особистої стратегії виживання, пристосування до умов, що склалися, особливо за умов відсутності реальних альтернатив, своєрідного екзистенційного вибору. Все це необхідно враховувати в ході проведення досліджень, присвячених не лише особливостям нацистської окупаційної політики в тій чи іншій сфері, але й підокупаційному повсякденню пересічної людини

У тісному зв'язку із проблемою лояльності населення стосовно нового режиму стоїть питання легітимності окупаційної влади у сприйнятті місцевих жителів. У вітчизняній історіографії (як радянській, так і пострадянській), колективній пам'яті сформувався досить стійкий стереотип стосовно факторів, що спричинили крах нацистського окупаційного режиму. Безумовно, першочергову роль тут відіграла військова поразка Німеччини. Проте постає питання: як в цілому ставилося місцеве населення до нової влади? Чи сприймало воно її хоча б протягом якогось часового відрізка періоду окупації, і якщо так, то з яких причин змінило своє ставлення до неї? Які очікування від німців залишилися нереалізованими?

У виявленому автором в 2008 р. в Федеральному архіві в Берліні і введеному в науковий обіг джерелі – звіті про ситуацію в Україні на основі перевірки «Німецької службової пошти», датованому літом 1943 р. [830] – аналізується низка негативних явищ, пов'язаних переважно з діяльністю співробітників німецьких адміністративно-господарських структур. Із певними застереженнями ситуацію, описану в даному документі, можна екстраполювати і на територію зони військової адміністрації. Очевидно, що реальний досвід населення до деякої міри вступав у протиріччя із широко трансльованим нацистською пропагандою, поширеним образом чесних та дисциплінованих німців. Звідси цілком закономірно постає питання про те, наскільки глибокою

була трансформація довоєнного стереотипного образу німця під впливом досвіду взаємодії в період окупації.

Війна глибоко і трагічно відбилася на житті всього українського суспільства, в тому числі й на долі близьких та рідних автора, ставши невід'ємним елементом родинного метанаративу під загальною назвою «У війну...». Проте, дотримуючись методологічного принципу об'єктивності, при дослідженні теми було визнано за необхідне відійти від особистих, політичних та ідеологічних уподобань, «чорно-білого» зображення подій війни, яке шкодить свідомому й адекватному сприйняттю справжньої драми та трагедії народу. У центрі уваги при цьому знаходилася пересічна людина, яка, якщо ми говоримо і про підкупаційну людність, і про окупанта, жила, вмирала, кохала, ненавиділа, запозичувала новий досвід, стверджувала або руйнувала свої стереотипи.

Попри те, що війна стала непримиренним зіткненням двох тоталітарних систем з їхніми могутніми системами державного насильства, ідеологічної індоктринації та контролю за своїми громадянами, слід виходити з можливості прояву пересічною людиною і власної позиції, ігнорування насаджуваних установок на дегуманізацію ставлення до ворога. Загалом варто припускати можливість того, що тоталітарні політичні режими схильні розглядати як девіацію, а ми, люди, позбавлені впливу загальнообов'язкової державної ідеології та пропаганди, – як природну людську реакцію на те, що не вкладалося в канон ставлення до ворога. Безумовно, як справедливо зазначає відома західна дослідниця історії тоталітаризму Ханна Арендт, «тоталітарна пропаганда була невід'ємною частиною «психологічної війни» [589, с. 393]. Вона мобілізувала маси на вирішення тих чи інших політичних завдань, в тому числі і пов'язаних із знищенням не лише політичних та економічних, але у культурних систем, насаджувала певні стереотипи. У той же час, маючи власні цілі та інтереси або просто намагаючись пристосуватися та вижити, окремі індивідууми чи соціальні групи були і самостійною силою, оскільки на повсякденному рівні вони постійно трансформували або навіть тією чи іншою мірою блокували проникнення владного контролю в своє життя та в життя соціуму.

У контексті цього логічно виглядає висунутанімецьким дослідником К. Рассом теза про те, що поведінка солдат Вермахту розвивалася не згідно з якоюсь одномірною схемою і що попри пронизане насиллям повсякдення можна говорити про певні індивідуальні схеми формування поведінки солдатів, які лише частково визначалися суто зовнішніми умовами [790, с. 371].

Слід визнати (це можна сприйняти і як одну з робочих гіпотез), що і місцеві мешканці, і навіть солдати Вермахту відчували певну потребу у виразі звичайних людських почуттів. Спогади мешканців, що пережили окупацію, зафіксували випадки, коли німці пригощали місцевих мешканців їжею із солдатської кухні, надавали медичну допомогу хворим, вели жваву бесіду про політичні проблеми і навіть висловлювали незадоволення війною. Такі випадки, очевидно, були далеко не поодинокими, хоча раніше про них не було прийнято писати та розповідати. Виходячи з цього, доволі важливим є відповідь на питання про те, чи знайшли відображення прецеденти такого роду в історичній пам'яті німецького суспільства, солдатів Вермахту на Східному фронті? Чи вплинув досвід такого неформального спілкування на сприйняття місцевого населення і, можливо, навіть противника, що знаходився по той бік фронту? Як співвідносились особистий досвід німецьких солдатів та догми нацистської расової ідеології, образи «ворога» та стереотипи про «росіян»? Чи сприяло спілкування з місцевими жителями росту незадоволення війною, появи опозиційних настроїв серед солдатів Вермахту на Східному фронті і членів їхніх родин на території Райху? Якою мірою німецький солдат, який був підданий тотальній ідеологічній індоктринації, був готовий до контактів інтимного, сексуального характеру із місцевими мешканками? Якою мірою зв'язки такого роду сприяли руйнуванню образу «ворога»?

При відповіді на всі ці питання слід враховувати, що окупація як особливе явище завжди пов'язана із взаємодією двох ключових акторів – окупанта і населення окупованої території. Вона завжди позначається зустріччю не лише з новими інститутами влади (для населення) або новим об'єктом докладання владних, адміністративних зусиль (для окупанта), але і зіткненням із чужою

культурною реальністю, яка може викликати тривожне почуття безпорадності і втрати орієнтації. Безумовно, період війни та окупації позначився і для місцевого населення, і для окупанта своєрідним культурним шоком – ситуацією конфлікту між звичними для індивіда цінностями, нормами, мовою, повсякденними практиками, характерними для того середовища, в якому він перебував або яке залишив, і тими цінностями, нормами, мовою, повсякденними практиками, що були характерні для нового середовища, з яким він зустрівся [816, с. 205]. У той же час, враховуючи контекст нацистської окупації, слід пам'ятати, що вона стала часом зіткнення двох різних світоглядно-ідеологічних систем, одна з яких, виходячи з расових, політичних мотивів, була зорієнтована на винищення або маргіналізацію культурного середовища на окупованій території.

Безумовно, зміст окупаційного режиму, особливості цієї політики, що здійснювалася на окупованій території, справили приголомшливий вплив на місцеве населення. Цей вплив визначався появою, усвідомленням тих екзистенційних загроз, яку населення Радянського Союзу, незважаючи на страшний досвід сталінізму, раніше не зустрічало – бути знищеним за етнічною ознакою, прилюдно та безпідставно бути підданим побиттю, пограбуванню, зґвалтуванню. У той же час по завершенні війни значною мірою сприйняття сутності окупаційного режиму повоєнними поколіннями, цехом істориків, визначалося поширюваними ідеологемами, завданими схемами, прагнення виходу за межі яких трактувалося як ідеологічна диверсія. У межах такої світоглядної політизованої парадигми спроби проаналізувати та виділити ті аспекти підкупаційної дійсності, які не вкладалися в усталений канон, блокувалися. З огляду на це в ході створення істориками нових наративів про окупацію, особливого значення набуває доступ не лише до раніше закритих джерел, але й можливість вільного репродукування очевидцями спогадів про події періоду війни. При цьому слід враховувати, що воєнне минуле, досвід війни завжди займають в історичній пам'яті суспільства особливе місце.

Війни, як зазначає відомий дослідник в руслі воєнної антропології О.С. Сенявська, завжди є екстремальним станом для країни та держави, причому, «...чим масштабнішими є військові події та їхній вплив на розвиток суспільства, тим вони потенційно займають більш значуще місце в структурі суспільної свідомості...» [749, с. 671]. Проте досвід повсякденного життя десятків мільйонів радянських громадян, що опинилися на окупованій території, не лише не був адекватно відбитий у радянській історіографії, але й знаходився під певним табу, перебував на периферії суспільної свідомості, офіційного історико-партійного дискурсу. Водночас у ході своєї реінтерпретації історії, яка здійснюється зараз, під час «битви за минуле», яка, на жаль, в сучасних українських умовах набула політичного забарвлення і в ряді випадків носить характер не інтелектуальної, а відверто політичної провокації, для історика важливо утриматися від своїх політичних симпатій і не піти хибним шляхом автоматичної зміни «плюсів» на «мінуси», «мінусів» на «плюси» і загалом від тенденції «чорно-білого» зображення історії.

Враховуючи цілі та завдання, поставлені для підготовки дослідження, автор керувався *конкретно-історичним, комплексним та системним* підходами. Конкретно-історичний підхід, у розумінні автора, полягав у розгляді культурних процесів як іманентної особливості духовного та загалом повсякденного життя людини будь-якої доби й регіону. Водночас, культурні процеси, що відбувалися на території регіону, який було досліджено, вимагають контекстуалізації, врахування політичних, географічних, часових, етнічних, соціальних та інших параметрів. Комплексний підхід зумовив звернення до широкого кола різномірних джерел з проблеми, зокрема актової та діловодної документації як українських, так і зарубіжних архівів, мемуарної літератури, преси, статистичних матеріалів тощо.

Системний підхід, що його намагався дотримуватись автор, дозволив розглянути культурне життя як поліваріантне та багатоаспектне явище. Культура, будучи продуктом активної творчої діяльності людини, вимагає аналізу як інституційних, так і позаінституційних чинників та проявів

культурного життя, ментальних процесів та трансформацій, визначення тих політичних впливів, які мали місце на окупованій території.

Визнаючи за необхідне дотримання загально визнаного і аксіоматичного для наукового середовища принципу історизму, автор вважає за особливо важливе та значуще в роботі над окресленою проблематикою слідування й принципу об'єктивності. Він передбачає вивчення історичних явищ в усій їх складності та суперечливості, за ситуації відмови від політичних симпатій та уподобань, минулих чи новонадбаних ідеологічних стереотипів, або, як справедливо зазначив відомий польський історик Єжи Топольський, «протиставлення будь-якому ідеологічному насильству і переконуванню» [157, с. 367].

Розуміння необхідності розриву з установками на лінійність та одномірність в підходах до вивчення історичних явищ і процесів є вкрай важливим у вивченні дражливих для сучасного українського суспільства, досить часто надмірно ідеологізованих тем, пов'язаних із війною, окупацією, особливостями формування та функціонування історичної пам'яті про ці події. Цей принцип є найбільш дієвим у поєднанні з логічно пов'язаним із ним принципом критичного ставлення до історичних джерел. У цьому зв'язку слід зауважити, що війна, викликавши глибоку ментальну трансформацію суспільства, посилено продукувала міфи, які, у свою чергу, формували своєрідну картину духовного світу людини періоду війни, тобто «систему уявлень про реальність, що відповідала цьому відрізку часу та була притаманною цій спільноті» [342, с. 7].

Міфологізовані уявлення, що являли собою суперечливе поєднання правди та вигадки, безперечно, відбивалися й у тих документах епохи, які наразі постають для дослідника історичним джерелом. Розуміючи це, а також те, що ступінь адекватності і прийнятності тез та висновків дослідження залежить від широти та багатоманітності джерел, які мають висвітлювати різні сторони, автор залучив до процесу дослідження матеріали як українських, так і іноземних, зокрема німецьких та російських архівів. Ці документи до певної міри дозволили поглянути на події та процеси, що стали предметом розгляду автора, очима

іншої сторони, різних політичних гравців. До того ж необхідно пам'ятати, що історичні факти набувають статусу історичних фактів лише через значення, яке надає їм історик [832, с. 151–184].

Теоретико-методологічні підходи, які поділяє автор, знайшли свій практичний вияв у комплексі методів, застосованих у процесі дослідження.

Так, *проблемно-хронологічний* метод дозволив окреслити ті аспекти підокупаційної дійсності, що знайшли свій вияв у культурних процесах, розглянути їх у часовій динаміці, сформувані структурні елементи (розділи та підрозділи) дослідження.

Порівняльно-історичний метод став у нагоді для з'ясування спільного та відмінного в умовах та обставинах діяльності установ культури і закладів освіти на території зони військової адміністрації та інших зон окупації, сприйнятті їх місцевим населенням. Застосування цього методу було визнано за доцільне для порівняння параметрів культурного життя за часів окупації та довоєнного періоду, відмінностей в культурно-освітній політиці в інших зонах окупації України.

Застосування *біографічного та просопографічного* методів дало можливість виявити та охарактеризувати певне коло осіб, задіяних у реалізації культурно-освітніх заходів на окупованій території, визначити світоглядно-ціннісні орієнтири певних категорій населення, загалом вивчити певне коло осіб як типів, що персоніфікують ті чи інші процеси та події.

З огляду на слабку розробленість теми навіть з перспективи архівної евристики, що, звісно, обумовлено табуваннями в радянській історичній науці порушених питань, обмеженістю доступу до окремих джерел, нерозробленістю інформаційно-довідкового апарату архівів вагому роль відігравали специфічно *джерелознавчі методи*, зокрема такі як виявлення, відбору джерел та формування їхніх комплексів, атрибуції, верифікації, визначення ступеня їхньої достовірності, суб'єктивності та об'єктивної наукової цінності в руслі дослідження.

Необхідно взяти до уваги, що відбиття дійсності у джерелі – це складний процес, зумовлений не самою по собі психікою людини, а наявністю об'єктивної реальності і здатністю людини її відображати. Історичне джерело, відтворюючи з тією чи іншою повнотою події та явища, само є частиною тієї дійсності, яка втілюється в історичному джерелі. Отже, будь-яке історичне джерело має розглядатися і в часовому, і в подієвому контексті. Варто враховувати, що для адекватного та повноцінного дослідження змісту джерела важливо використання прийомів історичної семантики, аналізу мови. З урахуванням того, що одним із ключових типів використаних джерел була періодична преса, визнано за доцільне застосування методу контент-аналізу, який дозволив визначити в текстах ключові лексичні одиниці та піддати їх відповідному аналізу.

Однією з ключових проблем, з якими зустрічається будь-який дослідник, є репрезентативність та, що не менш важливо, достовірність інформації, яка міститься в джерелах. Виходячи з того, що питання духовного життя підкупаційної людності не могло не стати предметом вигідних тій чи іншій стороні інтерпретацій, а то й відвертих фальсифікацій, доречною уявлялася верифікація тих чи інших тез, що зустрічались у документах, за допомогою альтернативних джерел, за можливості тих, що репрезентували оцінку іншої, протилежної сторони.

У ході дослідження реконструкція повсякденних поведінкових та культурних практик здійснювалася на локальному, регіональному рівні із залученням матеріалів «усної історії», яка в цьому випадку поставала не лише джерелом, але й дослідницьким методом. Особливого значення цей метод набуває в дослідженні тих тем, про які недостатньо відомостей або які не відображені у традиційних писемних джерелах [771, с. 11]. Водночас усні свідчення спонукають до перевірки інших джерел і, навпаки, останні слугують до перевірки перших. З урахуванням того, що методика використання цих джерел знаходиться в стадії розробки (це зумовлюється відносно короткою історією використання інтерв'ю у наукових дослідженнях), доречною уявляється

більш докладна характеристика методики використання цих джерел у контексті нашої теми.

Одним із проблемних питань при розгляді повсякденного життя населення і його духовно-культурної складової є забезпечення максимальної репрезентативності досвіду окупації. У центрі проведеного дослідження знаходилися представники різних вікових, професійних, соціальних та етнічних груп, що пережили нацистську окупацію на території регіону. У процесі пошуку партнерів для проведення бесіди автор прагнув забезпечити варіативність військового досвіду, включаючи досвід дітей і дорослих, чоловіків і жінок, городян і жителів сільської місцевості, євреїв і неєвреїв, учасників підпільно-партизанського руху і звичайних обивателів. Такий підхід певною мірою дає можливість простежити багатоаспектне, і, в ряді випадків, контroversійне сприйняття окупації, загалом отримати «якісні описи життєвого світу співрозмовника» [698, с. 127]. Слід зазначити, що методологічно складною і, на жаль, важко вирішуваною проблемою є ступінь репрезентативності устноісторичних джерел. Це обумовлено тим, що ті, хто зазнав найжорстокіших переслідувань у період окупації і загинув, або ж ті, хто активно співпрацював з нацистами і був засуджений або також загинув, не могли бути інформантами. І, тим не менше, проведені із свідками окупації інтерв'ю можуть «показати деякі неприступні в інших джерелах деталі й у такий спосіб стимулювати історика до перевірки інших даних новими методами» [757, с. 174].

Говорячи про респондента як про носія певної, необхідної досліднику інформації, слід пам'ятати, що індивідуальна пам'ять завжди формується в ході соціальної комунікації та інтеріоризації. З одного боку, вона конструюється під впливом спілкування з іншими людьми, з іншого – під впливом засобів масової інформації, матеріальних репрезентацій (текстів, ілюстрацій, фільмів) і символічних практик (ритуалів, свят, фестивалів). У випадку з людьми, що пережили окупацію, ключову роль грали тривалість окупації, особливості поведінки військовослужбовців Вермахту, умови роботи на окупованій території, ситуація з продовольчим постачанням та ін.

Як справедливо зазначає російський історик Є.Ф. Кринко, «війна породжувала різні ситуації, і різним ставало ставлення до конкретних окупантів» [723, с. 342]. Потреба реконструкції цих ситуацій, запису спогадів ще живих свідків тих подій за конкретних умов перетворюється не лише на джерелознавчу, але й на важливу методологічну і суспільно значущу проблему, яка, за влучним виразом українського історика О.Є. Лисенка, дозволить отримати «живе знання про війну» [737, с. 7–8], відмінне від того знання, яке можуть дати офіційні й досить часто заангажовані джерела.

Отже, дослідницький інструментарій, використаний в роботі, зумовлений формулюванням теми і тим комплексом питань, які було поставлено з метою найбільш повного її розкриття. Він ґрунтується на критичному осмисленні та переосмисленні ідей українських та зарубіжних істориків щодо проблем воєнного та підкупаційного повсякдення, кількісних та якісних параметрів культурно-освітніх процесів, можливостей та меж впливу політичних режимів та владних інститутів. Характер проблеми, що досліджується, вимагає її широкої контекстуалізації, врахування та аналізу таких категорій як окупація, культура, колаборація, тоталітаризм, повсякденнятощо.

Як теоретико-методологічну базу в основу роботи було покладено конкретно-історичний, комплексний і системний підходи, принципи історизму та об'єктивності. З метою забезпечення репрезентативності дослідження, вирішення поставлених завдань було застосовано як загальноісторичні, так і джерелознавчі дослідницькі методи. Вагоме місце серед них належить методам роботи із усноісторичними джерелами, які не лише можуть містити оригінальну та унікальну інформацію, але й надають уявлення про духовний світ, ціннісні пріоритети респондента, що виступає носієм пам'яті про події періоду окупації.

Загалом застосування визначених вище методів дозволило виявити та охарактеризувати ключові параметри культурних процесів на території східних областей України, надало можливість простежити еволюцію історичних образів, побачити ті аспекти минулого, які або не досліджувалися, або, з урахуванням введення до наукового обігу альтернативних джерел, вимагають нової інтерпретації

РОЗДІЛ 3

ПЛАНИ ТА СПЕЦИФІКА РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ КУЛЬТУРИ В ЗОНІ ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

3.1. Культурні процеси в контексті ідеології війни

Розробляючи напередодні нападу на Радянський Союз комплекс заходів, що їх планувалося здійснити на окупованій території, нацистське керівництво спеціально не розглядало питання про те, якою має бути політика щодо місцевого населення, зокрема українців, у сфері культури. Проте аналіз документів, що дійшли до нас, дозволяє скласти певне уявлення про концептуальні засади культурної політики, з'ясувати, чим зумовлювалися ті чи інші її вихідні положення.

Загальновідомо, що претензії Адольфа Гітлера на «життєвий простір» суттєво мотивувалися його економічними міркуваннями, зокрема ідеями використання в інтересах Німеччини природно-сировинних ресурсів та створення ринку збуту для німецьких товарів [848, с. 440–441]. Ведучи мову про об'єкт завоювань, він недвозначно зазначав, що «коли ми говоримо про завоювання земель у Європі, то, звичайно, можемо мати на увазі, в першу чергу, тільки Росію і ті окраїнні держави, що їй підпорядковані» [628, с. 665].

У той же час війна, що велася проти Радянського Союзу нацистською Німеччиною, суттєво відрізнялася від тих кампаній Вермахту, які було проведено раніше. В основі цієї кампанії лежала ідеологічна складова, що знайшла відбиття в тезі про расову неповноцінність слов'ян та в ідеї хрестового походу проти «єврейського більшовизму». Як було заявлено Гітлером у березні 1941 р. на нараді за участю вищого генералітету Німеччини, «майбутню війну з Радянським Союзом не можна вести за звичайними воєнними законами. Це буде боротьба на знищення, боротьба двох світоглядів» [787, с. 267]. Настрої німецької армійської еліти, яка поділяла погляди Гітлера щодо Радянського Союзу як «оплоту невігластва, гноблення та загрози для всіх консервативно-суспільних цінностей» [704, с. 110], сприяли максимальній реалізації

поставлених перед нею цілей. До цивільного населення на окупованій території, як впливає з підписаного Гітлером через 4 дні після відвідання ним тилового району групи армій «Південь» наказу «Ніч та туман» (від 7 грудня 1941 р.), за будь-які антинімецькі прояви мали застосовуватися драконівські методи покарання. Персональна відповідальність за реалізацію цих заходів покладалася на командний склад Вермахту [894, S.1790].

Попри те, що загальна картина бачення Гітлером перспектив війни на Сході зазнавала під час війни певної еволюції, головним принципом все ж таки залишалося забезпечення «життєвого простору» для Німеччини [776, с. 198]. Перебуваючи в полоні ілюзій про близькість остаточного розгрому Радянського Союзу й відкритий шлях до світового панування, що влітку 1942 р. – в період найбільших успіхів німецької зброї навіть неупередженому спостерігачеві не здавалося недосяжним, Гітлер дозволяв досить відверті висловлювання про свою модель організації духовного життя місцевого населення на окупованій території. Так, наголосивши на необхідності унеможливлення пробудження в місцевого населення відчуття власної гідності, Гітлер конкретизував свою позицію із відповідною аргументацією: «В жодному разі не можна надавати місцевому населенню право на одержання вищої освіти... Максимум, чого їх варто навчити, – це розрізняти дорожні знаки. Уроки географії мусять зводитися до того, щоб змусити їх запам'ятати: столиця Райху Берлін, і кожний з них мусить хоча б раз в житті там побувати. Окрім цього цілком достатньо буде навчити тубільців, наприклад українців, трохи читати, писати німецькою; такі предмети як арифметика й т. ін., в цих школах зовсім ні до чого» [380, с. 453].

Свідченням того, що ці ідеї мали втілитись у життя саме в такому вигляді став лист райхсляйтера Мартіна Бормана райхсміністру окупованих східних областей Альфреду Розенбергу від 23 липня 1942 р., в якому в майже незмінному вигляді наголошувалося на неприпустимості давати місцевому населенню «більш високу освіту», обмежуючи освітній рівень населення вмінням читати та писати [319, с. 40]. Ключовим аргументом при цьому було прагнення унеможливити будь-які спроби опору в майбутньому. Безумовно,

концептуальне бачення перспектив ставлення до місцевого населення відображалось і в адмініструванні окупованими територіями. На їхніх керівників, як, наприклад, на райхскомісара України Еріха Коха, покладалося завдання «витягнути з цієї області стільки, скільки можливо для нашої військової економіки та продовольчої галузі» [394, S.152].

З урахуванням викладеного вище можна повністю погодитися з думкою відомого британського дослідника Роберта Кершоу про те, що можливість «заручитися підтримкою населення окупованих територій (той захід, що досить позитивно зарекомендував себе ще в Першу світову війну), ніколи всерйоз не враховувалася Гітлером внаслідок її явної неприйнятності з ідеологічної точки зору» [700, с. 268].

Особливу роль у визначенні шляхів та перспектив реалізації нацистської політики на окупованій території Радянського Союзу, в тому числі й України, відіграв Альфред Розенберг. Уродженець міста Ревель (нині – Таллін), що до революційних подій 1917 р. входив до складу Російської імперії, в 1918 р. Розенберг приїхав до Мюнхена, де незабаром увійшов до кола найближчих соратників Гітлера. Розенберг був одним з провідних зовнішньополітичних експертів нацистської партії, очоливши після приходу Гітлера до влади зовнішньополітичне відомство НСДАП, що серед іншого займалося збиранням переважно політичної інформації з відкритих джерел з-за кордону. З 1934 р. Розенберг обіймав посаду Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним ідейним та ідеологічним навчанням і вихованням у НСДАП [659, с. 261].

20 квітня 1941 р. Гітлер для підготовки до майбутньої діяльності в ролі райхсміністра окупованих східних областей призначив Розенберга «уповноваженим з централізованої обробки питань східноєвропейського простору». І хоча Розенберг не брав участі в розробці воєнних планів нападу на Радянський Союз, у багатьох інших, зокрема ідеологічних та геополітичних питаннях йому належала доволі важлива роль. Ще в 1927 році у своїй роботі «Майбутній шлях німецької зовнішньої політики» Розенберг присвятив Україні

останню частину розділу про Росію. Він рішуче закликав сприймати всерйоз прагнення України до незалежності від Москви і вбачав у ній потенційного союзника: «Якщо ми зрозуміємо, що усунення польської держави є найпершою потребою Німеччини, то укладання союзу між Києвом та Берліном, а також створення спільного кордону стане народною та державною необхідністю для майбутньої німецької політики» [775, с. 90].

20 червня 1941 р. Альфред Розенберг виступив перед представниками Вермахту, державного та партійного апарату з доповіддю про запланований розгром Радянського Союзу. Це була велика серйозна промова, в якій Розенберг виклав своє бачення організації східного простору. Він заявив про дві існуючі концепції, одна з яких після розгрому більшовизму тяжіла до створення союзу з «національною Росією». Розенберг, виступаючи проти цієї концепції, виклав своє власне бачення повоєнного устрою, вихідною тезою якого було визнання того, що Росія являє собою не національну державу, а державу національностей: «Тому завдання нашої політики, як мені уявляється, має полягати в тому, щоб у розумній та цілеспрямованій формі підтримати прагнення до свободи всіх цих народів і надати їм певних державних форм, тобто органічно викраяти з величезної території Радянського Союзу державні утворення й налаштувати їх проти Москви, звільнивши тим самим Німецьку імперію на майбутні віки від східної загрози» [775, с. 91]. Фактично це стало квінтесенцією теорії Розенберга про територіальну та політичну організації східноєвропейського простору.

У липні 1941 р. Розенберг став на чолі новоствореного Міністерства окупованих східних областей, залишаючись на цій посаді до арешту представниками союзницьких військ у травні 1945 р. Перебуваючи на посаді міністра, Розенберг намагався реалізувати свої плани, які проте наражалися на жорстку і не схильну до еволюції лінію більшості нацистської верхівки, яка виходила з тези про неможливість існування української державності в будь-якій формі.

І все ж Розенберг і експерти з питань східноєвропейського простору, керуючись стратегічними міркуваннями й виходячи із знання ситуації,

менталітету населення окупованих територій, здійснили низку спроб визначити засади подальшої політики на окупованій території України. Розуміючи проблеми, які постали (або невдовзі мали постати) перед окупаційною адміністрацією в Україні, у вересні 1941 р. ними було підготовлено «Записку з українського питання», яка відповідала умонастроям і частини окупаційної адміністрації. В документі наголошувалося на необхідності перетворення України на сильну противагу Росії, яка «постійно проводила за допомогою панслов'янських ідей свою широкомасштабну експансіоністську політику». Для ізоляції Росії від Європи, на думку авторів «Записки», необхідно було «перенести теперішній кордон України з Росією далеко на схід», що матиме наслідком включення до складу Райхскомісаріату «Україна» великих російських територій. План перетворення України на противагу Росії зводився до наступного. Виходячи з того, що у Східній Україні, зокрема в Донбасі, всі великі міста майже повністю русифіковано, тут передбачалося провести українізацію. Остання, як і здійснення відведеної Україні політичної ролі, визнавалася за можливу лише у випадку створення України «з сильно вираженою національною самосвідомістю». В «Записці» було зроблено висновок, що українізація у східних областях може спиратися на відносно невелике коло осіб, «оскільки українську еміграцію» через її партійно-політичні схильності та тенденції для цього використати неможливо» [709, с. 13–15].

Позиціонуючи себе експертом зі східного питання, Розенберг досить ревно ставився до дій інших відомств. Він, зокрема, намагався впливати на хід та особливості реалізації пропагандистської кампанії на окупованій території, навіть стримуючи Геббельса від більш активної участі в реалізації пропаганди [796, с. 295]. Але очевидно, що перші проблеми, з якими стикнулася окупаційна адміністрація на території України, зумовили спроби розробити нові концептуальні підходи у ставленні до слов'ян.

Істотний внесок в обґрунтування та розробку східної програми зробив Теодор Оберлендер – один з найбільших експертів зі «східного питання», який у 1934 р. був призначений на посаду керівника організації «Німецький Схід», а

згодом обіймав посади професора в Данцизькій вищій технічній школі, університетах Кенігсберга, Данцига та Праги [841, с. 89]. Під час війни гауптман Оберлендер служив у відділі II Управління розвідки та контррозвідки (Abwehr) Верховного командування Вермахту, ОКВ (Oberkommando der Wehrmacht, OKW). Він зарекомендував себе як прагматичний аналітик, який, оцінюючи ситуацію початку окупації, зазначав, що «радянські можновладці створили гарні передумови для німецького панування» [904, S. 209]. На підставі моніторингу ситуації на окупованих територіях Оберлендером було складено декілька меморандумів, найбільший інтерес серед яких являли такі, як «Створення передумов для безпеки шляхів сполучення та отримання максимальних надлишків продовольства на Україні», «Україна й воєнні (психологічні) потреби подальших операцій на Сході» [936, S. 51-62]. Щоправда, ідентичний текст останнього меморандуму відомий ще під назвою «Україна й воєнні (психологічні) потреби подальших операцій на Сході, особливо на Кавказі» [218, ВІ. 35–44].

Критичний аналіз реалій дозволив Оберлендеру в одній із своїх доповідних записок про німецьку політику на окупованій радянській території, підготовленій у червні 1943 р., прямо зазначити, що «війна на Сході не може бути виграна лише за допомогою чисто воєнних успіхів, вона мусить бути доповнена та підтримана політичними заходами» [349, S. 434]. Пропонуючи низку кроків політичного та економічного характеру, спрямованих на певне поліпшення становища місцевого населення, Оберлендер розробляє пропозиції і щодо реалізації нової соціальної та культурної політики (за умови, що вона не перешкоджатиме вимогам та потребам тотальної війни), яка, на його думку, мусила позитивним чином вплинути на настрої населення, особливо молоді. Будучи представником абверу – структури, яка ще з довоєнного часу активно розробляла питання співробітництва з опозиційними до радянської влади силами і була набагато менше схильною слідувати нацистським догмам расистського характеру, – Оберлендер дозволив собі досить різку критику заходів, що здійснювалися Райхсміністерством окупованих східних областей, і особливо

райхскомісаром України Е. Кохом. Називаючи укази, які набули чинності на території Райхскомісаріату (зокрема указ від 24 жовтня 1942 р. про закриття шкіл та указ від 20 червня 1942 р. про закриття вищих навчальних закладів), він розцінює їх як такі, що грубо протирічать «вимогам політичної розсудливості» та підривають довіру мільйонів українців до Німеччини і штовхають тисячі з них на партизанську боротьбу. Резюмуючи, Оберлендер формулює тезу, яка ще два роки тому навряд чи могла комусь спасти на думку, не кажучи вже про те, щоб бути представленою в доповідній: «Спроба послабити шляхом примусової дегенерації розвинений, соціально диференційований народ Європи є абсурдною. Такі заходи являють собою лише булавочні уколи, руйнівні не стільки для підкорених народів, скільки виключно для нас у політичному відношенні» [349, S. 435].

Схожу позицію мав ще один відомий німецький експерт Ганс Кох, який у період війни під час служби в армії неодноразово висловлювався на користь більш зважених і позбавлених расистських крайнощів дій щодо українського населення. Після війни до самої смерті в 1959 р. він обіймав посаду директора Інституту Східної Європи в Мюнхені [841, с. 72]. Зваженість продемонстрував і один з відповідальних працівників Міністерства пропаганди III Райху доктор Отто Бройтігам (до речі, колишній німецький консул у Тіфлісі [691, с. 39]), наголосивши в листопаді 1942 р. у своїй записці на адресу відділу генерал-квартирмейстера, що «українці належать до європейської сім'ї народів і сильно просякнуті німецькою кров'ю. Вони проявили культурні та наукові здібності, що заслуговують на увагу» [249, ВІ. 190].

Але загалом попри деякі спроби зваженого підходу до слов'янського, і, зокрема, українського питання, демонстровані експертами, расистське обґрунтування було ключовим у визначенні засад політики у сфері культури на окупованій території.

3.2. Вермахт як фактор впливу на культурне життя

Ключову роль в організації життя населення на окупованій території, так само як і його культурного простору, відігравала німецька окупаційна адміністрація. Загалом окуповані радянські області було поділено на дві частини. Першу з них становила зона цивільного управління, що в політико-адміністративному відношенні підпорядковувалася Райхсміністерству окупованих східних областей. Другу становила підпорядкована військовій адміністрації тилова частина території, зайнятої Вермахтом. Остання, за винятком спеціальних питань економічної експлуатації окупованих територій, підпорядковувалась Верховному командуванню сухопутних військ, ОКГ (Oberkommando des Heeres, ОКН).

У ході військових операцій, із просуванням Вермахту, здійснювалося переміщення тилового кордону областей, що знаходились у підпорядкуванні військової адміністрації, з подальшою передачею областей, які вийшли з під юрисдикції військових, органам цивільного управління.

Більша частина території України в ході військової кампанії Вермахту увійшла до складу Райхскомісаріату Україна, проте Чернігівська, Сумська, Харківська, Ворошиловградська та Сталінська області весь час окупації знаходилися під військовим управлінням. Одночасно із військовими адміністративними органами тут діяли й цивільні структури місцевого самоврядування. Величезні територіальні масштаби операцій на Сході, необхідність врахування та узгодження управлінських завдань та необхідних військових заходів у різних частинах зони військового управління зумовили особливий її поділ.

Відповідно до виданих у квітні 1941 р. «Особливих вказівок із забезпечення, частина С» територія, що знаходилася під військовим управлінням (вона позначалася як оперативна область сухопутних військ), була поділена на 3 зони:

- безпосередній район бойових дій глибиною до 20-25 кілометрів, де командири дивізій, корпусів та підпорядковані їм війська зосереджували в своїх руках виконавчу владу;
- тиловий армійський район, що знаходився на глибині від 20 до 50 кілометрів і командування яким здійснював комендант тилового армійського району;
- тиловий район групи армій, що створювався в межах кожної групи армій, начальником (командувачем) якого призначався зазвичай один із командирів корпусів [746, с. 103].

Безпосередньо в зоні бойових дій особливі управлінські органи не створювались. Цивільні інтереси та потреби в цьому районі абсолютно не бралися до уваги [914, S.92]. Тилові армійські райони (т.зв. Корюки – від нім. Korück – Kommandant des rückwärtigen Armeegebietes) поділялись на території, якими управляли польові комендатури (Feldskommandantur), що об'єднували кілька районів. Нижчою ланкою були місцеві комендатури (Ortskommandantur I та Ortskommandantur II), у підпорядкуванні яких знаходилися окремі міста чи райони. В останньому випадку місцем дислокації комендатури був головний населений пункт району. Тилові райони груп армій (т. зв. Берюки – від нім. Berück – Befehlshaber des rückwärtigen Heeresgebietes) поділялися на території, якими управляли дивізії охорони тилів, головні польові комендатури (Oberfeldskommandantur) та польові комендатури. Нижчою ланкою, так само як і у випадку із тиловими армійськими районами, були місцеві комендатури (Ortskommandantur I та Ortskommandantur II).

Органи військової адміністрації виступали як самостійні відділи (наприклад, при польових комендатурах, ключову роль тут відігравали т.зв. військові радники), або як групи управління в межах відділів оберквартирмейстера армії [792, с. 92], при цьому керівник групи військового управління водночас був радником у справах військового управління при оберквартирмейстері штабу армії [263, ВІ. 78]. Відділ чи група військової адміністрації була позначена в діловодстві номером VII.

Слід взяти до уваги досить часту передислокацію комендатур, що в деяких випадках мало наслідком не завжди чітку і своєчасну реалізацію ними своїх функцій, особливо у сфері організації життя місцевого населення. Певні проблеми в реалізації своїх повноважень могла спричинювати й наявність декількох управлінських структур, функції яких могли накладатися, в тому числі й у регулюванні життя місцевого населення. Приміром, у липні 1942 р. в Лозовій Харківської області перебували комендатури тилового району армії № 531, підпорядкованої йому польової комендатури № 605 та місцевої комендатури (II) № 587 [238, ВІ. 137]. В умовах рухливості лінії фронту не завжди вдавалося забезпечити збіг зони відповідальності тієї чи іншої комендатури та адміністративного району. Так, у звіті про ситуацію за березень-квітень 1943 р. в зоні тилового армійського району № 593 (його було віднесено до 6-ї армії Вермахту) було зазначено: «Певні адміністративні складнощі існують на межі між районом бойових дій та тиловим районом армії, оскільки проведені з тактичних міркувань між ними кордони перетинають більшість районів... З адміністративними труднощами, які виникли у зв'язку з цим, необхідно змиритися, оскільки цього вимагають військові інтереси» [263, ВІ.79].

Втім це не заважало місцевим комендатурам бути органами, наділеними незрівнянно більшим обсягом прав і повноважень, ніж органи цивільного самоврядування. Жодній німецькій інстанції не дозволялося втручатись в управління окупованими територіями, за винятком військово-господарських структур, та й те лише призначених господарським командуванням сільськогосподарських комендантів. Тільки місцевий комендант мав право на призначення та звільнення керівників районних управ та бургомістрів [32, арк. 23].

Поділ окупованої території Радянського Союзу на зону військового і зону цивільного управління вимагав заходів, які могли б забезпечити синхронізацію управлінських завдань в обох зонах. Звідси випливала вимога до органів цивільного управління своєчасно та заздалегідь інформувати командування Вермахту про заплановані ними політичні, адміністративні та соціальні заходи,

директиви та ініціативи райхсміністра окупованих східних областей [198, ВІ. 4-5]. Крім того, доцільним уявлялось інформування й органів цивільного управління про політичну ситуацію, досвід реалізації тих чи інших заходів у зоні відповідальності Вермахту. Для виконання цих завдань за рішенням Розенберга до Верховного командування сухопутних військ та до командувачів усіх трьох груп армій було відряджено офіцерів зв'язку (згодом вони набули статусу уповноважених Райхсміністра окупованих східних областей [200, ВІ. 14]). Останні були підпорядковані офіцерові зв'язку при ОКГ і надсилали йому звіти, які той відправляв на адресу означеного міністерства [914, S. 105]. Слід зазначити, що звіти уповноважених при командуванні груп армій «А» (згодом «Дон», «Південь») майора Мюллера [199, ВІ. 51], характеризувалися доволі високим рівнем аналітичності.

Початок війни позначився тим, що, діючи на окупованій території, органи військової адміністрації мали доволі нечітке уявлення про те, які функції покладаються на них у сфері регулювання культурного життя місцевого населення. Як зазначав німецький історик Ганс Умбрайт: «На грудень 1941 р. до сфери панування Німеччини було приєднано окуповані області на Балканах і захоплені західні республіки Радянського Союзу. Ця величезна територія ... мусила зазнати внутрішньої та зовнішньої «структурної реорганізації». В наявності було чимало ідей, але не було чіткої концепції. Це пояснювалося не в останню чергу тією обставиною, що націонал-соціалістська експансія здійснювалася не стільки за єдиним планом ведення війни, скільки на основі рішень, що їх було продиктовано вимогами моменту» [838, с. 561].

Безумовно, постає питання про чинники та нормативні приписи, якими керувалася військова адміністрація в реалізації своєї політики, в тому числі й у сфері культури. Слід визнати, що командування Вермахту, зокрема того оперативного-стратегічного угруповання, яке діяло на території України від самого початку війни – групи армій «Південь» – вже в перші тижні війни зробило спробу врахувати специфіку театру військових дій і об'єкту колоніальної експансії – українського населення. Так, в особливих «інструкціях

з українського питання» командувачем оперативного тилового району групи армій «Південь» від 11 липня 1941 р. (виданих до наради у ставці Гітлера 16 липня 1941 р.) було підкреслено, що «територію України слід розглядати як життєвий простір дружнього нам народу» [699, с. 62]. Слід урахувати, що військове командування та органи військової адміністрації, характеризуючи ситуацію на окупованій території, в тому числі і в Україні, досить критично ставилися до політики, що реалізовувалася на території Райхскомісаріату «Україна», і виступали за певну лібералізацію ставлення до населення в деяких питаннях.

Водночас розробка концепції ставлення до місцевого населення не входила до завдань органів військової адміністрації. Очевидно, визначаючи лінію поведінки щодо місцевих мешканців, ці органи могли враховувати досвід її реалізації Райхсміністерством окупованих східних областей. Керівництво міністерства неодноразово, починаючи принаймні з березня 1942 р., наголошувало на необхідності відмови від риторики, яка давала б підстави населенню окупованих східних областей оцінювати ставлення до себе як до жителів колоній [216, ВІ. 8–9].

Більш-менш реально оцінюючи ситуацію на окупованому Сході, керівництво міністерства звертало увагу на необхідність попередження найбільш одіозних проявів у ставленні до місцевого населення. Одним з таких прикладів є надіслана в червні 1942 р. до відділу військового управління штабу групи армій «Південь» копія розпорядження «Поводження з людьми» від 9 квітня цього ж року за підписом міністра окупованих східних областей Розенберга. Звертаючи увагу на те, що за різного роду інформацією на окупованій території німці, які знаходяться на службі, широко застосовують у поводженні з місцевим населенням палки та батоги, Розенберг наголошував на неприпустимості цього. Враховуючи досвід кампанії на Сході, схоже бачення було притаманне й деяким офіцерам сухопутних військ, причетним до розробки документів, які визначали лінію поведінки німецьких військовослужбовців на окупованій території [885, S. 234–238].

Очевидно, що поява розпорядження Розенберга спонукала й військове керівництво здійснити спробу нормативного регулювання засад політики щодо місцевого населення. Так, 10 травня 1942 р. начальник відділу військового управління Головного командування Вермахту генерал Едвард Вагнер видав наказ «Ставлення до місцевого населення на Сході» та супровідний до нього документ під назвою «Принципи поводження з місцевим населенням на Сході» [237, ВІ. 59, 59 (r.s.)]. Згідно з розпорядженням командування тиловим районом групи армій «Південь» ці документи мали бути взяті до уваги відповідними німецькими інстанціями на місцях. Ключовим аргументом для виконання вимог, які містились у документах, було визнання залежності можливості умиротворення та відбудови тлових районів від наявності в населення «готовності до праці та відбудови». Певну увагу в документі було приділено й тому іміджеві німецького солдата, який мав скластись у місцевого населення. Солдат Вермахту мусив продемонструвати, «що він є представником високорозвиненого культурного народу, панування якого мусить трактуватись як звільнення від більшовицького гноблення» [237, ВІ. 59]. Але, визначаючи як одну зі своїх цілей (щоправда, периферійних) організацію життя населення, задоволення його мінімальних потреб, в тому числі й культурно-освітніх, органи військової адміністрації здебільшого не вагалися, коли реалізація цієї цілі могла хоч якоюсь мірою зашкодити інтересам німецьких військ. Найчастіше такі ситуації виникали у зв'язку із розквартируванням німецьких військ у приміщеннях установ культури та навчальних закладів [102, арк.31; 623, с. 11].

Характеризуючи відносини між органами цивільної та військової адміністрації, важко не погодитися з висловленою американським ученим Александром Даллінім думкою про те, що «мова ніколи не йшла про зіткнення по суті; швидше це були суперечки про межі повноважень, або, максимум, протиріччя про тактичну доцільність того чи іншого заходу з точки зору досягнення перемоги у війні – адже сама перемога була необхідною передумовою всіх завойовницьких планів» [613, с.121].

Сама специфіка діяльності органів військової адміністрації в умовах наближеності лінії фронту зумовлювала необхідність більш раціонального підходу до місцевого населення. В цьому контексті логічною уявляється теза про те, що «вони (органи військової адміністрації – Д.Т.) були життєво зацікавлені в забезпеченні максимально можливих заходів співробітництва з місцевим населенням» [874, р. 3].

Регламентуючи будь-які прояви громадської ініціативи, забороняючи її інституційні прояви, органи військової адміністрації на місцях намагалися діяти диференційовано, коли йшлося про організації культурницького характеру. Так, розпорядження польової комендатури № 197 на ім'я старости Ніжинського району про заборону діяльності будь-яких зборів та союзів все ж таки давало дозвіл на створення «співочих спілок» [131, арк. 497]. Забороняючи публічні зібрання та процесії на вулицях і площах, місцева військова влада робила певні винятки: за умови отримання попереднього дозволу, для релігійних процесій, зокрема для похорон.

Характеризуючи основоположні засади політики окупантів щодо місцевого населення в зоні військової адміністрації, дослідники досить часто слушно стверджують, що плани знищення СРСР, його населення більшість політичних та військових діячів нацистської Німеччини розглядали як «своє власне завдання» [746, с. 139]. Виходячи з цього діяльність нацистської ідеологічної машини була спрямована на безпосередніх виконавців – солдатів Вермахту, співробітників певних окупаційних структур. Було б помилковим розглядати німецького солдата як позбавленого почуттів, «конвеєрного» солдата, який не мав достатньої ідеологічної мотивації. Типовий німецький солдат не діяв як робот, не розуміючи кінцевої мети; він, навпаки, спирався на доволі широкий спектр цінностей, ключову роль у формуванні яких відігравали пропагандистські структури. Щодо східного театру військових дій відомство Геббельса діяло разом із Райхсміністерством окупованих східних областей на чолі із Розенбергом, а також із відділом пропаганди Вермахту. Антисемітизм, антикомунізм, антислов'янізм, «життєвий простір» – всі ці ключові догмати

нацистської ідеології, як справедливо зазначає західний дослідник Джері Краут, «були нерозривно пов'язані з розумінням німецьким солдатом свого обов'язку, свого місця та ролі у величезній воєнній машині» [722, с. 256–257]. Система ідеологічної індоктринації військовослужбовців Вермахту окрім антисемітизму значною мірою була спрямована на те, щоб у расистському дусі обґрунтувати й тим самим підсилити існуюче в німецькому суспільстві відчуття переваги над слов'янськими народами на сході [617, с. 104], в тому числі й культурної.

Ще напередодні війни Верховне командування Вермахту та Верховне командування сухопутних військ видали цілу низку основоположних наказів, зорієнтованих на расово-ідеологічну війну на знищення. Ключовим документом серед них була «Директива про дії військ у Росії», обов'язкова до виконання солдатами Вермахту. Документ чітко дає визначення противника в дусі расистської ідеології: «1. Більшовизм – смертельний ворог націонал-соціалістського німецького народу. Німеччина веде боротьбу проти цього розкладницького світогляду та його носіїв». Ця ж директива давала уявлення про Радянський Союз, більшість населення якого, згідно з директивою, негативно ставиться до більшовицької системи і відчуватиме «радість та вдячність» до німецьких визволителів [617, с. 106].

Хрестоматійною ілюстрацією імплементації положень директиви є наказ командувача 6-ї німецької армії Вальтера фон Райхенау «Про поведінку військ на Сході» від 10 жовтня 1941 р. В цьому документі, який був поширений до ротного рівня і, таким чином, охопив усіх солдатів, домінувала расово-ідеологічна аргументація: «Основною метою боротьби проти більшовицької системи є повний розгром державної могутності й викоренення азійського впливу на європейську культуру. У зв'язку з цим перед військами виникають завдання, які виходять за межі звичайних обов'язків воїна... Солдат повинен виконувати подвійне завдання: 1. Цілковите знищення більшовицької ереси, радянської держави і її збройної сили. 2. Нещадне викорінення ворожих хитрощів і жорстокості й у такий спосіб гарантування безпеки життя збройних сил Німеччини в Росії». Виходячи з цих озвучених постулатів, не дивною

видається теза про те, що «ніякі історичні або культурні цінності на Сході не мають значення» [333, с. 53–54] і що солдат мусить бути «носієм невблаганної народної ідеї» [944, S. 62]. Безумовно, в цьому наказі досить чітко простежується зв'язок із нацистською ідеологією, образом ворога, який сформувався в Райхенау вже в 1933–1935 рр. під час перебування на чолі Міністерського управління Військового міністерства – його центрального управління [944, S.62; 667, с. 357]. Знаходячись під впливом наказу, деякі дивізії надсилали його далі з додатками, в яких вони вимагали відмовитися від безтурботності та вимагали жорстких заходів реагування.

Слід зазначити, що Гітлер охарактеризував наказ Райхенау (не в останню чергу через його нацистську риторичку) як «видатний». Виходячи з цього 28 жовтня 1941 р. командувач сухопутних військ генерал-фельдмаршал Вальтер фон Браухіч через генерал-квартирмейстера Вагнера розпорядився ознайомити з наказом усі групи армій, армії, танкові групи та командувачів тилowymi районами груп армій і надіслати копії «з проханням: якщо це ще не було зроблено – видати відповідні подібні розпорядження». Якщо говорити про слідування цьому наказу в зоні військової адміністрації на території України, то командувач 17-ї армії генерал-полковник Герман Гот у своєму самостійно сформульованому наказі вказав на «необхідність жорстких заходів щодо чужих за походженням і культурою елементів» [923, S. 229]. Наслідком такого підходу було скоєння численних військових злочинів щодо військовополонених та цивільного населення.

Проте було б певним спрощенням стверджувати, що такий підхід був незмінним, що у своїх діях протягом всього періоду окупації Вермахт керувався виключно програмними настановами нацистського керівництва, яке культивувало зневажливе ставлення до місцевого населення, слов'янської культури або взагалі відкидало саму можливість її існування. Безумовно, відступ від слідування букві нацистських ідеологем, принаймні на початковому етапі війни, навряд чи можна пояснити внутрішньою незгодою із ними командного та рядового складу Вермахту. Ключовим тут був прагматичний момент.

Необхідність створення умов для відпочинку фронтових частин, проведення дозвілля солдатами та офіцерами Вермахту в умовах війни, що затягувалася, змусили звернутись і до тих можливостей, які могли бути надані й населенням окупованої території.

Так, уже на початку листопада 1941 р. вже згадуваним командуванням 6-ї армії на місця було відправлено наказ про «Світоглядне виховання та культурне обслуговування в умовах зими 1941/42». Серед досить широкого кола заходів, що планувалося здійснити в межах цього наказу і які, зокрема, орієнтували на використання ресурсів окупованої території, передбачалося й залучення українських акторів для виступів у складі театральних колективів перед військовослужбовцями Вермахту [265, ВІ. 45-47]. Очевидно, що появу цього наказу слід розглядати в контексті дещо відмінної від офіційної думки позиції командувача 6-ї армії Райхенау щодо українського населення: так ще на початку вересня 1941 р. ним було запропоновано створити з колишніх військовополонених та добровольців національні українські та білоруські дивізії [667, с. 358].

Замінивши наприкінці листопада 1941 р. на посаді командувача групи армій «Південь» генерал-фельдмаршала Вальтера фон Рундштедта, який був прихильником певних тактичних поступок місцевому населенню [603, с.117-118], він, очевидно, прагнув продовжити лінію на певну лібералізацію ставлення до місцевих мешканців. Проте смерть В. Райхенау в січні 1942 р. стала на заваді реалізації концепції, яка, ймовірно, корелювалась із наказом ОКВ від 05.12.1941 про ставлення до українців. Положення наказу відповідно до розпорядження відділу VII штабу тилового району групи армій «Південь» мали бути доведені до відома всіх місцевих комендатур. Ці положення, зокрема, передбачали необхідність лояльного ставлення до населення окупованої України, оскільки «від справедливого ставлення до українців значною мірою залежатиме, чи буде панувати в тилу німецької армії спокій, забезпечене постачання та чи буде здійснюватися планомірна відбудовна робота» [230, ВІ. 245].

Фельдмаршал Федор фон Бок, який замінив Райхенау на посаді командувача групи армій, у своєму щоденнику зазначив, що серед паперів Райхенау знаходився проект, який він мав наміри показати Гітлерові: «Виявляється, Райхенау прагнув домогтися зближення з українським народом шляхом надання місцевому українському населенню низки привілеїв. Кінцевою метою командувача групи армій «Південь» було зробити українців нашими союзниками в боротьбі проти більшовизму» [356, с. 310–311]. І хоча записи Райхенау, за словами фон Бока, було передано Верховному командуванню Вермахту і, можливо, Гітлер з ними ознайомився, вони, як свідчить перебіг подій, не вплинули на реалізацію окупаційної політики в Україні.

З урахуванням того, що області зони військової адміністрації в подальшій перспективі планувалося передати до зони цивільного управління, не може не виникнути питання про те, якою мірою заходи військових властей корелювалися з політикою щодо населення окупованих територій органів цивільної адміністрації. Відповідаючи на це питання, слід мати на увазі, що політика цивільних властей в Україні до певної міри (принаймні на папері) мала двоїстий і суперечливий характер. Це пояснювалося доволі гострим протистоянням райхскомісара України Коха та райхсміністра окупованих східних областей Розенберга. На відміну від Коха Розенберг був прихильником більш м'якої лінії (звичайно, в нацистському розумінні) щодо місцевого населення, політики, в основі якої лежало лояльніше ставлення до задоволення духовних, у тому числі й культурних, потреб населення. Обговорюючи питання політики на території, що входила до зони військового управління, і розуміючи необхідність взаємодії з міністерством Розенберга, навесні 1942 р. командування групи армій «Південь» недвозначно заявило про бажаність того, «щоб цивільне населення в тилу групи армій поводило себе тихо» [356, с. 349]. Визнаючи відповідність цієї позиції баченню ситуації самим Розенбергом, очевидним все ж таки є те, що на реалізацію політики у сфері культури в зоні військової адміністрації (особливо на місцях), не міг не впливати досвід культурно-освітньої політики в

Райхскомісаріаті «Україна». Нагадаємо, що в основі цієї політики лежала базова теза про неповноцінність слов'ян.

Однак було б помилковим недооцінювати прагматизм військових властей, в основі якого лежало прагнення максимальною мірою забезпечити спокій у своєму найближчому тилу шляхом умиротворення населення, відвернення уваги від нагальних потреб сьогодення. Питання оптимізації стосунків із цивільним населенням постало вже в ході війни й, очевидно, одним із чинників, який його актуалізував, стало наростання партизанської та підпільної загрози, втім як і загальною ворожістю з боку населення в тилу Вермахту. Визначаючи засади політики щодо місцевого населення, відділ військового управління взаємодіяв і з іншими структурами, передусім із Райхсміністерством пропаганди, Райхсміністерством окупованих східних областей. Вагому роль у розробці нормативної бази, що регламентувала ставлення до населення, відіграла здатність реально оцінити дійсність. Як дозволяє судити низка документів, розроблених у відділі військового управління при генерал-квартирмейстері, з його боку мали місце спроби більш зваженого підходу в питаннях взаємодії з місцевим населенням, ніж це передбачало нацистське політичне керівництво. Одна з ключових тез такого підходу полягала в тому, що німецький солдат мусить поводити себе згідно з покладеною на нього «визвольною» місією. Не відкидаючи базової для нацизму тези про «панівний народ», один з проєктів конкретизував: «Німецький солдат мусить при кожному контакті із місцевим населенням вказувати, що він належить до народу вищої культури і що його справедливе панування мусить розцінюватись як звільнення від більшовицького ярма» [885, S. 238].

Суттєвої шкоди цьому образу німецького солдата завдавала не лише репресивна політика щодо певних категорій населення, що підпадали під поняття «політичних» чи «расових» ворогів, але й масштабні ревізиції продовольства, одягу, речей домашнього вжитку, ювелірних прикрас на місцях. Досвід повсякденної взаємодії, який значною мірою визначався практиками пограбування та експлуатації ресурсів окупованої території і місцевої людності

зокрема, мабуть, навіть більше, ніж радянська пропаганда сприяв розвінчуванню насаджуваних нацистською пропагандою міфів про Вермахт-визволителя, сприяв його дискредитації в очах місцевого населення. Усвідомлюючи це, органи військової адміністрації намагалися впливати на ситуацію. Так, у виданому в березні 1942 р. начальником тилового армійського району № 585 (район підпорядковувався командуванню 6-ї армії) наказі від польових та місцевих комендатур вимагалось звернути увагу на випадки реквізиції продовольства, особливо без надання цивільним громадянам відповідних посвідчень, а також провести інструктаж голів місцевих управ щодо процедури подання скарг [262, ВІ. 90]. У деяких випадках німецьке командування реагувало на скарги місцевих жителів про реквізицію в них продуктів чи одягу, хоча здебільшого реальних наслідків для винних це не мало.

Характеризуючи систему соціальних, політичних відносин на окупованій території, важливо встановити, якою мірою солдат Вермахту був готовий до сприйняття культурного коду населення окупованої території, особливо з урахуванням того, що «армію – і тих, хто служить в ній – неможливо повністю відділити від системи цінностей, що її породили» [722, С. 16]?

Ця готовність, поза будь-яким сумнівом, чималою мірою залежала від того, в якому регіоні України і в яку пору року доводилося діяти німецькому солдатові, була це міська або сільська місцевість, наскільки запеклими були бої на цій території тощо. Солдат Вермахту, що прийшов в Україну, був готовий зустріти тут населення, яке й у побутовому плані, й за культурним, освітнім рівнем, розумовими здібностями стояло набагато нижче за нього. Практичні дії та заходи, які втілювалися на окупованій території, дають підстави стверджувати, що протягом тривалого часу цей стереотип був надзвичайно живучим. Нацистський пропагандистський апарат значну частину своїх зусиль спрямовував на формування в громадян III Райху та країн-союзників уявлення про «варварський Схід» та «жахливий більшовизм». Справедливості заради треба зазначити, що зовнішній вигляд місцевого населення, умови його

проживання та побуту і з радянського боку визнавалися «найкращим наочним приладдям німецької контрпропаганди» [235, арк. 10].

Умови війни не могли не вплинути на ступінь реалізації духовних запитів населення. Це проявлялось у забороні користуватися певною літературою, обмеженні доступу до видовищних закладів і навіть, виходячи з міркувань безпеки й захисту від загрози шпигунства, вживанні превентивних заходів, які одразу ж поставили поза законом одне з найулюбленіших захоплень населення до війни – голубівництво. Згідно з наказами, що регламентували життя населення на окупованій території, голуб'ятні необхідно було закрити, а голубів вбити [336, с. 628].

Багато солдатів, безумовно, під впливом нацистської пропаганди уявляли себе учасниками ідеологічного хрестового походу, покликаного захистити європейську цивілізацію та німецьке суспільство. Негативне ставлення до більшовицької ідеології перетиналося з глибокою неприхованою зневагою до культурно-мистецьких цінностей місцевого, «тубільного» населення, відвертим нехтуванням його культурою. Тому не видається дивним, що поруч із показовим, демонстративним знищенням пам'ятників та портретів радянських вождів, що можна було б інтерпретувати як спосіб ідеологічної боротьби, траплялися й відверто варварські дії. Так, дивом вцілілий у пожежі Чернігівського історичного музею після німецького бомбардування єдиний прижиттєвий портрет гетьмана Богдана Хмельницького забрали німецькі солдати, після чого використовували як мішень для вправ у стрільбі [720, с. 37].

Поведінка німецьких військовослужбовців зумовлювалася не лише ідеологічною індоктринацією та насаджуваними нацистською пропагандою расовими стереотипами, але й власними спостереженнями. У спогадах німецьких вояків, що були на Східному фронті, й зокрема на південній його ділянці, досить часто згадується про низький рівень життя населення, брак харчів, поганий одяг, убогі житлові умови, проблеми з гігієною, врешті-решт наявність паразитів [367, с. 74; 373, с. 184; 369, с. 114; 359, с. 161–162; 376, с. 171–172; 358, с. 53–56; 355, с. 18, 21–25; 390, с. 132–133, 176–177].

Доходило до того, що німецькі військовослужбовці навіть надсилали додому в поштових конвертах живих вошей для показу своїм рідним [262, ВІ. 140]. Глибока недовіра й відраза, яку солдати Вермахту відчували до примітивних умов існування в Радянському Союзі, суворість та злиденність повсякденного життя, породжували в німецьких військовослужбовців відчуття апокаліптичної боротьби проти жорстокої та відсталогої держави. Це не могло не спричинити прийняття поглядів нацистів навіть тими, хто раніше ставився до них скептично чи байдуже [722, с. 266–267]. Багато хто з німецьких вояків відчував стан своєрідного «культурного шоку», який до певної міри легітимізував війну: «Побачене справляло на нас найгнітючіше враження, й ми зрозуміли, що будь-якою ціною мусимо зупинити поширення комунізму. Крім того, це виправдовувало нас у своїх очах: нам стало зрозуміло, чому ми прийшли на російську землю» [390, с. 133].

Проте це не стає на заваді авторам багатьох мемуарів водночас оцінювати ставлення населення до себе як загалом привітне і дружнє. Втім, слід зазначити, що дуже небагато авторів мемуарів, навіть на момент їх написання, чітко відокремлюють росіян та українців, досить часто ототожнюючи останніх з росіянами й характеризуючи ті прояви та особливості культури, з якими їм доводилося зустрічатись, як прояви власне російської культури.

Важливим питанням, яке потребує розв'язання, є наступне: чи було щось, що могло б принаймні підштовхнути окупанта до рефлексій щодо того простору, до якого він потрапив? Очевидно, було. І передусім це те, що не вкладалося в його картину світу, викликало подив. Не в останню чергу це були індустріальні пейзажі, які могли руйнувати або корегувати ті стереотипи, що вже склалися (Додаток А). Ось як, припустимо, описав своє враження від Маріуполя Курт Майер – один з найкращих танкістів Вермахту, на той час командир розвідувального батальйону дивізії «Ляйбштандарте СС Адольф Гітлер»: «Стою на найвищому місці праворуч дороги й вивчаю Маріуполь, що лежить за декілька кілометрів... Величезне місто з його сталеливарними заводами, верфами, аеродромами...все ж таки справляє на мене враження» [370, с. 197].

Вкладається у схему і враження одного з німецьких військовослужбовців, який зазначив, що «будівництво та технічні успіхи росіян ніяк не вписувались у наші уявлення про Росію. А там двадцятьох років виявилось достатньо, на що інші витрачали століття...» [358, с. 100–101]. В окремих випадках пейзажі та краєвиди, побачені солдатами Вермахту, були зафіксовані на фотокамеру і збереглись у приватних родинних архівах навіть до сьогодні [475, с.12].

Незважаючи на існуючі приписи про небажаність для німецьких солдатів, військовослужбовців союзницьких військ проявляти інтерес до релігійного життя населення [195, ВІ. 24–25], інспіровані та підтримувані нацистською пропагандою стереотипи і штампи щодо другосортності або і взагалі відсутності як такої слов'янської культури, архітектурні комплекси церков, внутрішній їхній декор все ж таки викликали інтерес військовослужбовців окупаційних військ (Додаток Б). Розглядаючи окуповану територію як екзотичний ландшафт, німці намагалися зафіксувати своє перебування на Сході, роблячи фотографії «на згадку», здебільшого пейзажі, або купуючи речі, які виконували для них функцію сувенірів. Певний інтерес вояки Вермахту проявляли до предметів декоративно-ужиткового мистецтва й особливо до картин з українськими краєвидами, які охоче купляли [510].

Найвних на сьогодні джерел украї недостатньо для того, щоб скласти уявлення про ступінь впливу української культури на військовослужбовців Вермахту та її сприйняття ними. Доступні українському читачеві мемуари німецьких військовослужбовців є досить суперечливими, що обумовлено, очевидно, не тільки відмінностями в естетичному сприйнятті, але і ступенем політичної заангажованості. Показовою в цьому плані є характеристика театральних постановок у Харкові – одному з найважливіших культурних центрів не лише України, але й усього Радянського Союзу. Зокрема, на думку деяких німецьких військовослужбовців, які відвідували театри Харкова, «як не дивно, харківські театральні постановки були зовсім не погані... У Радянському Союзі культурі надавався смисл і значення» [359, с. 15], «Сьогодні... місцевий балет танцює в оперному театрі, переповненому солдатами... Коли люди цієї

країни починають співати й танцювати, то це немов пробудження від глибокого заціпеніння... Їм повністю вдається здійснити перетворення на щось танцювальне, чого часто не можуть зробити західні танцюристи» [381, с. 15]. Дуже позитивна оцінка виступів харківських акторів містилася і в одному зі звітів відділу пропаганди «У» за березень 1942 р. [272, ВІ. 194 (r.s.)]– структури, яка, здавалося б, якнайменше була зацікавлена у створенні позитивного образу окупованої території. У той же час оцінки іншого військовослужбовця, що також відвідав театр у Харкові, вельми критичні і свідчать про неможливість сприйняти культурну традицію місцевого населення [376, с. 181].

Не можна не зазначити, що навіть існуючи в умовах окупації, виконуючи відведену окупантами утилітарну роль, санкціоновані владою культурні інституції тією чи іншою мірою знайомили німців з культурою завойованої території. Вони спонукали в окремих випадках до засвоєння певних мовних зворотів, пісень і, навіть, як це було у випадку з начальником штабу 48-го танкового корпусу генерал-майором Фрідріхом фон Мелентином, українських танців [373, с. 247]. Більше можливостей для знайомства з культурним потенціалом окупованих областей надавали міста. Певну привабливість міських ландшафтів, культурно-дозвіллевий потенціал завойованої території легітимізували навіть на вищому рівні. Показовою в цьому плані є програма дозвіллевих заходів з нагоди відвідання командувачем окупаційних військ Угорщини на Східному фронті генерала Вітеза Бакая командувача тилового району групи армій «Б» генерала Еріха Фрідерічі в Харкові у жовтні 1942 р. Так, 30 жовтня 1942 р. у другій половині дня Бакай мав відвідати Свято-Миколаївський кафедральний собор, згодом Червону площу, а насамкінець побувати на опері «Аїда». Наступного дня він мав відвідати музей на вулиці Басейній та виставку «Комуністичний Харків» [245, ВІ. 190]. Під час інспекційної поїздки командувача тилового району групи армій «Б» протягом 6-15 вересня 1942 р. було передбачене відвідування театрів у Сталіно та Маріуполі [245, ВІ. 258].

Врешті-решт, ймовірно, всі ці різномірні й різномірівні практики не могли не вплинути на відмову певної частини німецьких військовослужбовців від расистських і шовіністичних стереотипів, сформованих нацистською пропагандою.

Водночас доречним уявляється питання і про те, якою мірою населення було готове сприйняти той культурний код, який йому принесли окупанти? Безумовно, відповідь на це питання є досить неоднозначною, особливо з огляду на те, якого роду очікування існували напередодні приходу німців, який образ німця склався в суспільній свідомості. Загалом, він був доволі еkleктичним. На його формування вплинула й радянська пропаганда, й німецькі листівки, поширювані з літаків напередодні окупації, як це було, наприклад, у Харкові [873, S. 118], й досвід взаємодії з німцями з часів німецької окупації 1918 року, і, ймовірно, ті уявлення, які склались у населення в період інтенсифікації культурних зв'язків між Німеччиною та СРСР після підписання пакту Молотова-Ріббентропа, зокрема через Всесоюзне товариство культурних зв'язків із закордоном (ВОКС) [715, с. 23]. Мабуть, найкраще атмосферу есхатологічних очікувань однієї частини населення й віри в прихід носіїв «нової» культури можуть передати слова очевидців: «Ну, тут вже німці прийшли, як нас вчили, що з рогами придуть» [575], «Коли наблизився період окупації, батько мій сказав, що вони дуже культурні люди, працьовиті і ось тому, що пишуть про злочини, не слід вірити» [563]. Численні спогади очевидців, записані під час реалізації усноісторичного проекту «Досвід нацистської окупації в Донбасі» дають підстави стверджувати, що зовнішній вигляд окупантів, їхнє технічне оснащення, зброя справляли досить глибокий вплив на населення.

Упродовж 1941–1943 рр. населення на окупованій території набуло багатого досвіду взаємодії з окупантами, який позначився не лише встановленням нових центрів та каналів комунікації, але й значною мірою зруйнував уявлення про німців, як про «надлюдей» або носіїв більш розвиненої культури. Спогади про німців, які прилюдно, не звертаючи уваги на місцеве населення, відправляли фізіологічні потреби, били вошей, ходили в п'яному

вигляді, сварилися між собою, спекулювали різного роду крамом, залучаючи до своїх оборудок місцевих мешканців, є невід'ємним компонентом метанаративу, що зображує підокупаційне повсякдення. Саме такого роду прецеденти ледь не найбільшою мірою сприяли деконструкції міфів про расу панів, у яких був життєво зацікавлений окупаційний режим.

Про небезпеку поширення таких моделей поведінки й ті ризики, які несла із собою спекуляція, хабарництво, аморальна поведінка з боку німецьких військовослужбовців і представників адміністративно-господарських структур, неодноразово йшлося в німецьких документах [193, ВІ.135–137; 187, ВІ. 2–7]. У Військовому архіві Федерального архіву у Фрайбурзі було виявлено доволі цікавий документ – «Звіт про ситуацію в Україні на підставі перевірки «Німецької службової пошти України», тобто приватного листування німецьких фірм та їх службовців, задіяних в Україні, у напрямку з України до Райху». У ньому, зокрема, зазначалося: «Все більше в листах констатується, яке приголомшуюче враження справляють ці речі на українське населення. «Треба було б потурбуватися про те, – йдеться в одному листі, – щоб населення нашого майбутнього місця розселення хоча б зараз відчуло наш справжній дух, оскільки воно «любить» нас до того, як дійсно з нами познайомилось». В інших листах йшлося про те, що Рейх піддається небезпеці поховати свою репутацію на Сході на покоління» [193, ВІ.136; 616, с. 99]. Але попри неодноразові застереження з боку німецького командування та місцевої адміністрації перешкодити зв'язкам комерційного характеру між німецькими військовослужбовцями та місцевим населенням було важко [80, арк. 20].

Особливо яскравим за широтою характеристики ситуації на окупованій території Східної України, за глибиною аналізу причин еволюції того образу, який склався в населення щодо німців, є протокол бесіди райхскомісара України Коха та офіцера зв'язку відділу пропаганди Вермахту майора Кальдора, що відбулась у Рівному 11 березня 1943 р. Гостра криза, що її переживав Вермахт на Східному фронті, зумовила досить відвертий характер бесіди та основних тез, що їх було викладено Кальдором. Одна з них полягала у тому, що радянській

владі вдалося створити досить потужну і, що найголовніше, широкодоступну для пересічного громадянина систему дозвіллевих та пропагандистських інститутів, зокрема у вигляді театрів та кінотеатрів, а також преси. Проте важливішим був висновок Кальдора наступного змісту: «Чоловіки, жінки, дівчата знов і знов наголошують на слові «культура», і часто висловлюються, що справжня культура знаходиться в їхньому середовищі, а не серед нас. Для пропаганди цих введених в оману людей дуже важко переконати в протилежному, особливо якщо наші військовослужбовці або цивільні службовці часто себе поводять таким чином, що не можуть бути справжніми носіями культури» [276, Betr.: Aktennotiz zur Unterredung, die Herr Reichskommissar Koch dem Major Kaldor ...gewährt hat. Rowno, den 11 März 1943].

Особливо це враження підсилювалося наочними прикладами нацистських злочинів: прилюдними стратами через повішення, численними випадками вбивств знесилених радянських військовополонених під час їхнього конвоювання, знущаннями над єврейським населенням. Все це не вписувалось у систему морально-ціннісних координат місцевого населення, яке пережило до війни й голод, і репресії, але вперше зустрілося з таким брутальним ставленням до людського життя. Канонічна німецька чесність, нетерпиме ставлення до крадіїв шокувала місцеве населення прикладом її прояву – прилюдним відрубанням руки дитині, яка вкрала пиріжок на базарі. Довірливість окупанта з огляду на те, що нею користуються для порятунку від розстрілу або уникнення депортації до Німеччини, втратила свою привабливість як позитивна людська риса.

Очевидно, що певною мірою формування негативного образу окупантів відбувалось і під впливом спілкування із співробітниками місцевої поліції. І внутрішній світ, і зовнішній вигляд поліцаїв, як правило, викликали огиду, презирство й ненависть. Висловлювання на кшталт «німці не так знущалися, як наші поліцаї» [567], «поліцейські всі були, як правило, сволочі» [572], «поліцаї були гірше, гірше за німців» [577] є доволі типовими для характеристики поліцейських тими, хто пережив окупацію. Розуміючи сутність проблеми,

окупаційна адміністрація вживала певних заходів, як, зокрема, усунення з посади, арешт і навіть розстріл найбільш одіозних службовців поліції. Водночас акцент було зроблено на необхідності організації роботи поліцейських відповідно до певних вимог та стандартів. Як свідчить протокол наради керівництва Юзівської міської управи, голів районних управ міста та начальників діляниць міської допоміжної поліції, під час свого виступу голова Юзівської міської управи А. Ейхман зазначив: «Поліція має працювати культурно. А в нас є випадки грубого ставлення до населення. Утримують людей за найменшу провину в тюрмі тижнями без допиту. Так не можна. Це методи радянської міліції. Треба до населення підходити культурно, ввічливо та справедливо» [293, арк. 39].

За високої щільності військовослужбовців Вермахту в населених пунктах прифронтової смуги, досить часто за умов проживання солдатів та місцевих жителів під одним дахом, уникнути встановленню між ними різного роду контактів було неможливо. Незважаючи на те, що це викликало негативну реакцію командування, супроводжувалося прийняттям застережних заходів [259, ВІ. 92] або, навіть, прямою забороною, як це зробило, зокрема командування 6-ї армії у квітні 1943 р. в наказі «Супровід німецьких військовослужбовців російськими жінками» [222, ВІ. 120], подолати встановленню контактів, перешкодити взаємним впливам та зв'язкам було важко. Отже, доцільним постає розгляд проявів культурного життя в зоні військового управління в більш ширшому контексті – взаємовідносин населення та Вермахту. При цьому, як справедливо зазначає відомий дослідник нацистського окупаційного режиму на території Радянського Союзу Бернгард Хіарі, «стосунки між окупантами та підкореними були так само багатоманітними як і окупований Радянський Союз» [887, S.149].

Не слід забувати, що певний вплив на формування уявлення про окупантів справили військовослужбовці армій країн – сателітів Німеччини. Доволі показовим є фрагмент спогадів одного з очевидців окупації, який охарактеризував свої враження від окупантів – союзників німців таким чином:

«Це були стрункі, гарні хлопці (йдеться про італійців – *Д.Т.*), одягнені в незвичну, приємно-блакитного кольору форму, зовсім не схожу на німецьку. Потім ми дізналися, що то були італійські солдати... Дивно, вони були нашими ворогами, але не викликали остраху. Їхня товарицькість, дружність, відкритість привертала до себе, відганяли страхи. Зовсім інші враження залишилися від румунів, що пройшли через місто. Брудна, пом'ята, місцями подрана, невизначеного кольору форма: худі, злі та неголені обличчя із палаючими голодним вогнем очима, що зиркали по сторонах, – такими вони закарбувалися в моїй пам'яті» [371, с. 34].

Слід визнати, що військовослужбовцям італійського експедиційного корпусу вдалося створити у свідомості місцевого населення доволі позитивний образ. Він пояснювався значно меншим рівнем політичної індоктринації, лояльним ставленням до місцевого населення, встановленням більшої кількості каналів комунікації, починаючи від харчування з польових кухонь і завершуючи встановленням інтимних зв'язків з місцевими жінками. З огляду на це, попри певну дискусійність ряду висловлених командувачем італійського експедиційного корпусу Джованні Мессе тез щодо політики італійців на окупованій території, до певної міри можна визнати справедливність наступного твердження: «Населення пам'ятало нас та виокремлювало на тлі решти союзників» [375, с. 99] (Додаток В).

Загалом репрезентація в доступних зараз джерелах проблеми стосунків населення та військовослужбовців окупаційних військ не зовсім вкладається в усталений у радянській історіографії канон. Це пов'язано передусім з існуванням різного роду практик взаємного сприйняття: від неприхованої ворожнечі до дружби й, навіть, як не парадоксально, любові. В умовах у багатьох випадках тісних контактів побутового плану між, в основному, жіночим за своєю структурою населенням окупованих територій та окупантами, неминуче поставало питання і сексуальних взаємин, на небезпеку чого у вересні 1942 р. в своєму наказі «Небажані зв'язки німецьких солдатів з населенням в окупованих східних областях» звертав увагу начальник ОКВ Вільгельм Кейтель

[216, ВІ. 202]. І хоча вітчизняна історіографія лише починає розробляти цю проблематику (і то переважно на рівні введення до обігу джерел), на Заході з'явилася низка цікавих публікацій [932–934], в яких висвітлено й цей аспект відносин, що не завжди вкладається в межі трафарету «*vae victis*» із сексуальним насильством як іманентною його ознакою. Така пильна увага командування до сексуальних взаємин німецьких солдатів і місцевих мешканок та явні наміри перешкодити встановленню стосунків будь-якого плану могли бути викликані не лише расово-ідеологічними міркуваннями, але й поширеністю венеричних хвороб, кількість випадків яких сягала значних цифр. Так, згідно із звітом команди пропаганди «Сталіно» (Propaganda–Staffel Stalino) за липень 1943 р., який базувався на інформації, що була надана армією (йшлося про 6 армію Вермахту) кількість зафіксованих випадків венеричних хвороб у порівнянні з попереднім місяцем зростає вдвічі (з 750 до 1500) [220, ВІ. 120]. Досвід такої сексуальної взаємодії міг мати трагічні наслідки для місцевих жінок, яких ув'язнювали у закритих лікарнях і таборах і навіть знищували – так, навесні 1943 р. в Маріуполі СД було розстріляно 50 венерично хворих жінок [248, ВІ. 35].

Свідченням глибоких симпатій, які могли виникати між місцевими мешканками та солдатами окупаційних військ, ставало не лише народження дітей від них, але й випадки переховування німецьких дезертирів у жінок, з якими вони мали інтимні стосунки [227, ВІ. 162], і навіть укладання шлюбів між українськими жінками та військовослужбовцями окупаційних військ [346, с. 38-39], що викликало появу заборонювальних приписів [145, арк. 585].

Попри вимушений, драматичний (а в ряді випадків навіть трагічний) характер взаємодії місцевого населення й окупантів, не можна заперечувати й того, що період окупації став часом знайомства українського населення з німецькою культурою. Фільми, радіопередачі, преса, агітаційна продукція, концерти німецьких оркестрів, особисте спілкування з німцями сприяли формуванню в місцевого населення уявлень про західний спосіб життя, культуру, побут, роботу, правила поведінки. Ці враження в окремих випадках

були настільки глибокими, що навіть через декілька десятиліть після закінчення війни багато хто з місцевих мешканців, що пережили окупацію, пам'ятає назви або сюжети німецьких фільмів, мелодії та слова пісень (зокрема, рядки з пісні «Лілі Марлен»), почутих ними від солдатів, що квартирували в них. Дехто з респондентів згадував про сформований за роки війни непоганий рівень знання німецької мови. Це дозволяє поставити питання про те, якою мірою місцеве суспільство було готове сприйняти побачене або почуте як певний зразок для наслідування, або ж, керуючись логікою тотальної війни, суспільство вважало за краще забути й відкинути свій культурний досвід, отриманий від спілкування з німцями?

Слід зазначити в цьому зв'язку, що, позиціонуючи себе як своєрідних культуртрегерів, окупанти намагалися запропонувати модель не лише проведення дозвілля, але й комунікації та праці. Так, зокрема, правила трудової дисципліни для працівників мотороремонтного заводу № 9 в Чернігові передбачали, що «...під час перебування на заводі всі робітники зобов'язані дотримуватися загальноприйнятих у цивілізованому суспільстві правил ввічливості. Під час зустрічі із Начальником заводу, відвідувачами представниками Німецької Військової влади або під час відвідування цехів, вітати їх стоячи і знімаючи головне вбрання (шапку, картуз, кепку) не кричати в цей час, тримати себе витримано та солідно... Лайка, сварки, бійки, хуліганство і взагалі грубе поводження караються накладанням стягнень» [103, арк. 29].

Загалом, як зазначалося в інформації про ситуацію на окупованій території одного з радянських партійних функціонерів Мацька, яка датується приблизно осінню 1942 р., «німці намагаються ввести порядок, за яким усі відвідувачі не мають права знаходитись у шапках у приміщеннях адміністративних та каральних органів» [158, арк. 81]. Безперечно, це було елементом не лише нової моделі комунікації, але й нових правил взаємин із владою, яка вимагала навіть ззовні дотримання певних атрибутів ставлення до неї і підкресленої демонстрації лояльності.

Безумовно, наразі досить складно говорити про той образ окупантів, який склався в місцевого населення під впливом спілкування з ними, про те уявлення, яке залишилося в місцевих мешканців після зустрічі з новою для них культурою поведінки та спілкування. Безперечно, цей образ еволюціонував і залежав від власного досвіду під час окупації. Але в будь-якому випадку, частина населення, що пережила іноземну окупацію з усіма її жорсткостями та свавіллям окупантів, не могла не поділяти оцінку «зустрічі» з Німеччиною, яка була дана ще під час війни: «Жителі, що лишилися в Харкові, могли на власні очі переконатися, що таке нинішня німецька культура. Німеччина здичавіла. Німеччина перетворилася на розбійницьке кубло, в якому люди вміють озброюватись, грабувати, вміють, певно, виробляти все необхідне для грабіжницької війни, але не можуть нічого робити для культури» [341, с.7].

У контексті аналізу політики нацистського окупаційного режиму на території Радянського Союзу одним із ключових моментів є з'ясування питання про фактори, що призвели до краху окупаційної влади. Крім військових поразок криза нацистів багато в чому була зумовлена тією політикою, яку вони проводили на окупованій території стосовно військовополонених та цивільного населення (Додаток Г). Однак було б помилковим вважати, що вищі військові, політичні, економічні кола нацистської Німеччини не робили спроб зваженого, об'єктивного аналізу ситуації, яка склалася на окупованій території. При цьому певне місце в цих спробах займали й питання, пов'язані з організацією духовного простору місцевого населення на окупованій території.

Певне уявлення про ступінь усвідомлення частиною керівництва Третього Райху проблем, з якими воно зіткнулося на окупованій території, про варіанти виходу із кризової ситуації дають матеріали масштабної наради, що відбулась у Берліні в Райхсміністерстві окупованих східних областей 18 грудня 1942 р. за участю представників командування Вермахту, органів військового управління, військово-господарських структур, що діяли на території СРСР. Ця нарада викликала досить значний резонанс серед різних інстанцій, про що свідчить низка документів, виявлених у фондах Федерального архіву (Берлін) та

Військового архіву Федерального архіву (Фрайбург) Німеччини [244, ВІ. 5-15; 188, ВІ.1–7; 189, ВІ. 2–11;190, ВІ. 76–78].

Протоколи наради, інформаційні та доповідні записки, складені представниками різних структур і відомств, є тими взаємодоповнюючими джерелами, що дають уявлення про характер обговорення питань, ключові фактори, які визначали ситуацію на окупованій території. Ці матеріали суттєво допомагають контекстуалізувати питання, пов'язані з організацією культурного та освітнього простору місцевого населення.

Райхсміністерство окупованих східних областей на нараді було представлено міністром А. Розенбергом, керівництвом ключових управлінь та відділів. Від Вермахту в нараді взяли участь представники Штабу оперативного керівництва Вермахту, управління тилу, організаційного відділу Генерального штабу сухопутних військ Німеччини, економічного штабу «Схід», представники тилових районів груп армій «Північ», «Центр», «Б», командування груп армій «Б» і «А».

Судячи з програми, на нараді було обговорено широкий комплекс питань: «Відмінності в становищі в 1941 і 1942 рр. Ставлення й настрої населення. Постачання і харчування. Сільськогосподарські проблеми. Церква, культура, школа. Робота на місцях і вербування остарбайтерів для Райху. Транспортні питання. Ціни. Зарплата. Грошова система. Політичні побажання населення. Ставлення до військовополонених і перебіжчиків та їх використання» [190, ВІ.76]. У центрі дискусій, що відбулися, були питання про необхідність нової економічної, соціальної, адміністративної політики на окупованій території.

Певну увагу на нараді представниками Вермахту було приділено стану освітньої сфери та церкви на окупованій території. Констатуючи зростання негативних настроїв населення й усвідомлюючи необхідність прийняття відповідних заходів, військові пропонували, залежно від регіону й місцевості, відкрити чотирикласні школи в селі й семикласні в місті, включаючи й ремісничі школи. При цьому військові мотивували свої пропозиції визнанням існування у населення «...примітивної, проте досить чіткої інтелігенції, у поєднанні з

великою жагою до освіти та виявленими мовними та математично-технічними нахилами» [216, ВІ.243]. Характеризуючи позицію церкви на окупованій території, учасники наради констатували, що вона не виявляла жодних ознак нелояльності до влади. Слід зазначити, виходячи із стенограми наради, що погіршення настроїв населення в тилкових зонах практично всіх груп армій було істотним. На ситуацію впливали випадки поганого ставлення до населення з боку військ, перш за все, «нещадні реквізиції», а також відсутність «єдиних цільових установок» [216, ВІ.243], що влаштовували б населення окупованих територій. Все це, на думку учасників наради, паралізувало готовність певних кіл населення до співпраці, яка в ряді випадків спостерігалася від самого початку, із новою владою.

Незважаючи на досить важку ситуацію, учасники наради висловили певний оптимізм щодо можливості зміни стану справ на окупованій території за умови відмови від колоніальних методів, що застосовувалися до цього.

Висновки наради було узагальнено й уже 21 грудня 1942 р. подано у вигляді підготовленої Розенбергом доповідної записки на ім'я Гітлера. Як уявляється, наявність документа, підготовленого на підставі аналізу ситуації в різних регіонах окупованої частини Радянського Союзу, мала б спонукати адресата виважено і вдумливо поставитися до цієї інформації. Однак, швидше за все, цей документ так і залишився без відповідної оцінки. Так, щодо реакції Гітлера на доповідну записку Розенберга відомо, що «за інформацією, яка заслуговує на довіру, фюрер прочитав лише 2 сторінки цього повідомлення, інші перегорнув і відклав» [189, ВІ. 2]. Як зазначив німецький історик Ганс Геєр, нещастя полягало як в тому, що засідання було проведено в невдалому місці – у Східному міністерстві, так і в тому, що Розенберг у штаб-квартирі Гітлера міг знайти привід для доповіді, «але не для того, щоб бути вислуханим» [913, S. 76].

У той же час нарада, проведена у міністерстві, питання, порушені на ній, рекомендації, висловлені в її ході, дозволяють внести суттєві корективи в усталені навіть у пострадянській історіографії стереотипи щодо уніфікованої в своїй реакційно-антигуманній сутності позиції всіх представників нацистського

керівництва з питань як соціально-економічної, так і культурної політики щодо населення окупованої території [613, с. 129]. Як видається, позиція Розенберга характеризувалася високим ступенем реалістичності, попри те, що вона до певної міри суперечила офіційному нацистському політичному та ідеологічному дискурсу.

Згодом ряд пропозицій, висунутих у цьому документі, все-таки в тих чи інших формах був реалізований. Це, зокрема, стосується вказівок Йозефа Геббельса щодо засад «поводження з європейськими народами», виданих ним у середині лютого 1943 р. [194, ВІ. 36–38], декларації «Про приватну власність на землю», прийнятої влітку 1943 року, рішень про створення Російської Визвольної Армії, а згодом і Комітету визволення народів Росії на чолі з генералом Андрієм Власовим. Очевидно, що під час наради остаточно викристалізувалися ті ідеї, які стали ключовими для офіцерської опозиції в рядах Вермахту. Проте в глобальному контексті війни всі ці заходи виявилися занадто запізнілими й половинчастими. Небажання Гітлера прислухатися до думки експертів, іманентно властива йому догматичність в оцінці подій зумовили погіршення ситуації на окупованій території. Перманентний конфлікт між нацистською ідеологією і військовими потребами, з одного боку, та політикою, що вимагала одержання підтримки з боку населення окупованих територій, з іншого, так і не був розв'язаний [912, р. 113]. Як справедливо зазначив американський дослідник Едгар Хоуелл, «провал окупації був провалом Німеччини в розумінні східних людей, в поводженні з ними як із людськими істотами, у визнанні їх як рівних у новому порядку, що створюється» [920, р. 98].

В той же час особливе значення, принаймні з позиції нормативно-правового регулювання та визначення ключових принципів поводження з цивільним населенням, мав особливий наказ «Ставлення до цивільного населення в оперативному районі» від 26 лютого 1943 р. за підписом командувача групи армій «Південь» Еріха фон Манштайна (Додаток Д). Наказ передбачав вжиття низки заходів, що стосувалися різних сфер життя населення.

Заслуговує на увагу той факт, що першочерговими кроками мали стати такі: «приділити особливу увагу шкільництву», виключити можливість перешкоджання діяльності церкви, всебічно сприяти діяльності театрів, демонстрації кінострічок, влаштуванню концертів та танців, роботі кіномережі та ознайомленню населення з газетами та ілюстративною пропагандою [253, ВІ. 97–100]. Звичайно, було б помилковим на підставі цього документа зображати Манштайна як людину, лояльно або гуманно налаштовану до місцевого населення, тим більше, що він, як свідчить аналіз його діяльності на окупованій території СРСР, таким не був. Доречніше поставити питання про його прагматизм. Ця якість яскраво проявилася ще в 1942 р. в Криму і втілилась у наступній поведінковій парадигмі Манштайна, яку його біограф, німецький дослідник Олівер фон Врохе, охарактеризував наступним чином: «Того, що дійсно могло перешкоджати військовим операціям, Манштайн не робив, навіть коли внаслідок цього створювалися перепони реалізації національних цілей нового порядку в окупованих областях» [961, S. 80].

Було б великим перебільшенням вважати, що видання згаданого вище наказу могло швидко й кардинально змінити ситуацію. Так, за місяць у штабі групи армій «Південь» було проведено нараду, під час якої обговорювалися питання імплементації норм наказу. Учасники наради констатували, що положення наказу внаслідок нестабільної ситуації на фронті дійшли не до кожної інстанції, окрім того до цього часу органи цивільного управління на території Райхскомісаріату «Україна» ніяким чином не відреагували на наказ. У ході обговорення наказу було запропоновано кроки, спрямовані на забезпечення виконання його норм. Серед іншого передбачалося продовження роботи з відкриття кінотеатрів, театрів, поновлення роботи радіомережі, проведення за допомогою т.зв. «солдатських газет» серед військовослужбовців Вермахту інформаційної кампанії щодо необхідності кращого ставлення до населення. Базою для розбудови шкільництва було визнано вимоги відповідних наказів Райхсміністерства окупованих східних областей [194, ВІ. 71–73].

З плином часу, зі зміною ситуації на радянсько-німецькому фронті не на користь німецької армії в окремих випадках командування частин Вермахту могло ініціювати більш тісні форми контактів з місцевим населенням у культурній сфері. Свідченням прагнення Вермахту на південній ділянці Східного фронту врахувати нові реалії, за яких доводилося не лише воювати, але й будувати контакти з місцевим населенням, слід розглядати комплекс заходів, які мали бути здійснені за ініціативою командування групи армій «Південь» навесні 1943 р. під приводом святкування Великодня. У межах святкування Великодня окрім власне релігійних відправ було передбачено досить широкий комплекс святкових заходів світського характеру. Так, відповідно до наказу командування групи армій «Південь» навесні 1943 р. у штабі 40-го танкового корпусу з нагоди підготовки до святкування Великодня в тиловому районі корпусу було навіть створено спеціальний штаб [269, Betr.: Abschlussbericht über das Osterfest 1943]. І хоча інформації про проведення на такому високому організаційному рівні схожих заходів у тилкових зонах інших військових об'єднань та з'єднань поки не було виявлено, з високим ступенем імовірності можна припустити, що їх здійснювали в межах всієї зони військового управління. Окрім кроків, спрямованих на покращення ситуації із продовольчим та пенсійним забезпеченням, забезпечення права приватної власності, проведення поділу землі, було намічено проведення заходів, що лежали в культурно-ідеологічній площині. Так, зокрема, серед іншого було заплановано й поновлення роботи чотирикласних шкіл, закритих у зв'язку з бойовими діями, що розгорнулися в межиріччі Сіверського Дінця та Дніпра під час зимової кампанії 1942/43 років.

Очевидно, і під впливом нормативно-регулятивних документів згори, і в результаті внутрішніх трансформаційних процесів, які відбувались у ході взаємодії з місцевим населенням, серед німецьких військовослужбовців реальністю ставали настрої, що доволі красномовно відображає запис у щоденнику лейтенанта Вермахту К.Ф. Брандта від 6 липня 1943 р.: «СС безсоромним чином грабують та відбирають все в місцевих мешканців, у той час

як ми повсякчас проповідуємо, а також проводимо на ділі дружбу з українцями» [680, с. 526].

Відкритим залишається питання: якою мірою органи військової адміністрації були самостійними в процесі прийняття рішень, що стосувалися запитів місцевого населення, зокрема культурних? Що впливало на рішення вищих, середніх, нижчих ланок управлінської вертикалі щодо організації культурного життя місцевого населення? Безумовно, дати однозначну відповідь на ці питання вкрай складно. Це зумовлено не лише браком або суттєвими лакунами в джерельній базі, але й об'єктивною неможливістю визначення тих суб'єктивних чинників, особистих мотивів, які впливали на позицію командування Вермахту, керівництва окупаційних владних органів. Очевидно, що дії останніх передусім визначалися прагматизмом. Він спонукав їх до висновків та пропозицій, що в деяких випадках не могли не йти всупереч ключовим ідеологічним догматам нацистів. Саме під цим кутом зору, очевидно, слід розцінювати констатацію навесні 1943 р. відділом військового управління 1-ї танкової армії стану «читацького голоду» серед місцевого населення, передусім міського, і пропозицію, виходячи з пропагандистських міркувань, організувати можливість видачі населенню під невелику грошову заставу книг українською мовою [259, ВІ. 70]. На досить високий рівень довіри заслуговують свідчення одного з фігурантів судово-слідчої справи за звинуваченням групи нацистських пособників у Юзівці: попри широкомасштабну акцію з реалізації «тактики випаленої землі» в місті одна з найкрасивіших театральних споруд міста – Фронтва опера (нині – Донецький академічний театр опери та балету ім. А. Солов'яненка) збереглася – комендант міста Ленц не дав дозволу на її знищення [293, Т.1., арк.. 37]. Логічним тут є припущення про можливість прояву того, що тоталітарні режими схильні розглядати як девіацію з боку своїх громадян, а ми – як природну людську реакцію, можливість прояву людського навіть за часів загальної, інспірованої та керованої режимом лінії на дегуманізацію людських взаємин, ставлення до «чужого» іншого.

Розглядаючи особливості організації культурного та й загалом духовного простору на окупованій території, доречно поставити питання і про ключових гравців, які визначали стратегію та тактику побудови і функціонування цього простору. З огляду на те, що в умовах війни та окупації проблема духовного життя населення набула політичного характеру, не дивно, що причетними до неї виявилися органи пропаганди.

Загалом стратегічні питання, пов'язані з організацією пропаганди на окупованій радянській території, вирішували структури Райхсміністерства просвіти та пропаганди, Райхсміністерства окупованих східних областей, Вермахту. Між ними існував тісний взаємозв'язок та здійснювалося співробітництво, яке, втім, не виключало суперечок.

На території зони військової адміністрації ключову роль в реалізації пропагандистських цілей та завдань відігравали пропагандистські структури Вермахту – роти пропаганди (Propaganda-Kompanien) та відділ пропаганди «У» (Propaganda-Abteilung U), що знаходились у підпорядкуванні відділу пропаганди Вермахту (Wehrmacht-Propaganda-Abteilung). Роти пропаганди діяли при арміях та танкових групах (згодом – танкових арміях), що в різний час вели бойові дії на території України (17-а армія – рота пропаганди № 666, 11-а армія – рота пропаганди № 649, 6-а армія – рота пропаганди № 637, 1-а танкова група – рота пропаганди № 691, 4-а танкова група – рота пропаганди № 694) [960, S. 54]. Вони займалися організацією пропаганди в зоні бойових дій та оперативному тиловому районі армій, спрямовуючи свою діяльність передусім на пропагандистське забезпечення військ. Відділ пропаганди «У» охоплював своїм впливом тиловий район групи армій (в різний час – груп армій «Південь», «А», «Б», «Дон», «Північна Україна» тощо) та тиловий армійський район [884, S. 52-53]. Штаб відділу пропаганди «У» поділявся на кілька груп: група преси; група активної пропаганди; група культури; група друкованої пропаганди; група кіно; група радіомовлення; керівна група. Поточну роботу на місцях здійснювали команди пропаганди (Propaganda-Staffel), які мали літерну нумерацію від У1 до У6. Інколи в документах назви цим пропагандистським

одинацям давалися за місцем дислокації: «Пропаганда-штафель Маріуполь», «Пропаганда-штафель Сталіно», «Пропаганда-штафель Слов'янськ», «Пропаганда-штафель Ворошиловград» тощо.

Згідно з документами, що визначали засади діяльності пропагандистських структур Вермахту, і, зокрема, відділу пропаганди «У» в зоні військової адміністрації, їхні функції зводилися до наступного: 1) духовний вплив та забезпечення населення шляхом політичної та культурної пропаганди за допомогою преси, радіомовлення та кіно; 2) здійснення пропагандистських акцій, що впливають на настрої населення в інтересах Райху та німецького Вермахту. Засобами для цього є політичні та культурні заходи, плакати, листівки, брошури та гучномовці; 3) духовне та культурне забезпечення військ, що знаходяться в зоні діяльності пропагандистських структур [319, с. 196; 273, Betr.: Weisungen für die Tätigkeit der Propaganda-Abteilungen].

Пропагандистські заходи відділу пропаганди «У» реалізовувалися за погодженням з відділами Ia, Ic та VII командувача військами Вермахту на окупованій території, економічними інспекціями (Wirtschaftsinspektionen), місцевими комендатурами [250, Bl. 17].

У ході реалізації своїх завдань органи пропаганди мусили керуватися розробленими відділом пропаганди Вермахту й виданими у першій половині червня 1941 р. «Вказівками про здійснення пропаганди під час плану «Барбароса». Ці вказівки визначали організаційні, політичні, психологічні засади діяльності органів пропаганди й містили наступні положення у здійсненні пропаганди проти Радянського Союзу:

1) ворогом Німеччини є не народи Радянського Союзу, а лише «жидобільшовицький» радянський уряд зі своїми функціонерами та комуністичною партією;

2) німецький Вермахт прийшов не як ворог населення, він, навпаки, прагне звільнити населення від тиранії Рад;

3) кожна спроба опору буде нещадно придушена;

4) пропаганді не дозволено висувати ідею створення національних держав (розпад Радянського Союзу на окремі держави);

5) з економічних причин розпуск колгоспів поки що не запланований [884, S. 54–56].

Незважаючи на те, що вказівки з плином часу модифіковувалися або змінювалися, вони залишалися основоположним документом в організації діяльності органів пропаганди у зоні військової адміністрації.

Основні зусилля відділ пропаганди «У» зосередив на роботі серед населення окупованих територій. Інформація, яка поширювалася відділом пропаганди різними засобами, надходила з Райхсміністерства пропаганди, Райхсміністерства окупованих східних областей, відділу пропаганди Вермахту.. Протягом 1941–1943 років пропагандистським структурам Вермахту довелося відіграти ключову роль у реалізації цілого комплексу заходів не лише пропагандистського, але й культурницького спрямування.

Попри прояви людського, які мали місце навіть з боку окупантів, курс на нівелювання, винищення, максимальне використання для власних цілей культурної спадщини населення окупованих територій залишався домінантою для нацистів. Слід зазначити, що культурно-мистецькі цінності на території регіону відчували на собі руйнівний вплив ще напередодні окупації внаслідок бомбардувань німецької авіації, плюндрувань приміщень тих бібліотек, архівів, музеїв, які були кинуті напризволяще. Вступ окупаційних військ додав нового, більш масштабного імпульсу цим діям. Відсутність у перші дні та тижні окупації органів місцевого самоврядування, клопотаність або байдужість військових комендатур до цих питань мали наслідком у ряді випадків самовільний обшук приміщень та вилучення тих речей, які становили інтерес для командування або навіть рядових військовослужбовців. При цьому такого роду дії практикувались і щодо великих установ, які навіть під час окупації перебували під наглядом своїх співробітників.

Про те, яким чином здійснювався грабунок культурних цінностей, красномовно свідчить складений у червні 1944 акт про шкоду, завдану

державному історичному музею в Харкові: «25 жовтня 1941 р. чини командування німецьких передових частин, що проходили, з'явилися у музеї з вимогою відкрити та показати зібрання музею. «На пам'ять про взяття Харкова» вони брали й уносили все, що траплялося під руку... Зо дня в день шляхом насильницького відкриття дверей, через забиті двері німці проникали всередину фондів приміщень. Незважаючи на заперечення та заходи, що вживалися для збереження музейних фондів деякими працівниками музею, випадки розграбування його зібрань почастишали. З початку листопада воно набуло характеру спортивного змагання між чинами німецьких окупаційних частин, що вимагали показу та видачі музейних колекцій для вигаданої перевірки. Вимоги ставились у безапеляційній формі та супроводжувалися погрозами. Ніяких документів при цьому не було пред'явлено» [52, арк. 34].

Слід зазначити, що лінію на виявлення та вилучення найбільш цінних музейних експонатів продовжували й надалі місцеві комендатури, пропагандистські структури Вермахту в різних місцях, зокрема у Ворошиловграді, Маріуполі, Сталіно [268, Вл. 1–3; 220, Вл. 118; 300, арк. 4–8; 758, с. 94]. Випадки конфіскації мали як самочинний, так і санкціонований з боку командування характер. У переважній більшості випадків взяті матеріали назад вже не повернулися, поповнивши приватні колекції за межами України або загинувши в горнилі війни.

У той же час представники деяких окупаційних структур намагалися припинити хвилю пљондрувань музеїв, кінотеатрів, бібліотек, виставок і т.ін., захистити їх від додаткових руйнувань та грабувань усіма засобами, що були в їхньому розпорядженні.

Особливу роль у виявленні та конфіскації культурних цінностей відігравав Оперативний штаб Розенберга (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, ERR), створений ще в 1940 р. під час вторгнення Вермахту у Францію. Досить успішний досвід роботи штабу дав підстави Розенбергу розгорнути діяльність цієї структури й у війні проти Радянського Союзу. 3 жовтня 1941 р. ним було надіслано райхскомісару України Коху директиву про конфіскацію культурних

цінностей України, в якій було визначено порядок роботи з вилучення музейних та інших фондів, її виконавців та методик. Всю роботу з виявлення культурних цінностей було доручено Оперативному штабу та спеціальним робочим групам при райхскомісарах [720, с. 32]. Гітлер, наділяючи відповідно до указу від 1 березня 1942 р. штаб Розенберга правом «перевіряти бібліотеки, архіви, ложі та інші культурні та ідеологічні організації всіх видів на основі відповідного матеріалу й конфісковувати їх для виконання завдань націонал-соціалістичної партії у сфері ідеології і для подальшого їх використання в науково-дослідницькій роботі вищих шкіл» [336, с. 294], звертав увагу також на необхідність узгодження цих заходів з Головним командуванням збройних сил. Положення указу давали легітимізуючі підвалини для діяльності структур Розенберга, які змушені були підтримувати постійний контакт із відповідальними офіцерами Вермахту [694, с. 16], в тилкових районах груп армій. Як не парадоксально, але досить широкий обсяг повноважень, що мали структури Розенберга від самого початку, географія їхньої діяльності до певної міри обмежували знищення культурних цінностей, грабіжницькі дії з боку військовослужбовців Вермахту та представників адміністративних структур (Додаток Е). До речі, усвідомлення такого роду небезпеки самим нацистським керівництвом було підставою для надання повноважень відомству Розенберга. Проте зміна лінії фронту взимку 1942/43 років, падіння на цьому тлі дисципліни спричинили нову хвилю вилучення музейних експонатів.

Попри те, що ключову роль в організації пограбування культурних багатств на окупованій території СРСР, і України зокрема, відіграло відомство Розенберга, до цього процесу долучилися й інші структури. Однією з них була «Особлива команда Кюнсберга» (Sonderkommando Künsberg), названа так на честь її командира майора СС Ебергарда фон Кюнсберга (1909–1945). Підрозділ під командуванням Кюнсберга являв собою структуру Райхсміністерства закордонних справ. До його функцій входило виявлення та конфіскація матеріалів, що стосувалися зовнішньої політики, збереження їх для потреб зовнішньополітичного відомства [916, S. 285]. До них було віднесено культурні

цінності та предмети, що мали величезну історичну цінність, цінні книги та фільми, які мали бути дібрані та відправлені до Німеччини [349, S. 357]. Щоправда, інтереси цієї організації меншою мірою стосувалися історичних матеріалів, цінних з історичної точки зору об'єктів, і більше, як зазначає німецька дослідниця Аня Геусс, «спрямовувалися на сучасні документи та книги, які мали бути надані в розпорядження Міністерству закордонних справ для відповідної політичної та пропагандистської оцінки» [916, S.285]. Напередодні нападу на Радянський Союз «Особлива команда Кюнсберга» складалася із штабу, що знаходився в Берліні, та чотирьох команд, три з яких були додані до груп армій «Південь», «Центр» та «Північ». Четверта команда, що діяла в зоні групи армій «Південь», провела масштабну роботу в київських музеях, архівах та бібліотеках.

За погодженням з командуванням Вермахту «Особлива команда Кюнсберга», просуваючись за військами, здійснила комплекс заходів і в тих регіонах, які весь час окупації підпорядковувались органам військової адміністрації. Певне уявлення про масштаби її діяльності в Харкові, який з огляду на кількість культурних, наукових інституцій та з урахуванням свого статусу колишньої столиці був найбільш привабливим для організованого пограбування, дає звіт німецького військовополоненого оберштурмфюрера СС Норманна Ферстера, датований листопадом 1942 р. Так, за його даними, з харківської бібліотеки ім. Короленка було відібрано та відправлено до Берліну декілька тисяч книг в розкішних палітурках. Особливий інтерес команда, що діяла в Харкові, проявила до карт, атласів, геологічної та географічної літератури, забороненої з політичних мотивів, у тому числі й за часів Радянської влади, літератури [150, арк. 169–170]. З Харківської картинної галереї було вилучено декілька сотень картин, серед яких 14 картин Айвазовського, Рєпіна, Полєнова, Шишкіна тощо. Було вилучено також давні скульптури та весь науковий архів музею [349, S. 358].

Значних втрат культурним надбанням українського народу було завдано і в процесі відступу німецьких військ як під час зимової кризи 1942-43 років, так і

в серпні-вересні 1943 р. І хоча облік втраченого був ускладнений, а позицію німецького командування ілюструвала апологетична формула Еріха фон Манштайна про те, що «в німецькій армії – на противагу решті – пограбувань не допускали» [372, с. 580], реалії виявлялись іншими. Один з показових випадків стався в Сумах. Так, у лютому 1943 р. під час відступу угорські солдати вчинили напад на Сумський художній музей, розграбували значну частину експонатів з художньої порцеляни та викрали металеві тарелі. Невдовзі музей знов зазнав пограбування, проте на цей час вже німецькими солдатами. Не обмежившись цим, вони підпалили будівлю музею, в якій загинули ті експонати, що ще залишались у приміщенні [720, с. 37].

Загалом поруч із організованим спеціалізованими структурами вивезенням культурних цінностей величезної шкоди культурній спадщині України завдали численні випадки розграбування та вандалізму з боку військовослужбовців окупаційних військ.

Розглядаючи окупований східний простір як об'єкт колоніальної експансії, пересічні німецькі військовослужбовці, службовці німецьких військово-господарських структур приватним порядком купляли, вимінювали або навіть просто забирали те, що являло для них інтерес. Окрім речей суто комеморативного значення, які не завжди мали велику матеріальну цінність, досить часто в центрі їхньої уваги знаходилися предмети великої історичної або культурної цінності, антикваріат, коштовності. Змучене голодом, злиднями населення в боротьбі за своє існування та життя близьких доволі часто за безцінь, за буханку хліба або за банку консервів віддавало картини, ікони, обручки, срібний посуд та інше.

Масштабність шкоди, завданої культурній сфері регіонів, що входили до зони військової адміністрації, значною мірою була зумовлена тривалістю та близькістю перебування до зони бойових дій. Реалізація політики «випаленої землі», що за ініціативою командування групи армій «Південь», командування 6-ї армії у серпні-вересні 1943 р. широко здійснювалася у процесі відступу німецьких військ [350, S. 340–343], перехід окремих місцевостей і навіть міст з

рук у руки, особливо під час зимової кампанії 1942/43 років, бомбардування та артобстріли і з німецького, і з радянського боку, призводили до руйнування та загибелі значних культурних цінностей, будівель, що мали історичне значення, приміщень закладів культури та освітніх установ (Додаток Ж).

3.3. Органи місцевого самоврядування як чинники організації культурного життя

У проведенні комплексу заходів, спрямованих на утвердження та зміцнення окупаційного режиму, важливу роль було відведено створенню органів місцевого самоврядування. Незадовго до нападу на Радянський Союз, 3 квітня 1941 р. Верховним командуванням Вермахту було видано «Директиву з воєнних суверенних прав, охорони та управління в оперативному тилу», де йшлося про доцільність використання ворожих Радянській владі верств населення у своїх інтересах. Одним зі шляхів досягнення цього мало бути комплектування цивільного виконавчого апарату, який на окупованій території було репрезентовано міськими та районними управами, сільськими старостами. Фактично саме вони мали перетворитися на приводний пас у створеному на окупованій території військово-адміністративному апараті. Свідченням усвідомлення на місцях і комендатурами, і органами місцевого самоврядування такої своєї ролі можна вважати слова радника місцевої комендатури у Ворошиловграді Шульца: «Міська управа, з одного боку, є органом, який зобов'язаний піклуватися про цивільне населення, з іншого боку, – органом, що виконує всі розпорядження німецького командування» [297, арк. 12]. Лексико-стилістичне оформлення наказів органів місцевого самоврядування, яке передбачало вказівку на те, що це розпорядження видано за вказівкою або розпорядженням німецького командування [158, арк. 78], є наочним доказом несаможиттєвості та залежності таких структур.

У той же час, з огляду на перспективи відповідності інтересам населення завдання, зафіксовані в статутних документах («відновлення ...міського господарства, налагодження нормального життя міста і його громадян,

здійснення управління містом в галузі адміністративній, господарській та культурно-соціальної» [60, арк. 1]) навряд чи можуть викликати заперечення щодо необхідності існування таких структур. Загалом, як зазначав відомий російський політичний емігрант В.Самарін, який був детально ознайомлений із ситуацією на окупованій території, «ступінь самостійності самоуправління залежав багато в чому від того, як склалися стосунки самоуправління з місцевими німецькими властями» [946, р. 60]. Варто відзначити, що в силу відсутності централізованих управлінських органів можливості структур місцевого самоврядування були обмеженішими, ніж, наприклад, в Галичині, де Український Центральний Комітет «...відіграв певну позитивну роль в плані захисту національних інтересів, особливого розвитку української культури та підготовки спеціалістів різних галузей господарства та управління» [764, с.102].

Характеризуючи обставини діяльності владних органів на окупованій території, логічно поставити питання не лише про їхню роль в організації культурного простору місцевого населення, але й про запит з боку населення на такий простір. Безумовно, у відповіді на нього слід враховувати багато чинників, ключовими серед яких постають тривалість окупації, регіон, врешті-решт ступінь об'єктивності та репрезентативності джерел, які використовує дослідник. Надзвичайно важливо при цьому з'ясувати і стан настроїв населення, ієрархію його пріоритетів, які, безумовно, змінювались у часі.

Аналіз звітів та інформаційних повідомлень органів військового управління, які діяли на окупованій території, дає підстави стверджувати, що настрої населення переважно визначалися ситуацією на фронті та становищем із харчуванням. У сільській місцевості до цих пріоритетів додавалися питання поділу землі, а серед інтелігенції ще й питання політичного майбутнього окупованої території [260, ВІ. 4–5; 263, ВІ. 79]. Як було зазначено у звіті за березень-квітень 1943 р. відділу військової адміністрації штабу тилового району 6-ї армії Вермахту, «потім за значущістю для настрою стоять ще питання ставлення військ, поводження з цивільним населенням, здійснення численних

управлінських заходів, таких як вербування робітників, евакуація, заохочення або перешкоджання культурному та церковному життю» [263, ВІ. 79]. Особливою проблемою була сваволя поліції [260, ВІ. 6]. І хоча задоволення культурних запитів не належало до пріоритетів окупаційної влади, сама згадка про культурне життя в аналітичних документах окупантів є симптоматичною. Щоправда при цьому слід також враховувати, що участь у санкціонованих формах проведення дозвілля, проявах культурного життя значною мірою була своєрідним чинником легітимації для самого населення, демонстрацією лояльності до заходів нової влади в напрямку «нормалізації» життя. Так, на Донеччині на шахті ім. Г.М. Димитрова новопризначений керівник клубу Шакшуєв, запрошуючи тих, хто брав участь у роботі гуртків за Радянської влади, підкріплював свою аргументацію наступним чином: «Що ж ви не йдете до клубу, ви ж при жидівській владі танцювали, а за нашої влади не хочете, тоді будете танцювати у великій Німеччині» [313].

Певним чинником, який актуалізовував необхідність створення управ, структур, відповідальних за культурно-освітню роботу, був запит з боку громадськості, ініціатива, висловлювана певними особами або групами осіб. Прикладом такої моделі можна вважати лист до місцевої управи колишнього доцента Чернігівського педагогічного інституту С. Г. Баран-Бутовича, написаний 18 вересня 1941 р., вже через 9 днів після окупації міста. Навівши приклади руйнування шкільного майна та бібліотек, автор листа наголосив на нагальній необхідності збереження класичної літератури в бібліотеках усіх типів, наукових видань та підручників з точних та природничих наук, старих класичних праць з історії, а також чистих зошитів і шкільних меблів [111, арк.1]. З урахуванням того, що Баран-Бутовича було незабаром призначено завідувачем відділу культури Чернігівської міської управи, логічним виглядає припущення, що саме активна громадянська позиція, висловлена ним, вплинула на процедуру відбору та призначення на посаду.

Уже після призначення Баран-Бутовича в листопаді 1941 р. на його ім'я надійшла доповідна записка від колишнього інспектора відділу у справах

архівів, музеїв та заповідників С. В. Екземплярського. В ній було викладено відомості про стан чернігівських архівів, музеїв, заповідників, охарактеризовано перспективи існування та роботи цих установ в подальшому. Оцінивши стан збереженості архівних фондів та приміщень архівів, фахівець склав штатний розклад та кошторис, необхідний для забезпечення функціонування установ, зробив пропозиції щодо призначення на посади архіваріуса та розборщика архівних фондів компетентних осіб. Не менш важливими були пропозиції Екземплярського щодо архітектурних пам'ятників Чернігова: «зважаючи на величезне значення чернігівських архітектурних та інших пам'ятників для нашої рідної культури» [110, арк. 11]. Усвідомлюючи всю важливість здійснення роботи з охорони пам'ятників, ним же в грудні 1941 р. був намічений склад місцевого комітету з охорони пам'ятників у складі 10 осіб, проте місцева комендатура не затвердила його [110, арк. 3 (зв)].

Схоже розуміння проблем, які виникли в культурній сфері, демонструвала і громадськість Харкова. Вже 4 листопада 1941 р., через 11 днів після окупації міста, представниками міської управи та бібліотеки ім. В. Короленка було складено акт обстеження бібліотеки. Оцінивши стан будівлі (вона частково була зруйнована в результаті бомбардування), було висунуто пропозиції щодо проведення робіт зі збереження будівлі від руйнування, а книжкового фонду – від псування [70, арк.2].

Віддаючи належне тим представникам органів місцевого самоврядування, які за умов окупації дбали про поновлення діяльності культурно-просвітницьких установ, загалом про збереження певного культурного простору, слід все ж таки визнати, що значна частина їхніх планів так і залишилася нереалізованою. Це, зокрема, стосувалося виношуваних Юзівською міською управою планів щодо відновлення роботи місцевої картинної галереї, відкриття художньої студії із трирічним терміном навчання [409], поновлення повноцінної роботи вузів у Харкові та Юзівці тощо.

Контакти представників місцевої інтелігенції із окупаційною владою згодом після визволення від окупації були інтерпретовані органами держбезпеки

досить однозначно. Пригадалася й антирадянська риторика їх звернень, і участь в акціях сумнівного політичного змісту, й сам факт роботи в установах та закладах, що діяли під час окупації. Проте з позицій сьогодення навряд чи можна поставити під сумнів своєчасність та щирість дій цих людей, які в умовах нацистського окупаційного режиму, а ргіорі орієнтованого на нехтування культурними потребами місцевої людності, знайшли сили спробувати зберегти для нащадків від подальшого плюндрування історико-культурну спадщину українського народу.

На чолі управ, зокрема в містах, знаходилися здебільшого представники місцевої інтелігенції (ця тенденція простежується на всій окупованій території України [664]), які з перших же днів окупації проявили громадську активність. Так, Харківську міську управу очолив доктор сільськогосподарських наук, професор О.І. Крамаренко [778, с. 75], якого навесні 1942 р. замінив теж представник місцевої інтелектуальної еліти адвокат О.П. Семененко [95, арк.1], у Ворошиловграді та Юзівці головами міських управ стали колишні інженери В.М. Азаров [298, арк.11–13] та М.Г. Петушков [285, арк.10]. Дехто з названих осіб до війни зазнавав переслідувань з боку Радянської влади, а отже, мав свої причини для співпраці з окупантами. Структура управ передбачала існування відділу або працівника, який би відповідав за організацію діяльності культурних та освітніх установ. У структурі різних управ вони мали різну назву: так, зокрема, у Ворошиловградській міській управі функціонував відділ культури та просвіти [297, арк.15; 39, арк. 38; 533], в Харківській – відділ освіти [75, арк.5], в районних управах, що підпорядковувались Чернігівській місцевій комендатурі, було передбачено посаду інспектора просвіти [99, арк.25]. Управлінські структури зі схожими функціями, але дещо відмінними назвами, створювались і на решті окупованої території, що входила до складу зони військової адміністрації [335, с. 235–330]. У Харкові, де структура міської управи була найбільш розгалуженою, відділ освіти складався із двох підвідділів – шкільного та позашкільного у справах мистецтва [75, арк. 5]. Очолювали ці структурні підрозділи, як правило, колишні педагогічні працівники. У Ворошиловграді на

чолі відділу народної освіти став колишній викладач Ворошиловградського педінституту В. Ковальов [297, арк.1; 43, арк. 45], у Слов'янську – колишній інспектор міськвно (за іншими даними – викладач технікуму [291, арк.23]) П.М. Шинкар [646, с. 54], у Харкові – в минулому викладач математики у вишах (за іншими даними – у школах [810, с.54]) Харкова П.П. Дрига [309, арк. 178], в Бахмуті – колишній секретар Святішого Синоду вчитель С.П. Попов [294, арк. 39], в Ровеньках – колишній вчитель В.О. Бінецький [303, арк. 3]. Штат відділу в Харкові був найбільшим і складався з 13 осіб, хоча станом на осінь 1942 р. заповнено було 9 вакансій [75, арк. 5]. Ступінь активності та результативності відділів залежав від ступеня самостійності та ініціативності органів місцевого самоврядування, їхніх взаємовідносин з органами військового управління та пропаганди. Проте в будь-якому плані остаточне вирішення кадрових питань залишалося прерогативою місцевих комендатур, до яких направлялися списки працівників органів самоврядування та характеристики на цих працівників [99, арк. 25].

Органи місцевого самоврядування здійснювали керівництво та спрямовували діяльність різного роду культурно-освітніх установ – театрів, бібліотек, музеїв, архівів, шкіл, навчальних курсів. Вони займалися не лише забезпеченням елементарних матеріальних умов функціонування цих закладів та установ, але й визначенням змісту їхньої діяльності – репертуаром театрів, організацією музейних виставок, відкриттям бібліотек, складанням навчальних програм шкіл. Окрім спеціалізованих органів в управах, що займалися питаннями культури та освіти, в Харкові з ініціативи як громадськості, так і військового командування було створено окремі структури, до функцій яких також входили питання культурно-просвітньої роботи.

Діючи в умовах окупації в Харкові й намагаючись реалізувати свої цілі, оунівські агенти та представники місцевої української громадськості, залучені до органів влади, виступили з ініціативою створення відділу пропаганди. Виходячи із стратегічної ключової мети, яка полягала в «піднесенні національної свідомості української громадськості», ініціатори створення

відділу прагнули «забезпечити політичне керівництво творчою роботою в галузі відродження та будівництва української національної культури шляхом створення вогнищ української культури в місті й на селі» [162, арк. 55].

Почасти роль інструменту організації наукового та освітнього простору на території Харкова намагалася виконувати й Наукова управа, попри те, що головною метою цього органу було надання наукової допомоги німецькому командуванню й Харківській міській управі в розв'язанні питань, які виникали при розбудові міського господарства [754, с. 154]. Вона зазнала реорганізацій та переформатувань, проте так і не перетворилася на дієвий інструмент із забезпечення діяльності та координації наукових та освітніх закладів. Пасивність її членів швидше за все зумовлювалася розчаруванням інтелігенції міста в перспективності її роботи за «нового порядку», розгубленістю після арешту та страти президента Ради професора О. І. Крамаренка. Показовим в цьому плані є наступний випадок: на нараду «учбово-методичної секції Ради Наук», що мала відбутися 18 липня 1942 р. з п'ятьох членів наради з'явилися лише 2, через що «порядок денний наради втратив свій сенс» [88, арк.8].

Свідченням прагнення військових властей забезпечити належний контроль над усіма сферами життєдіяльності, в тому числі й культурно-освітньою, можна вважати розпорядження про необхідність подачі відомостей про існуючі в зоні відповідальності комендатур та районних управ школи, а також не лише коротких біографічних відомостей, але й характеристик на всіх учителів району [99, арк.25], даних про існуючі книгозбірні та книгосховища [102, арк. 147], загалом про вже функціонуючі на місцях установи культури [32, арк. 8 (зв.)]. Органи військової адміністрації та місцевого самоврядування здійснювали кроки щодо регламентації проявів дозвілєвої діяльності культурницького характеру. Це проявлялося не лише в забороні виконувати радянські пісні або читати радянські книжки. Додержання культурних стандартів передбачало обов'язок «додержуватися тиші та звичних правил культурного співжиття, не допускаючи грубості та сварок, а також не допускаючи після 10 години вечора співів, музики, танців і взагалі шуму» [101, арк.2]. Фактором, який суттєво

ускладнював можливість організації діяльності установ культури з боку органів військового управління, своєчасної реакції на прагнення місцевої громадськості організувати культурницьке життя, був хронічний брак матеріальних ресурсів та обладнання [254, ВІ. 247]. В цьому плані, безумовно, парадоксальним виглядає збереження в окупованому Харкові зоологічного саду, особливо з урахуванням трагічної для тисяч харків'ян голодної зими 1942 р. Швидше за все прагнення колективу зоосаду та міської управи зберегти установу зустріло позитивну реакцію і з боку військового командування, яке усвідомлювало потужний релаксаційний потенціал зоосаду для німецьких військовослужбовців. Та обставина, що за період із 1 травня до середини липня 1942 р. зоосад відвідало понад 53 тис. осіб [489] певною мірою підтверджує це припущення.

Було б певним спрощенням розглядати органи місцевого самоврядування виключно як інструмент реалізації політики військової адміністрації. Ступінь їхньої легітимності в очах населення чималою мірою був пов'язаний із здатністю цих структур відповідати на його запити. З цією метою вони ініціювали певні кроки, можливість остаточної реалізації яких залежала від органів військової адміністрації.

У цьому плані показовими є ініціативи відділу освіти та культури Чернігівської міської управи щодо роботи курсів крою, шиття та рукоділля. Виходячи з того, що групи ранкової зміни курсів були укомплектовані здебільшого дівчатами, які закінчили лише 4 класи початкової школи, відділ освіти звернувся з проханням до польової комендатури дозволити включити до навчальної програми викладання елементарної геометрії та арифметики, а також засад креслення [119, арк. 5]. Досить масштабні заходи в царині організації діяльності освітніх закладів планував відділ освіти Харківської міської управи. З осені 1942 р. мережа шкільних закладів у місті мала складатися з 20 нижчих шкіл (7-класних) 5 нижчих ремісничих (2-3 класних), 4 середніх технічних шкіл (4-класних), 4 гімназій (8-класних), 2 реальних училищ (7-класних). Кількість дітей, охоплених цими навчальними закладами, мала становити 15 700 учнів. Оптимізм керівництва відділу освіти і його прагнення до певної міри

враховувати інтереси населення стає зрозумілішим, якщо взяти до уваги, що на момент появи цих планів дозвіл було дано на відкриття лише 19 чотирикласних шкіл [88, арк. 8].

Особливо пильну увагу органів військової адміністрації привертала кадрові питання, зокрема ті, що стосувалися осіб, задіяних в установах освіти. Штат культурно-освітніх установ перебував під контролем, про що свідчать розпорядження німецьких адміністративних структур, в яких кожному вчителю було наказано подати коротку біографію та заповнену анкету. Означені документи необхідно було перекласти німецькою мовою і надіслати до відділу VII місцевих комендатур [295, арк. 10].

При цьому саме місцевим комендатурам належало останнє слово у випадках вирішення сумнівних або проблемних ситуацій. Так, у своєму розпорядженні на ім'я керівника Амвросіївської районної управи комендант ортскомендатури I/449 на підставі надісланих йому матеріалів (автобіографії та особистої анкети) підтвердив правомірність рішення свого ад'ютанта про звільнення шкільного інспектора І. Бандровського з посади. Аргументом при цьому стали сумніви в політичній бездоганності Бандровського [32, арк. 15].

У свою чергу й органи місцевого самоврядування, очевидно, враховуючи інструкції органів військового управління, висували вимоги щодо персоналу закладів культури та установ освіти. Окрім фахового критерію вагому роль тут відігравала політична лояльність. Так, у досить типовому циркулярі старостам навколишніх сіл старшина м. Понорниці Чернігівської області Андрейченко, пропонуючи дібрати на посади завідувачів середніх та неповних середніх шкіл осіб з вищою, на посади завідувачів початкових шкіл – осіб з середньою освітою, водночас зазначав, щоб серед кандидатів не було комуністів, комсомольців та членів сільрад [124, арк.14].

Наслідком формування органів місцевого самоврядування з випадкових людей, моральний вигляд і компетентність яких залишали бажати на краще, були численні випадки зловживань, порушення службової дисципліни та етики. Розуміючи це як загрозу іміджеві влади, й місцеві комендатури, й цивільні

органи управління наголошували на необхідності дотримання елементарних етичних норм у спілкуванні з населенням: «Не поводити себе грубо з відвідувачами, або просто-напросто їх виштовхувати... Населення неодмінно має отримати враження, що установи турбуються про них» [133, арк.47].

Логіка функціонування окупаційного адміністративного, економічного та пропагандистського апарату передбачала використання всіх ресурсів окупованої території, в тому числі й культурницьких інституцій, у своїх інтересах. Вона діяла незалежно від того, кому належала ініціатива створення тих чи інших установ культури або освітніх закладів. Саме це, зокрема, лежало в основі рішень, пов'язаних із передачею установ, створення яких було ініційоване раніше органами місцевого самоуправління, місцевим комендатурам або пропагандистським структурам. Така доля спіткала, наприклад, музично-драматичний театр ім. Т.Г. Шевченка у Ворошиловграді [295, арк.9], музично-драматичний театр у Юзівці, який під назвою Фронтowa опера набув статусу провідної установи, що займалася театральним обслуговуванням Вермахту на південному крилі Східного фронту.

Попри те, що задоволення культурних запитів місцевого населення не належало до стратегічних інтересів органів військової адміністрації та структур місцевого самоврядування, вони все ж таки визнавали необхідність регулювання та легітимізації цих аспектів підкупаційного повсякдення. Так, згідно із щоденником директора Лебединського музею під час урочистого зібрання з нагоди вступу німців в Лебедин за участю представників комендатури Охтирки було оголошено про преміювання 60-80 мешканців міста, серед них і самого директора музею, з формулюванням «За збереження музею» [384, с. 23]. Враховуючи умови прифронтової смуги, що характеризувалися постійним рухом військових частин, високою інтенсивністю бойових дій, це дійсно виглядало дивовижним. Саме цим, очевидно, пояснювалося преміювання цього ж директора півроком пізніше, у квітні 1943 р. з аналогічним формулюванням [384, с.41].

Можливість відновлення роботи культурних закладів далеко не в останню чергу залежала від їхнього фінансування, що, в свою чергу, було пов'язане із можливостями місцевих бюджетів. Хоча, згідно з постановою «Про попередній збір податків та зборів» від 23 жовтня 1941 р. за підписом командувача тилового району групи армій «Південь» генерала Роквеса 70 % податків та зборів мало залишатись у розпорядженні районів та міст [199, ВІ. 31], параліч промисловості, зубожіння сільського господарства не забезпечували адекватного фінансування культурно-освітньої сфери. В наказах, публічній інформації про оподаткування керівництво органів місцевого самоврядування в окремих випадках не лише фіксувало в назвах цільове призначення коштів (наприклад, «Про податок на відновлення господарського і культурного будівництва на II півріччя 1942 року»), але й підводило необхідний теоретичний базис: «З метою відновлення господарського й культурного будівництва, зруйнованого військовими діями» [99, арк. 18]. Зрозуміло, що збори такого роду здійснювалися за погодженням з німецькими військовими властями, які й регулювали розподіл коштів [128, арк. 91].

Трагізм становища населення на окупованій території чималою мірою зумовлювався не лише жорстокостями і свавіллям з боку окупантів. Населення ставало як учасником, так і заручником у тій боротьбі, яка велася на окупованій території підпільниками, партизанами, радянськими спецслужбами. Свідченням у багатьох випадках хибного її розуміння досить часто ставали заходи, які призводили до погіршення становища підокупаційного населення. Яскравим прикладом цього може бути історія з відкриттям фельдшерської школи в Юзівці. Реагуючи на прохання громадян завідувач відділу охорони здоров'я Юзівської міської управи А.І. Чаругін – до війни професор Сталінського медичного інституту – здійснив спробу відновити роботу фельдшерської школи, в будівлі якої збереглося необхідне обладнання. Було дібрано викладачів та технічний персонал, розроблено навчальні плани, набрано учнів [738, с. 10]. Отримавши доручення відділу охорони здоров'я колишній доцент Сталінського медичного інституту Р.М. Головатий («Дорошенко»), який залишився на окупованій

території за завданням органів НКВС, зробив усе можливе для саботування цього завдання. Вже після визволення міста від окупації в довідці органів держбезпеки від 20 грудня 1943 р. ці його дії було охарактеризовано наступним чином: «Шляхом заморожування труб зруйнував опалювальну систему в приміщенні школи; зривав охоронне свідоцтво комендатури з дверей школи, допустив розграбування обладнання італійськими солдатами й часткове руйнування будівлі» [747, с. 41]. Логічно завдатися питанням з перспективи підкупаційного населення: кому було завдано найбільшої школи від цих дій? Окупантам чи педагогам-медикам, які залишилися без роботи, молоді, яка була позбавлена можливості отримати хоча б якусь освіту, загалом населенню, яке повсякчасно відчувало на собі брак кваліфікованих медичних кадрів? Очевидно, що відповіді на проблемні питання такого роду лежать у площині не лише військово-політичній, але й морально-етичній.

Одним з питань, яке мало бути піддане певній регламентації під час окупації, стало мовне. Необхідність його врегулювання зумовила видання 13 січня 1942 р. райхсміністром окупованих східних областей Розенбергом директиви «Вживання мов в Україні». Незважаючи на те, що службовою мовою в органах місцевого самоврядування було визнано українську, в тих регіонах, де переважало російськомовне населення, допускалося використання російської мови. В директиві місцями, де передбачалася дія цієї норми, було названо великі міста, Донбас, області Росії, що межували зі східними областями України [216, ВІ. 6]. Очевидно, що зміст цієї директиви було взято до уваги військовими у визначенні засад політики Вермахту в зоні військової адміністрації. Політика військових властей у мовному питанні при цьому була диференційованою, в ній було відчутно намагання враховувати ареал поширення тієї чи іншої мови.

Слід врахувати, що довоєнний період позначився посиленням русифікаційних тенденцій на сході України. З початком окупації цю обставину було використано у своїй пропаганді членами ОУН, які розгорнули свою діяльність у регіоні, а також представниками проукраїнські налаштованої місцевої громадськості. Українську мову в містах, зокрема в Харкові, Маріуполі,

Горлівці, Слов'янську, Чернігові та інших, стали поширювати в діяльності органів місцевого самоврядування, установ освіти, культурних закладів. Принаймні в одному випадку – на території Ворошиловградської області – спеціальне розпорядження органів військової адміністрації впроваджувало українську мову як державну [529], а в Костянтинівському та Волноваському районах Сталінської області, Попаснянському районі Ворошиловградської області, очевидно за ініціативою проукраїнськи налаштованих керівників органів місцевого самоврядування було проведено українізацію діловодства [42, арк. 29; 449]. Щоправда, на практиці реалізація цих ініціатив, особливо в містах, була ускладненою [284, арк.22]. Попри те, що в деяких містах, зокрема в Харкові, досконале знання української мови було своєрідним цензом при призначенні на посаду в структурі місцевого самоврядування [346, с. 43], очевидно, що на рівні безпосередніх виконавців мали місце певні проблеми в плані реалізації мовних приписів. Як наслідок, з'явилися нагадування та повторні вимоги щодо необхідності ведення діловодства та спілкування під час виконання службових обов'язків українською мовою [85, арк. 43]. Загалом українізація, як небезпідставно зазначає український дослідник М. Л. Головка, була «однією з небагатьох ділянок суспільного життя, в якій інтереси української громадськості збігалися з логікою дій німецької влади» [631, с. 421].

Враховуючи ступінь поширення в регіоні як російської, так і української мови, певним виходом стала практика публікування об'яв, наказів та плакатів у білінгвістичному (російською та українською мовами) або полілінгвістичному (російською, українською та німецькою мовами) варіантах. Загалом мовне питання на окупованій території до певної міри набуло політичного забарвлення, даючи підстави певній частині російськомовного населення окупованої території ототожнювати поширення сфери вжитку української мови із встановленням окупаційного режиму, надавати цьому процесові українізації негативної конотації.

Природньо, що особливого значення набуло поширення німецької мови, яка, з одного боку, стала необхідним інструментом комунікації із окупантами, з

іншого –своєрідним вербальним символом окупації. Симпатій в населення, що пережило окупацію, вона не викликала. Досить красномовно ставлення населення до неї у щойно звільненому Харкові охарактеризував у своїх спогадах фронтовий кінооператор Є. Єфімов: «Ми увійшли з першими частинами у звільнений Харків... М. Гольбрих (колега Є. Єфімова. – Д.Т.) та я пройшли із кіноапаратами всю Сумську вулицю й не впізнали її: це була типова вулиця німецького містечка, тому що все навкруги було німецьке – вивіски, вітрини, кав'ярні, ресторани...Вже через годину після визволення Харкова ми відзняли незабутні кадри: старики та старухи стали збивати зі стін вивіски німецькою мовою, все німецьке виволочувалося назовні» [347, с. 570].

Розглядаючи окуповану територію як таку, що вимагала проведення системи заходів, спрямованих на усунення радянських впливів, у тому числі й відмови від радянської топонімічної традиції, німецька військова адміністрація, взаємодіючи з органами цивільного самоврядування, практично усюди здійснила перейменування вулиць, площ, скверів або районів. Подекуди означені заходи, зокрема в Харкові, Чернігові, Юзівці, набули доволі масштабного характеру [80, арк. 50; 410; 413]. Як випливає з наказу польової комендатури № 197 до старости м. Ніжина, перейменуванню підлягали вулиці, «які запроваджено під час більшовиків та які носять імена жидів і більшовиків» [673, с. 94; 732, с. 61]. Як свідчить аналіз урбанонімів періоду окупації, в них доволі чітко відбито декілька основних тенденцій: прагнення підкреслити політичну лояльність щодо окупаційної влади (цим пояснюється поява на картах міст таких назв, як майдан Німецької армії, майдан Гітлера та ін., бажання повернути старі історичні назви вулицям, або ввести нові, аполітичні чи такі, що відповідали політичним уподобанням керівництва органів місцевого самоврядування (наприклад, вулиці Симона Петлюри, Лизогубівська, Михнівського, Євгена Коновальця [100, арк.27])).

З огляду на пріоритетність для військової влади інших завдань, а також з урахуванням її некомпетентності в питаннях надання адекватних природним умовам, історичним традиціям географічних назв, органам місцевого

самоврядування фактично була надана можливість сформувати топоніміку міського простору. При цьому важливу роль тут відігравали політичні симпатії самих керівників цих органів. Масштаби роботи з перейменувань вражають: так, Історичною комісією у Харкові, до складу якої входив і відомий історик та громадський діяч В. В. Дубровський, протягом 1942 р. було повернуто старі історичні назви або перейменовано, керуючись національними традиціями, політичними симпатіями 483 вулиці, майдани та провулки [690, с. 99].

На окупованій території було проведено перейменування й тих міст, що їх було названо на честь політичних діячів радянської доби. Так, Сталіно стало Юзівкою, Красноармійськ – Гришиним, Артемівськ – Бахмутом (Додаток 3), при цьому, принаймні в останньому випадку, ініціатива перейменування цілком походила від місцевої управи [177, арк.10].

Певних обмежень та трансформацій, викликаних політичними чинниками, зазнало використання ряду дефініцій. Так, замість терміну «комуністичний» набув поширення вираз «більшовицький» або «жидо-більшовицький», було обмежено використання терміну «партизан».

Реалізуючи на окупованій території курс на декомунізацію та дерадянізацію, окупаційні власті приділили увагу ліквідації пам'ятників радянської доби, що виконували політико-комеморативну функцію. Об'єктами акцій вандалізму, фізичного знищення ставали пам'ятники Леніну, Сталіну, бюсти, барельєфи та горельєфи діячів радянської епохи, радянські прапори, таблички з назвами радянських установ та ін. Всупереч усталеній думці про нібито негайне впровадження цих заходів у життя слід зауважити, що навіть через рік від початку окупації у Харкові на будівлях ще залишалася радянська символіка, ліквідація якої у зв'язку з технічними умовами викликала певні складнощі [71, арк. 7].

Слід зазначити, що на характері, можливостях та особливостях культурних процесів на окупованій території значною мірою відбилося викликане уходом радянської влади та початком німецької окупації повсюдне розшарування населення за новими, або латентними до цього часу, ознаками. Цей процес

починався напередодні появи окупантів і тривав протягом всього періоду окупації. На склад та співвідношення різних груп справляли вплив різного роду чинники: перебіг подій на фронті, політика німців на окупованій території і, зокрема, досвід особистих контактів із ними, стан задоволення мінімальних потреб населення, передусім у продовольчому забезпеченні, діяльність органів місцевого самоврядування, пропагандистські впливи, що здійснювалися різного роду акторами на окупованій території та ін.

Безумовно, наразі досить складно, з огляду на відсутність репрезентативної статистики щодо різних регіонів або періодів окупації, політичну заангажованість, що яскраво простежується в джерелах, оцінювати співвідношення категорій населення різних світоглядно-ціннісних та політичних орієнтирів. Тому найбільш доречним в цьому випадку є окреслення загалом певних ментальних особливостей, політичних стереотипів, що мали місце серед населення окупованої території.

Досить яскраво процес диференціації проявився на селі, де можна говорити про існування груп противників радянської влади, її прихильників та тих, хто зайняв вичікувальну позицію. Безумовно, позиція противників радянської влади зумовлювалася політикою колективізації, розкуркулення, державної експлуатації селянства. Надзвичайно вагомим елементом впливу на настрої був сумний досвід Голодомору 1932–1933 років. Загалом слід визнати, що одіозна сталінська політика, переслідування та страти стали тим чинником, який дуже істотно вплинув на очікування, пов'язані з німецькою окупацією [844, с. 163]. Домінуючий настрій та сподівання цієї категорії відбивалися, як зазначає очевидець тих подій Д. Каров, у короткій формулі: «Гірше, ніж за Сталіна, при німцях не буде» [692, с. 11].

Слід зазначити, що процес диференціації населення за ставленням до окупантів констатувався безпосередньо під час окупації не лише у звітах, що було зрозумілим, з огляду на їхній аналітичний характер, але навіть і простими німецькими військовослужбовцями: «В Лозувій (Харківська область) мали контакт з руським населенням. Дуже багатьох не можна було розувірити в тому,

що більшовизм врешті-решт переможе. Інші не знали, в який колір перефарбуватися. І, нарешті, деякі налаштовані були дуже дружньо до німців і бажали, щоб більшовики були подалі. Відбувалося це від переконань чи від страху, я не знаю» [744, с. 235].

Фактор військових перемог Вермахту відігравав важливу роль у формуванні відповідного, сприятливого для німців, векторунастроїв населення. І навпаки, військові поразки німецької армії, особливо під час зимових кампаній 1941/42 та 1942/43 років негативним чином відбивалися на ставленні населення до Вермахту. У звіті відділу військового управління тилового району групи армій «Південь» за липень 1942 р. серед ключових чинників, що негативно впливали на настрої населення, поруч із запитами на робочу силу, неузгодженими заходами різних німецьких інстанцій, які накладалися один на одне, непевністю в політичному майбутньому згадувалося також відчуття населенням неповаги до себе, передусім у сфері шкільної політики [240, ВІ. 44]. Вагомий вплив на ставлення населення до окупантів справила релігійна політика, яка реалізовувалася на території України. Відкриття зачинених за Радянської влади церков, можливість церковних відправ, лояльне ставлення до діяльності різних релігійних конфесій не могло не сприяти формуванню в частини населення принаймні на короткий час ставлення до Вермахту як до визволителя від «безбожного більшовизму».

Настрої населення, можливість його участі в інституційних та позаінституційних формах та проявах культурного життя, загалом дозвіллевій діяльності ледь не в першу чергу, залежали від ступеня задоволення інших запитів, передусім у харчуванні. Різного роду документи німецького походження яскраво ілюструють вирішальний вплив саме цього фактору на настрої населення. Досить показовою в цьому плані є оцінка настроїв населення на окупованій території України, передусім в промислових центрах в інформації начальника поліції безпеки та СД від 18 вересня 1942 р.: «У наявних повідомленнях з території Райхскомісаріату Україна (майже всі з перелічених нижче міст знаходилися під юрисдикцією органів військової адміністрації – Д.Т.)

одноставно наголошується на тому, що настрої населення, в першу чергу, зумовлюються подальшим загостренням ситуації з постачанням продовольством (Горлівка, Краматорськ, Чернігів, Київ, Сталіно). Наприклад, з Горлівки повідомляється, і це варто було б розцінювати як симптоматичний факт, що задіяні на заводах Краматорська робітники працювали безплатно без скарг протягом місяців, оскільки підприємство їх харчувало. Як тільки це додаткове харчування тимчасово було зупинене, частина робітників припинила роботу. Ця відмова від роботи зумовлювалася не стільки впливом пропаганди, скільки тією обставиною, що частина робітників дійсно знаходилася у знесиленому стані й була не в змозі працювати далі. Ці складнощі з постачанням та зумовлений цим вплив на настрої мають місце переважно в містах» [215, ВІ. 79].

Іноземна окупація актуалізувала інтерес широких верств населення до Німеччини та її способу життя. Привабливий образ Німеччини, що створювався органами пропаганди на місцях, зумовлював появу в частини населення бажання ознайомитися з нею. Таке прагнення посилювалося ще й важким матеріальним становищем. Звіт відділу пропаганди «У» за березень 1942 р. характеризує ситуацію наступним чином: «Важка ситуація з харчуванням пояснює, в першу чергу, піднесення, з яким тут сприймається можливість потрапити до Німеччини на роботу. Також на підставі бесід з особами, що чекають відправлення до Німеччини, можна встановити прагнення познайомитися із Німеччиною» [272, ВІ. 194]. Настрої та очікування такого роду не були рідкістю і в інших місцях на окупованій території [563; 564; 566; 583].

У контексті культурно-освітньої політики на окупованій території логічним виглядає питання і про позицію місцевої інтелігенції, її взаємини з нацистами, бачення нею цілей та завдань, які стояли перед суспільством. Попри те, що значну частину інтелігенції було евакуйовано, чимало представників інтелектуальної еліти залишилося на окупованій території. Лише в одному Харкові, за даними міської управи, налічувалося 1058 професорів та наукових працівників, 4658 викладачів середніх та початкових шкіл, 1578 працівників мистецтва [163, арк. 79], не беручи до уваги тисяч лікарів, інженерів,

бібліотекарів, представників інших фахів. Безумовно, моделі поведінки інтелігенції на окупованій території були різними. Вони залежали від політичних симпатій та антипатій, ступеня конформності, рівня матеріального забезпечення, минулого життєвого шляху тощо. Але, очевидно, варто погодитися з очевидцем тих подій Д. Каровим, який, характеризуючи позицію інтелігенції зазначив, що «серед тих, хто залишився, більшість ставилася до німців ворожо» [692, арк.14].

Від самого початку окупації в руслі нацистських ідеологічних настанов інтелігенцію розглядали як категорію, що несла на собі відбиток не лише політичної нелояльності, але й расової неповноцінності. Зорієнтовані на спілкування з місцевим населенням як із людьми третього сорту окупанти не пропускали нагоди продемонструвати свою зверхність і стосовно інтелігентів, змушуючи витягати машини з багнюки, як це, наприклад, було в Харкові з доцентом Федоровським [186, л. 49], впорядковувати німецькі цвинтарі, до чого був змушений харківський професор Л. Ніколаєв [585], або знімати перед ними капелюхи під час зустрічі. І якщо в деяких випадках зверхньо, презирливо та жорстоко ставлячись до місцевих жителів, німці не розуміли, що мають справу і з представниками інтелігенції, то в інших ситуаціях таке ставлення було продиктоване глибоким усвідомленням своїх вчинків і бажанням зробити все так, щоб наочно продемонструвати своє презирство та зневагу до інтелігенції «унтерменшів». Про один досить типовий приклад такого ставлення згадувала жителька м. Костянтинівки К. Ніна Дем'янівна: «В нас жила вчителька, Діна Данилівна... Ну і ось там денщик – такий шкідливий був – він говорив: «Щоб ти помила туалет». Саме її. Могла будь-яка з наших матерів помити – так саме що вчительку. ... Тому що вона інтелігент, вчителька [...]» [568]. І хоча цей епізод завершився дещо несподівано – за жінку вступився німецький офіцер, який, за словами респондентки, навіть вдарив денщика, він надає уявлення про ті шаблони поведінки німецьких військовослужбовців, що склалися під впливом відповідним чином зорієнтованої пропаганди.

Для розуміння ролі та місця інтелігенції важливо також з'ясувати, які уявлення про неї склалися в окупантів. У своїх оцінках останні виходили з того, що інтелігенція являла собою до певної міри дисперсну, далеку від монолітності групу. Як зазначалось у німецьких аналітичних документах, «старе покоління інтелектуалів померло чи загинуло внаслідок репресій НКВС, або пролетаризувалося», таким чином, виключивши можливість співпраці з ним окупантів. Щодо молодшого покоління інтелігенції склався стійкий стереотип про її перебування під впливом більшовицької ідеології, існування в системі координат Радянської влади. При цьому констатовалося, що «вона зуміла насолодитися численними перевагами більшовицької системи, вона знає закордон та ситуацію за кордоном лише з позиції більшовицької пропаганди, звісно, викривленої, і в оцінці ситуації за більшовиків виходить лише з міркувань масштабів: що було упущено за царату, а що, навпроти, було здійснено за панування більшовиків» [276, Betr.: Aktennotiz zur Unterredung, die Herr Reichskommissar Koch dem Major Kaldor...gewährt hat. Rowno, den 11 März 1943]. Очевидно, що саме ця частина інтелігенції була найбільшою мірою розгублена зміною влади, падінням режиму, який здавався монолітним. Показовими в цьому плані є рядки із щоденника невідомої вчительки з Остра, яка напередодні зустрічі нового, 1942 року, розмірковуючи з приводу подій 1941 р., занотувала: «Як чекали ... зустрічі нового 1941 р. і яким поганим він виявився... Що сталося! Навіть не вистачає слів описати всього. Все накопичене за 23 роки, все багатство, вся культура, всі навички все рухнуло в безодню» [98, арк.3]. Поширенню особливо такого роду настроїв чималою мірою сприяла моральна неготовність суспільства до сценарію війни, який не відповідав шапкозакидницьким настроям [715, с. 24–25, 30; 750, с. 194–196, 208–211], поширеним не лише напередодні, але й на початку війни [749, с. 134].

Очевидно, що значна частина інтелігенції сприйняла прихід німців як певний шанс. Дехто, очевидно, вірив у те, що з приходом німців завершаться жахи сталінщини з терором НКВС. Як категорія населення, що особливо потерпіла, потрапивши у жорна сталінських репресій, яка була краще обізнана

про репресії неблагоннадійних на початку війни, масштабні страти політв'язнів, у тому числі й представників інтелігенції, з тюрем Сталіно, Маріуполя, Слов'янська, Харкова [379, с. 111; 365, с. 19–20; 649, с. 85; 213, ВІ.166] напередодні окупації, вона мала досить значний кредит довіри до нової влади. Таке ставлення було актуалізоване та підсилене панічною втечею місцевого партійного, державного, господарського керівництва, яке, знищивши напередодні об'єкти соціальної інфраструктури, продовольчі запаси, реалізувавши свій варіант «випаленої землі», кинуло населення напризволяще і дало імпульс поширенню чуток, вакханалії заворушень та пограбувань, що мали місце в ряді міст та селищ регіону [671, с.12–14; 315, арк. 97–98]. Частина, особливо старої, дореволюційної інтелігенції, ображеної Радянською владою, сподівалася на відновлення колишнього соціального й матеріального статусу, який, безперечно, був вищим, ніж за радянських часів. Очевидно, що багато представників інтелігенції, втім як і населення загалом, пам'ятаючи досвід німецької окупації 1918 р., не вважали прихід німців за велике лихо [959, S. 28]. Певна частина інтелігенції мріяла про створення в майбутньому незалежної української держави, розглядаючи німців як тимчасових, ситуативних союзників, проти яких, можливо, в майбутньому доведеться боротися. У той же час, очевидно, дехто з представників інтелігенції суто з прагматичних цілей (можливість отримати роботу, житло, посісти певну посаду за нової влади) свідомо перебільшував масштаби переслідувань із боку Радянської влади, яких він зазнав, або надавав недостовірну інформацію про своє соціальне походження чи політичні погляди. В будь-якому випадку частина інтелігенції мріяла про роботу за своїм фахом і, очевидно, її очікування досить адекватно може відобразити характеристика, що була дана відомим громадським діячем Г. Костюком своєму знайомому, під час окупації завідувачеві відділу освіти Слов'янської міської управи П. Шинкарю: «Типовий культурник, сіяч «правди й добра», він і тепер, під грім гарматної канонади, під загрозливим маревом німецьких шибениць, був заклопотаний справами освіти. Опрацьовував нові

навчальні плани, вірячи, що як тільки фронт посунеться далі, йому таки вдасться розбудувати по-новому шкільну мережу» [365, с. 22].

Проте очевидно, що чимало інтелігентів, особливо політично та громадянськи активних, поставилося до німців з відвертою або прихованою ворожістю, що не могло не відбитися на їхній долі. Багато представників цієї категорії інтелігенції було піддано репресіям – заарештовано чи знищено.

Для більшості інтелігенції, зайнятої реалізацією власної стратегії виживання, швидше за все, лояльність до влади являла собою прояв своєї соціальної мімікрії. Водночас вона була зумовлена вичікувальною позицією, сподіваннями на те, що перехідний період скінчиться і, врешті-решт, нова влада дасть зрозуміти, що інтелігенція їй потрібна. Проте колоніальна політика нацистів поставила хрест на таких очікуваннях. Голод і постійна боротьба за існування, чорна робота не за фахом, відверто дискримінаційна політика – з усім цим зіткнулися колишні лікарі, вчителі, професори, інженери, яким доводилось у пошуках шматка хліба апелювати до влади. Останній, проте, їхні вміння та здібності були не потрібні. Як зазначав відомий український громадський діяч і вчений Ф.П. Богатирчук, який під час окупації фактично очолював Український Червоний Хрест і був добре обізнаний з подіями на Україні, «особливо багато принижень доводилося відчувати інтелігенції. Недарма серед малостійкої частини останньої антинімецькі настрої заслонили їхні антирадянські переконання, і вони вже почали говорити про те, що більшовики ангели у порівнянні із німцями» [374, с. 208]. Надзвичайно драматично склалася доля педагогічної інтелігенції та студентства, які за даними німецьких спецслужб з огляду на зайняту щодо них позицію висловлювали підозру в тому, що «вони будуть змушені поміняти школу на майстерні» [217, ВІ. 129].

Найбільш глибоковесь жах окупаційної політики відчула на собі найбільш чисельна в кількісному плані на території зони військової адміністрації інтелігенція Харкова. Матеріальне зубожіння, голод, відсутність адекватного запиту на інтелектуальну працю були тими реаліями, з якими довелось зустрітись учорашнім учителям, вузівським викладачам, інженерам, лікарям,

бібліотекарям. Як зазначав колишній професор Харківського університету М. Марчевський, «враження було таке, що німцям абсолютно байдуже, чи буде населення, зокрема, інтелігенція м. Харкова, пристойно існувати, чи буде повільно вимирати» [56, арк. 11–14; 318, с. 239] (Додаток І). Останні дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних фахівців значною мірою підтверджують думку про байдужість німецьких властей до питань матеріального та соціального забезпечення населення [813, с. 277; 873; 925]. На жаль, сумну констатацію професора Марчевського окупація виправдала. Незважаючи на певні спроби Харківської обласної земельної управи, місцевої «Просвіти» поліпшити ситуацію у справі забезпечення інтелігенції, зокрема викладачів вузів [649, с. 88; 719, с. 310], допомогти всім нужденним не вдалось. Імена померлих харківських вчених та митців – зоолога академіка О.М. Нікольського, академіка архітектури О.М. Бекетова, українського живописця, колишнього президента Академії мистецтв України, заслуженого діяча мистецтв М.Г. Бурачека та багатьох інших – говорять самі за себе. Певні спроби відділу суспільної опіки Харківської міської управи поліпшити їхнє нужденне становище не завжди досягали своєї кінцевої мети. Навіть елементарне – видача замість борошна хлібних карток на одержання печеного хліба була проблематичною і повністю залежала від дозволу з боку Вікдо [76, арк. 142]. Реалізуючи свої власні стратегії виживання, інтелігенція вдавалася до організації ряду кустарних виробництв: миловарного, сірників, харчової соди, бертолетової солі, хоча це і було не дуже ефективним. Мабуть, саме з урахуванням особливо страшної долі харківської інтелігенції фрагмент розповіді професора Харківського медичного інституту Ніколаєва увійшов до одного зі знакових творів радянської кінодокументалістики часів війни – фільму «Битва за нашу Радянську Україну», зйомки якого завершилися в жовтні 1943 р. [585]

Глибокий вплив на позицію інтелігенції (втім як і на ставлення всього населення), навіть за умови початкового лояльного ставлення до окупантів, справили репресії проти партійно-господарського активу, знищення євреїв та військовополонених, примусові мобілізації до Німеччини, реквізиції меблів,

продуктів, майна. З жахом та ненавистю сприймалися прилюдні страти, які, за оцінкою тих, хто пережив окупацію, «лише сприяли росту антинімецьких настроїв» [946, р. 32]. Позицію цієї частини населення, попри витриману в традиційному партійному дусі риторику, досить вдало охарактеризував харківський професор Терещенко: «В результаті гітлерівського господарювання кожний відчув, що таке Радянська влада. У нас містом ходила фраза – «те, що, говорять, не вдалося зробити товаришу Сталіну за 24 роки, вдалося зробити Гітлерові за один рік» [186, л.51]. Варто зазначити, що чимало представників інтелігенції стали жертвами нацистських злочинів (Додаток К).

Зауважимо, що частина інтелігенції абсолютно свідомо пішла на співпрацю з окупантами. Безумовно, важливу роль у плані використання місцевої інтелігенції відігравали й німецькі спецслужби, а також органи пропаганди. Вони досить вміло використовували досвід та знання радянських громадян, що були вимушені працювати під німецькою окупаційною адміністрацією, з метою впливу на ціннісні орієнтири населення окупованих територій. Досить показовою в цьому плані є доля відомого фахівця, колишнього професора Донецького індустріального інституту П.М.Іванова, який став на шлях співпраці з нацистами і зробив вагомий внесок у створення концепції участі народів СРСР у боротьбі проти сталінського режиму.

Павло Миколайович Іванов [277, *Wer ist Prof. Dr. Paul Ivanov?*] (відповідно до інших джерел його звали Петро [289, арк. 50]) народився в 1896 р. в родині офіцера російської армії. В період Першої світової війни він проходив службу в чині прапорщика в саперному батальйоні на Кавказі. З листопада 1918 до травня 1920 р. боровся у лавах денікінської армії проти більшовиків. Пробувши декілька місяців у полоні червоних, П.М. Іванов був звільнений і вступив до політехнічного інституту в Києві, який і закінчив у 1923 р. Після цього він обіймав керівні посади на підприємствах Брянська та Златоуста, Сталінграда. З 1937 р. Іванов працював професором Донецького індустріального інституту. Напередодні війни з нагоди 20-річчя індустріального інституту його було навіть нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Не зумівши або не бажаючи евакуюватися, Іванов залишився в окупованому 20 жовтня 1941 р. Сталіно. Невдовзі окупаційними військово-господарськими органами його було залучено до роботи керівником лабораторії на металургійному заводі [277, *Wer ist Prof. Dr. Paul Ivanov?*]. За іншими даними, він став працювати завідувачем механічної лабораторії гірничого управління [283, т.1, арк.17]. Паралельно з цим Іванов брав активну участь у роботі газети «Донецкий вестник» – органі Юзівської міської управи. Колишній професор інституту встановив також контакт з німецькими спецслужбами. Співпрацюючи з окупантами, він розробив декілька варіантів антирадянських пропагандистських листівок [171, арк. 2, 5, 6]. Евакуювавшись напередодні звільнення міста, Іванов продовжив свою діяльність як науковий співробітник при штабі Райхсміністра Розенберга. Варто зазначити, що діти Іванова також стали на антирадянські позиції [277, *Anliegend den Bericht des Prof. Dr. Iwanow im Original (russisch)*]. Восени 1944 р. після обрання П. Іванова кандидатом у члени президії Комітету визволення народів Росії він переїхав до Берліну. Там йому було присвоєно звання підполковника РВА і призначено заступником начальника цивільного управління Комітету визволення народів Росії [902, S. 200; 919, S. 400]. У квітні 1945 р. П. Іванов помер.

У Військовому архіві Федерального архіву зберігається підготовлена професором П. Івановим «Доповідна записка про способи якнайшвидшого завершення війни на сході Європи», датована серпнем 1942 р. [277, *Anliegend den Bericht des Prof. Dr. Iwanow im Original (russisch)*]. Враховуючи долю П. Іванова з високою долею вірогідності можна припустити, що висловлені в записці ідеї колишнього професора Донецького індустріального інституту було використано у створенні ключової для власівського руху концепції боротьби народів СРСР на боці гитлерівської Німеччини проти Радянської влади.

Констатуючи факти колаборації (добровільної чи вимушеної) частини педагогічної, наукової, творчої інтелігенції, слід визнати, що значній кількості людей розумової, творчої праці, яка залишилася на окупованій території і була задіяна в роботі культурних та освітніх закладів, довелося відчувати на собі після

визволення від окупації всю тяжкість огульних безпідставних звинувачень, інспірованої владою обструкції. Показовим, хоча, безумовно, не одиничним, є приклад професорів Сталінського медичного інституту О.І. Войнара та А.І. Чаругіна, які, залишившись на окупованій території, взяли активну участь в організації системи охорони здоров'я та налагодженні діяльності навчальних курсів для студентів-старшокурсників Сталінського медичного інституту, що не встигли завершити навчання у зв'язку з війною. В постанові партійного зібрання колективу Сталінського медичного інституту від 6 липня 1944 р. значилося наступне: «Беручи до уваги, що проф. Войнар О. І. та проф. Чаругін А. І. під час окупації міста Сталіно німецькими загарбниками повели себе не так, як належало радянським громадянам, і встали на шлях співробітництва та надання активної допомоги, партійне зібрання вважає за неможливе подальше перебування означених осіб на педагогічній роботі доручає т. Кузьменку (на той час директор Сталінського медичного інституту – *Д.Т.*) остаточно вирішити це питання у відповідних органах» [738, с. 8]. І хоча в цьому конкретному випадку радянське та партійне керівництво міста та області не відреагувало на рішення партійного зібрання щодо вищеназваних осіб, більше того – в 1946 році їх було нагороджено медалями «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні» та «За віддану працю у Великій Вітчизняній війні», далеко не завжди розуміння драми людей, що залишилися на окупованій території, визнання їх заслуг перед населенням окупованої території брало гору.

Сумною, проте, на жаль, типовою за аналогічної ситуації стала доля професора Харківського університету А.В. Желеховського, якого під час окупації було призначено уповноваженим міської управи в Харківському університеті. Він провів значну роботу із збереження майна університету, значною мірою за його ініціативою було проведено перереєстрацію бібліотек у місті, організовано передачу до центральної наукової бібліотеки особистих бібліотек декількох харківських вчених, що дозволило врятувати від знищення тисячі цінних наукових видань. Але в лютому 1943 р., після першого визволення Харкова радянськими військами А.В. Желеховського за звинуваченням у співробітництві

з окупаційною владою було заарештовано органами НКВС, відправлено до тюрми м. Старий Оскол, де він помер від тифу в травні 1943 р. Лише в 1962 р. А.В. Желеховського було реабілітовано [595, с. 134].

На жаль, можливість зваженої оцінки становища інтелігенції, яка в умовах окупації не лише реалізовувала власну стратегію виживання, але й намагалася в ряді випадків виконувати своєгромадське призначення, з'явилася лише зараз.

Період нацистської окупації України став часом панування режиму, що аргіогі розглядав її населення як неповноцінне й, виходячи з цього, не вважав за потрібне детально визначати засади своєї політики у сфері культури. До того ж програмні документи нацистської партії, твори лідерів та ідеологів III Райху дають підстави стверджувати, що в основу політики нацистів на окупованій території було покладено ідеї расової неповноцінності слов'ян, боротьби з більшовицькою ідеологією. Альтернативні плани німецьких фахівців (знавців слов'янського і, зокрема, українського питання), для яких був властивий більший ступінь лояльності щодо місцевого населення, через задогматизованість нацистського керівництва майже не мали практичного значення. З огляду на це визначальним у політиці окупаційних властей став курс на знищення та конфіскацію культурної спадщини населення окупованої території. Він реалізовувався як спеціалізованими структурами, так і військовослужбовцями окупаційних військ.

Інституційні прояви культурного життя в умовах зони військової адміністрації стали результатом впливу низки чинників. До основних з них належали: прагнення окупаційних властей створити належні умови для відпочинку військовослужбовців Вермахту, максимальною мірою забезпечити спокій та стабільність у своєму тилу; намагання місцевого населення шляхом роботи в культурницьких інституціях знайти джерело одержання засобів для існування, використати будь-які легальні засоби для задоволення своїх духовних запитів. Структурами, які регулювали та санкціонували прояви культурного життя, були польові та місцеві комендатури, відділи військової адміністрації,

підрозділи пропаганди, штаби військових частин, структури Оперативного штабу Розенберга, органи місцевого самоврядування тощо.

«Образ ворога», що склався у свідомості німецького вояка під впливом систематичної ідеологічної індоктринації, як однією із складових включав формування відчуття переваги, в тому числі й культурної, щодо місцевого населення. Проте під впливом особистих спостережень, знайомства з радянською дійсністю, контактів з місцевим населенням та знайомства з його духовним світом, культурними проявами та інститутами уявлення, що склались у свідомості німецького солдата, досить часто зазнавали деконструкції. Період окупації позначився певною зміною стереотипів і в місцевого населення, встановленням нових каналів комунікації з німецькими військовослужбовцями. Перегляд німецьких фільмів, ознайомлення із пропагандистською продукцією, досвід особистого спілкування сприяли формуванню в населення на окупованій території уявлень про західну матеріальну та духовну культуру та її носіїв.

Можливість хоча й мінімального функціонування культурної сфери була забезпечена завдяки позиції органів місцевого самоврядування. З огляду на об'єктивні та суб'єктивні причини, виконуючи покладені функції, ці органи були змушені займатися питаннями створення культурної інфраструктури, налагодження роботи закладів освіти. Важливу роль відігравала й ініціатива, яка походила з боку працівників бібліотек, музеїв, архівів, театрів, зацікавлених у функціонуванні своїх місць роботи та збереженні історико-культурної спадщини. Певна роль в ініціюванні проявів культурного життя належала також і членам ОУН, для яких робота культурницьких осередків відкривала можливості для впливу на свідомість місцевого населення, організації пропаганди тощо. Доволі широкий діапазон настроїв та поведінкових реакцій, від активної колаборації до відкритого опору, продемонструвала інтелігенція – основний творець та популяризатор духовної культури. Проте лише частина інтелігенції зуміла знайти роботу за фахом. У планах нацистів ця категорія населення розглядалась як меншоварта, що й обумовило трагічну долю людей, які не змогли віднайти для себе належне їм за здібностями та талантом місце.

РОЗДІЛ 4

ІНСТИТУЦІЙНІ ТА ПОЗАІНСТИТУЦІЙНІ ПРОЯВИ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ

4.1. Театральні установи

Планування та здійснення широкомасштабної агресії проти Радянського Союзу супроводжувалося розробкою та реалізацією цілого комплексу як військових, економічних, організаційних, так і культурно-пропагандистських заходів, спрямованих на підвищення боєздатності, бойового духу збройних сил Німеччини – Вермахту. Певне місце серед таких заходів посідало використання й засобів театального мистецтва. Згідно з намірами міністра пропаганди III Райху Геббельса питаннями забезпечення частин Вермахту на фронті та в тилу мусили займатися німецькі театральні колективи, які виступали від імені організації «Сила через радість» («Kraft durch Freude» (далі –КДФ).

Проте численні прогалини в організації гастролей цих структур як через об'єктивні, так і суб'єктивні причини змусили військове керівництво звернутись і до потенціалу окупованої території.

Свою роль у реалізації театальної політики відіграло також Райхсміністерство окупованих східних областей на чолі з А. Розенбергом. Розглядаючи всю окуповану територію Радянського Союзу як потенційну сферу свого впливу, Розенберг створив власний пропагандистський апарат, на верхівці якого знаходився головний відділ преси та пропаганди. На групу «Театр», створену у відділі, покладалося завдання реалізувати цілеспрямовану театральну політику на території окупованих східних областей [896, S.33]. Розвиваючи такий підхід у листопаді 1942 р. Райхсміністерством окупованих східних областей було створено Особливий штаб «Театр». Мета його полягала в тому, щоб «планомірно підготувати та визначити пропагандистський матеріал у театальному секторі» [896, S.33] на території під військовим управлінням.

Проте все ж таки основним чинником, який визначав параметри й можливості використання засобів театального мистецтва на території

регіону, був Вермахт. Як зазначалось у проекті «Вказівок про діяльність відділів та команд пропаганди в окупованих районах Радянського Союзу», «театральне та музичне життя, так само як і інші галузі мистецтва (балет, вар'єте й таке інше) мусять постійно перебувати під наглядом, на них потрібно впливати і ними керувати в наших інтересах» [273, ВІ.45]. Це, зрозуміло, передбачало й використання театральних колективів окупованої території для культурного забезпечення місцевого населення та Вермахту. У тих випадках, коли роти пропаганди, команди пропаганди відділу пропаганди «У» були не в змозі через брак засобів, кадрів, поганий стан комунікацій, швидкість просування військ встигнути охопити своїм впливом ту чи іншу місцевість або військову частину, ініціативу в цьому плані перебирали на себе відділи військової адміністрації, що діяли при польових комендатурах, місцеві комендатури й навіть відділи І-с (розвідки та контррозвідки) на дивізійному, корпусному, армійському рівнях. І хоча згідно з розпорядженням командувача тилового району групи армій «Б» про діяльність та завдання відділу пропаганди «У» від 5 вересня 1942 р. ця структура мусила перевіряти за погодженням із відділом військової адміністрації «історичну та культурну цінність» театрів, давати «пропозиції щодо діяльності, подальше використання та розбудову» [256, ВІ. 62–63], на практиці, очевидно, це вдавалося не завжди, особливо коли йшлося про невеликі колективи. Загалом, попри цензурні обмеження, які, безумовно, мали місце, все ж таки ситуація відрізнялася від Райхскомісаріату «Україна», де діяла більша кількість регламентуючих формальностей на кшталт: «Виконання вистав будь-якого виду, зокрема опер, драматичних вистав, оперет та балетних вистав вимагає попереднього письмового засвідчення райхскомісара» [896, S.133].

Загалом структура управління театрами мала відповідати цілям забезпечення культурного відпочинку військовослужбовців Вермахту та унеможливлення використання сцени в політичних цілях. У «Звіті відділу пропаганди «У» на 1.09.1942 р.» прямо зазначалося, що за театрами здійснювали нагляд «з метою недопущення використання їх в реакційно-царистських, великоруських, українсько-націоналістичних та більшовицьких цілях»

[236, ВІ.35]. Фактично, як зазначає відомий дослідник театрів окупованої України В. Гайдабура, правовим підґрунтям діяльності театрів стає «санкціонована окупаційними властями легітимність сценічного мистецтва» [964, с. 10]. І все ж таки, попри ту роль, яка відводилася театральному мистецтву у планах нацистів, створення театрів на окупованій території було б неможливим без запиту на цю форму культурного життя з боку місцевого населення та ініціативи з місць.

Подекуди створення професійних театральних колективів було результатом діяльності ініціативних груп або місцевих органів самоврядування (міських, районних управ), які, проте, у вирішенні таких питань знаходились у прямому контакті з військовими властями та потребували схвалення з їхнього боку. Для того, щоб полегшити санкціонування роботи театральних установ, ініціатори апелювали до запиту з боку громадськості й перспектив, таким чином, зменшити рівень соціальної напруги, до можливості ознайомлення з українською культурною спадщиною, яка «заборонялася радянською владою» [146, арк. 32].

Як правило, всі ключові питання щодо діяльності театрів вирішувалися лише за погодженням з окупаційною адміністрацією. Забезпечення належного контролю за роботою театрів покладалося на шефів театрів, що призначалися з числа офіцерів комендатур, пропагандистських структур Вермахту. В окремих випадках німецькі військовослужбовці, що мали певні фахові знання, паралельно виконували функції режисерів або художніх керівників. Показовим є приклад Юзівського музично-драматичного театру, де художнім керівником було призначено колишнього актора та режисера Мюнхенської опери Тоні Грашбергера [212, ВІ.143].

Театри, що діяли в зоні військової адміністрації, як правило, підпорядковувалися міським управам. Над ними в свою чергу здійснювали нагляд військово-адміністративні структури, місцеві комендатури або органи пропаганди. Принаймні, один з театрів – Юзівський музично-драматичний – згодом був повністю безпосередньо підпорядкований гарнізонній комендатурі

Юзівки, при якій було навіть створено відділення міського театру. Це зумовлювалося тією обставиною, що театр у Юзівці набув ключового значення в обслуговуванні військовослужбовців Вермахту на південному крилі радянсько-німецького фронту.

Діяльність театральних установ на території зони військової адміністрації було розпочато вже невдовзі після початку окупації. Цей процес значно швидше йшов у тих містах, де ще до війни існували професійні театральні колективи, багато членів яких не змогли евакуюватись і залишилися на місцях, та були відповідні приміщення. Так, перший наказ про прийняття на роботу до Юзівського українського музично-драматичного театру (з середини 1942 р. його було перейменовано на Міський театр опери і балету, а з липня 1943 р. він одержав новий статус – Фронтва опера) датований уже 1 листопада 1941 р. [10, арк. 1–3]. (Юзівку, до окупації – Сталіно – було окуповано 20 жовтня 1941 р.). Приблизно у цей же час розпочав роботу і Харківський театр ім. Т. Шевченка, Маріупольський український музично-драматичний театр ім. Т. Шевченка. На підставі аналізу доступного кола джерел з українських та німецьких архівів можна встановити, що професійні театральні установи під час окупації було створено і в інших містах та селищах, зокрема у Ворошиловграді, Ніжині, Чернігові, Сумах, Бахмуті (Артемівську), Дружківці, Макіївці, Горлівці, Красноармійську, Краматорську, Риковому (Єнакієвому), Слов'янську, Ясинуватій, Попасній, Красному Лучі, Лозовій та багатьох інших населених пунктах.

І все ж таки більшість театральних колективів, що виникали на периферії, були аматорськими або напіваматорськими. Джерелом їх формування стали учасники художньої самодіяльності – традиційної для довоєнного часу форми залучення широких верств населення до мистецької діяльності. Щоправда в перспективі такі колективи могли перетворюватися на професійні.

Показовою як в цьому відношенні, так і з огляду на роль політичних чинників впливу на мистецький процес, є історія діяльності клубу «Січ» у Чернігові. Його було засновано з дозволу місцевої комендатури наприкінці

1941 р. за ініціативою колишнього клубного працівника А. М. Приходька, який заручився підтримкою та сприянням перекладача міської управи М. Семенця, члена ОУН. За безпосередню мету діяльності клубу організатори ставили популяризацію українського національного мистецтва. Свою назву установа отримала за аналогією до національно-молодіжних організацій в Західній Україні. Згідно з концепцією ідейного директора клубу М. Семенця клуб «Січ» у перспективі мав сприяти об'єднанню широких мас українців, зокрема молоді, навколо ідеї національного відродження з подальшим використанням їх у боротьбі за незалежність України [823, с. 154]. Розуміючи це буквально М. Семенець наполягав, щоб членами клубу були лише українці, виступаючи за звільнення акторів-росіян. Основну свою діяльність клуб здійснював за допомогою засобів театрального мистецтва. Впродовж своєї діяльності клуб отримав значну підтримку з боку членів ОУН, які обіймали ряд керівних посад у Чернігові та області. Загалом до роботи клубу було залучено понад 50 осіб. Але репресії, проведені проти націоналістичного підпілля на Чернігівщині, відбилися і на долі установи. За розпорядженням окупаційних властей клуб було реорганізовано у професійне театральне об'єднання, яке з грудня 1942 р. набуло статусу міського театру імені І. Котляревського [823, с 155].

Національну спрямованість театрального мистецтва мало підкреслити визначення «український», яке фігурувало в назвах театрів (Додаток Л). Про належність до української культури свідчили і назви закладів на честь видатних діячів української культури – Т. Шевченка (зокрема в Маріуполі, Ворошиловграді, Харкові), І. Котляревського (Чернігів), М. Коцюбинського (Ніжин) тощо.

У плані жанрового розмаїття в театральних установах, що діяли на окупованій території регіону, було презентовано драму, балет, оперу, оперету (хоча, мабуть, повний комплекс існував лише в Юзівському музично-драматичному театрі, згодом Фронтівій опері). Потреби дитячого глядача мали забезпечувати лялькові театри, які функціонували в Харкові [74, арк.3] та Юзівці

[471]. Спроба поновити діяльність лялькового театру мала місце і в Маріуполі [443].

Умови воєнного часу за відсутності відповідно обладнаних, відремонтованих приміщень, декорацій, необхідного реквізиту, костюмів для акторів, музичних інструментів тощо загострили питання підготовки театральних вистав. Справедливості заради слід зазначити, що матеріальна база театрів, частина театральних приміщень суттєво постраждала як при відступі Червоної Армії, в період безвладдя до приходу окупантів, так і при німцях. Так, у будівлі міського театру в Бахмуті, в якій окупантами влаштовувалися п'яні оргії, в результаті необережного поводження з вогнем у грудні 1941 р. сталася пожежа. Попри те, що в ній були винні саме окупанти, за наказом коменданта міста майора Цобеля було заарештовано та публічно повішено 10 жителів міста. На грудях в одного з повішених висів напис: «У відплату за підпалений театр тут ми висімо» [591, с. 50]. Наближеність до зони бойових дій, привабливість будівель театрів через концентрацію в них військовослужбовців Вермахту для авіаційних нальотів радянської авіації зумовлювали випадки пошкоджень та руйнувань театрів. Лише в липні 1943 р. внаслідок нальотів авіації та руйнувань припинили свою роботу театри в Чистяковому та Харцизьку [220, ВІ. 117].

Адміністрація театрів була змушена в досить стислий термін вирішувати питання ремонту придатних для вистав приміщень, постачання їх паливом, повернення розкраденого місцевим населенням перед вступом німецьких військ театального майна. Театри, призначені передусім для обслуговування військовослужбовців Вермахту, могли розраховувати не лише на місцеві ресурси, а й на допомогу за лінією відділу пропаганди «У» та його команд, рот пропаганди, відділу «Схід» Райхсміністерства пропаганди. Серед постачальників реквізиту для вистав значилися й німецькі фірми [16, арк. 61, 134, 140; 212, ВІ. 143, 166].

Наступ радянських військ взимку 1942/43 років, звільнення в ході його частини Донбасу, Харківської області мало наслідком припинення там роботи ряду театрів, відкритих окупаційними властями. Водночас деякі театральні

установи, розташовані на окупованій території в безпосередній близькості до лінії фронту, також були змушені тимчасово припинити свою роботу. Як зазначалось у місячному звіті місцевої комендатури № 447 за лютий 1943 року в зоні її відповідальності (Артемівський та Костянтинівський райони) не відбулося жодної театральної вистави [258, ВІ. 100]. Проте після того, як ситуація дещо стабілізувалася, було здійснено кроки й щодо відновлення діяльності театрів у містах, тимчасово звільнених радянськими військами в лютому 1943 року і через деякий час знову окупованих німцями, зокрема в Красноармійську та Слов'янську [219, ВІ. 117].

Під час відступу німецьких військ будівлі театрів, так само як і інші споруди житлового, громадського, промислового призначення зазнали значних збитків, що було наслідком впровадження в життя тактики «випаленої землі». Повністю шляхом підпалу за 2 дні до звільнення Маріуполя, за наказом коменданта міста Гофмана та шефа театру, одного з керівників команди пропаганди «Маріуполь» Краузе було знищено будівлю міського театру з усім реквізитом та декораціями [181, л. 10]. В Краматорську було спалено Палац культури, в якому під час окупації знаходився місцевий театр [669, с.132]. Випадки такого роду не були поодинокими. Тим більш цікавою у цьому плані є ситуація, яка мала місце в Юзівці. Будівля одного з найкращих театрів України – Фронтвої опери в Юзівці (нині – Донецького театру опери та балету ім. А. Б. Солов'яненка) – не була знищена. Комендант міста Ленц не дав дозволу на це [293, т.1, арк.37], що, ймовірно, зумовлювалося надією на контрнаступ і повернення німецьких військ після тимчасових невдач.

Безумовно, можливість заснування та більш-менш успішного функціонування театрів, у першу чергу, залежала від наявності відповідних кадрів. Частину творчого складу театральних колективів склали професійні актори, які з тих чи інших причин не змогли або не захотіли евакуюватися й опинилися на окупованій території. Особи, які проявляли інтерес до роботи в театральних установах, проходили перевірку, тих, хто з тих чи інших причин викликав підозру, на роботу не брали [254, ВІ. 11]. Серед претендентів були й

досить кваліфіковані актори, які мали великий досвід роботи в театральних установах. Наприклад, актор опери Юзівського музично-драматичного театру М.І. Бойко розпочав свій творчий шлях ще до революції, співав з найкращими російськими співаками, в тому числі, і з всесвітньо відомим Ф.І. Шаляпіним [13, арк. 1, 9]. Значний досвід роботи в Одеському та Новосибірському театрах був у співака цієї ж установи Д.С. Овчаренка. Директор Маріупольського театру А.В. Ірій (Авраменко) пройшов велику школу акторської та режисерської роботи, в тому числі, й у колективі, очолюваному відомим новатором сцени Лесем Курбасом [290, арк. 50, 51, 56; 439]. Актор цього ж театру та його художній керівник В. Волгрик до війни працював у Чернігівському театрі, був удостоєний звання заслуженого актора республіки [837, с.401; 624, с. 70]. Як шанс повернутися до фаху був сприйнятий прихід німців співачкою Українського театру у Харкові І.А. Мельцер, чоловік якої був репресований і знаходився в таборах, а вона декілька років провела в засланні [72, арк. 3]. Зустрічалися особи, обізнані з театральним мистецтвом, і в периферійних, здебільшого аматорських театрах. Для декого з митців, як, припустимо, для відомої в 50-х – 60-х роках ХХ ст. української балерини О.П. Горчакової, початком кар'єри, і досить успішним, судячи з відгуків, стала робота в театрі в Юзівці під час окупації [14, арк. 13–14; 16, арк. 114].

Проте брак підготовлених кадрів був досить відчутним. Причин такої ситуації було багато – мобілізація до армії, евакуація, міграція інтелігенції на село, де було набагато легше вижити. Як зазначав колишній бургомістр Ворошиловграда О.П. Зубовський, під час окупації місцевий театр ім. Т.Г. Шевченка був «укомплектований з малокваліфікованих кадрів» [297, арк. 15]. Це проявлялося під час вистав, як зазначалося в одній з театральних рецензій, у спотвореному трактуванні образу, недозволеному поводженні з контекстом, поганому знанні тексту тощо [527]. Проблеми з кадрами мали місце навіть в тих театральних установах, які до війни вважались еталонними не лише в Україні, але й в усьому Радянському Союзі. Досить образно, проте із розумінням умов підкупаційного міста, описав свої враження від вистави

харківського театру ім. Т. Шевченка відомий український письменник і громадський діяч Улас Самчук, який в 1942 р. відвідав Харків: «Більшість кращих театральних сил бракує. Їх вивезено разом з комбайнами, расовими кіньми, письменниками та архівними документами. Тому постановка не найкраща. Зрештою це виявляє також публіка. Чую критичні шепоти своїх сусідів, з котрими не можу не погодитись. Головне – бракує блиску, елегантності, експресії – так кінцевих у подібних випадках... Тяжко тут закидати щось людям – акторам. Слово «обставини» має тут насправду домінуюче значення...» [800, с. 70].

Для укомплектування штату театрів до них набиралися творчі, обдаровані люди, переважно молодь. Лише за тиждень своєї роботи спеціально створена для цього комісія при Маріупольському театрі переглянула 124 особи. Схожа зацікавленість одержати роботу в театрі спостерігалась і в інших містах.

Загалом для роботи в театрах було залучено досить багато людей, кількість яких поступово зростала. Так, якщо згідно з наказом № 1 від 1 листопада 1941 року по Юзівському музично-драматичному театру на роботу до нього було прийнято 77 осіб [10, арк.1–3], то влітку 1943 року штат його наступника – Фронтвої опери – збільшився більше, ніж в чотири рази [264, ВІ. 262]. Наявні джерела дозволяють встановити чисельність штату (загалом чи частково) ще в деяких театральних установах регіону: кількість співробітників ворошиловградського театру «Кабаре» становила 59 осіб [48, арк.9], театру Попаснянського району – 35 осіб (окрім того в районі була ще фронтва трупа з 15 осіб та драматична трупа у складі 13 осіб) [40, арк. 26–29], Російського драматичного театру м.Слов'янська (лише творчий склад) – 16 осіб [14, арк. 85]. Очевидно, великий штат був і в Маріупольському театрі ім. Т. Шевченка, оскільки лише балетна трупа в ньому налічувала 18 осіб [456].

Розмірковуючи про мотиви тих, хто йшов на роботу до театру, можна назвати цілий комплекс факторів. Передусім це прагнення одержати роботу і, отже, засоби до існування. При цьому отримати плату за гру на сцені було стимулом як для акторів, що входили до складу труп професійних, стаціонарних

театрів, так і для тих, з кого склалися невеличкі напіваматорські колективи, головне призначення яких полягало якраз в обслуговуванні фронтових частин. Досить відверто про обставини свого приходу до театру розповіла краматорчанка Є. Сазонова: «В 1943 р., коли загинув чоловік, я змушена була піти працювати до театру. Нам дали мізерний пайок: 300 г. хліба та 200 г. на утриманця... і по 1 кг. крупи на особу» [669, с. 130]. Враховуючи те, що на утриманні в Сазонової була маленька дитина, мотиви, що спонукали її на такий крок, є зрозумілими. Позиція, визначена Гітлером щодо забезпечення цієї категорії митців, була недвозначною: особи «які залучаються, навіть якщо час від часу, для забезпечення військ», незалежно від заробітної платні, «мусять отримувати продовольче забезпечення діючої армії» [896, S. 132]. Хоча, очевидно, такий підхід реалізовувався не завжди і залежав від місцевих можливостей. Так, у листопаді 1942 р. актори Ворошиловградського театру «Кабаре» за свою роботу мали отримати борошно з розрахунку 285 гр. на день на працюючого та 95 гр. – на утриманця [47, арк.1], що, безумовно, було явно недостатнім.

Свою роль, хоча й не головну, відіграло також і щире бажання випробувати свої сили на сцені, притаманне творчій, обдарованій молоді. Важливим чинником, який спонукав молодь шукати роботу в театрах, стало серед іншого й те, що це певною мірою могло бути гарантією від угону до Німеччини. Так, згідно із свідченнями колишнього командування партизанського загону «Клинок», директор Костянтинівського театру І.Т. Решетніков за наказом штабу загону прийняв до різноманітних гуртків театру 173 особи. Це було зроблено для запобігання вивезенню цих людей до Німеччини [284, арк. 354]. Саме ця обставина, мабуть, через наростання масштабів депортації до Німеччини, ставала вирішальною. Як зазначала колишня акторка Ніжинського театру П.Г. Логінова, «я потрапила в цей театр абсолютно випадково, – просто десь же треба було працювати. Вже на перших репетиціях я швидко зрозуміла, що справжніх акторів тут немає. Більшість, як і я, ховалися від мобілізації до Німеччини» [656, с. 30]. Схожим чином

пояснювала свій вступ до хорового гуртка в Валках Харківської області і Л.Ф. Мізак [306, арк. 30].

Хоча, очевидно, далеко не останню роль у питаннях гарантування від депортації до Німеччини відігравала здатність військового командування відстояти свої інтереси. Для порівняння: український театр у Сімферополі навесні 1943 р. припинив свою роботу у зв'язку з тим, що більша частина його працівників була вивезена на роботи до Німеччини [275, ВІ. 16]. Але загалом як для працівників театрів, так і, певною мірою, для акторів-аматорів робота в театрах, участь в театральних гуртках була свого роду гарантією, яка давала можливість розраховувати на підтримку адміністрації у разі виникнення спірних питань з органами влади чи побутових ускладнень.

Серйозною проблемою, з якою стикалися актори-початківці, був брак необхідних професійних знань. За умов відсутності системи професійної підготовки, браку внаслідок евакуації, мобілізації до лав Червоної Армії, міграції на село кваліфікованих акторів, що могли б працювати як вчителі театального мистецтва, це відбивалося на рівні вистав.

До складу місцевих театральних колективів входили також і запрошені актори з інших регіонів України. Так, наприклад, трупи ворошиловградського театру «Кабаре» та Юзівського музично-драматичного театрів у 1942 р. були поповнені запрошеними з Харкова акторами, а в лютому 1943 р. до творчого складу Юзівського міського театру опери і балету увійшло декілька акторів П'ятигорського театру, що евакуювалися під час відступу німецьких військ з Кавказу. За оцінкою одного з провідних співробітників Міністерства окупованих східних областей доктора Бройтигама, який відвідав 20 грудня 1942 р. виставу цього театру, трупа П'ятигорського театру мала потужний фаховий склад. Значною мірою це пояснювалося тим, що до її складу входили актори, евакуйовані свого часу з Ленінграда та Москви. Таким чином, трупа Юзівського театру мала можливість ознайомитися з найкращими традиціями російської, радянської театральної школи [191, ВІ. 251]. Очевидно, певним каналом підвищення фахового рівня колективів центральних театрів регіону було

переведення до них здібних кадрів з периферійних театрів. Так, у фонді Юзівського музично-драматичного театру зберігся лист відділу військового управління польової комендатури № 240 до коменданта Горлівки Цельтнера, в якому висловлено прохання відпустити для роботи в Юзівському театрі співачку місцевого горлівського театру Є. Смоленську [16, арк. 46].

В театрах відчувався брак не лише акторів, але й досвідчених музикантів, композиторів. Саме цим можна пояснити факт переговорів Юзівського музично-драматичного театру про направлення на роботу диригента, концертмейстера та декількох солістів з Києва [14, арк. 7], а також той факт, що адміністрація театру уклала договір з працюючим в Таганрозькому театрі композитором А. Русовським про переробку пісень та арій для оперети «Летюча миша» [14, арк. 29]. Випадки такого роду не були поодинокими. Так, у звіті про ситуацію за вересень-жовтень 1942 р. дислокована в Ніжині польова комендатура № 197, згадуючи про виступи театру в Чернігові та Прилуках, водночас заявляла про наміри запросити з Києва до Ніжина трьох акторів [257, ВІ. 158], в такий спосіб підвищивши його фаховий потенціал.

Проте навіть за таких (не завжди сприятливих) умов діяльність місцевих театральних колективів, особливо у порівнянні із німецькими труппами, одержувала досить високу оцінку. У своєму звіті про відрядження на Східний фронт один з німецьких офіцерів зазначав: «У порівнянні з російськими акторами подекуди рівень КдФ труп відрізняється настільки сильно, що керівники пропаганди усіма можливими засобами намагаються стояти на перешкоді відвідуванню такого роду німецьких вистав, щоб вони не одержували невірною уявлення про німецьке мистецтво» [958, S. 305].

За свою роботу актори, музиканти, допоміжний персонал одержували заробітну платню. У порівнянні з іншими театральними установами, очевидно, найвищою була заробітна платня співробітників юзівських театрів. Так, наприклад, якщо заробітна платня в акторів Юзівського музично-драматичного театру становила пересічно 500–700 карбованців [10, арк.1], то в акторів ворошиловградського театру «Кабаре» платня коливалася в межах 200–400

карбованців [46, арк. 9]. Але за умов великої дорожнечі продуктів харчування грошова винагорода не відігравала істотної ролі для акторів. Як і решта населення вони ходили на т. зв. «мінки», заводили городи. Але головним джерелом забезпечення їх засобами до існування був пайок, який одержували співробітники театрів та члени їх родин (утриманці). При цьому в дні, коли театри давали вистави та концерти для військовослужбовців Вермахту, загалом працювали в німецьких інтересах, їм відповідно до розпорядження Гітлера мав видаватися військовий пайок [135, арк. 10]. Загалом окупаційна адміністрація робила певні кроки для того, щоб поставити людей творчої праці у відносно привілейоване становище. Співробітникам театрів (принаймні Юзівського) надавали відпустки, а влітку 1943 р. активно вивчалось питання про організацію для них і членів їх родин колективного відпочинку на узбережжі Азовського моря [15, арк. 43, 73, 153].

Гонорари, які сплачували театральним колективам за виїзні вистави, не йшли навіть у порівняння з гонорарами, які сплачували акторам німецьких театральних труп. Невиправдано високі запити німецьких акторів, досить часто дуже похилий вік, фахова нездатність, небажання виступати на передовій та й узагалі намагання уникнути поїздки на «негостинний Схід» було однією з причин того, що досить часто німецьке командування було змушено вдаватися до послуг саме місцевих акторів [958, S. 292–296].

Порушення трудової дисципліни, неналежне виконання функціональних обов'язків співробітниками театрів каралися доганами, штрафами, позбавленням на певний термін військового пайка або звільненням з роботи. У виняткових випадках застосовувалося навіть позбавлення волі. Наприклад, диригента Юзівського міського театру Г. Саницького, який, незважаючи на неодноразові попередження за зловживання алкоголем, не зробив належних висновків, після чергового порушення у квітні 1943 р. засудили до позбавлення волі строком на 10 днів (щоправда із відстрочкою виконання вироку) та військового пайка на 5 днів [16, арк. 4]. Суворе регламентація роботи акторів проявлялася також, як це

було, наприклад, у Харківському театрі ім. Т.Г. Шевченка, й у забороні роботи за сумісництвом, самостійних виступів акторів за межами театру [89, арк.4].

Окрім місцевих театральних колективів, а також труп КдФ, у зоні військової адміністрації гастролювали, давали вистави та концерти колективи і з інших регіонів, зокрема Кавказька художня акторична група, трупа «театру-вар'єте» з Києва й навіть трупа берлінського театру «Вар'єте» [49, арк.14; 468, 474]. При цьому, якщо говорити про вперше проведені влітку 1942 р. виступи в Ніжині кийвського вар'єте, то, враховуючи його успіх, було досягнуто домовленість про щомісячний приїзд трупи театру до Ніжина на гастролі [257, ВІ. 158]. На гастролі до цього міста в листопаді 1942 р. приїздила і трупа Лубенського театру ім. Лесі Українки [623, с. 16].

З огляду на те, що театри відігравали значну роль в культурному обслуговуванні військ, до їх колективів входили також німецькі та італійські актори, музиканти з військовослужбовців. У приміщеннях театрів, на літніх площадках влаштовували також концерти, що проводилися силами оркестрів військових підрозділів, оркестрів поліції, підприємств. Такі концерти відвідували як цивільне населення, так і німецькі військовослужбовці.

Евакуація деякого з акторів провідних театрів Юзівки, Харкова під час зимової кампанії 1942/43 років та в серпні-вересні 1943 рр. дозволила підсилити театральні трупи в інших театрах, зокрема на території райхскомісаріату «Україна». Як зазначає дослідник з діаспори Валеріян Ревуцький, актори з Харкова відіграли вагому роль в налагодженні роботи музично-драматичного театру в Києві [943, р. 302].

Репертуар, який ставився на сценах театрів, був досить різноманітним і складався з творів західноєвропейських, українських, російських драматургів і композиторів. Безумовно, він залежав від рівня кваліфікації та чисельності трупи, наявності відповідного приміщення та реквізиту, тих завдань, які ставила перед театральними установами окупаційна влада, та навіть політичних поглядів керівництва театрів. Щодо позиції німецької адміністрації, то вона орієнтувала театри виключно на розважальний репертуар, без політико-ідеологічного

спрямування. В той же час (це, очевидно, було все ж таки другорядною функцією з огляду на брак ресурсів та часу з німецької сторони), театри мусили виконувати «культурно-політичну місію» для забезпечення керівної ролі німецької нації [896, S. 133].

Ідеологічна доктрина III Райху, впроваджувана у мистецтві Райхсміністерством пропаганди Геббельса, розглядала культуру народів СРСР як таку, що мала відбиток неповноцінності та ворожої для Німеччини спрямованості. Театральне мистецтво не було виключенням. Навіть балети П. Чайковського вимагали особливого дозволу (замість заборонених вистав Геббельс волів бачити «благопристойні розваги») [927, S.192]. Свідченням більш прагматичного підходу військових, який, очевидно, зумовлювався бажанням скласти максимально репрезентативний репертуар, знайомий і доступний для виконання місцевими кадрами, стала включення до репертуару деяких театрів творів Чайковського, щодо можливості вистав яких на театральних підмостках Німеччини точилася гостра боротьба. В основі її, з одного боку, лежали расистсько-політичні забобони, з іншого – мистецькі смаки й художня доцільність.

При аналізі, безперечно, важливого питання про зміст театрального мистецтва, слід брати до уваги також і наступне. З початку 1942 р. на окупованій території Радянського Союзу репертуарна політика театральних установ мала враховувати вимоги наступного змісту: «принципово виконання, публікація і продаж творів мистецтва, які походять від громадян країн, які на сьогодні знаходяться у стані війни з Німеччиною, є небажаним. Це стосується не лише сучасних робіт, але й тих, що пов'язані з попередніми епохами. Треба без виключення більше не ставити й не продавати російську музику та російську літературу (також, так званих, класиків, зокрема Пушкіна, Гоголя, Лермонтова або в музичній сфері Чайковського, Глазунова, Мусоргського)... Шекспір у певних межах може використовуватися для постановок... Те саме стосується театральних творів Бернарда Шоу. З французьких творів вільними від заборони для публічного показу є твори Бізе, передусім Бізе...» [896, S.133].

І хоча ці вимоги стосувалися зони цивільного управління, логічно припустити, що їх брали до уваги і при визначенні репертуарної політики на території областей, які входили до зони військової адміністрації. Очевидно, виходячи з міркувань створення максимально репрезентативних репертуарів, керуючись наявністю відповідних декорацій та, що найголовніше, акторів, здатних виконувати ту чи іншу роль, до репертуару вносили певні корективи. Безумовно, свою роль відігравала й позиція місцевої громадськості.

Так, за час діяльності в умовах окупації до репертуару Маріупольського музично-драматичного театру ім. Т. Шевченка увійшло 18 вистав, Юзівського музично-драматичного – 17 вистав та декілька концертних програм, Ворошиловградського музично-драматичного – 4 вистави та концертні програми [624, с. 12, 34-35, 61-62]. До творів, які ставили на театральних підмостках, входили «Безталанна» та «Наймичка» І.К. Карпенка-Карого, «Запорожець за Дунаєм» С.С. Гулака-Артемівського, «Сватання на Гончарівці» Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, «Циганка Аза» М.П. Старицького, «Наталка-Полтавка» І.П. Котляревського, «Євген Онегін» О.С. Пушкіна, «Безприданниця» О.М. Островського, «Весілля Фігаро» Ф. Легара, «Кармен» Ж. Бізе, «Мадам Баттерфляй» Дж. Пуччіні, «Підступність і кохання» Ф. Шіллера, «Циганський барон» Й. Штрауса тощо. Деякі з цих вистав ставили на сцені декілька десятків разів. Зокрема, 1 серпня 1943 р. на сцені Маріупольського театру відбулася 50-а, ювілейна вистава комедії О.М. Островського «Без вини винні» [473]. При цьому далеко не завжди можна стверджувати, що театри на окупованій території, розриваючи з радянською ідеологізованою театральною традицією, ставили нові, незнайомі глядачеві, речі. Багато творів, які ставилися, входили до репертуару театрів ще з довоєнного часу.

Незважаючи на те, що драматичні театральні вистави здебільшого презентували класичний український, російський чи західноєвропейський репертуар, були здійснені спроби поповнити його творами іншого роду – здебільшого політизованими, в тому числі й місцевих авторів. Так, у Юзівці В. Горіним (під цим псевдонімом писав інженер О.П. Рибніков, згодом

начальник продовольчого управління Юзівської міської управи) було написано п'єсу «Загибель таланту» антирадянського спрямування. Але п'єсу, хоча її і було прийнято до постановки Юзівським музично-драматичним театром, так і не поставили [282, арк. 14 (зв.); 289, арк. 9, 68; 11, арк. 100]. Драматичний театр Дружківки готував до постановки і драму антирадянського змісту «Хмара», хоча й невідомо, чи була вона подана на суд глядачеві [284, арк. 193].

Безумовно, знаходячись у жорстоких умовах підокупаційного повсякдення театри постійно відчували на собі тиск, джерелом якого були структури військового управління, пропагандистські органи, структури місцевого самоврядування. Будучи змушені орієнтуватися на запити двох глядацьких аудиторій – української та німецької – театри все ж таки прагнули зберігати гуманістичну спрямованість, орієнтовану на задоволення духовних потреб та очікувань українського глядача. Ось як, приміром, описала свої враження жителька Сумської області Н. Яровець: «Одинадцятирічною дівчинкою в окупованих Сумах (голод, шибениця на площі) я побачила в міському театрі дві вистави – «Маруся Богуславка» і «Доки сонце зійде, роса очі виїсть». Час фашизму – суцільна чорна діра в моїй пам'яті. Все в кольорі нещастя. А от емоції, які пережила моя дитяча істота в театрі, – світлі й радісні. Я вже знала: як би погано не було, існує чарівний паралельний світ, творений людиною – мистецтвом» [624, с. 208].

Характеризуючи роботу театрів слід брати до уваги, що далеко не завжди функціонуючі театральні установи, призначені передусім для обслуговування потреб Вермахту, були доступними місцевому глядачеві. Це, безумовно, не могло не сприяти наростанню антинацистських настроїв серед населення. Розуміючи необхідність, особливо в світлі певної еволюції окупаційної політики від початку 1943 р., здійснення певних кроків у напрямку розширення можливостей для задоволення культурних запитів місцевого населення, було передбачено організацію виступів колективів і перед місцевим глядачем. Так, згідно із звітом відділу військового управління штабу 1-ї танкової армії за травень 1943 р. театральні вистави саме для цивільного населення неодноразово

ставились у Слов'янську, Костянтинівці, Дружківці, Артемівську, Горлівці, Гришиному, Ясинуватій та Лозовій [259, ВІ. 70 (r.s.)].

Логічно постає питання: що змушувало місцевого мешканця йти до театру? Якими були очікування від гри? В яких умовах вона розгорталася? Мабуть, досить вичерпно на це питання міг би відповісти фрагмент щоденникового запису жителя Харкова М.А. Усика, який 15 березня 1942 р. записав: «Був у театрі на «Назарі Стодолі». До кінця не досидів – холодно. Дивився «Вечорниці» Ніщинського. Добре співали. А на душі – дряннь. На фронті ллється кров, а тут грають. У вдалих місцях гри акторів чутний сміх. Але чий він? В антракті роздивляюсь присутніх – хлопці, діти. Дорослих мало. Взагалі дивно – голод та сміх...» [389, с. 10].

В окремих випадках театральні колективи могли служити не лише високим цілям мистецтва, маргіналізуючись і спрямовуючи свою діяльність зовсім в іншому напрямку. Так, у доповідній записці секретаря Ворошиловградського міськкому КП(б)У М. Третьякевича, ворошиловградський театр «Кабаре» характеризувався не інакше як «кубло», в якому панували пияцтво та розпуста [44, арк. 3]. Такого ж роду характеристику дали цьому закладу колишній бургомістр міста О.П. Зубовський та співробітники театру М.Ф. Зарвовська та О.Г. Цветкова [45, арк. 95–96; 296, арк.15–16]. Безумовно, необхідно враховувати емоційну складову цих заяв та умови, за яких їх дали – як правило, під час допитів як звинувачуваних чи свідків в органах НКВС, коли прагнення змалювати й без того страшну підокупаційну дійсність в найчорніших фарбах могло лише піти на користь.

Головною метою театральних установ все ж таки було обслуговування військового глядача. Це підтверджується не лише програмними настановами нацистів з питань культурної політики на окупованій території, але й відомостями про поточну роботу театрів: кількість відвідувачів – солдатів окупаційних військ, виїзд театральних труп на фронт. Попри те, що обслуговування німецького військового глядача мало здійснюватися передусім за допомогою театральних труп КдФ, масштаби Східного фронту, на якому з

осені 1941 р. перебувало більше половини труп [935, S. 156], вимагали залучення додаткових ресурсів тощо.

Чималою мірою потреба в створенні місцевих театральних колективів була зумовлена тією обставиною, що, за визнанням військовослужбовців Вермахту, трупи КдФ дуже рідко давали виступи на фронті, та й те на значній відстані від передової лінії, що ускладнювало або й узагалі унеможливило відвідування вистав частиною німецьких військовослужбовців на передовій лінії [958, S.302]. Хоча в окремих випадках виступ німецьких театральних труп супроводжувався показом номерів і місцевих акторів [376, с.186–187], істотно покращити рівень обслуговування німецьких військ в рамках лише труп КдФ це все ж таки не могло.

Велику роль в обслуговуванні військового глядача відіграв створений наприкінці 1941 р. за ініціативою штабу 17-ї армії, до тилової зони якої на той час входили частина Сталінської, Харківської, Дніпропетровської областей переважно з мешканців Горлівки, Держинська і Слов'янська театр. З огляду на те, що однієї трупи для обслуговування розпоросених на широкому фронті військ армії не вистачало, було запропоновано організувати три театральні колективи – в Лозовій, Краматорську та Костянтинівці. Щоправда з огляду на перебіг бойових дій трупа, створена в Лозовій, у січні 1942 р. була розпущена, встигнувши за місяць своєї діяльності дати 26 виступів у самій Лозовій, Краматорську, лазаретах, пунктах збору поранених із 13400 глядачів [225, ВІ. 4-5]. Більше інформації збереглося про трупу «Б». Цей колектив, який складався з 51 особи, був створений з німецьких військовослужбовців, що мали музичний або театральний досвід, та місцевих мешканців (з 24 місцевих жителів було 11 чоловіків та 13 жінок) (Додаток М).

Викликає інтерес оцінка цього колективу, що була дана німецькою стороною: «Як виглядав цей балет? Ніяких костюмів, лише недостатньо розучені танці, усюди чисто українські характери та персонал, який для прикладу так само знав як поводитися за столом із ножом та виделкою як і мав уявлення про дух німецького танцювального мистецтва. До того ж обтяжуюча, поширена

щодо всього населення Росії підозра стосовно зв'язків із партизанами або в єврейському походженні. Безумовно, так званий український балет не йде ні в яке порівняння з німецькими танцювальними групами» [225, ВІ. 17]. Щоправда, такий суворий аналіз діяльності цього театрального колективу, викликаний або глибоким знанням суті справи, професійними мистецтвознавчими знаннями, або, що більш ймовірно, расистсько-шовіністичними поглядами та ідеологічною заангажованістю, був швидше винятком, ніж правилом.

Досить широко практикувалися виїзди спеціально сформованих театрально-концертних бригад, самодіяльних театральних гуртків на фронт для обслуговування німецьких та італійських військових частин. Про масштаби цього явища досить промовисто свідчать наступні факти: так, у квітні 1942 року вже четверта бригада акторів Юзівського музично-драматичного театру та театру естради й мініатюр у складі 30 осіб відвідала німецькі фронтові частини з концертами [414]. Станом на жовтень 1942 р. концертна бригада Маріупольського театру ім. Т. Г. Шевченка під керівництвом І. Ягупова дала 122 концерти безпосередньо на фронті [456]. Робота театральних колективів на виїзді, як правило, доволі високо оцінювалася німецьким командуванням.

Окрім театрально-концертних бригад, що формувалися зі складу труп стаціонарних театрів, активна роль в обслуговуванні німецьких військовослужбовців належала невеликим самодіяльним колективам, які, зазвичай, у звітах називалися групами за ім'ям їхніх керівників. Так, зокрема, навесні 1943 р. активну роботу з обслуговування німецьких фронтових частин у смузі 1-ї танкової армії Вермахту проводили групи Корольова та Ткаченка [269, Betr.: Russische Spielgruppe Karaljoff; Betr.: Russ. Spielgruppe], дві створені у Чистяковому (нині – Торез. – *Д.Т.*) та Красному Лучі театральні групи вар'єте обслуговували частини 17-го армійського корпусу, а також проводили певну роботу для населення.

Після завершення туру виступів у тилівій зоні того чи іншого військового з'єднання на адресу відділу І-с штабу армії необхідно було подати звіт з інформацією про кількість виступів, кількість глядачів та оцінкою виконаної

роботи з огляду на те, «чи вдалося і якою мірою із програмами такого роду домоглися розрядки у глядачів» [269, Betr.: Russ. Spielgruppe]. Наочне уявлення про ступінь забезпечення конкретних німецьких частин виставами та концертами можуть дати наступні цифри. Так, протягом 25 березня – 7 квітня 1943 р. групою Корольова в зоні 40-го танкового корпусу було здійснено 16 виступів із загальною кількістю глядачів в 2270 осіб. Протягом 9 днів квітня-травня 1943 р. група Ткаченка в зоні цього ж корпусу здійснила 10 виступів із 2400 глядачів. У період з 1 до 16 червня 1943 р. у зоні XVII армійського корпусу, який дислокувався в Донбасі, концертною групою Шевельова було здійснено 19 виступів з 4785 відвідувачами. Концертна група Федіна в смузі корпусу Міта виступила 21 раз із загальною кількістю відвідувачів у 5240 осіб [219, Betr. Propaganda –Kompanie 695, Tätigkeitsbericht für die Zeit vom 1.6. bis 15.6.1943].

Загальна оцінка виступів акторів була, як правило, позитивною, визнавалася доцільність проведення театральними колективами подальшої роботи в напрямку обслуговування фронтових частин. Певний інтерес становить порівняльна характеристика виступів колективів із місцевих мешканців та труп КдФ, яку було дано штабом 7-ї танкової дивізії, в зоні якої протягом тижня виступала група Корольова: «Виступи на початку роботи із забезпечення військ відповідали рівневі посередньої трупи КдФ. Проте головну мету виступів – відпочинок глядачів через своєрідність цієї іноземної трупи та, часом, натягнутий гумор повністю досягнуто» [269, Betr.: Russische Spielgruppe Karaljoff].

Окрім виступів безпосередньо у військових частинах актори театрів, члени самодіяльних театральних труп виступали в госпіталях, будинках відпочинку, казино тощо. Безумовно, виконання складних постановок у польових умовах було неможливим, тому до програми, як правило, входили невеликі драматичні інсценізації, музичні номери, виступи жонглерів, фокусників, танцюристів. Діючи в польових умовах, досить часто в окопах, не маючи пристосованих приміщень, театральні та концертні бригади часто мали відносно невелику

аудиторію у 25-30 глядачів [225, ВІ. 17]. Весь репертуар, який пропонували військовому глядачеві, заздалегідь переглядали відповідальні особи комендатур, представники відділів пропаганди.

Відвідання театрів стало своєрідною формою заохочення німецьких вояків, яких возили до них прямо з лінії фронту організованими групами. Саме так було налагоджене відвідування театрів у Сталіно та Таганрозі військовослужбовцями частин, що займали оборону на Міус-фронті. Особливо інтенсивно відвідування здійснювалося навесні-влітку 1943 р., для чого було навіть розроблено постійний маршрут поїздки.

Згідно зі звітом про пропагандистську діяльність відділу пропаганди «У» на 01.09.1942 спільне відвідування театрів німецькими солдатами та українцями було заборонено, хоча у практиці діяльності театрів та аматорських колективів мали місце як окремі (для військових та цивільних), так і спільні перегляди вистав. У цьому зв'язку доцільно поставити питання і про співвідношення військового глядача та місцевих жителів. На жаль, репрезентативних даних з цього аспекту роботи театрів виявити не вдалося, проте, на думку відомого фахівця історії театрів на окупованій території України В. Гайдабури, воно було таким: кількісне відвідання оперно-балетних, опереткових вистав, концертів симфонічної музики та ревію становило таке співвідношення: німці – 70%, місцеве населення – 30%. Співвідношення відвідання драматичного театру було протилежним: німці – 30 %, українці – 70 % [964, с. 10]. Безумовно, такого роду дані є доволі умоглядними й не можуть верифікуватися за допомогою надійних і, що найголовніше, репрезентативних джерел. Але з урахуванням загальних тенденцій театрального життя в період окупації їх можна взяти як вихідні. Ключовим фактором, який визначав таке співвідношення, був ступінь доступності для розуміння німецького глядача того чи іншого жанру театрального мистецтва. Зрозуміло, що драматичні вистави через нерозуміння мови театральних вистав німецькою аудиторією привертали дещо меншу увагу військового глядача. У той же час авторові здається, що виходячи з близькості фронту, насиченості військовими східних областей України необхідно дещо

скорегувати ці цифри в бік підвищення питомої ваги власне саме військового глядача (Додаток Н).

Було б помилковим стверджувати, що військове командування і, очевидно, значна частина потенційних глядачів відійшли від нацистських ідеологічних догм навіть після поразок німецької армії. Мали місце випадки, коли виступи місцевих колективів розглядали як небажані. Показовою в цьому плані є ситуація, яка склалася влітку 1943 р. у зоні 6-ї армії Вермахту. Так, у відповідь на пропозицію командира роти пропаганди № 695 проводити обслуговування військ на фронті за умови ретельної перевірки програми та поділу за принципом: «Придатне лише для німців», «Придатне лише для росіян», «Придатне для обох», «Непридатне» командування 294 піхотної дивізії відхилило цю пропозицію під приводом того, що це призведе «лише до русифікації, проти чого ми повинні боротися усіма можливим засобами» [219, Betr. Propaganda – Kompanie 695, Tätigkeitsbericht für die Zeit vom 1.6. bis 15.6.1943].

І все ж, здійснюючи свою діяльність, театральні колективи намагалися врахувати інтереси різних категорій глядачів. Так, протягом першого півріччя 1943 р. Чернігівський театр дав для населення міста 63, для німецьких військовослужбовців – 34 концерти і вистави. Окремо для завербованих до Німеччини було дано 5 концертів, для поліції – 2, для підприємств міста – 4 і для дітей – 19 концертів і вистав. Окрім того трупною театру було здійснено 12 виїздів у райони з концертними програмами [624, с.76; 556].

З урахуванням того, що репертуар театрів складався з драматичних і музичних творів як європейських, так і українських, російських авторів, народних пісень та танців, доречно порушити питання і про їх вплив на окупантів. Адже ці вистави і концерти не лише створювали умови для відпочинку німецьких військовослужбовців, вони певною мірою сприяли ознайомленню солдатів Вермахту, запрограмованих нацистською пропагандою на зневажливе ставлення до слов'янської культури, і навіть більше – її заперечення – з культурною спадщиною українського, російського народів. Показовою є програма концерту для військовослужбовців Вермахту, який мав

бути підготовлений силами Ніжинського театру. Серед 25 танців та пісень, які входили до програми, приблизно половина були творами власне українського чи російського танцювального або музичного мистецтва [136, арк. 46]. Як уявляється, це не могло не вплинути позитивно на повсякденну практику стосунків між окупантами та місцевими жителями (хоча цей аспект потребує детальнішої розробки – Д.Т.), не могло не сприяти зламові хоча б у певної частини глядачів – військовослужбовців гітлерівської армії стереотипів щодо «неповноцінності» слов'ян.

Театральні установи, що діяли у великих містах, зокрема Юзівський український музично-драматичний театр, Харківський міський драматичний театр ім. Т.Г. Шевченка, Маріупольський музично-драматичний театр ім. Т.Г. Шевченка, характеризувалися досить високим творчим потенціалом, широтою репертуару, масштабами діяльності. Це констатувалося й окупантами, причому вже від самого початку діяльності театрів: так, вже у листопаді 1941 р. концерт, який було дано для німецьких військовослужбовців силами Юзівського музично-драматичного театру, заслужив на досить високу оцінку в звіті відділу VII польової комендатури 240 [230, ВІ. 147]. Передбачалося, що саме ця установа мала стати четвертим місцем (після Мюнхенського, Берлінського та Гамбурзького театрів), де мала бути поставлена опера Франца Лотки «Дьявол у селі» [16, арк. 34].

Свідченням визнання плідної роботи з обслуговування військового глядача стало перейменування Юзівського музично-драматичного театру на Фронтову оперу, надання горлівському театру назви «Скала Донбасу» («Скала» – власна назва одного з найвідоміших німецьких театрів-вар'єте [827, с. 839]). Про велике значення роботи театрів, і, зокрема, найбільшого з них – Юзівського музично-драматичного театру – в плані обслуговування військового глядача свідчить той факт, що робота установи спеціально обговорювалася із керівником Міністерства пропаганди III Райху Геббельсом [16, арк. 34].

Рівень вистав, що йшли на сценах театрів, давав підстави для доволі високої оцінки професійності місцевих акторів, а також творчої співпраці

українських та німецьких митців з боку окупаційної адміністрації. Так, у липні 1943 р. начальник штабу 6-ї армії Вермахту, характеризуючи роботу місцевого театру в Юзівці, заявляв, що «шляхом спільної взаємодії німецьких та українських сил Фронтва опера, незважаючи на воєнний час, зазнала чудового, багатообіцяючого підйому» [264, ВА-МА, RH 23/355, Betr.: Anlage zum 10.7.1943] (Додаток П). Безумовно, ще 2 роки тому така оцінка могла бути інтерпретована як расово та ідеологічно невитримана. Очевидно, усвідомлюючи особливе місце театру як інструменту організації дозвілля німецьких військовослужбовців і, можливо, своєрідного маркеру, який демонстрував «нормальність» життя на окупованій території, командування 6-ї армії доручило роті пропаганди № 695 підготувати в Юзівці виставку про роботу театру. Передбачалося, що виставку буде відкрито наприкінці серпня 1943 р. [220, ВІ. 118], проте наступ радянських військ і звільнення міста у вересні 1943 р. внесли у ці плани свої корективи.

Значно менша професійність була притаманна театральним установам, що діяли на периферії. Проте навіть зазначаючи низький і, в ряді випадків, навіть примітивний рівень вистав та їх виконання, німецькі владні структури констатували, що з урахуванням особливостей моменту та сприйняття вони повністю відповідають вимогам, які висуваються до них [254, ВІ. 188].

Загалом театральному мистецтву України, попри надзвичайно важкі умови окупації, вдалося справити певне враження на окупанта. В свою чергу й німецькому глядачеві вдалося продемонструвати, як зазначає дослідник історії окупаційного театру В. Гайдабура, «культуру поведінки, вихованість, закоханість у музику, пошану до акторської професії» [625, с. 329].

Поруч із тим, що театральні колективи, як професійні, так і аматорські, відіграли помітну роль в організації культурного простору на окупованій території, їхня діяльність ставала й досить важливим фактором громадського життя, впливу на свідомість населення окупованої території. Це підтверджується тим, що робота театрів знаходила висвітлення на шпальтах місцевих газет не лише в оголошеннях, але й у рецензіях на вистави, відгуках, аналітичних

статтях, присвячених роботі театральних установ. Місячні звіти відділів військової адміністрації місцевих комендатур, оперативних тилових районів армій, як правило, також засвідчують інтерес, який виявляли мешканці регіону до роботи професійних та аматорських театральних колективів. І хоча для більшості жителів регіону, занепокоєних швидше пошуком засобів для існування, ніж задоволенням своїх духовних запитів, вони не мали істотного значення, для певних кіл місцевого населення театри ставали нехай і спотвореними умовами окупаційного режиму, але все ж таки факторами збереження своєї національної ідентичності, відвернення від страшних реалій підкупаційного життя. Як зазначала в своїх спогадах жителька Ніжина П.Г. Логінова, яка під час окупації працювала в місцевому театрі, «п'єси в основному ставилися українські, наприклад, «Невільник», «Наталка Полтавка». На спектаклі ходило багато ніжинців, для багатьох із них театр став єдиною віддушиною, як церква для віруючих» [656, с. 30].

Певною мірою популяризації театального, музичного мистецтва за умов обмеженості доступу цивільного населення до театрів сприяло транслявання виступів місцевих та запрошених з інших регіонів театральних труп за допомогою місцевих радіомереж. Такі трансляції, зокрема, практикувались у Ворошиловграді та Маріуполі [35, арк. 2; 49, арк.14, 15; 461].

Невдачі на фронтах під час зимової кампанії 1942/43 років, погіршення ситуації в тилу змусили німецьке командування поставити на порядок денний питання про необхідність більш толерантного ставлення до місцевого населення, в тому числі і в культурній сфері. Саме цим зумовлюється поява в лютому 1943 р. особливого наказу «Ставлення до цивільного населення в оперативній зоні» від 26 лютого 1943 року за підписом командувача групи армій «Південь» Еріха фон Манштейна. Серед комплексу заходів, спрямованих на певну лібералізацію ставлення до місцевого населення, передбачалося й відкриття там, де це було можливим, театрів [253, ВІ. 98].

Феномен театрів на окупованій території проявлявся в тому, що у своїй діяльності вони намагалися дбати і про подальший розвиток «самобутнього

національного стилю» [425]. Культурно-просвітня діяльність, яку можна було здійснювати й за допомогою театральних колективів, була одним із головних напрямків у діяльності українського націоналістичного підпілля в регіоні. Деякі театри, які починали свою діяльність на території окупованої України, ставали легальним прикриттям для членів оунівських організацій. У своїй роботі вони неодноразово демонстрували прагнення до збереження, популяризації духовних надбань української культури в умовах окупації. Так, колектив Маріупольського музично-драматичного театру, очолюваного А. Ірієм, одним з основних своїх завдань ставив показ зразків світової класики та відображення у виставах далекого минулого України [444]. А співробітник ворошиловградської газети «Нове життя» і член місцевого оунівського осередку В. Данилейченко [302, арк. 21 (зв.)] висловлював сподівання на те, що ворошиловградський театр «понесе з честю в гущу народних мас полум'яні слова української музи» [525]. Доказом реалізації цих програмних положень може слугувати репертуар театрів, який значною мірою складався із творів українських авторів.

Одночасно політизоване керівництво деяких театрів, відділів культури (зокрема Маріупольського та Ворошиловградського) орієнтувало співробітників театральних установ на виконання програми виключно українською мовою. А ворошиловградська газета «Нове життя», яка знаходилася під впливом оунівців, виступила з критичними зауваженнями про виступи акторів на сцені російською мовою [524]. Усе сказане вище свідчить про недостатньо гнучку тактику діяльності деяких членів ОУН в умовах специфічного та строкатого в етнічному плані сходу України, й передусім Донбасу.

Популяризації українського драматичного, музичного мистецтва сприяли й осередки товариства «Просвіта», які поновили свою діяльність під час окупації. До репертуару ініційованих ними театральних гуртків входили переважно твори класиків української драматургії та музики. Враховуючи потребу поширювати театральне мистецтво на селі, до планів маріупольської «Просвіти» входила організація курсів для підготовки керівників аматорських колективів, переважно в сільській місцевості [453]. Проте ці наміри так і

залишилися нереалізованими, хоча контакти місцевої «Просвіти» та театру були надзвичайно тісними. Під певним впливом оунівських ідей розвивалася і діяльність косятинівського театру, директор якого І.Т. Решетніков розпорядився перераховувати 5-10% збору від вистав у фонд косятинівського «Культурно-освітнього товариства» (під цією назвою фігурував місцевий осередок «Просвіти») [284, арк.193, 204, 249]. Проте надміру активна, на думку окупаційних властей, діяльність з поширення націоналістичних ідей у регіоні не могла залишатися непоміченою. Репресії щодо націоналістів певною мірою торкнулися й театрів.

Варто зазначити, що під легальним прикриттям роботи в театрі здійснювалася діяльність і радянського підпілля. Так, зокрема, у юзівському театрі «Вар'єте» діяла підпільна організація, до якої входили актори та працівники допоміжного персоналу [476]. Вона займалася антифашистською пропагандою, надавала допомогу військовополоненим. У Маріупольському театрі ім.Т. Шевченка на посаді гримера працювала військова розвідниця М. Оношко [438]. Було створено підпільну організацію й у Ніжинському драматичному театрі ім. М. Коцюбинського. На чолі її став лейтенант Червоної Армії В.Ф. Мачульський. Підпільники готували масштабний терористичний акт – висадження театру під час перегляду вистави німецькими військовослужбовцями [655, с. 12–13]. Але через зраду підпільну групу було викрито, більшу частину підпільників розстріляно.

Можливості доступу цивільного населення до театральних установ відрізнялися. Якщо стаціонарні периферійні театри практикували спільні вистави для цивільного населення та військових, то дещо іншою була ситуація в Сталіно, Харкові, Ворошиловграді, де, враховуючи особливу роль театральних установ в обслуговуванні військового глядача, представників сконцентрованих у великих містах численних тилкових, військово-господарських служб, розподіл театральних білетів серед населення підлягав більш жорсткій регламентації [423].

Заслуговує на увагу питання щодо ставлення глядацької аудиторії до театрального мистецтва. Екстремальні умови роботи театрів, не завжди достатньо високий рівень вистав, певна маргіналізація публіки мали наслідком численні девіантні прояви. У різкий дисонанс із традиційним пієтетом, яким мали супроводжуватися театральні вистави, вступала поведінка, що її демонструвала певна частина глядачів. В ряді випадків низький рівень глядацької культури проявлявся в розмовах, лузганні насіння, гучному реготі, загалом бурхливій реакції на вистави й виступи акторів, на що неодноразово звертала увагу місцева преса [405; 433; 514]. Свою версію пояснення такої ситуації дав відомий український літературознавець Юрій Шевельов, зазначивши в одній із своїх статей, опублікованій на шпальтах харківського часопису наступне: «Чому вони прийшли до театру? Та просто тому, що в них багато грошей, тому, що їм ці несподівані і шальні гроші, здобуті спекуляцією, продажем добра, награбованого в останні дні панування більшовиків, нікуди дівати...» [514]. Але, не виключено, для певної частини глядачів, за умови змішаної глядацької аудиторії, така поведінка була своєрідною і єдино доступною формою протесту проти присутніх у залі окупантів і генерованої новою владою форми проведення дозвілля. Не маючи можливості, як, наприклад, французькі студенти у Парижі, кидатися паперовими кульками в ложу, де сиділи німецькі офіцери [954, р. 34], глядачі з місцевих мешканців проявляли свій протест, демонстративно нехтуючи загальноприйнятими правилами поведінки.

Будівлі театрів, які могли вмістити значну кількість людей і, як правило, були найкращі в містах, виконували й певну просвітницьку функцію. Так, у них влаштовувалися лекції з нагоди визначних подій або ювілеїв діячів національної культури. Водночас вони використовувалися окупаційною владою і з метою проведення заходів офіційно-урочистого характеру, які не мали нічого спільного з театральним мистецтвом. У Харківському театрі ім. Т. Г. Шевченка систематично демонстрували пропагандистські фільми [483]. Приміщення театрів ставали місцем для зібрань, що мали на меті пропагандистську обробку

населення для виїзду до Німеччини, свят з нагоди річниць початку війни, звільнення України від «більшовицького гноблення».

Незажаючи на спотворений та викривлений умовами окупації характер своєї діяльності, театри й театральне мистецтво являли собою своєрідний соціокультурний феномен, хоча і було б помилковим перебільшувати їх значення в житті населення на окупованій території. Як зазначає польський дослідник Чеслав Мадайчик, «ефект кроків окупантів у галузі театального життя був лише частково компенсований самозахисними акціями, здійсненими суспільством» [929, р. 209].

Розуміючи значення місцевих професійних театральних колективів в організації обслуговування Вермахту, акторам пропонували евакуюватися разом з німецькими військами, при цьому евакуаційні заходи здійснювались як в індивідуальному, так і в колективному порядку. Найбільш організовано було евакуйовано працівників Фронтвої опери Сталіно. Їм та членам їх родин було виділено окремий ешелон, який було розбомблено радянською авіацією на станції Пологи. Декілька осіб із цього транспорту загинуло [223, ВІ. 5], було також втрачено весь реквізит [224, ВІ.15]. Вирішальним чинником, який впливав на рішення акторів відступити разом з німцями, був страх бути підданим репресіям з боку органів НКВС, які розглядали тих, хто працював на окупованій території, як зрадників та колаборантів. Варто зазначити, що декого з керівництва театрів, осіб, які впливали на кадрову та репертуарну політику в театрах, зокрема директора Маріупольського театру ім. Т. Шевченка А.В. Ірія, косянтинівського – І.В. Решетняка, Юзівського тетару-вар'єте – Є.К. Крюкова, завідувача підвідділу мистецтв Харківської міської управикомпозитора професора В.Г. Костенка було засуджено [284; 288; 290; 309].

Проте навіть ті, хто залишився й не був репресований, постійно знаходилися під тягарем підозр та звинувачень, змушені були повсякчас приховувати своє минуле, оскільки досить часто натикалися з боку оточуючих на зневажливе «працював на окупантів». З таким ставленням довелося зіткнутися відомому оперному співакові Борису Гмирі, який, працюючи в

окупованому Харкові на театральній сцені вже тоді потрапив до поля зору радянських спецслужб і, згідно з офіційним формулюванням органів НКВС, «знаходиться наразі на службі окупантів» [159, арк. 51], оперні актори І. Зейферт, М. Донець-Тесслер та інші. Характерним є приклад відомої української балерини О. П. Горчакової, факт роботи якої під час нацистської окупації в театрі став головною перешкодою для одержання звання Народної артистки України. Очевидно, що відчуття дискомфорту, наявність комплексу «без вини винної» супроводжували її все життя, змушуючи балерину шукати обставин, які, могли б пояснити її роботу в театрі під час окупації. У своїх мемуарах, згадуючи твори, що ставилися на сцені театру в період окупації, балерина зовсім не випадково зазначила: «Ці балети допомогли акторам із гідністю пережити тяжкі воєнні часи, та й народу мистецтво полегшило режим окупації» [360, с.32].

Драма багатьох з цих людей зумовлювалася також і тим, що вони, досить часто, очевидно, переступаючи через себе, через своє неприйняття, а інколи й ненависть до окупантів, працюючи на них, мусили годувати не лише себе, але й своїх близьких. Лише один приклад: згідно зі списком працівників Харківського оперного театру, який налічував 136 осіб, на їхньому утриманні знаходилося 207 членів їхніх сімей – переважно літніх батьків та дітей [89, арк.7]. Проте ці обставини не дуже допомогли після визволення. Влада, кинувши людей напризволяще, суворо засудила їх за ті зусилля, до яких вони змушені були вдаватись у прагненні вижити, забезпечити своїх рідних та близьких за важких умов окупації.

Одним з найулюбленіших видів мистецтв, пов'язаним з емоційним самовиразом людини, і, водночас доступною формою комунікації, зав'язування нових знайомств, були танці. Позиція окупаційних властей щодо регламентації танцювальних вечорів не була уніфікованою. Вона пояснювалася, з одного боку, інтересами безпеки, з іншого – врахуванням потенційних користі та шкоди, які могли мати танцювальні вечори. Так, згідно з виданими восени 1941 р. «Негайними завданнями для голів районів та старост», призначеними для

окупованих районів Чернігівщини, танці суворо заборонялися на весь період війни, хоча театр та концерти дозволялися. Очевидно, позиція деяких структур військового управління, які діяли в інших районах зони військової адміністрації, була відмінною (хоча не виключено, що вона просто еволюціонувала з плином часу в напрямку більш лояльному до населення). Так, у розпорядженні штабу 1-ї танкової армії місцевої комендатури I/ 452 в Горлівці від 10 квітня 1943 р. було зазначено: «Немає ніякої небезпеки в тому, щоб влаштувати для місцевого населення в обмеженій кількості танці» [227, ВІ. 17]. Умови отримання дозволу на влаштування танців були наступними: обмеження лише місцевими мешканцями; наявність оголошень і поточних вказівок у наказах комендатури; заборона алкоголю; дозвіл спочатку проводити танці лише 2 дні на тиждень; забезпечення порядку в залі за допомогою поліцейських, щонайменше кількістю 2 особи; поточна охорона навколишньої місцевості та здійснення контролю в залі патрулями жандармерії. Наприкінці місяця комендатура мала надати відповідний звіт [227, ВІ. 17]. Схожої позиції, за умови заборони німецьким військовослужбовцям брати участь у таких заходах, дотримувалися й органи військового управління 6-ї армії [260, ВІ. 9].

Очевидно, що запит на таку форму проведення дозвілля з боку органів місцевого самоврядування в значній кількості випадків зустрічав позитивну реакцію з боку структур військової влади. Це пояснювалось як відносною організаційно-технічною простотою облаштування танцювальних майданчиків, так і високим коефіцієнтом користі в плані зниження рівня напруги в тилу Вермахту. Місцями організації танцювальних вечорів ставали, як правило, колишні клубні заклади [428; 571; 600, с. 33].

Невід'ємним компонентом духовного життя населення, змушеним, щоправда, враховувати вимоги цензурних обмежень, залишалася музика. Однією з організаційних форм культурницьких інституцій музичного профілю, хоча й дуже нестійкою, стало створення хорових капел та оркестрів, які існували як на професійному, так і на аматорському рівні. Репертуар і музичних, і пісенних творів з огляду на цензуру складався з творів української, російської та

зарубіжної класики. Мали місце й індивідуальні концерти музикантів: так у червні 1942 р. в Будинку національної культури в Харкові відбувся камерний концерт харківського композитора і скрипаля К.І. Зверева, під час якого ним у супроводі рояля було виконано ряд творів Генделя, Паганіні, Чакону Віталі, Барвінського, Костенка та самого виконавця [482]. Певне уявлення про особливості німецького музичного мистецтва населення могло отримати з виступів німецьких військових оркестрів, які проходили на відкритих площадках, зокрема в Харківському зоопарку [494], Маріупольському міському саду.

З огляду на все це можна констатувати, що театральне мистецтво України, хоча й зазнало важких утрат, спричинених війною, навіть за умов нацистської окупації не зникло й не було знищене. Воно було змушене пристосуватися до умов того часу, проявом чого стала діяльність в напрямку задоволення духовних запитів вояків Вермахту і, водночас, попри цензурні обмеження, місцевого населення.

4.2. Бібліотеки та архіви

Попри те, що радянським урядом у східних регіонах України загалом було проведено широкомасштабну роботу з евакуації, вивезення у тиліві райони бібліотек через обмеженість ресурсів не ставилося за пріоритет. Евакуація бібліотечних фондів здійснювалася поспіхом і далеко не в повному обсязі. Залишені на окупованій території бібліотечні установи були змушені або припинити свою роботу, або здійснювати її за нових, кардинально відмінних умов. Вони визначалися передусім притаманним окупантам прагненням пограбування культурних цінностей загарбаної території, намаганням організувати використання бібліотечних фондів для відповідного ідеологічно-пропагандистського впливу.

Бібліотечні фонди на окупованій території стали об'єктом пильної уваги окремих структур і відомств, які почали свою роботу вже незабаром після окупації міст України. Найвпливовішою структурою серед них був Оперативний

штаб А. Розенберга, який фактично визначав ідеологію, тактику і стратегію пограбування та використання культурних та наукових установ на окупованій території. Оперативний штаб через Головну робочу групу «Україна», робочі групи (на березень 1943 р. вони діяли в Києві, Харкові, Херсоні, Криму (із центром у Сиферополі) та Дніпропетровську) та 4 особливі команди – в Одесі, Мелітополі, Миколаєві та Чернігові, здійснив масштабний комплекс робіт з обліку, організації вивезення та використання культурних цінностей, у тому числі й бібліотек. Значна частина цієї роботи, як показує і дислокація підрозділів Оперативного штабу, і результати діяльності, проводилася і на території зони військової адміністрації.

Загалом діяльність відомства Розенберга щодо бібліотек та бібліотечних фондів реалізовувалася за наступними напрямками:

- проведення обліку та ревізії бібліотек і складу бібліотечних фондів, конфіскація та закриття усіх бібліотек та передача їх у власність Райху;
- виокремлення найважливіших фондів, наукове дослідження фондів бібліотек та архівів і вивезення цих фондів у Німеччину;
- поповнення фондів бібліотек різних наукових, освітніх та книготорговельних установ Райху науковою літературою та конфіскованими в Україні архівами;
- організація бібліотечної справи та бібліотек на території України, створення крайових та спеціалізованих бібліотек (передусім, сільськогосподарських) для обслуговування потреб Райху щодо перетворення України на сировинну колонію, та відкриття публічних бібліотек для обслуговування місцевого населення художньою, науково-популярною і релігійною літературою [651, с. 285–286].

До основних напрямів діяльності Оперативного штабу Розенберга було віднесено відбір юдаїки, літератури для Центральної бібліотеки Вищої школи, а також літератури для Східної бібліотеки, створеної при штабі. Саме остання бібліотека мала стати бібліотечним центром з історії та культури народів, які

населяли так званий «східний простір». Її дирекція та засноване книгосховище було розташоване в Берліні, а філія – в Києві.

У зоні військової адміністрації найактивніше роботу із відбору літератури для фондів Східної бібліотеки проводили в бібліотеках Харкова, який був одним з найважливіших науково-освітніх та культурних центрів на окупованій території СРСР. Метою такого відбору було наближення книжкових багатств до провідних наукових центрів Німеччини, а також їх збереження і подальше використання для, як зазначалося у листі Венднагеля – керівника харківської робочої групи Оперативного штабу Розенберга – відомому німецькому архівістові доктору Г. Вінтеру, «вгамування культурного голоду українського народу» [599, с. 8–9].

Улітку 1942 р. для організації допомоги робочій групі Оперативного штабу Розенберга було створено загальноміську бібліотечну комісію («комісію з очищення бібліотек»). Члени комісії брали участь у відборі в бібліотеках міста видань «небажаних» авторів, передусім письменників-комуністів, єврейських письменників, українських та зарубіжних літераторів єврейського походження; складали звіти про свою діяльність; проводили пошук «цінних видань з наук і техніки» та «антикварних унікумів» [599, с. 10]. Відібрану літературу було включено до «спецфонду», який надалі планували відправити до Німеччини з метою поповнення фондів Східної бібліотеки Розенберга.

Безумовно, наразі доволі непросто встановити, яку частину книжок було вивезено до Німеччини, яка загинула в окупованому Харкові у вирі війни. Проте масштабність роботи з організованого, поставленого на наукову основу грабунку бібліотек не може не вражати. Так, лише влітку 1942 р. з ЦНБ Харківського університету було вивезено 7 машин з книжками [666, с.31]. Тим не менше навіть після цього в бібліотеці налічувалося понад 35 тисяч стародруків, серед яких була величезна кількість видань, що мали не лише культурну, але й матеріальну цінність, адже деякі екземпляри були оздоблені золотими та срібними прикрасами [507].

Загальний контроль за діяльністю бібліотек України було покладено на Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями в Києві, яке входило до структури Архівного управління III Райху. Керівництво бібліотеками на рівні органів місцевого самоврядування здійснювали відділи освіти та культури місцевих міських та районних управ. І хоча функції цих допоміжних ланок управління на окупованій території були досить обмеженими, все ж таки саме ці структури вирішували питання, пов'язані із забезпеченням якщо не функціонування бібліотек як культурно-просвітницьких закладів, то, принаймні, часткового збереження книжкових фондів.

Своєрідного імпульсу для вирішення цих питань органам місцевого самоврядування надавала ініціатива тих співробітників бібліотечних установ, які не залишали своїх робочих місць, або, принаймні, проявляли інтерес, до долі тих установ, де працювали до окупації.

Очевидно, що фонди бібліотеки ім. В. Короленка – найбільшої бібліотеки, що знаходилася на окупованій території, викликали інтерес у представників різних структур та відомств. Так, за спогадами М.І. Румницької, яка під час окупації виконувала обов'язки директора бібліотеки, численні відвідувачі бібліотеки «цікавилися літературою за всіма галузями знання як російською, так і німецькою мовами. Головним чином, виданнями з геодезії, геології, військових дисциплін, географії, а також довідниками, адресними календарями, телефонними книгами, белетристикою німецькою мовою для німецьких частин. [...] Досить часто приїжджали з Німеччини науковці, бібліографи, бібліотекарі, серед них – ті, які знали російську мову. Іноді вони лише знайомилися з нашими каталогами, вивчаючи за їх допомогою фонди» [597, с. 151].

В цьому контексті серйозного корегування потребує усталений в радянській історіографії стереотип про абсолютно нігілістичне ставлення окупантів до бібліотек та книг. На особливу увагу заслуговує діяльність співробітника ОШР Олександра Гімпеля, який з метою обстеження бібліотек на окупованих територіях об'їздив територію України (Харків, Дніпропетровськ, Маріуполь), частину Росії (Таганрог, Ростов, ймовірно Краснодар), Білорусі та

Литви [695]. Уродженець Санкт-Петербурга, він досить добре знав російську мову і менталітет місцевого населення, що дозволяло йому робити досить зважені висновки про ситуацію. Будучи фаховим бібліотекарем, О. Гімпель дуже критично оцінив ситуацію, пов'язану із «препаруванням» літератури, виданої за радянських часів, позбавленням книг їх складових частин (передмов, післямов, коментарів, сторінок з марксистськими цитатами), фактично «нівеченням» [151, арк. 51].

Ще однією структурою, яка проявила підвищений інтерес до бібліотек на окупованій території, стала так звана «Особлива команда Кюнсберга», що підпорядковувалася Міністерству закордонних справ нацистської Німеччини. І хоча згідно з наявними на сьогодні джерелами діяльність команди Кюнсберга була найбільш активною у Львові та Києві, є відомості про діяльність команди і в східних областях України, зокрема у Харкові [651, с. 284].

Попри те, що стратегія ставлення до бібліотек визначалася відомством Розенберга, органи військової адміністрації теж мали можливість визначити свою позицію щодо бібліотечних фондів та наукових інституцій. У своєму розпорядженні від 31 жовтня 1941 р., констатуючи факти знищення фондів бібліотек, небезпеку їх руйнування внаслідок несприятливих природних умов, командування групи армій «Південь» наголосило на особливій значущості бібліотек для німецького Райху та Вермахту. Це зумовлювалося тим, що в бібліотеках «знаходяться досі невідомі дані про структуру територій та населення, які, ймовірно, мають значення навіть для теперішнього ведення війни» [256, ВІ. 15].

Серйозною проблемою, яка практично одразу ж ускладнила діяльність практично всіх бібліотек на окупованій території, стало фізичне руйнування приміщень внаслідок бойових дій, псування книжок у результаті несприятливих погодних умов, варварського ставлення до книг з боку окупантів. Великих втрат книжковим фундам завдала практика використання окупантами книжок як палива, особливо в умовах зими 1941/42 років. У деяких випадках внаслідок цих дій книжковий фонд знищувався майже вщент. Так, у Маріуполі у філії

Центральної бібліотеки, яка розташовувалася на заводі Ілліча, налічувалося приблизно 50 тис. книг. Після окупації міста в приміщення філіалу було завезено книги ще з 6 більш дрібних бібліотек. Узимку 1941/42 років у приміщенні бібліотеки було розміщено військовополонених, для обігріву яких використовувалися книжки, кількість яких на осінь 1942 р. становила лише близько 4,5 тисяч примірників [151, арк. 52]. Фонди, що зберігались у приміщенні Центральної бібліотеки в Маріуполі, зазнали серйозних втрат внаслідок того, що бібліотека використовувалась як перевалочний пункт для молдавського населення, яке після захоплення Північного Кавказу поверталось на батьківщину [151, арк. 50].

Хрестоматійним прикладом, що його було широко використано в радянській пропаганді воєнного часу, є доля книжкового фонду Харківської бібліотеки ім. В.Г. Короленка. В ноті народного комісара закордонних справ СРСР В.М. Молотова від 27 квітня 1942 р. при констатації фактів варварського ставлення до бібліотек було зазначено наступне: «Немає краю знущанням гітлерівських вандалів над пам'ятками та осередками української історії, культури і мистецтва. Досить згадати як приклад постійних спроб принизити національну гідність українського народу, що окупанти, розгромивши бібліотеку ім. В.Г. Короленка в Харкові, замостили брудну вулицю книгами з цієї бібліотеки – для зручності проїзду німецьких автомобілів». З огляду на те, що факти, наведені у ноті В.М. Молотова підтверджуються іншими джерелами, зокрема спогадами очевидців, слід визнати їх достовірність [597, с. 163].

Справедливості заради слід визнати, що в окремих випадках бібліотечні фонди «розбиралися» (це досить часто можна вважати своєрідним евфемізмом слова «розграбовувалися») місцевим населенням, особливо під час вакханалії мародерства в умовах безвладдя та хаосу після поспішної евакуації органів радянської влади і напередодні вступу німецьких військ. Слід зазначити, що такі факти були відомі й описувались у звітах партійних органів ще під час війни, зокрема під час тимчасового звільнення частини території Харківської області

на початку 1942 р. [51, арк. 240]. Пізніше населення використовувало книги для опалення, в якості обгорткового паперу та матеріалу для виготовлення цигарок.

Особливо потерпіли від окупації бібліотеки, що залишилися без нагляду, переважно в селах та невеликих містах. Книжковий фонд багатьох з них, особливо в місцевостях з високою інтенсивністю бойових дій, було знищено вщент [598, с. 15–33]. Катастрофічним було становище бібліотек у школах. У зв'язку із доволі частим розквартируванням там німецьких частин література, як правило, знищувалася.

За таких обставин визначальними факторами, що впливали на долю бібліотек та книг, ставали дії на локальному рівні працівників бібліотек, позиція органів місцевого самоврядування, місцевих комендатур, командування військових частин, того рівня взаємин, який склався між ними. Показовою є ситуація із бібліотекою Харківського інституту математики та механіки. Дізнавшись про те, що книжковий фонд бібліотеки, інвентарні книги, каталоги нищаться дислокованою там військовою частиною, працівники інституту звернулися за допомогою до обер-бургмістра міста. Він направив їх до капітана Кремера, очевидно, офіцера місцевої комендатури. Разом із співробітниками інституту той прийшов до командира частини, дислокованої в установі, і домогся того, що книги було знесено в підвал та зачинено [56, арк.11]– на певний час забезпечено від знищення.

Безумовно, суб'єктивний чинник був надзвичайно вагомим у вирішенні питань про долю бібліотек. Це яскраво ілюструє історія бібліотеки Ніжинського педагогічного інституту, збереженням якої, переселившись у бібліотеку, займалися літні бібліотекарки З.Г. Константинова та Н.Г. Наркевич. Дізнавшись на початку 1942 р. про наміри окупантів передати будівлю мадярській комендатурі, вони разом із викладачем німецької мови педінституту О.Д. Замисловою добилися прийому в польового коменданта майора Рінге. Чимало здивований чудовою німецькою мовою, а також фактом навчання викладача у Сорбонні й у Берліні, він лояльно поставився до прохання бібліотекарів і пообіцяв на деякий час відкласти питання задіяння будівлі

бібліотеки [611, с. 34]. Визнаючи, що випадки такого роду були швидше винятком, ніж правилом, загалом слід все ж таки припустити щире зацікавлення не лише місцевої інтелігенції, але й органів місцевого самоврядування та структур військової влади у збереженні бібліотечної інфраструктури, можливість прояву в німецьких військовослужбовців здорового глузду, який врешті-решт міг припинити безглузде нищення книжкових скарбів і навіть сприяти їх збереженню шляхом виділення палива [17, арк. 11].

У ситуаціях, коли питання діяльності бібліотек вирішувалися за участю представників ОШР, доля книжкових скарбів з перспективи їхнього фізичного збереження могла скластися краще. Для протидії самочинним вилученням літератури на приміщення бібліотек наклеювали спеціальні наклейки, які інформували про те, що приміщення знаходиться під охороною відомства Розенберга. У тих випадках, коли це не могло стати на заваді несанкціонованому проникненню сторонніх цивільних чи воєнних осіб, керівник міг використовувати одержане ним від гарнізонного коменданта посвідчення, своєрідну охоронну грамоту. Так, станом на грудень 1942 р. такі документи було видано 7 бібліотекам Харкова [70, арк. 23]. Якщо вжиті заходи не допомагали, адміністрація бібліотеки могла звертатися за допомогою до найближчої місцевої комендатури чи до польової жандармерії [149, арк. 7]. І все ж таки повної гарантії від сваволі з боку командування військових частин, проявів вандалізму або елементарного злочинства чи грабунку такі дії дати не могли.

Використання бібліотек за умов окупації було одним із засобів, який міг бути корисним у справі «заспокоєння» окупованої території. Безумовно, при цьому мала бути виключена будь-яка можливість використання бібліотек в цілях, що суперечили б основоположним принципам політики щодо населення окупованих територій. Складнощі в плані поновлення роботи бібліотекне в останню чергу зумовлювалися розмежованістю функцій між різними, відповідальними за їх діяльність структурами. Так, питання відкриття та закриття, управління та фінансування бібліотек входило до сфери компетенції

місцевих комендатур, у той час як організація та фахове забезпечення знаходилось у віданні відділу пропаганди «У» та його структур [256, ВІ. 63].

У тих випадках, коли бібліотеки відкривалися без дозволу з боку польової комендатури або погодження із органами пропаганди, вони мали бути закриті [130, арк. 2]. Не останню роль у вирішенні питання про відкриття грали міркування безпеки. Саме тому, наприклад, під час поновлення роботи бібліотек в зоні польової комендатури 194 було виключено використання не лише більшовицької, але й військово-наукової літератури [257, ВІ. 95], яка могла бути вжита в цілях, що безпосередньо шкодили б інтересам Вермахту на окупованій території. Практика унеможливлення доступу до політично шкідливої літератури була спільною і для інших районів, що перебували в зоні військового управління.

Слід зазначити, що єдиної тактичної лінії щодо «шкідливої» літератури, радянських пропагандистських матеріалів вироблено все ж таки не було. В деяких випадках література мала бути відібрана та зосереджена в окремих приміщеннях, в інших випадках, як це було, зокрема, на території Амвросіївського району Сталінської області, «уся більшовицька пропаганда (книги, плакати та ін.) мають бути негайно зібрані бургомістрами та віддані районному шефу» [32, арк. 17 (зв.)]. В інших місцях, не вимагаючи негайного знищення небезпечних з політичних міркувань книжок, окупаційна влада все ж таки пропонувала тримати їх в опечатаних шафах [144, арк. 196]. Невиконання приписів про здачу літератури підлягало покаранню.

Райхсміністерством окупованих східних областей та Райхсміністерством пропаганди було складено списки авторів, чиї твори мали бути вилучені. Органи військової адміністрації, керуючись цими настановами, і, очевидно, враховуючи власний досвід знайомства з радянською літературою, доповнили цей список (Додаток Р). Так, у розпорядженні відділу військової адміністрації штабу групи армій «Південь» від 8.12.1941 р. особливу увагу було зосереджено на необхідності вилучення підручника німецької мови авторів Г. Бергманна та А. Ізволенької, виданого у видавництві «Радянська школа» в 1941 р.

Аргументом було те, що в ньому містилося прославлення Радянської системи [256, ВІ. 17]. Очевидно, що на місцях інтерпретація цього розпорядження могла набути більш широкого трактування: відповідно до наказу № 8 Чернігівської міської управи від 22 січня 1942 р., який у свою чергу містив посилання на розпорядження місцевої комендатури Чернігова від 5 січня 1942 р. та наказ № 3 міжрайонної управи від 13 січня 1942 р., підлягали конфіскації всі радянські навчальні засоби «через їх нацьковування та комуністичний зміст», а також підручники німецької мови радянського видання [128, арк. 116]. Реалізація приписів такого або аналогічного змісту на практиці призводила до катастрофічного скорочення книжкового фонду.

Вимоги обмежити доступ до певної літератури, конфіскувати ті чи інші видання надалі доповнювалися, при цьому йшли вони і з боку інституцій, які не входили до структури органів військового управління. Найбільш детальний перелік обмежень містився в Циркулярі № 1 для бібліотек, виданому в травні 1943 р. Харківською робочою групою ОШР. Загалом видаватися додому чи для користування в читальному залі без суворих цензурних обмежень могла лише література, видана до 1917 року. З літератури, виданої після 1917 року, дозволялося використовувати лише перевидання письменників, що закінчили свою письменницьку діяльність до 1917 року, а також спеціальну наукову літературу (за винятком біології, філософії, географії та історії, включно з історією літератури та мистецтва) [149, арк. 8]. Той, хто бажав одержати додому літературу, якою було дозволено користуватися лише в читальні, мусив мати особливий документ від ОШР.

Водночас представниками ОШР – тієї інституції, яка, мабуть, найбільшою мірою розуміла значення матеріалів, що знаходяться в бібліотеках, – здійснювалися заходи з організації ретельного обліку та каталогізації літератури працівниками бібліотек [149, арк. 21–23]. Попри те, що ці заходи, насамперед, мали на меті полегшити процес використання книжкових багатств суто в утилітарних інтересах окупантів, здійснення, за великим рахунком, організованого грабунку, такі кроки надавали можливість бібліотекам бодай на

певний час убезпечити себе від більш жорсткого і швидкоплинного пюндрування в умовах близькості фронту.

Політика уможливлення доступу до літератури, виданої за радянських часів, передбачала її ретельний перегляд із вилученням сторінок або частин, шкідливих у політичному відношенні. Досить красномовно свої враження від літератури, що пройшла таку процедуру і зберігалась у дитячій бібліотеці, одній з філій Центральної бібліотеки Маріуполя, описав у своєму звіті працівник ОШР Олександр Гімпель: «На жаль, книжки, принаймні частково, було скалічено. Публікації наукових інститутів, як, наприклад, зібрання казок та билин, позбавлені своїх передмов, оскільки в них у хвалебному тоні згадуються Ленін та Сталін або навіть могли б згадуватися. З метою спрощення роботи її було впорядковано, а саме всі передмови з більшовицьких часів вилучалися непрочитаними. Цієї долі зазнали також всі біографії авторів. Крім того мусили бути видерті всі сторінки, на яких у примітках згадувалися імена Леніна, Сталіна, Маркса або Енгельса. Здається, що керівник відділу культури Міської управи та пан Пантелєєв докладали зусиль у нівеченні книг для того, щоб справити вплив на керівні інстанції. Переконали, що ці пани за більшовицьких часів «чистили» і небільшовицькі книги» [151, арк.51].

У тих випадках, коли на місці не було представників органів пропаганди, їхні функції з контролю за бібліотеками могли брати на себе місцеві комендатури. Прикладом такого контролю може бути бібліотека міста Дебальцевого, де місцева комендатура вилучила 243 книги «небажаних авторів» [220, ВІ. 119].

Виходячи з існування системи заборони на користування тією чи іншою літературою, до якої, в першу чергу, потрапляли видання, що виходили вже за радянських часів, бібліотеки за погодженням з місцевими комендантами або за їх розпорядженням, практикували видачу дореволюційних книг та журналів. Проте здійснювані для відбору політично небажаної літератури кроки не завжди демонстрували свою високу ефективність. Зрозуміло, що частину видань, шкідливих з ідеологічних міркувань, було знищено, проте частина книжок могла

потрапити й до утилю [127, арк. 9] і згодом використана в господарських цілях, зокрема як обгортковий папір. Як показує аналіз документів окупаційного часу, що зберігаються в архівах, частина неповністю заповнених сторінок видань – титульних сторінок, зворотних сторінок фотоілюстрацій використовувалась і в діловодстві, що було хоча й небажаним, але абсолютно вимушеним кроком в умовах хронічного браку паперу.

У цих умовах слід віддати належне працівникам бібліотек, які досить часто порушуючи існуючі приписи, нехтуючи небезпекою і наражаючись на конфлікти з представниками влади, переможцями в яких за визначенням їм вийти не вдалося б, виконували свій професійний, громадянський і просто людський обов'язок, рятували книжки від сумної долі. Приклад подавали бібліотечні працівники Харкова. Хрестоматійними є дії колективу ХНБ ім. В.Г. Короленка, які рятували значну частину книжок і від фізичного знищення, і від відправки до Німеччини. Схожим чином діяли і працівники ЦНБ Харківського державного університету Є.С. Александрович та А.А. Борщ. Вони сховали в скрині, що знаходилась у книгосховищі, унікальні та рідкісні видання з бібліотечного сейфу: рукописні та друковані книги XV–XVIII століть, видання Вільної російської типографії, прижиттєві видання О.С. Пушкіна, К. Маркса, Ф. Енгельса тощо [666, с. 31]. Очевидно, що подібними були дії багатьох бібліотекарів і в інших містах.

Успішність функціонування бібліотек багато в чому залежала від ступеня уваги до них з боку влади на місцях, і, насамперед, від фінансування. В деяких місцях занепад бібліотек може бути пояснений браком коштів на утримання хоча б елементарної охорони, в деяких – як, наприклад, у Чернігові, були навіть можливості для закупівлі літератури, оправи книжок у палітурні, ремонт приміщень, замовлення меблів [117, арк. 30 (зв)].

Спроби поновити діяльність бібліотек було здійснено у Харкові, Юзівці, Бахмуті, Сумах, інших населених пунктах, хоча процес цей затягнувся (Додаток С). Так, незважаючи на те, що питання поновлення роботи бібліотеки в Юзівці обговорювались у місцевій пресі ще в лютому 1942 р. [411], лише

наприкінці березня 1943 р. бібліотека змогла прийняти перших своїх відвідувачів [432]. У липні 1943 р. її фонди налічували 124 тис. томів, з яких 44 тис. були перевірені та дозволені до використання (не виключено, що при відступі німецьких військ частину видань було знищено або розтягнуто населенням, оскільки станом на 1944 р. книжковий фонд складав 115 тис. книг [167, арк. 20]). Була передбачена видача книг як на абонемент (приблизно 14 тис. томів), так і до читального залу (приблизно 30 тис. томів).

Безумовно, що першочергову увагу з боку пропагандистських структур було приділено можливості використання бібліотеки у пропагандистських цілях. Саме тому до бібліотеки постійно надходили пропагандистські матеріали – газети, брошури, листівки. Одночасно було здійснено спробу поповнити власне книжковий фонд бібліотеки. Так, у серпні 1943 р. команда пропаганди «Сталіно», враховуючи незначну кількість німецькомовної літератури в бібліотеці, передала у розпорядження установи 2 ящики книг (хоча, на жаль, відомостей про кількість томів та зміст літератури немає [223, ВІ. 144]).

Дещо більшою – приблизно 74200 томів від загальної кількості 134200 була кількість книжок, призначених для видачі в міській бібліотеці Чернігова станом на липень 1942 р. [151, арк. 22]. Розподіл літератури за розділами та за кількістю книжок у бібліотеці був таким: довідкова література та лексика – 920 примірників; філософія – 880; релігія та теологія – 250; соціальні науки та право – 2164; філологія та підручники з мови – 4230; точні науки, математика, природничі науки – 16251; прикладні науки, техніка – 3600; мистецтвознавча література – 940; ноти – 750; літературознавство, теорія, критика – 6229; белетристика різними мовами – 16315; історія та підручники з історії – 6270; географія та краєзнавство – 1320; біографії – 827; журнали – 2850; література для сліпих – 340 [151, арк. 22 (зв.); 111, арк. 11–12]. Понад 43 тис. книжок станом на грудень 1942 р. налічувала бібліотека у Шостці [538].

Характер бібліотек, що створювалися, був універсальним, розрахованим на обслуговування всіх категорій читачів. Проте у Харкові в листопаді 1941 р. виконуючий обов'язки директора Дитячої бібліотеки – філії Харківської

державної бібліотеки ім. В. Короленка – скориставшись фактом зведення ще напередодні окупації міста до приміщення цієї бібліотеки фондів двох інших бібліотек, висунув пропозицію організувати на її базі бібліотеку для дітей та підлітків [70, арк.1].

Як правило, формування фондів функціонуючих бібліотек відбувалося переважно шляхом концентрації в них літератури з інших бібліотек, які були зруйновані, розграбовані або зайняті військами чи іншими установами. Значну кількість літератури було зведено з навчальних закладів, які під час окупації не функціонували. Поповнення фондів бібліотек там, де була можливість, відбувалось і шляхом придбання книжок у приватних осіб, систематичної купівлі газет та журналів. Мало місце й одержання примірників друкованої продукції безпосередньо з друкарень (там, де вони функціонували) [117, арк.30]. Так, у Чернігові за постановою місцевої Книжкової Палати, для «забезпечення краєзнавчої бібліографії всіма витворами друку м. Чернігова» бібліотека мала одержувати за вказівками Відділу освіти та культури від поліграфічних установ друковані зразки та зброшуровувати їх [111, арк. 15 (зв.)]. Видання, які потрапляли до категорії «політично шкідливих», зокрема «більшовицько-пропагандистських», мали бути вилучені, запаковані у скрині та збережені в закритій бібліотеці [130, арк. 2]. На необхідності збереження обов'язкових примірників літератури навіть такого роду наголошувалось і в документах, що визначали функції відділу пропаганди «У» [256, ВІ. 63]. Надалі література такого роду могла використовуватися самими пропагандистськими підрозділами [17, арк. 33].

Співробітниками бібліотек, що функціонували, зокрема у Харкові, було здійснено кроки, спрямовані на придбання книжкових фондів державних та відомчих бібліотек, які припинили своє існування, цінних особистих зібрань, які залишилися без догляду [599, с.9] внаслідок смерті або евакуації своїх власників. Завдяки зусиллям бібліотекарів та небайдужих співробітників органів місцевого самоврядування шляхом передачі до ЦНБ Харківського університету

було врятовано від знищення приватні книжкові зібрання евакуйованих або померлих вчених Харкова [595, с. 134; 767, с. 68].

Складнощі, пов'язані зі збором літератури, зміною місця розташування бібліотек, втратами в ході бойових дій або самовільними вилученнями книжок, зумовили проблеми й у плані обліку літератури. Так, станом на липень 1942 р. в Чернігівській міській бібліотеці згідно з бібліотечним звітом знаходилося від 134 до 200 тис. книжок [111, арк. 11]. Організаційні та матеріальні складнощі, брак приміщень та кадрів, поява додаткових інструкцій щодо вилучення тієї чи іншої літератури зумовили затягування роботи з перевірки фондів. Так, у цій же Чернігівській міській бібліотеці робота з перевірки книжкового фонду згідно зі списком «небажаної художньої літератури», складеного відділом пропаганди «У», тривала і в 1943 р. [116, арк. 5–6]

Проте попри такого роду остракізм, здійснюваний щодо бібліотечних фондів, у ряді випадків вони ставали тими зібраннями інформації, які полегшували роботу інших інституцій, зокрема навчальних закладів, постачаючи їх необхідною літературою [17, арк. 4; 111, арк. 15 (зв.)].

Бібліотечні фонди ставали джерелом одержання літератури для реалізації пропагандистськими, адміністративними, господарськими структурами своїх функцій. Так, наприклад у листопаді 1942 р. за вказівкою Венднагеля – керівника робочої групи Оперативного штабу Розенберга – з ветеринарного інституту в Харкові було конфісковано 1-й том Великого атласу світу, два німецько-російських словники, кишеньковий німецько-російський словник, 1 наочний посібник з протиповітряної оборони [152, арк. 250]. У жовтні 1942 р. на умовах довгострокового абонементу адміністрації риболовецького району «Азовське море» в Маріуполі було передано 183 книги з виявленого 8 жовтня 1941 р. (в день захоплення міста) в морському порту Маріуполя ящика з 200 примірниками гідрографічної та біологічної літератури про басейни Чорного та Азовського морів [151, арк. 50].

У деяких бібліотеках функціонував абонемент, яким користувалися навіть військовослужбовці окупаційних військ. Так, у бібліотеці ім. В. Короленка у

Харкові відкритий абонемент обслуговував як німецьких військових, так і офіцерів і солдатів італійського військового підрозділу, що певний час розташовувався у приміщенні книгозбірні. Щоправда, взяті книги найчастіше назад не поверталися [597, с. 152]. Очевидно, що значну кількість літератури брали без формального оформлення, фактично викрадали. На жаль, лише в дуже поодиноких випадках втрачена під час війни внаслідок пограбування література поверталася, при цьому досить незвичними шляхами. Так, протягом повоєнного часу до фондів ХДНБ ім. В.Г. Короленка повернулося лише 12 видань, які надійшли 1985 р. з Мюнхена від приватної особи. Ще одне видання із штампом бібліотеки було передано до неї жителем Донецька, учасником війни Ф.А. Баландюком. У роки війни, взявши у полон німецького офіцера, він знайшов в нього цю книгу. Німець розповів Ф.А. Баландюку про «чудову бібліотеку у Харкові», куди він потрапив у грудні 1941 р. і звідки взяв цю книгу. Відчуваючи сором за свій вчинок, полонений німець попросив повернути книгу назад до бібліотеки [597, с. 159].

Але навіть за умов формальної роботи бібліотек доступ до видань був обмежений і передбачав певну бюрократичну процедуру. Так, наприклад, у Харкові для того, щоб отримати літературу з бібліотеки міської управи, необхідно було клопотати через відділ освіти перед міською комендатурою [389, с. 50; 64, арк. 14].

В одному випадку є можливість встановити факт обслуговування навіть такої специфічної категорії, як військовополонені. Так, у березні 1942 р. згідно з розпорядженням завідувача відділу освіти та культури Чернігівської міської управи С.Г. Баран-Бутовича Чернігівська міська бібліотека принаймні двічі видала літературу в кількості 100 примірників місцевому табору військовополонених [111, арк. 3–5, 9–10]. Відкритим залишається питання про ступінь запиту на цю літературу, з огляду на жахливі умови утримання військовополонених, високий рівень смертності серед них (особливо в умовах зими та початку весни 1941/42 років, коли смертність серед радянських полонених досягла апогею) і, очевидно, пріоритетність інших питань,

пов'язаних з елементарним виживанням. У той же час не виключено, що для когось з полонених прочитана в таборі книга стала не просто способом абстрагування від оточуючої жахливої дійсності, але й засобом збереження людської гідності, актуалізації частково втрачених під впливом нелюдських умов перебування уявлень про людську гідність та мораль. На превеликий жаль, доступні джерела не дають змоги однозначно відповісти на питання, що має глибоко екзистенційний характер.

Як свідчать джерела, бібліотеки, допущені до існування на території зони військової адміністрації, розглядались як елемент організації духовного простору й військовослужбовців добровольчих частин. Так, згідно з Циркуляром № 1 для бібліотек Харківської робочої групи Головної робочої групи Оперативного штабу Розенберга, якщо кількість примірників видання була більшою за два екземпляри, то такі видання могли бути передані для подальшої організації бібліотек «для українських та російських добровольців» [149, арк. 8].

Найбільш поширеною формою роботи читача із книгою в бібліотеці ставала читальня. Лише в одному Харкові восени 1942 р. діяло 4 районних читальні і одна при бібліотеці ім. В. Короленка із відповідним штатом [75, арк. 19]. Вони створювались і в інших населених пунктах, при цьому запит на послуги читалень був доволі високим. Так, у читальному залі Юзівської бібліотеки читацька активність влітку 1943 р. сягала 100 осіб на день [220, ВІ. 119]. Загалом читальні орієнтувались на широку аудиторію. Водночас відкриття в Харкові такої установи «для науково-технічних і шкільних працівників при будинку науки і техніки» [71, арк. 48] можна вважати спробою задовольнити запити відносно вузької категорії читачів, що потребувала спеціальної літератури.

В умовах окупації, обмеження можливості спілкування та одержання інформації бібліотеки та читальні, що функціонували, ставали своєрідними центрами комунікації, обміну інформацією. Безумовно, одним із основних показників, за допомогою якого характеризується діяльність бібліотек, є дані про кількість книговидач або відвідувачів. На жаль, недостатня

репрезентативність джерел, що збереглися, відсутність можливостей для здійснення компаративного аналізу, апелювання до даних довоєнної бібліотечної статистики значно ускладнюють дослідження цього питання. Окремі приклади, проте, дають певне уявлення про запит на книгу як інформаційний та дозвілєвий феномен. Так, кількість книговидач у Чернігівській міській бібліотеці, за перший квартал 1943 р. становила 750 [116, арк. 5], за період з 1 квітня до 25 травня 1943 р. – 270 книжок [117, арк. 30 (зв.)]. Але, безперечно, найбільш високою була читацька активність у Харкові. Так, протягом 1942 р. стан відвідуваності бібліотек у місті був таким: бібліотека ім. В. Короленка – 694 особи, Центральна наукова бібліотека – 354 особи, Центральна сільськогосподарська бібліотека – 361 особа, Наукова технічна бібліотека – 293 особи, Медична бібліотека – 282 особи. За підсумками 1942 року бібліотеки Харкова відвідало 1995 осіб [163, арк. 80]. Хоча загалом кількість відвідувань бібліотек аж ніяк не можна порівняти з довоєнним часом.

Фінансування бібліотек здійснювалося за рахунок місцевих управ. Додатковим джерелом одержання коштів для здоволення потреб бібліотек було запровадження плати за користування бібліотечною літературою або вступного внеску. Так, у Чернігові в міській бібліотеці, яку було поповнено літературою із зvezених приватних та вцілілих міських бібліотек, брали плату 100 карбованців як вступний внесок [802, с. 93], 10 карбованців мав сплатити читач Бахмутської міської бібліотеки за кожну взятую в бібліотеці книгу [22, арк.5].

Штат працівників бібліотек був відносно невеликим, особливо порівняно з довоєнним часом (так, в Харківській бібліотеці ім. В. Короленка станом на осінь 1942 р. працювало разом з обслуговуючим персоналом лише 26 осіб [75, арк. 21]; в бібліотеці Харківського університету – 13 осіб [767, с. 67]; в Чернігівській міській бібліотеці в 1942 р. працювало 6 бібліотекарів [822, с. 43]). Співробітники бібліотек зосереджували свою діяльність в основному в напрямку виявлення літератури та забезпечення її збереження. Це, попри матеріальну скруту і мізерні зарплати, в деяких випадках вдавалося не лише в громадських, але й у галузевих, відносно невеликих бібліотеках. Показово, що в Харкові

завідувач бібліотеки інституту вогнетривів – людина зі знанням трьох іноземних мов та мізерною зарплатою у 600 крб. – в доповідній записці на бібліотечний сектор відділу народної освіти повідомляла про здійснювану в бібліотеці інвентаризацію та готовність до негайної видачі літератури [93, арк. 31–32].

Для населення, яке опинилося на окупованій території, книги стали не лише джерелом проведення дозвілля та одержання позитивних емоцій. Суворі реалії існування населення в окупації зумовили певну еволюцію рецепції друкованого слова, використання її серед іншого для одержання корисної та актуальної інформації, зокрема про городництво, миловаріння або розведення кролів. Безумовно, на окупованій території книга зробила свій внесок у реалізацію власних стратегій виживання місцевих мешканців.

Населення нерідко ставало свідком варварського ставлення до книжок. Це, враховуючи своєрідний культ книги та знань у довоєнному радянському суспільстві, було своєрідним культурним шоком для місцевих жителів, не могло не закарбовуватись у пам'яті. Так, жителька Юзівки З.А. Чепік згадувала, як німецькі солдати, що жили в їхньому домі, використовували книжки як паливо (в її багатоквартирному будинку до війни жили переважно лікарі, що мали гарні бібліотеки) [580]. Зрозуміло, що в умовах окупації, за обставин знецінення духовних цінностей, в тому числі і з боку населення, зневажливого, дуже часто – варварського ставлення до культури місцевих мешканців з боку окупантів, такі випадки були непоодинокими. Проте навіть в цей час потяг до друкованого слова, яке як ніколи раніше відіграло релаксаційну роль, залишився. Це знаходило свій прояв в тому, що багато хто з місцевих жителів збирав, міняв або навіть купував книжки, незважаючи на несприятливий, навіть для затятих бібліофілів час. Особливо мобільною в цьому плані була молодь, яка, будучи найбільш чисельною в довоєнний час категорією читачів, раптом опинилася в умовах відсутності звичних для неї бібліотек. Саме молодь найбільш активно реалізовувала практику «самодопомоги», яка полягала в обміні та позичанні на час книжок, значною мірою поцуплених з бібліотек, переважно в період міжвладдя. В умовах руйнації бібліотечної системи альтернативою задоволення

читацького попиту стала відома ще з довоєнного часу практика обміну літературою тими, хто мав дома більш-менш гарні бібліотеки.

При роботі з книгою читач мусив враховувати цензурні обмеження, які були накладені окупаційною владою. Здійснювалися заходи щодо вилучення політично шкідливої літератури і в цивільних жителів, при цьому акцент було зроблено на необхідності добровільної здачі літератури. В суспільній свідомості закарбувався досить стійкий стереотип, що володіння забороненою літературою було прямою загрозою життю тих, хто її ховав. Досить показовими в цьому плані є спогади одного з жителів окупованого Сталіно В. Єфремова, який, хвалячись довоєнним подарунком – книгою – приніс її водієві-італійцю, з яким щойно познайомився: «Дістав я цю книгу, приношу йому. А вона красива така. Він думав, що це альбом. Відкриває альбом, а там Маркс. Він закриває книгу, бере мене за руку – веди додому. Я приводжу, мати як подивилася. Приходить озброєний. Що він зробив. Показує книгу: «Пу-пу-пу». Вб'ють за цю книгу. Мати схопила цю книгу, розриває. Що наробив. Ось, будь ласка, італієць, військовий. Ну покажи я цю книгу жандармам, припустимо. Все, всій родині [кінець]» [565].

Безумовно, володіння такою літературою було небезпечним для власників, хоча, швидше за все, у більшості випадків прямої загрози життю осіб, в яких виявляли таку літературу, це не несло. Так, згідно з наказом по управлінню старшини містечка Нові Млини Батуринського району на мешканку Н.С. Буру було лише накладено штраф у 200 крб. [96, арк. 89] за нездані своєчасно твори Леніна та Сталіна. Очевидно, штрафні санкції були все ж таки найпоширенішою формою покарання за порушення приписів щодо зберігання та використання книг.

Можливість існування книги на окупованій території поставила на порядок денний і питання, пов'язані із виробництвом книжок, їх функціонуванням в якості предмету продажу та обміну. Звичним місцем, де можна було продати або купити книжки, стали базари. Практику купівлі там книжок жителька Юзівки В.І. Червякова охарактеризувала наступним чином:

«Ось окупація була. А я на базарі за свої нещасні грошенята купила Добролюбова книги. [...] Так, «Промінь світла в темному царстві», потім «Коли ж прийде спражній день», по-моєму. Декілька статей там. А, «Що таке обломовщина?» Це такий збірник, по-моєму, ця книга має бути, якщо її не здали вже до макулатури [...]. Так, у період окупації. [...] Я ж студентка також була. (Сміється). Це я купила, потім – що ж ще я купила. Теж критичний розбір чийх-то творів – не пам'ятаю. Чи то Пушкіна, чи то...» [581].

У деяких населених пунктах, переважно обласних центрах, навіть були відкриті книжкові магазини, що торгували, як правило, букіністичною літературою, хоча вибір книг там був не дуже великим. Наприклад, у Сталіно функціонувало три таких магазини [220, ВІ. 119], один магазин діяв в Маріуполі [151, арк.53], принаймні дві книжкові крамниці, що належали товариству «Просвіта», функціонували влітку 1943 р. у Харкові [152, арк.252].

Усвідомлення небезпеки продажу через неконтрольовані ринки та комісійні крамниці літератури, що не відповідали стандартам благонадійності, зумовила прийняття в ряді міст, як припустимо, в Харкові, застережних заходів, які передусім передбачали заборону продажу книжок [152, арк. 249–250]. Продаж літератури, як свідчить приклад Маріуполя, міг здійснюватися лише за умови спеціального дозволу від міської управи [151, арк.53].

Про умови реалізації книжок у торговельній мережі досить чітко уявлення дає «Інструкція про купівлю та продаж книжок в крамницях товариства «Просвіта», видана влітку 1943 р. відділом освіти Харківської міської управи. Так, крамниці товариства мали право скуповувати лише дозволену, згідно із вказівками особливої команди ОШР, літературу. Дозвіл на реалізацію скуплених крамницями книжок міг бути даний лише після перевірки їх відділом освіти, яка проводилася двічі на тиждень. Безумовному вилученню й передачі до бібліотек підлягала література, що мала помітки про належність до державних бібліотек [152, арк. 290]. Досить цікавою в цьому плані виглядає реакція робочої групи «Харків» Оперативного штабу Розенберга, яка в своєму листі на міську комендатуру, загалом не заперечуючи проти положень інструкції, була

здивована відображенням у пункті 2 цього документу прагненням Харківської управи надати право купівлі та продажу лише крамниці товариства «Просвіта». Керівництво групи вказувало на необхідність передбачити можливість відкриття згодом поруч із магазинами «Просвіти» й інших книготорговельних магазинів, демонструючи в такий спосіб, як це не парадоксально звучить, більш зважений підхід у питаннях доступу населення до друкованого слова, ніж керівництво місцевого органу самоврядування.

У газетних кіосках населення могло придбати й нову (як в повному, так і в неповному розумінні цього слова) літературу, що мала яскраво виражене ідеологічно-пропагандистське навантаження. Приміром, восени 1942 р. до харківських газетних кіосків надійшла видана українською мовою книжка «Адольф Гітлер та діти», в якій на 22 сторінках було розміщено 47 світлин, що зображували фюрера за різних ситуацій спілкування з дітьми. Книга мала стати доказом «теплих, повних довіри й дружби, взаємовідносин між Фюрером і народом» [508]. Прикладами іншої поліграфічної продукції, поширюваної як через продаж, так і через роздавання серед населення, були брошури «Разве это социалистическое строительство?», «В подвалах ГПУ», «Власть Сталина», «Україна в боротьбі», «Україна в жидівських лабетах», «Українець в Німеччині» [7, арк.3; 210, Вл. 173–174, 184; 512] тощо. Автором деяких з них був Карл Альбрехт – колишній комуніст, заступник народного комісара лісового господарства СРСР, який зазнав репресій в СРСР. Опинившись у Німеччині, він почав співпрацювати з нацистами і написав книгу «Зраджений соціалізм», в якій піддав нищівній критиці політичну систему Радянського Союзу [884, S.35]. Слід зазначити, що матеріали цієї книги розповсюджувалися не лише в Німеччині, але й на окупованій території Радянського Союзу.

Щоправда, очевидно більша частина книжкової пропагандистської продукції поширювалася все ж таки безкоштовно. Непростим залишається питання про ступінь впливу такої пропаганди. У звітах команд пропаганди, що працювали на місцях і відправляли інформацію до відділу пропаганди «У» (звіт за травень 1942 р.), містилася інформація про те, що «за умов читацького голоду

населення прямо кидається на брошури про життя в Німеччині та брошури Альбрехта, які зображують життя в «радянському раю», а вплив цієї пропаганди є тривалим» [235, ВІ. 282]. Особливий попит на пропагандистську продукцію виникав у тих, хто виїжджав на роботу до Німеччини. Не в останню чергу це стосувалось особи Гітлера, брошури про якого «викликають порівняння із Сталіним, який відгородився від народу стіною охоронців. Має місце твердження, яке лунає звідусіль, що фюрер викликає захоплення й поважається багатьма українцями» [235, ВІ. 282]. Навіть з поправкою на заангажованість цих офіційних тверджень логічним є припущення, що попит на інформацію про державу, яка виявилася більш потужною, ніж уявлялося й зображувалося довоєнною радянською пропагандою, дійсно був чималим.

За умов окупації книга виконувала важливу комунікативну функцію, допомагала утворити певне інтелектуальне середовище і в багатьох випадках могла навіть сприяти формуванню якщо не симпатії, то, принаймні, поваги до її власника з боку окупанта [574]. Наявність великої кількості книг у домі до певної міри сприяла руйнації усталених нацистських стереотипів про духовну неповноцінність, відсталість місцевого населення. Цікаво, що велика кількість книг у населення чималою мірою дивувала і російських білоемігрантів, які довго не були на батьківщині. Свої враження від побаченого в Юзівці один з них охарактеризував наступним чином: «Зайшли на базар-барахолку. Багато рундуків з книгами, доволі дешево, але куди їх тащити – важать багато, та і в будинках усюди багато книг – народ письменний» [374, с. 33].

Незважаючи на те, що логіка війни та окупаційного режиму була спрямована на обмеження доступу до друкованого слова, під час окупації в багатьох містах, зокрема в Харкові, Маріуполі, Слов'янську, Чернігові, Горлівці мали місце спроби здійснити видання деяких книжок. Як правило, це стосувалося підручників для шкіл або молитовників. Хоча були й винятки. Так, у Харкові було здійснено видання ілюстрованого альбому з видами міста, а в Маріуполі у 1942 р. місцевим видавництвом ім. І. Франка було надруковано ноти українського гімну «Ще не вмерла Україна» [418]. У Чернігові у

видавництві газети «Українське Полісся» було видано збірник українських народних пісень, збірники поезій П. Карпенка-Криниці «Гримлять дороги» та новел І. Чигирини (Курача) «На роздоріжжі» [633, с. 65].

Своєрідною формою збереження та використання газет, книг та журналів, що виходили на Харківщині в період окупації, стала створена в Харкові у грудні 1941 р. Книжкова палата. Вона проіснувала до кінця окупації, перервавши свою діяльність на короткий час (лютий–березень 1943 р.) у зв'язку із тимчасовим звільненням Харкова радянськими військами [308, арк. 44; 520].

Відступ німецьких військ, реалізація ними тактики «випаленої землі», жертвами якої ставали й установи культури, трагічно відбився на долі книжкових фондів. Відносна простота знищення бібліотек шляхом звичайного підпалу, який не потребував підготовчих робіт, вибухівки, значних часових затрат зумовила трагічну долю книги, загибель значної частини книжкового фонду. Проте масштабність втрат була б набагато більшою, якби не відданість своїй справі бібліотекарів-фахівців і просто небайдужих людей, які намагалися усіма можливими засобами врятувати книжкові багатства.

Для всіх воюючих сторін, особливо в умовах гострого не лише військового, але й політичного, ідеологічного протистояння, важливого значення набувають архіви. Розуміючи значення архівних матеріалів не тільки як пам'яток історії та культури, але і як джерела важливої інформації суспільно-політичного та економічного характеру, радянська влада вдалася до евакуації архівних фондів, хоча повністю реалізувати ці наміри й вивезти архіви їй не вдалося.

Значну частину архівних установ було залишено. В умовах безвладдя після відступу Червоної Армії та напередодні вступу німецьких військ частину архівних фондів було знищено або розтягнуто населенням, яке за умов тотального дефіциту паперу широко використовувало архівні документи в господарських цілях, зокрема для опалювання. Навіть після встановлення нової влади архіви не відразу привернули увагу місцевих комендатур та підлеглих їм місцевих управ. Для розуміння проблем, з якими зіткнулися архівні установи на

окупованій території, заслуговує на увагу питання їхнього стану до війни. Він, з огляду на наявні джерела, в ряді місць був далеким від ідеалу. Досить показовою в цьому плані виглядає характеристика архівів Чернігівщини, відображена в постанові Виконкому Чернігівської обласної ради депутатів трудящих «Про стан архівів Чернігівської області» від 27 лютого 1940 р.: «Загальний стан архівосховищ і самих архівів є вкрай незадовільним. Архівні матеріали переважно сконцентровані в непридатних для зберігання приміщеннях. Ремонт приміщень не проводиться, відсутні стелажі для зберігання архматеріалів» [316, с. 86–87]. Зрозуміло, що навіть за умови вживання негайних заходів виправити ситуацію протягом того часу, який залишався до війни, за такої оцінки було неможливо. Хаос евакуації лише погіршив стан, в якому перебували архівні установи. Мабуть, лише в одному випадку – у Маріуполі – місцевий архів майже не постраждав [151, арк. 54], оскільки місто було захоплено німцями фактично зненацька й часу для евакуації фондів або для їх знищення у влади фактично не було.

Облік архівних установ та матеріалів під час окупації набув особливого звучання з огляду на ті можливості, які могли дати документи ворога в плані контрпропагандистської боротьби. Документальні колекції архівосховищ стали об'єктом пильної уваги з боку зацікавлених структур, зокрема Райхсміністерства освіти та пропаганди, Райхсміністерства закордонних справ, Оперативного штабу Розенберга тощо.

Розуміння великого інформаційного потенціалу архівів було властиве й військовим. Засадничі принципи ставлення до архівних матеріалів було викладено в розпорядженні відділу військової адміністрації штабу групи армій «Південь» від 26 жовтня 1941 р., яке, крім іншого, давало уявлення і про структуру архівних установ на території радянської України. Згідно з розпорядженням передбачалось обмежити доступ до архіву й облаштувати його табличками наступного змісту: «Конфіскований командувачем тилового району групи армій «Південь». Німецькому Вермахту та цивільному населенню вхід заборонено...». На польові комендатури покладалося зобов'язання інформувати

про те, які архіви знаходяться в їхній зоні відповідальності, в якому вони стані та які з приписаних заходів здійснено [256, ВІ. 13].

Функції контролю за діяльністю архівних установ (втім як і бібліотек, а також інших установ політико-ідеологічного спрямування), відбору й конфіскації з метою подальшого використання архівних документів згідно з наказом Гітлера від 1 березня 1942 р. покладалися на Оперативний штаб Розенберга. У травні цього ж року для організації використання місцевих архівів в Україну було направлено директора Берлінського державного архіву Г. Вінтера, який особисто здійснив низку поїздок архівами окупованої України. Так, зокрема, в липні 1942 р. відбувся його візит до Харкова, в ході якого він поставив питання про вивезення певних документів до Німеччини. Із собою він захопив дві справи – про німецьких колоністів на Україні за 1768–1769 рр. (з архіву давніх актів) та підборку листів німецьких солдат часів Першої світової війни (з військового архіву) [789, с. 395].

Очевидно, що саме під час цього візиту стався випадок, який дозволяє охарактеризувати позицію німецьких архівних служб щодо можливості використання фондів архівів зони військової адміністрації. Пропозиція директора харківського архіву Євгена Одрини видати «Антикомуністичну бібліотеку», яку він озвучив Вінтерові, не зустріла підтримки. Насамперед, з формальної точки зору, це пояснювалося тим, що Східна Україна ще знаходиться в зоні військового управління, а, отже, вирішення такого роду питань було поза межами компетенції директора Берлінського архіву, хай навіть і наділеного досить широкими повноваженнями [152, арк. 282].

Можна висловлювати різні думки про чинники, що спонукали Є.А. Одрину виступити з ініціативою видання «Антикомуністичної бібліотеки». Ці припущення, не претендуючи на вичерпність, все ж таки дозволяють окреслити коло найбільш вірогідних версій. Насамперед, виступивши з ініціативою такого роду, можна було б здобути ресурс легітимності з боку влади, важливий з огляду на необхідність забезпечення можливості існування архіву, і кредит довіри, вкрай важливий з огляду на реалізацію власної стратегії

виживання. Очевидно, слід врахувати й попередній життєвий шлях Є.А. Одрини, вплив, який справляв на нього приклад рідного брата Дмитра, який був одним із найактивніших учасників революційних подій 1917–1920 років в Україні, входив до уряду Симона Петлюри [305, арк. 15], і знайомство з представниками оунівського підпілля в Харкові. З урахуванням всього цього існувала висока ймовірність включення до антикомуністичної бібліотеки тих творів, які, засуджуючи комуністичну ідеологію та викриваючи більшовицькі злочини, водночас апелювали б до досвіду українського державотворення, що могло б викликати негативну реакцію окупаційних властей.

У 1943 р. ОШР контроль над архівною справою в Райхскомісаріаті «Україна» було передано Крайовому управлінню архівами, бібліотеками та музеями. Архіви на території військової зони залишались у відомчому підпорядкуванні ОШР. Насамперед до сфери його дії було віднесено архіви Харкова (найбільша група) та Чернігівської області. Загалом до цієї групи було віднесено 16 архівів [748, с. 450]. Як на території Райхскомісаріату «Україна», так і на території зони військової адміністрації німецькими архівістами було здійснено кроки щодо обстеження архівів, взяття на облік їх фондів. Надалі було передбачено передачу архівів, що знаходилися у зоні військової адміністрації, до відома Крайового управління. Але передача ця так і не відбулася, нагляд за архівними установами здійснювався органами місцевого самоврядування, місцевими комендатурами та підрозділами пропаганди. Очевидно, далеко не завжди контроль цей здійснювався на належному рівні, а військова адміністрація на місцях чи командування військових частин були обізнаними та слідували основоположним приписам ставлення до архівів окупованої території. Так, історичний архів у Ворошиловграді, що до 23 листопада 1942 р. знаходився у відносній безпеці, раптово довідався про необхідність згідно з прийнятим ще декілька днів тому рішенням, звільнити приміщення від матеріалів архіву. Відділу культури та просвіти, лише мобілізувавши бажаючих, вдалося забрати частину матеріалу та перемістити її до приміщення однієї з книгарень [295, арк. 9].

Діяльність місцевих архівів на території зони військового управління відновлювалася безпосередньо з ініціативи місцевої громадськості, насамперед самих працівників архівів, органів місцевого самоврядування. Щоправда, процес цей дещо затягнувся в часі, що не могло не відбитися на фондах архівів, які фактично перші тижні окупації були залишені напризволяще. Та і згодом ситуація для архівів залишалася вкрай важкою. Показовою в цьому відношенні є історія архівних установ Чернігова. Так, незважаючи на те, що місто було окуповано 9 вересня 1941 р., діяльність архіву було поновлено лише через два місяці, 12 листопада. Першочерговим завданням стало забезпечення фізичної збереженості документів (адже значна частина архівних документів, які зберігалися в приміщенні Катерининської церкви, загинула під час бомбардування міста [366, с. 39]), упорядкування архівних фондів, що знаходилися в безладі.

Нечисленного штату архівів у більшості випадків ледь вистачало для того, щоб здійснити розборку постраждалих від війни архівних документів. Робота ця проходила надзвичайно повільно з огляду на брак працівників, необхідність розборки, класифікації, оформлення в окремі в'язки фондів, що знаходилися в хаотичному стані. Давалася взнаки недостатня кваліфікація архівних працівників: так, у Чернігівському архіві один з двох розбірників був «мало придатний в архівній справі через свою необізнаність в архівній справі» [110, арк. 13], тому його доводилося використовувати як технічного працівника. До того ж унікальність документів, що залишалися у деяких архівах (так, зокрема, в Чернігові приблизно 40% архівних фондів в архівосховищі у так званому «Будинку Мазепи» належало до періоду другої половини XVII – перших десятиліть XIX століть [118, арк. 2]), вимагала проведення роботи кваліфікованими фахівцями-розбірниками, здатними читати давні писемні джерела і проводити первинний їх аналіз. Враховуючи хронічний дефіцит канцелярських матеріалів архівні співробітники займалися також виявленням чистого паперу в архівних фондах. Він ішов на потреби органів місцевого самоврядування.

Суттєвими перешодами, з якими зіткнулись архівісти, що займалися впорядкуванням фондів, був жахливий стан, без шибок та освітлення, будівель архівосховищ, відсутність опалення в зимовий час. Про реальність і прозаїчність проблем архівістів Чернігова свідчать рядки зі звіту інспектора Чернігівських архівів про роботу установ у листопаді-грудні 1941 р.: «Зацілілі Чернігівські архіви... до початку листопаду 1941 р. стояли незамкненими і від того терпіли всі наслідки відвідувань архівів різними хуліганськими елементами – приміщення архівів не мали майже жодної цілої шибки, були забруднені вкрай, а частина справ була розкидана по підлозі і навіть біля приміщень архівів» [110, арк. 3]. Ситуація істотно не змінилась і через півтора роки: чернігівські архіви потерпали від пошкодженого даху архівосховища, грибка, який почав псувати документи [117, арк.30]. Усвідомлюючи значення, яке мали кинуті напризволяще документи установ та підприємств, директором державного історичного архіву у Ніжині було висунуто пропозицію зберігати їх на місці (там, де була вже в наявності охорона), або сконцентрувати в архіві [140, арк. 2], що потребувало облаштування додаткових площ [143, арк. 6]. Хоча такі випадки були швидше за все винятком, ніж правилом, що зумовлювалося загальною кризою архівної інфраструктури, браком архівних працівників, фондів приміщень, транспорту для перевезення матеріалу. Величезної шкоди архівам завдавала відсутність достатньої охорони, зокрема в Чернігові на 2 архівосховища був лише один вартовий. Внаслідок цього лише за друге півріччя 1942 р. в архівосховищі в «Будинку гетьмана Мазепи» сталися три випадки псування замків і два – їхньої крадіжки [110, арк. 13].

Проблеми, з якими зіткнулись архівісти під час роботи, зумовили тривалість технічної обробки та впорядкування, інвентаризації фондів, яка тривала практично протягом всього періоду окупації. До речі, пропозиція щодо здійснення переінвентаризації надійшла від представників ОШР, зацікавлених у максимально повній інформації про стан архівів. Масштабність здійсненої, навіть за надзвичайно несприятливих умов, роботи засвідчується статистикою: так, за період із серпня 1942 р. до червня 1943 р. лише в Чернігівському архіві

було переінвентаризовано 2356 архівних фондів із загальною кількістю 12427 архівних в'язок. Загальний погонаж стелажів, на яких розмістилися ці матеріали, склав 3528 метрів [118, арк. 8].

Враховуючи великий інформаційний потенціал архівів, мали місце випадки використання документів, зокрема друкованих видань, з метою виявлення відомостей про радянський партійний та господарський актив, членів їхніх родин [6, арк.19]. Попри обмеженість доступу до архівних матеріалів здійснювалися спроби використання фондів архівів і в суто утилітарних цілях. Так, у Ніжині історичний архів за період з вересня 1941 р. до кінця грудня 1942 р. виконав декілька десятків запитів установ, органів місцевої влади та приватних осіб переважно з приводу встановлення прав на приватну власність, підтвердження факту народження або навчання [141, арк. 3; 142, арк. 1–8]. Очевидно, що мали місце спроби використання архівних матеріалів і в науково-практичних цілях. У цьому плані викликає інтерес запит Чернігівської обласної земельної управи на адресу міського архіву Чернігова із проханням дозволити агрономові обласного земельного управління В. О. Левицькому ознайомитися з матеріалами про захист рослин від шкідників сільського господарства та про боротьбу з ними у Чернігівській губернії до революції. Наявність листа-відповіді відділу освіти Чернігівської міської управи зі згодою та резолюцією на ньому зондерфюрера про відсутність заперечень щодо роботи агронома з означеними матеріалами дає уявлення про реальний механізм ознайомлення з архівними матеріалами [120, арк. 8], які залишалися важкодоступними для громадськості.

Утім далеко не завжди навіть цивільна, місцева влада розуміла значення матеріалів, що зберігалися в архівах. Так, у Бахмуті наприкінці 1941 р. міською управою було прийнято рішення про передачу приміщення місцевого собору, де розміщувався архів, віруючим. При цьому декількома працівниками управи було внесено пропозицію спалити архів, як такий, що не має цінності. І хоча архів вдалося цього разу зберегти й перевезти до приміщення управління Північно-Донецької залізниці, на початку вересня 1943 р., напередодні звільнення міста, ця будівля разом із документами була спалена [6, арк. 19]. Схожої долі зазнала і

значна частина фондів архівів, які не були евакуйовані й залишалися на окупованій території. Все це вкрай ускладнює, а інколи навіть унеможлиблює всебічну розробку ряду актуальних питань історії східних областей України до середини 40-х років ХХ століття.

4.3. Музеї

Музеї традиційно належать до категорії культурно-просвітницьких установ, на які існує найбільший запит з боку суспільства. Це зумовлено важливими соціальними функціями музеїв, які полягають у створенні експозицій і виставок, що є відкритими для широких верств населення, зборі та виявленні першоджерел, дослідженні та збереженні музейних предметів. До того ж музеї з їхніми високоатраaktivними експонатами й можливістю самому обрати об'єкт для більш детального ознайомлення мають і потужний потенціал як елементи організації та проведення дозвілля. Очевидно, що розуміння всіх цих чинників привернуло увагу до музейних установ, фонди яких або не встигли евакуювати до радянського тилу, або евакуювали лише частково, і з боку окупаційної влади. Слід зауважити, що загалом на території 5 областей, які увійшли до складу зони військової адміністрації, станом на 1940 рік налічувалося 40 музейних установ [351, с. 280].

Найбільш значущі музейні фонди зберігались у Харкові, де до війни діяло чотири великі музеї та дві картинні галереї. Попри те, що значну частину експонатів напередодні окупації було вивезено на схід, у музеях міста залишалося чимало цінних експонатів, частину яких в умовах відсутності належного контролю було вилучено та розкрадено вже в перші тижні окупації. Катастрофічна ситуація, в якій опинилися позбавлені опалення, освітлення, належної охорони музеї, вимагала прийняття невідкладних рішень, ініціаторами яких стали місцеві органи самоврядування. Вихід було знайдено в об'єднанні історичного, краєзнавчого, антирелігійного музеїв та Музею революції в один – Музей Слобожанщини на чолі з О. М. Рудинським. Але попри спроби одержати реальну допомогу від управи у справі ремонту приміщень, забезпечення

паливом, коштами, необхідною охороною, питання ці вирішувалися з великими труднощами і лише з дозволу військової влади. Невдовзі, 14 грудня 1941 р. відкрився перший відділ Музею Слобожанщини – природничий. У відділі, який розташувався в 6 залах, було зібрано понад тисячу експонатів [813, с. 319]. Тут розмістився матеріал, що знайомив відвідувачів із минулим нашої планети, з геологічними періодами, з розвитком рослинного і тваринного світів. В окремому розділі було репрезентовано комплекс матеріалів, що характеризували природу і клімат Слобожанщини. У 1942 р. з цією експозицією ознайомилося 3090 відвідувачів.

Бажання влади використати музей у політично-просвітницьких цілях зумовило спробу побудувати експозицію історичного відділу. Так, інспектор з охорони пам'яток культури Харківської міської управи П.П. Курінний розробив тематичну структуру з історії Слобожанщини та Харкова, хронологічні межі якої охоплювали час від палеоліту до початку війни. Проявом не лише недостатньої компетентності автора (він був археологом за фахом), але й, як зазначає музеєзнавець Л.Л. Рибальченко на підставі аналізу тематичного плану музею, певної тенденційності було те, що в запропонованій ним концепції не було виявлено особливостей культури краю як українсько-російського порубіжжя, відсутня тема соціально-економічного розвитку Слобожанщини, спостерігалися надмірні акценти на «формах московського покріпачення», війна трактувалась як «боротьба українського народу за своє визволення від більшовиків за допомогою Великого Німецького народу» [793, с.52]. На одному із засідань Ради музею концепцію Курінного було обговорено, проте з огляду на недосконалий характер було прийнято рішення про її доопрацювання. Загалом станом на літо 1942 р. у структурі музею діяло 4 відділи: природничий, історичний, археологічний, етнографічний [75, арк. 34].

З весни 1942 р. музей дедалі більше потрапляє в поле пильної уваги органів військової адміністрації та представників ОШР. У травні-червні 1942 р. з музею було вилучено фонди колишнього Музею революції, а також матеріали відділу соціалістичного будівництва історичного музею. Вилучені фонди

нараховували приблизно 140 тис. експонатів. З вересня 1942 р. розгорнулася робота з концентрації археологічних матеріалів у приміщенні колишнього педагогічного інституту, де 1 листопада 1942 р. відбулося урочисте відкриття археологічної виставки (у джерелах вона фігурує також під назвою «виставки прадавньої та давньої історії України» [697, с. 223]). Одним із координаторів цих робіт був представник штабу Розенберга О. Мюллер [52, арк.24]. Тематико-експозиційний план виставки, побудована у відповідності з ним сама експозиція, мали за мету показати перебіг подій давньої історії на окупованій території, зокрема в Україні, довести важливість нордичних історичних коренів, що сягали доісторичного періоду, боротьби за ці території як такі, що історично належать германській расі. У путівнику з виставки наголошувалося на цінності експонатів для досліджень, які матимуть значення для подальшого освоєння та експлуатації цих територій. На урочисте відкриття виставки було запрошено командування військових частин, дислокованих у Харкові, в тому числі італійських, румунських, угорських, керівництво окупаційних структур, окремих працівників органів місцевого самоврядування. Було організовано відвідування виставки німецькими військовослужбовцями, при цьому доступ цивільних обмежувався [813, с. 320]. Щоправда, у лютому 1943 р., напередодні першого визволення Харкова радянськими військами, і Історичний музей, і Археологічна виставка були спалені [52, арк. 35].

Не залишилися питання роботи музеїв осторонь і від планів пропагандистських структур, зокрема групи «Культура» відділу пропаганди «У». Окрім виявлення музейних зібрань група займалась організацією виставок місцевих митців, які «знаходили відзив понад усякі очікування» [251, ВІ. 115]. Деякі виставки набували значного резонансу. З літа 1942 р. у Харкові за ініціативою відділу освіти Харківської управи, місцевої «Просвіти» та команди пропаганди «УЗ» [173, арк. 9] було розпочато роботу з підготовки виставки «Геть більшовизм». Враховуючи те, що одним з організаторів виставки був голова харківської «Просвіти» В. Дубровський – авторитетний фахівець-музеєзнавець, у період з 1925 до 1930 рр. завідувач музейно-бібліотечної секції

Управління наукових установ Наркомату освіти УСРР (Україна)– можна припустити, абстрагуючись від політико-ідеологічної складової, потенційно високий рівень наукової концепції та тематико-експозиційного плану виставки. У своєму листі до відділу освіти Харківської міської управи директор художнього музею професор Р.В. Кутепов, оцінюючи перспективи виставки, зазначав її своєчасність та доцільність у висвітленні руйнування за радянської влади «мистецтва взагалі і зокрема українського мистецтва» [67, арк. 2].

Щоправда, певні проблеми в організації виставки були створені самими окупантами: так, за розпорядженням зондерфюрера команди пропаганди Бека, частина експонатів з виразно ідеологічним підтекстом була вилучена і схована у спеціальному приміщенні із суворою забороною брати будь-що з картин, плакатів або книг.

Після деяких зволікань з боку німців виставку було відкрито, відділ пропаганди «Харків», інформуючи про функціонування виставки «Україна в ярмі», зазначав факт її інтенсивного відвідування місцевими жителями. Як констатувалось у «Повідомленнях з окупованих східних областей», «основоположна тенденція виставки полягала в тому, щоб протиставити радянському виродженню, демонстративним успіхам та агітаційним засобам здорові стосунки, гідні того, щоб їх прагнути» [217, ВІ. 131].

Драматично склалася доля художніх музеїв міста. До війни в Харкові функціонувало два художні музеї – Державна картинна галерея та картинна галерея ім. Т. Шевченка. Незважаючи на проведені евакуаційні заходи значна частина експонатів залишилася в окупованому Харкові. В листопаді 1941 р., після аналізу стану установ, було прийнято рішення про об'єднання картинних галерей та створення на їх базі художнього музею. Очевидно, що чималою мірою ця ініціатива була зумовлена потребою в організації дозвілля для солдатів Вермахту, які найбільш жваво реагували на візуальні ефекти. Починаючи з листопада 1941 р. заклад постійно відвідували військовослужбовці Вермахту, в окремих випадках у складі екскурсій. З цього ж часу музейниками здійснювалася реекспозиція, підготовка музею до відкриття і для цивільного

населення. Цю роботу було завершено вже на початку червня 1942 р. Новостворена експозиція складалась із чотирьох основних відділів: українського мистецтва; західноєвропейського мистецтва; східного мистецтва; російського мистецтва. Крім того в музеї функціонував відділ графіки, в якому містилося велике зібрання гравюр різних мистецьких шкіл [62, арк.4]. Загалом у відділах музею налічувалося 2437 експонатів. Проте майже до кінця 1942 р. доступ до музею було відкрито лише для військових відвідувачів, кількість яких за 1942 р. склала понад 2600 осіб.

Розглядаючи музейні експонати суто з утилітарних позицій, як елемент оздоблення, інтер'єру, окупанти широко використовували їх для прикрашення генеральських та офіцерських квартир, казино і в більшості випадків назад до музеїв не повертали (станом на серпень 1942 р. з музею для потреб Вермахту було вилучено 103 художні твори [622, с. 57]). Такий підхід до музейних цінностей не був чимось винятковим і широко практикувався на всій окупованій території СРСР. Але незважаючи на значну кількість втрачених експонатів художній музей на час першого звільнення Харкова все ж таки зберігав своє значення як установа культури [53, арк. 35]. Загалом, за даними Харківської міської управи, протягом 1942 р., музейні установи, що функціонували в місті, відвідало 12323 особи [163, арк. 80]. Щоправда, чи відображала ця цифра всіх відвідувачів – і цивільних, і військових, чи окремі категорії – з'ясувати не вдалося.

Значної шкоди музейні установи міста зазнали взимку 1943 р., в ході тимчасового відступу німецьких військ із міста. Влітку 1943 р. з уцілілих археологічних та історичних матеріалів за завданням штабу Розенберга було організовано другу виставку, яка розмістилась у будівлі Картинної галереї на Басейній вулиці. Значну частину експонатів, серед них твори західноєвропейського, українського та російського живопису, ікони XV – XVIII століть було відібрано науковими працівниками Мюнхенської пінакотеки та Берлінського музею доктором Хальман та доктором Херцбергом та розміщено в окремому приміщенні. Напередодні визволення Харкова ці відібрані експонати

було вивезено співробітниками ОШР [53, арк. 2]. Ті матеріали з музейних фондів, які з тих чи інших причин не були вивезені відомством Розенберга, спіткала трагічна доля – значна частина з них згоріла у серпні 1943 р. під час відступу німців. Трагічну долю художніх цінностей в останні дні перебування окупантів охарактеризував уже після визволення міста від окупації харківський професор Симонов: «На початку серпня почався грабунок. Під час третього пограбування було вивезено майже всі картини українських художників, старих та радянських. Кількість їх доходила до 700... Всі великі холсти, близько ста, загинули під час пожежі. Загибло також близько 300 предметів старовинного фарфору... Близько 70 предметів бронзи загинуло, а також ткани, гаптування і костюми, близько ста назв. Думаю, що цю цифру применшено. Загинула вся скульптура, мрамур, гіпси... У вогні загинула мистецтвознавча бібліотека, близько 20 тис. назв. Дуже багатий був відділ графіки. Загинули дорогі меблі старовинні, з червоного дерева дворянського зібрання, прекрасними шовками обиті» [56, арк.66]. На жаль, подібні ситуації не були винятком.

Суттєві спроби зберегти та використати значно постраждалі від війни музейні фонди було здійснено в Чернігові – важливому музейному та історико-архітектурному центрі. Трагедія чернігівських музеїв почалася ще до приходу німців, коли внаслідок найжорстокішого бомбардування міста 24 серпня 1941 року поруч із житловими будинками було знищено пам'ятки історії та культури. Брак можливостей для евакуації всіх експонатів, ймовірно сподівання на те, що ворог не прийде, призвів до того, що у вогні загинули безповоротно тисячі експонатів з чернігівських музеїв. Трагізм ситуації посилювався ще й тією обставиною, що, як зазначає чернігівський історик С.А. Леп'явко, один із місцевих високопосадовців заборонив рятувати картини [734, с. 361]. Виходячи з ідентичного за характером опису цього епізоду в щоденнику відомого українського письменника та кінорежисера О. П. Довженка, швидше за все йшлося про одного з секретарів Чернігівського обкому партії [362, с. 204].

За ініціативою колишнього завідувача історичного відділу музею С. Г. Баран-Бутовича, а під час окупації – завідувача відділу освіти Чернігівської

міської управи – в 1942 р. було одержано дозвіл на відкриття в Чернігові музею. Згідно з чорновим варіантом положення про музей він мав за своє завдання «сприяння піднесенню сільського господарства, промисловості і культури Чернігівщини на вищий щабель через популяризацію серед населення всебічних знань про рідний край, про зв'язки його з іншими країнами, особливо з Німеччиною» [108, арк.3]. До структури музею мали входити наступні відділи: відділ природи; відділ сільського господарства та промисловості; відділ побуту й мистецтва (етнографічний); історичний відділ. Крім того, для проведення наукової та дослідницької роботи у вищезазначених галузях у структурі музею передбачалась і бібліотека.

Першочерговим завданням було проведення розкопок на руїнах будинку музею і пошук вцілілих після пожежі експонатів. Як зазначав С. Г. Баран-Бутович, хоча «найцінніші експонати більшовики вивезли», на місці залишилось «багато речей». Виходячи з цього відділ освіти та культури звернувся до місцевої комендатури з проханням дати дозвіл на проведення розкопок на пожарищі за адресою: вул. Д. Глібова, буд. № 3 під керівництвом самого С. Г. Баран-Бутовича, а також надати охоронну грамоту, «якою заборонявся б вхід до цього приміщення стороннім особам і розтягування ними решток музейних колекцій» [108, арк.6]. Розкопки проводилися восени 1942 і влітку 1943 рр. У них було задіяно 6 штатних працівників музею (включаючи вартових) та від 2 до 8 поденних. Під час розкопок, проведених у 1942 році, було знайдено 2650 речей, з них описано – 1030.

Роботи на руїнах музею проводилися за вкрай важких умов – це пояснювалося загрозою обвалу зруйнованої стіни та пічки, браком часу. Визнаючи те, що найцінніші експонати було вивезено з музею напередодні окупації, керівництво установи висловлювало сподівання на те, що «здобуті речі утворюють початок музейного фонду, який набагато збільшиться через розкопи у майбутньому році і датиме змогу відновити історичний музей, що конче потрібно в такому історичному місті як Чернігів» [113, арк. 6–7].

Для збереження здобутих експонатів з дозволу місцевої комендатури їх було перевезено до приміщення колишнього музею українських древностей ім. В. Тарновського. Штат так званого «Музейного фонду», створеного для збереження виявлених експонатів, складався із консерватора, на посаду якого було призначено колишнього співробітника Чернігівського історичного музею В. К. Андріївського, вартового та прибиральниці. Логічним наслідком роботи із знайденими під час розкопок речами стала їхня реставрація. Протягом весни 1943 р. ця робота здійснювалася із фарфоровими речами. З відібраних та підготовлених до реставрації 402 предметів означеної категорії було відреставровано 2/3 (вази, чашки, тарілки тощо) [117, арк. 30].

У звіті С. Г. Баран-Бутовича на ім'я голови Чернігівської міської управи П. П. Іванова, датованому кінцем 1942 р., висловлювалося сподівання на організацію у 1943 р. Історичного музею в Чернігові [113, арк. 7], проте перебіг подій перешкодив реалізації цих планів під час окупації. 15 жовтня 1943 р., вже після визволення Чернігова, музейний консерватор В. К. Андріївський передав знахідки тимчасово виконуючому обов'язки директора музею О. О. Попку. Перерахування речей здійснено не було, зі слів В. К. Андріївського було вказано їхню приблизну кількість – 1600, і зазначено поганий стан збереженості речей, що передавалися [809, с. 56].

Досить активно здійснював свою діяльність Маріупольський краєзнавчий музей, який до війни був однією з найбільших музейних установ на сході України. Стрімкість просування німецьких військ, раптовість захоплення Маріуполя зумовили ту обставину, що повною мірою комплекс евакуаційних заходів стосовно Маріупольського музею реалізовано не було. Музей фактично став єдиною великою установою регіону, якій вдалося, здійснивши реекспозицію, діяти протягом досить тривалого часу.

Повноцінна робота музею могла бути поновлена лише за умови створення нової експозиції, яка передбачала більш об'єктивне висвітлення минулого краю і, водночас, уникнення будь-яких позитивних оцінок у характеристиці радянського періоду.

Як можна встановити, роботу музею було поновлено вже невдовзі після окупації міста німецькими військами, 16 жовтня 1941 року. Саме цим числом датується наказ міського голови, який зобов'язував працівників музею стати до роботи. Проте відкриття його для відвідувачів затягнулося, що, очевидно, було зумовлено відсутністю експозиції, яка б відповідала вимогам моменту, браком досвідчених співробітників. Так, у липні 1942 р. на сторінках місцевої «Маріупільської газети» наголошувалося на тому, що зусиль одного директора Т. Хрестинського у справі відновлення діяльності установи замало [446]. Автор публікації висловлював сподівання на допомогу в поновленні роботи музею з боку міського відділу освіти, української інтелігенції міста. Втім, очевидною тенденцією було зростання кількості працівників: якщо на початку окупації штат становив лише 5 працівників, то в липні 1943 р, за 2 місяці від звільнення міста від окупації – вже 20 осіб [542].

Свою популяризаторську діяльність музей розпочав з виставкової роботи. 18 липня 1942 р. у приміщенні музею було відкрито виставку картин та малюнків, в якій взяло участь 20 місцевих художників. За 12 днів роботи виставки, з 18 до 30 липня, її відвідало понад 700 осіб, з яких 226 були солдатами та офіцерами Вермахту. Варто зазначити, що на відкритті художньої виставки був присутній навіть польовий комендант Гріммаєр [447].

На початку серпня 1942 р. в приміщенні музею було відкрито другу художньо-декоративну виставку, яка, за твердженнями преси, вигідно відрізнялася більшою кількістю оригінальних творів і меншою кількістю копійного матеріалу [450]. Свідченням прагнення окремих художників продемонструвати свою лояльність до нової влади стало експонування на виставці портретів Гітлера та командувача 1-ї танкової армії Вермахту фон Клейста, штаб якого певний час розміщувався в Маріуполі.

Основою для створення нової експозиції стали матеріали, які зберігались у музеї. На серпень 1942 року фонди Маріупольського краєзнавчого музею нараховували 14262 інвентарних номери (25000 речей) [451]. Свою роботу як культурно-освітня установа із постійно діючою експозицією музей розпочав 12

серпня 1942 р. Саме в цей день для відвідувачів було відкрито природничий та археологічний відділи, а також шкільну кімнату. У відділі було представлено численні взірці корисних копалин краю, залишки стародавніх рослин, знайдених у надрах землі, опудала з представників фауни Азовського моря, приморських заповідників. Кількість експонатів, презентованих у цих відділах, становила 3700 [452; 455]. Працював музей щоденно, крім понеділка, з 9 до 18 години. Вхідна плата для цивільних становила 1 крб., для військових та організованих екскурсій вхід був безкоштовний.

До річниці «визволення» Маріуполя німецькими військами 8 жовтня відкрився й історичний відділ музею, який розмістився в 3 залах. Як зазначав автор кореспонденції «Маріупільський краєзнавчий музей» Я.Барвінок (очевидно – псевдонім. – Д.Т.), при відкритті цього відділу була здійснена найбільша робота, оскільки «при Совітах експонатів, які б так чи інакше відображали життя українського народу і його історію, в музеї не було і про це не могло бути й мови» [456].

Експозицію відділу було побудовано за хронологічним принципом. Вона охоплювала період до кінця XVIII ст. Кількість експонатів, які були на той момент у розпорядженні історичного відділу, становила 10562, проте демонструвалося лише 3547, з них 406 ілюстрацій та фото і 30 великих картин. У першому залі було презентовано зображальні матеріали, що висвітлювали життя стародавнього населення України, зокрема картини з скіфського побуту. Але найбільшу увагу було приділено періоду Київської Русі. В експозиції розміщувалися кольчуга, шолом, озброєння XI–XII ст., посуд. Було продемонстровано й видання літературно-історичних пам'яток минулого, серед яких були «Руська правда», «Повість минулих літ», «Слово о полку Ігоревім», «Остромирово Євангеліє». Значна кількість матеріалу була присвячена боротьбі України-Русі з навалою кочовиків, битві на ріці Калка. Досить широко експозиція відбивала зв'язки Київської Русі з іншими державами.

Другий зал в основному було присвячено історії України козацького періоду. Чільне місце цього розділу експозиції займав ілюстративний матеріал,

зокрема текст відповіді запорізьких козаків султану Мохаммеду IV. Згідно з повідомленнями преси в залі було відображено й події Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Так, у ньому містилися картини, що присвячувалися бою М. Кривоноса з І. Вишневецьким, в'їзду Б. Хмельницького до Києва в 1649 році. З писемних пам'яток зберігався літопис Самійла Величка, текст Переяславської угоди, літопис Граб'янки та ін.

У цьому розділі експозиції було розміщено й пам'ятки церковної культури: мальовані та вишиті ікони, церковна атрибутика, посуд. Увагу було приділено й висвітленню історії Маріуполя: так, в експозиції було представлено вал козацького укріплення (ймовірно, діорама) – центру Кальміуської паланки – за станом на 1760 р. Як надзвичайно цінний документ зберігався тут оригінал маніфесту Катерини II про грецькі поселення [462].

Археологічні матеріали були представлені у третьому залі, проте докладної інформації про їх характер немає.

Музей проводив роботу зі створення експозиції, яка б відображала українську історію періоду XIX–XX ст. 1 травня 1943 року було відкрито зал історії України XIX ст. Певне місце там займали матеріали, що відбивали життя та побут німецьких колоністів на Маріупольщині. У цьому плані особливий інтерес викликали «Ревізькі казки 1795 року», що становили один з періодичних переписів місцевого населення. В залі демонструвалася також мапа «кріпацьких та козацьких» сіл Маріупольщини, де серед інших було зазначено села Покровське (Володарське), Стародубівка та Новоспасівка. Населення цих сіл складалося з нащадків запорожців, які у 1829 р. повернулися з Туреччини в Україну.

Речові експонати, зокрема ядра, якими у 1854 р. англо-французька ескадра обстрілювала Маріуполь, були присвячені подіям Кримської війни 1853–1856 рр. Увагу було приділено також і селянській реформі 1861 р., роботі земств у другій половині XIX ст. Серед іншого в експозиції було представлено й колекцію царських паперових грошей.

Цілий комплекс матеріалів відбивав промисловий розвиток Півдня України і, насамперед, вугледобувної галузі. У цьому зв'язку увазі відвідувачів було запропоновано макет шахти. В експозиції висвітлювалася й діяльність маріупольських заводів «Російський Провіданс» та «Нікополь». Певний інтерес для відвідувачів становили й вироби з кам'яної солі бахмутських шахт.

Рільничі та інші господарські знаряддя репрезентували розвиток сільського господарства у краї, життя селян. Цікаві експонати, серед яких одяг, посуд, художні вироби, навіть колиска 120 сантиметрів завдовжки, змальовували побут панівної, поміщицької верхівки села. Знайшлося в залі місце і для комплексу місцевих земських діячів М. О Корфа та Ф. А. Хартахая, які багато зробили для розвитку освіти і культури краю [466].

Про наявність значної кількості цінних експонатів у фондах ішлося у звітах представників штабу Розенберга, зокрема доктора Гімпеля. У своїх звітах Гімпель зазначав наявність трьох масштабних панорам, що надавали уявлення про три заповідники, які знаходилися за межами міста. До числа експонатів, що мали, за оцінкою експерта, найбільше значення, потрапили матеріали двох могильників, скіфські прикраси та зброя, грамота Катерини до греків-переселенців, рештки митрополита Ігнатія, одяг та предмети побуту народів Приазов'я [604, с. 207]

Очевидно, Маріупольський музей здійснював спроби проводити й науково-дослідних робіт, про що свідчить клопотання музею до Біржі праці про направлення на роботу 2-х осіб як матросів для забезпечення проведення на судні музею дослідницької роботи [768, с. 167].

Музей мав досить значну бібліотеку, яка в серпні 1942 року налічувала 17360 томів. Переважна більшість видань була російськомовною. Для покращення ситуації у справі забезпечення україномовною літературою установа здійснювала (швидше за все, систематично) закупівлю буквіністичної літератури. Лише протягом одного місяця влітку 1942 р. музей придбав 172 екземпляри україномовної літератури [451]. Окрім бібліотеки при музеї діяла й

читальня. До неї через команду пропаганди, дислоковану в Маріуполі, надходили газети та журнали, що видавались як у Німеччині, так і на окупованій території.

Зважаючи на те, що музей за намірами окупаційної влади мав відігравати певну роль у проведенні антирадянської пропаганди, певну допомогу йому надавала й німецька військова адміністрація. Так, у лютому 1943 р. з'явилась інформація про виділення музею (щоправда, невідомо, коли саме і на який період) військовим командуванням 30 тис. крб. для його подальшого обладнання, закупівлі картин для експозиції [431]. Проте частину експонатів з фондів Маріупольського музею було вилучено для «госпіталю» й обладнання квартир керівних працівників пропагандистського апарату в Маріуполі Гарде і Краузе [758, с. 94].

Маріупольському музею судилося стати певним фактором громадського, і, навіть, політичного життя в місті. Його співробітники співпрацювали з місцевою «Просвітою», а також із періодичним виданням «Маріупільська газета».

Доволі активна діяльність музею, його співробітників з популяризації української культури зумовлювалася певним впливом на роботу установи членів ОУН, які використовували приміщення музею як явочну квартиру. Музей, так само як і місцеві «Просвіта», газета, театр тощо розглядався націоналістами як легальний засіб українізації духовного життя регіону. Одним із найяскравіших представників місцевої інтелігенції, що працювала в музеї, був Микола Васильович Фененко, який завідував історико-археологічним відділом музею протягом липня 1942 – червня 1943 рр. [292, арк.6]. Виходець з дворянської родини він у 1928 р., будучи студентом 2-го курсу Глухівського педагогічного інституту, був уперше заарештований органами ДПУ і засуджений до 5 років позбавлення волі за статтею 54-10 ч.1. Ставши інвалідом у таборах ГУЛАГу він після звільнення вчителював до війни у Маріуполі та на території Ворошиловградської області [668, с. 109]. Війна змусила його переїхати до Маріуполя. Після багатьох років переслідувань він, очевидно, зрадив новому режиму, але, як зазначав один з біографів М.В. Фененка маріупольський краєзнавець Л.Д. Яруцький, невдовзі зрозумів, що німців цікавить лише дешева

робоча сила та «життєвий простір» [871, с. 162]. В окупованому місті він зустрів М. М. Стасюка, одного з лідерів проукраїнські налаштованої громадськості міста, тогочасного редактора «Маріюпольської газети». За пропозицією останнього Фененко погодився підготувати серію публікацій з історії України, які було надруковано в «Маріюпільській газеті». Так, зокрема, перу Фененка під псевдонімом М. Хорунжий належали публікації, які стосувались історичного минулого України. Серед них були такі, як «Кошовий Іван Сірко – герой Запоріжжя» [458], «Батько української історії академік М. С. Грушевський» [459], «Архимандрит – німець Інокентій Гізель» [460], «Українці і большевізм» [465]. Згодом Фененко увійшов до складу підпільної оунівської групи в місті. Маріупольський краєзнавчий музей став однією з явочних квартир для підпільників, базою для зберігання нелегальної літератури та пропагандистських матеріалів [541].

З кінця 1942 р. оунівське підпілля в Маріуполі стало об'єктом нацистських репресій. У грудні 1942 р. заарештували М. Стасюка, були затримані й інші члени групи: А. Ірій, Я. Жежура, Ф. Ляшинський. Працівники музею також були під підозрою. Влітку 1943 р. заарештували й М. Фененка [740, с. 42–43], але невдовзі через брак доказів у гестапо його було відпущено. У 1945 році Фененка заарештували вже радянські спецслужби. Співробітництво в окупаційній пресі стало підставою для його засудження до 20 років позбавлення волі. М.В. Фененка було реабілітовано лише у 1994 році.

Що стосується стану музейної справи в найбільшому місті Донбасу – Юзівці, то матеріали про це майже відсутні. Незважаючи на те, що з самого початку окупації Юзівська міська управа порушила питання про відновлення місцевої картинної галереї, реалізувати ці наміри не вдалося [424]. Щодо краєзнавчого музею, який діяв до війни в місті, то його приміщення інколи використовувалося для проведення виставок. Вони організовувалися німецькими пропагандистськими установами для місцевого населення з метою залучення його на роботу до Німеччини.

Під час окупації було здійснено спробу поновити діяльність міського краєзнавчого музею і у Ворошиловграді, ініціатором чого була місцева міська управа і, зокрема, начальник відділу культури і просвіти В.Ковальов. Для цього 13 ящиків з експонатами Ворошиловградського краєзнавчого музею, які зберігалися в одному із сараїв уПушкінському провулку (їх не евакуювали під час відступу радянських військ через брак транспорту) наприкінці серпня 1942 р. вилучили із цього сховища і передали в розпорядження відділу культури і просвіти міської управи [300, арк. 4–5]. Частину експонатів, зокрема порцеляну, скульптури, меблі було використано для обладнання офіцерських квартир [45, арк. 97–98]. Приблизно з 29 серпня на посаду уповноваженого у справах музею був призначений С.А. Локтюшев, який напередодні окупації працював заступником директора краєзнавчого музею і відповідав за евакуацію музейних експонатів.

На організацію та відкриття експозиції Ворошиловградською управою передбачалося виділення коштів у розмірі 5–6 тис. крб. [526]. Увагу було зосереджено на новій ідейній спрямованості експозиції майбутнього музею. Так, у кореспонденції «Вивчаймо минуле нашого краю» [529] за підписом О. Полтавця (під цим псевдонімом фігурував журналіст ворошиловградської газети «Нове життя», член місцевого осередку ОУН О. Василенко [301, арк. 107; 304, арк. 21, 52]) громадськість міста активно закликала до активної участі в зборі матеріалу для музею. Майбутнє його відкриття розглядалось як одна з найзначніших подій у житті міста і загалом Ворошиловградської області. Це твердження ґрунтувалося на тезі про те, що «історично правдиве висвітлення минулого стає можливе тільки тепер, після вигнання більшовиків. Тільки тепер ми можемо утворити музеї, що у своїх експонатах відіб'ють минуле таким, як воно було, і зібрати стародавні перекази такими, якими вони дійшли до нашого часу» [529].

Оскільки будинок музею загинув під час пожежі 20 липня 1942 р., міська управа планувала розмістити експонати в приміщенні колишнього музею установи Санпросвіт [295, арк. 9]. Після ремонту приміщення майбутнього

музею всі музейні речі було перевезено туди. За свідченнями С.А. Локтюшева, музейні експонати склалися приблизно з 40 картин, порцеляни, двох ящиків археологічних, палеонтологічних, нумізматичних колекцій, фотографій міста в різні історичні періоди. Але відкрити експозицію так і не вдалося. Напередодні звільнення Ворошиловграда в лютому 1943 р. частину експонатів було пограбовано окупантами, розтягнуто місцевим населенням або просто знищено [300, арк. 6–8]. Лише незначна частина речей була заздалегідь перенесена С.А. Локтюшевим додому, що дозволило їх врятувати і пізніше, після звільнення, використати при відбудові музею.

У важких умовах окупації, близькості зони бойових дій, постійного руху військ працівникам музеїв, особливо на периферії, доводилося докладати титанічних зусиль насамперед для збереження того, без чого було неможливим існування музейних установ – експонатів. Однією з практик стало переховування частини найбільш цінних експонатів у приватних оселях працівників музеїв або у схованках. Важко переоцінити зусилля директора Прилуцького історичного музею С.В. Кучука [693], директора Сосницького краєзнавчого музею Ю.С. Виноградського [721, с. 91], працівників Новгород-Сіверського краєзнавчого музею [824, с. 97], співробітників інших музейних установ регіону, яким вдалося, незважаючи на небезпеку, врятувати значну частину музейних експонатів. Звісно, це не могло повністю гарантувати збереженість експонатів від експропріації німцями або місцевими поліцаями, але все ж таки зусилля відданих своїй справі музейників могли дати музейним речам дещо більші шанси на виживання. Показовим у цьому плані є фрагмент з мемуарів відомого керівника партизанського руху на території України С.А. Ковпака, в якому зображено його враження від відвідання у травні 1942 р. музею в тимчасово звільненому від німців Путивлі: «Зайшов дорогою до Музею. Виявилось, що музей і при німцях відкритий, але в залах його залишилися лише опудала птахів, скелети різні та шматки мінералів. Найбільш цінні історичні експонати, всі експонати, що відносилися до радянського періоду історії, все найдорожче, пов'язане із нашим життям, з нашою роботою в місті, зберігачеві

музею вдалося приховати від німців, сховати в підвалі, на горищі, в церкві за іконостасом» [364, с.81].

Далеко не завжди музейникам вдавалося приховати найбільш цінні експонати. Значною мірою це зумовлювалося суто технічними причинами – складнощами з демонтажем розміщених експонатів, проблемами з переховуванням доволі часто громіздких музейних предметів у надійному місці, браком транспортних засобів для вивезення музейних фондів. Свою роль, очевидно, відігравав і страх, що, переховуючи експонати, не вдасться зберегти конспірацію, а, отже, доведеться ризикувати життям. Про реальність небезпеки, на яку могли наразитися музейники, свідчить наступний факт: на початку 1942 р. в Маріуполі нібито за підозрою у спробі сховати деякі цінні музейні експонати було заарештовано завідувача відділу природи Маріупольського краєзнавчого музею Л.Ю. Жилієва, якого згодом було розстріляно [440].

Але загалом музейники, прагнучи зберегти музеї як повноцінні культурно-просвітницькі установи, не могли навіть передбачити того, що музейні фонди зможуть стати об'єктом пограбувань з боку окупантів. Органи військової адміністрації у своїй звітній документації, доповідаючи про роботу музеїв на окупованій території констатували наявність цінних експонатів у музейних установах Харкова, Лебедина, Сум тощо [753, с. 69–70]. Є уривчасті дані про функціонування музеїв в Конотопі [400] та Охтирці [403].

В умовах, що склалися, для музейних працівників була надзвичайно важливою легітимація з боку влади. Досить яскраво свої сподівання на неї та особливості її здобуття показав у своєму щоденнику завідувач Лебединським музеєм Б. К. Руднев: «В музей з чорного ходу зайшли три німці... Музей німцям дуже сподобався, і вони охоче записали про нього свої враження. Це дуже важливо для збереження музею. Якщо німці будуть записувати гарні відзиви, то це гарантія його збереження» [384, с. 12]. Схожим чином діяв Руднев і надалі, усіяко намагаючись довести окупаційній владі цінність матеріалів, що зберігались у музеї.

Довести необхідність свого існування музеї, як центральні, так і на периферії, могли, здійснюючи фондову та науково-популяризаторську роботу, що відповідала б і цілям нацистської пропаганди. Це передусім стосувалося відображення в музейних експозиціях подій 20-х–30-х років. Як уже зазначалося вище, плани такої роботи виношувались і частково реалізовувались у Харкові, Маріуполі, Ворошиловграді. Умови підокупаційної дійсності зумовлювали необхідність ідеологічно бездоганної з перспективи «нової влади» артикуляції планів роботи решти музеїв у цьому напрямку. Так, у публікації «Охтирський краєзнавчий музей», надрукованій у місцевій газеті, автор наголошував на особливій актуальності відображення в музейній експозиції історії краю за останні 25 років: «Хазяйнування советів, відмирання наслідком їх політики бджільництва, садівництва, скотарства, ткацтва й т.ін.; зубожіння населення, страшні картини голодної смерті дітей і дорослих, звіряче нищення добробуту добрих господарів; мартиролог непокірних, хто мав сміливість протестувати проти зухвалого хазяйнування большевиків; нарешті – руйнація виробень перед звільненням Охтирщини й трудний шлях відбудови всього господарства за допомогою німецького народу» [403].

Працівники музеїв, виходячи з тих більш ніж скромних можливостей, що були в їхньому розпорядженні, намагалися поповнювати фонди, збираючи або скуповуючи в приватних осіб речі, що мали художню або історико-культурну цінність. Так, є відомості, що таку роботу проводили в Харкові та Маріуполі. Усвідомлюючи необхідність постійного поповнення колекцій та музейних фондів, створення нової експозиції, колектив музею в Маріуполі, зокрема, продовжував збиральницьку роботу. Так, установа планувала придбати для відділу української культури старовинні побутові речі домашнього та господарчого вжитку, зокрема меблі, скрині, посуд, тканини, одяг, вишиванки, українські килими, плахти, пояси, запаски, глиняний розмальований посуд, скульптури та різні дерев'яні речі, карти, репродукції та листівки українських художників, інші українознавчі матеріали. Незважаючи на те, що при комплектуванні фондів перевага надавалася речам, пов'язаним із матеріальною

та духовною культурою українського народу, передбачалася також і можливість купівлі «стародавніх художніх речей інших народів» [560]. Це, враховуючи багатонаціональний склад населення регіону, є зрозумілим.

Слід зазначити, що діяльність із поповнення фондів здійснювалася з урахуванням принципу політичної лояльності, додержання якого стояло на перешкоді надходженню до музеїв експонатів, які з політичних чи ідеологічних причин могли інтерпретуватись як шкідлива ворожа пропаганда. Цікавий прецедент мав місце в Лебедині, коли під час короткого періоду тимчасового звільнення міста від окупації Червоною Армією в лютому 1943 р., керівник музею висловив бажання зберегти в музеї «для історії» портрет Гітлера, водночас висловлюючи побоювання, що його можуть не так зрозуміти [384, с. 49]. І хоча цей випадок характеризує стурбованість можливою негативною оцінкою своїх дій радянською владою, логічно припустити, що такі рефлексії мали місце й у випадках, пов'язаних з прагненням зберегти речі радянського походження за умов нацистського режиму.

Період окупації став часом, коли внаслідок воєнних дій, стихійного або організованого грабунку окупантами було безповоротно втрачено значну частину експонатів з музеїв, що знаходилися на окупованій території. У ряді випадків окремі експонати, зокрема твори мистецтва, використовувалися для облаштування приміщень комендатур або осель, де квартирували німецькі військовослужбовці або співробітники тилових установ. Будучи поставлені в скрутні умови, окремі власники цінних речей, що мали історико-культурне, естетичне значення, продавали їх в комісійних крамницях або на ринку, при цьому еквівалентом вартості найчастіше були продукти. Порівняно з іншими містами досить великого розмаху, з огляду на катастрофічну ситуацію з харчуванням, набули такі випадки в Харкові [272, ВІ. 194]. очевидці подій періоду окупації згадували ситуації, коли німці, з якими вони контактували, висловлювали бажання оглянути або придбати речі, пов'язані з історико-культурними традиціями, етнографічними особливостями місцевого населення [384, с. 40, 47]. Такими речами, зокрема, були ікони або українські вишивки.

Навіть якщо допустити, що для більшості з окупантів ці речі відігравали певну комеморативну роль щодо «походу на Схід», а не були об'єктом сталого інтересу колекціонера, все ж таки логічно припустити певну роль цих речей у плані розширення уявлення про культурний рівень «неповноцінних» слов'ян та позбавлення найбільш одіозних стереотипних уявлень.

З позицій сьогодення досить важко збагнути в повному обсязі мотиви дій тих небагатьох музейників, що працювали на окупованій території. Очевидно, для частини з них робота в цих інституціях гарантувала хоча б якийсь прожитковий мінімум та була захистом від можливої депортації до Німеччини. Ймовірно, хтось з них вважав, що за нової влади за допомогою «культурної німецької нації» відкриються можливості для об'єктивного висвітлення музейними засобами історії України та рідного краю, позбавлених фальсифікацій та інтерпретацій у дусі сталінського «Короткого курсу історії ВКП (б)». Відверто споживацьке, колонізаторське, культуртрегерське ставлення до історико-культурних цінностей українського народу, очевидно, незабаром мало їх переконати в хибності своїх сподівань. Для частини працюючих у музеях першочерговим завданням стало збереження історико-культурної спадщини для майбутнього, мирного часу. Логіку останньої категорії працівників досить яскраво зобразив у своєму щоденнику директор Лебединського музею Б. К. Руднєв: «Чи вдасться мені знов зберегти доручене мені цінне художнє майно? А що якщо буде загальна евакуація?! Я палко бажаю, щоб воно залишилося на місці, хто б не був у Лебедині. Якщо буде існувати місто, воно йому потрібно. Дуже шкода, що я страшенно заслаб фізично – чи зможу я почати гру в схованки. Шкода, що зараз не можна нічого закопати» [384, с. 26].

Останні дні окупації стали часом, коли музейні установи, вже не розглядаючись як свідчення толерантності військових властей до культури, під вивіскою евакуації були піддані розграбуванню. При цьому поруч з експонатами вивозили й науково-допоміжні матеріали, які включали інвентарні картки, акти

надходжень, щоденники, інвентарні книги. Все це надзвичайно ускладнює об'єктивну оцінку стану музейництва за доби окупації.

Оцінюючи роботу музеїв у зоні військового управління під час окупації варто враховувати, що їхня діяльність зумовлювалася декількома чинниками. Спроби поновити роботу цих закладів були значною мірою результатом активності місцевої інтелігенції, яка навіть за умов нацистського «нового порядку» намагалася здійснити заходи, спрямовані хоча б на мінімальне задоволення духовних потреб місцевого населення. Вагому роль в ініціюванні роботи музеїв відігравали члени осередків ОУН, що діяли на території регіону. Музейні установи мали стати одним із легальних засобів українізації громадського, духовного життя регіону. Проте, враховуючи ідеологічні засади політики окупантів по відношенню до української культури, діяльність музеїв навряд чи можна пояснювати дією лише цих факторів. Вона, безперечно, зумовлювалася і намаганням окупаційної влади через проведення реекспозиції перетворити їх на засіб антирадянської пропаганди. Але в стратегічному плані музеї як установи на окупованій території не становили особливої цінності для окупантів. Знищення, пограбування музейних установ на території східних областей України протягом 1941–1943 рр. служить яскравим тому підтвердженням.

4.4«Просвіта»

Період окупації позначився певними спробами організації духовного простору місцевого населення як владою, так і певними громадськими колами. При цьому робота деяких культурницьких інституцій, ініційованих місцевою громадськістю, засвідчила прагнення використати в своїх інтересах і національно ідентифікуючі можливості культури. Особливий інтерес у цьому плані становить діяльність осередків «Просвіти», забороненої в радянській Україні ще в 1923 році й відновленої лише за умов нацистської окупації. Культурницька діяльність «Просвіти» на окупованій території України вже була предметом окремих спеціальних розвідок [711; 812; 828], проте на більшу увагу

заслуговують особливості роботи осередків «Просвіти» на території зони військової адміністрації, їх стосунки з окупаційною владою, роль цих організацій як фактору не лише культурного, але й громадсько-політичного життя.

Виникнення «Просвіт» стало значною мірою наслідком активної громадянської позиції представників старої української інтелігенції, досить часто репресованих за радянської влади, які, пам'ятаючи досвід діяльності організації у дореволюційні роки та період революції, вважали за можливе використати його для організації духовного життя населення на окупованій території. Надзвичайно важливу роль в організації роботи «Просвіт» відіграла діяльність членів ОУН, які, потрапляючи на територію східної України у складі «похідних груп», намагалися використати будь-які легальні можливості для поширення націоналістичної агітації, в тому числі й за допомогою просвітянських організацій.

Діяльність «Просвіт» було організовано в багатьох містах і навіть селах, при цьому іноді паралельно із назвою «Просвіта» для організацій з аналогічним змістом діяльності вживалися назва «українське культурно-освітнє товариство», що зумовлювалося або конспірологічними міркуваннями фундаторів, або цензурними заходами окупаційних властей.

Позиція окупаційної адміністрації щодо організації навряд чи може бути пояснена за допомогою таких дихотомічних категорій як «позитивне» – «негативне» ставлення, що, очевидно, не в останню чергу зумовлювалося необізнаністю військових властей на місцях щодо того, чи є дозволеною діяльність «Просвіт» [192, ВІ. 156]. Необхідно враховувати й еволюцію цієї організації впродовж всього періоду окупації. Як можна судити з виявлених німецьких документів, діяльність «Просвіт» у тиловому районі групи армій «Південь» була дозволена «за умови певних застережних заходів» з боку німецького командування» [235, Betr.: Kulturelle Betätigung der Ukrainer]. Цей крок загалом відповідав концепції райхсміністра окупованих східних областей Розенберга про ставлення до місцевого населення, яка передбачала, зокрема,

наступне: «Мета нашої політики, яка полягає в залученні українського населення до добровільного співробітництва, передбачає терпиме ставлення до його власного культурного життя». При цьому культурні інституції органи військової адміністрації розглядали як засіб «пробудження життєрадісності, підвищення бажання до праці так само як і запобігання небажаній політичній діяльності» [197, ВІ. 125]. Більш ліберальна в ряді випадків позиція військової адміністрації порівняно з органами цивільного управління в Райхскомісаріаті «Україна» щодо реалізації культурних запитів місцевого населення пояснювалася бажанням забезпечити спокій у тилу Вермахту, більш прагматичним підходом військових властей до насаджуваних ідеологем про неповноцінність слов'ян та їхньої культурної спадщини. Доволі толерантне ставлення військової адміністрації до діяльності націоналістів у перші місяці окупації певною мірою може бути також пояснене прагненням використати їх у процесі розбудови органів місцевого самоврядування [818, с. 148], а, можливо, недостатньою обізнаністю щодо їх стратегічних цілей.

Окупаційна влада, як зазначає Л. Шанковський – один з керівників оунівських «похідних груп», заохочуючи діяльність «Просвіт», намагалася в такий спосіб «виявити місцевий свідомий і активний елемент» [860, с. 44]. З огляду на це цікавою виглядає теза про стримане ставлення, як це впливає із ряду підпільних оунівських звітів, до створення «Просвіт» і про завдання підпілля «протидіяти спробам деяких людей, які відчувають смак в культурницькій діяльності, до основивання «Просвіт» [860, с. 43]. Не відкидаючи певної слушності такого підходу слід все ж таки враховувати контекст діяльності просвітянських осередків на сході України, які ледь не єдині мали можливість, використовуючи легальні можливості, стати чинником українізаційного впливу регіоні і, таким чином, створити певне підґрунтя для поширення оунівських ідей. До того ж просвітянські осередки, враховуючи широке коло напрямків своєї діяльності, тісні зв'язки з органами місцевого самоврядування, могли суттєво вплинути на форми і зміст організації дозвілля

підкупаційного населення (як це було, приміром, у Харкові, Маріуполі, Краматорську).

Створення просвітянських осередків на території східних областей України слід датувати кінцем 1941–початком 1942 років – часом прибуття сюди оунівських емісарів, встановлення контактів із представниками місцевої, проукраїнськи налаштованої громадськості. Статути «Просвіт» попередньо розглядали у місцевих комендатурах та пропагандистських структурах Вермахту, які вносили до цих статутів необхідні зміни та корективи. Це могло зайняти досить тривалий час: так, за одними даними, офіційний дозвіл на заснування «Просвіти» в Маріуполі дали лише у червні 1942 р., хоча складений ініціативною групою статут було подано для розгляду до місцевої комендатури двома місяцями раніше, у квітні 1942 р. [290, арк. 64] (Додаток Т). Очевидно втручанням німецької адміністрації пояснюється особливий акцент на неможливості прийняття до «Просвіт» «євреїв та осіб єврейського походження» [254, ВІ. 39], хоча не можна заперечувати наявність значних антисемітських настроїв і серед членів ОУН, які стояли біля витоків просвітянських осередків.

Поточна робота «Просвіт», організовані ними заходи, як правило, знаходилися під контролем німецьких адміністративних і пропагандистських структур. Пильний нагляд за діяльністю «Просвіт» здійснювали й німецькі спецслужби [215, ВІ. 180].

Ключовою метою товариств, як свідчать статути, мав стати «розвиток і поширення в масах української національної культури» [950, р. 323], «збереження української культурної спадщини» [254, ВІ. 39] (Додаток Т). Досягти цього просвітянські осередки збиралися шляхом проведення лекцій, доповідей на історичну тематику, влаштування концертів, свят, театральних вечорів, художніх виставок, проведення реєкспозиції в діючих музеях. Одним із важливих напрямків роботи просвітянських осередків було створення бібліотек [73, арк. 7]. Безумовно, реалізація цих завдань значно полегшувалась, якщо просвітяни могли розраховувати на підтримку з боку місцевих цивільних властей.

Торкаючись організаційної структури просвітянських осередків необхідно зауважити, що вона різнилася залежно від тих цілей, які були поставлені перед організаціями її ініціаторами, кола залучених до її діяльності людей. У місцевих «Просвітах» передбачалася робота літературних, історичних, театральних, молодіжних, сільськогосподарських, економічних та інших секцій. Найбільш розгалуженою була структура харківської та маріупольської «Просвіти», які склалися з декількох секцій. Як правило, свою діяльність «Просвіти» здійснювали в межах загальноміського осередку. Лише у Харкові згідно із статутом міської організації було передбачено створення районних «Просвіт». Загалом районні просвітянські структури організовувалися дуже повільно та зі значними труднощами. Останні були зумовлені передусім скептичним ставленням керівництва районів до самої концепції створення українського культурного товариства, яке вербалізувалось у наступних твердженнях: «У районі не знайдеться жодного українця-інтелігента, що пішов би працювати в «Просвіту», «в районі одні руські живуть, а українців майже немає» [65, арк. 1]. Свою роль відіграло й нерозуміння ролі «Просвіти» в контексті організації дозвіллевої діяльності суспільства.

Попри те, що ініціатива творення просвітянських осередків ішла знизу, останнє слово у вирішенні питання з призначення керівництва організацій належала все ж таки окупаційній адміністрації. Так, у Маріуполі ідея створення осередку «Просвіти» виношувалася серед української громадськості міста вже з кінця 1941 р. Чільну роль у цьому відігравав М.М. Стасюк, відомий громадсько-політичний діяч доби української національної революції 1917–1920 рр. Під час революційних подій 1917 р. він обіймав посаду голови ЦК Селянської спілки, від якої був делегований до Центральної Ради і Малої Ради. Тут він перебував на посаді голови агітаційної та члена організаційної комісії, члена комісії для розробки проекту статуту автономії України. Вершиною політичної кар'єри М.Стасюка стала посада генерального секретаря харчових справ в уряді Вінниченка, яку він обіймав з 15.06. до 1.08 1917 р. За часів Директорії УНР Стасюк був начальником постачання армії. Деякий час після поразки Директорії

М. Стасюк перебував в еміграції, проте у 20-х роках він повернувся в Радянську Україну. Тут він працював науковим співробітником у ВУАН, Всеукраїнській спілці сільськогосподарської кооперації («Сільський господар»), де мав тісні контакти з відомим радянським державним і партійним діячем П.П. Любченком, який пізніше очолив Раднарком УСРР. Проте у 1930 р. М. Стасюка заарештували за звинуваченням у контрреволюційній діяльності [344, с. 404]. Відбувши строк ув'язнення, він перед самою війною оселився в Маріуполі, де влаштувався працювати сторожем у міському саду. З приходом окупантів М. Стасюк налагоджує тісні контакти з оунівцями, що прибули разом з німецькими частинами, очолює друкований орган міської управи – «Маріупольську газету».

У «Просвіті» Стасюк, так само як і його однодумці Жежура, Степаненко, Донець, Ірій бачили засіб більш широкого легального охоплення населення націоналістичною агітацією. Проте його кандидатура на посаду голови була відхилена німецькими властями. Лише друга кандидатура – Андрія Ірія – влаштувала комендатуру. Очевидно, не останню роль, окрім фаху претендента (А. Ірій був актором), відіграло й минуле цієї особи, яку тричі – в 1923, 1928 і 1932 роках – заарештовували радянські органи держбезпеки [670, с. 160] і яка, отже, не викликала сумнівів у своїй політичній лояльності.

Так само, очевидно, відповідав критеріям політичної лояльності й один із ініціаторів створення «Просвіти» у Харкові В.В. Дубровський. Уродженець Чернігова, професійний історик він чимало зробив для розбудови в 20-х роках архівної справи на Чернігівщині. З 1925 р. В.В. Дубровський був переведений на роботу до Головнауки у Харкові. Цього ж року під керівництвом академіка Д.Д. Багалія при Харківській науково-дослідній кафедрі історії української культури ним було захищено дисертацію «Селянські рухи на Україні після 1861 р.» Пізніше В.В. Дубровський працював як науковий співробітник кафедри історії української культури, у Всеукраїнській науковій асоціації сходознавства, інспектором охорони пам'яток культури в Управлінні наукових установ [674, с. 47–48], був завідувачем музейного відділу Наркомпросу України. В 1933 р. за

звинуваченням у націоналістичній пропаганді професора Дубровського заарештовують, декілька років він провів на засланні [176, арк. 2]. Після звільнення Дубровський намагався поновити свою наукову діяльність, але для людини з «табірним» минулим це було неможливо. З початком окупації Дубровський з'являється у Харкові, де і виступає одним з ініціаторів об'єднання української громадськості міста. Ключову роль в організації просвітянських осередків місцева інтелігенція відігравала і в інших випадках.

Навіть дозволивши діяльність «Просвіт», місцеві комендатури, а також спецслужби здійснювали постійний нагляд за їх роботою і в тих випадках, коли вважали за необхідне, втручалися в неї. Так, давши на початку 1942 р. згоду харківській «Просвіті» на організацію тематичної виставки «Україна під більшовицьким ярмом», місцева влада заборонила цю виставку. Дозвіл на неї було дано майже через півроку, після додаткового перегляду експонатів під назвою «Геть большевізм». Вирішальну роль в цьому відіграв керівник місцевої «Просвіти» В. Дубровський [601, с. 93], який залучив для підготовки виставки, поповнення її експонатами органи місцевого самоврядування [66, арк.1,3].

Враховуючи вимоги часу, обставини свого заснування місцеві «Просвіти» мусили декларувати свою лояльність щодо нового режиму і, зрозуміло, неприйняття радянської влади. Яскравим свідченням цього може слугувати витяг зі статуту маріупольської «Просвіти», в якому, зокрема, зазначалося, що «член «Просвіти» – активний помічник німецького командування як у відбудові та налагодженні народного господарства, так і в перемозі над лютим ворогом – жидо-більшовизмом» [447]. У той же час є свідчення, що в роботі просвітянських гуртків на окупованій території брали участь навіть члени ВКП (б) [3, арк. 15; 808, с. 121]. Це можна пояснити як проявом звичайного конформізму, так і аполітичним прагненням використати можливості для організації і оформлення легального духовного простору для населення та відмовою з боку керівництва просвітянських організацій на місцях прискіпливо ставитися до формальних вимог щодо участі в роботі «Просвіти». Демонстрацією лояльності щодо нової влади ставало прикрашення

просвітянських приміщень портретами Гітлера, зафіксована в статутах умова, що членом товариства може бути особа, в якій «не вбачається будь-яких антинімецьких чи антиукраїнських тенденцій» [950, р. 324]. Водночас у деяких випадках просвітяни дозволяли втягувати себе в акції сумнівного та компрометуючого їх в очах місцевої громадськості характеру. Такими були, зокрема, вручення групі німецьких генералів вітальних адресів з нагоди вдало проведеної операції з оточення радянських військ у районі Харкова у травні 1942 р. [711, с. 40] та привітання «в день річниці боротьби з більшовизмом», за яке особисто комендант окупованого Харкова генерал фон Шміт-Логан від імені командувача групи армій «Центр» фон Бока висловив вдячність керівництву міської управи й усім тим, хто підписав адрес, у тому числі активістам «Просвіти» [162, арк.72; 66, арк. 2]. Влітку 1942 р. в Харкові було проведено нараду письменників Харкова, організовану радою «Просвіти» та командою пропаганди «Харків». На нараді йшлося про необхідність посилення антирадянської пропаганди та агітації, поглиблення германофільської спрямованості творчості літераторів Харкова [813, с. 196].

Суттєвою перешкодою, яка стояла на заваді поширенню впливу просвітянських організацій, було врахування ними як визначального критерію етнічного фактору. Це за умов строкатого поліетнічного складу населення на території Східної України, особливо в містах, звужувало потенційну базу їх членів. Саме така обмеженість, як дозволяють судити статути, що збереглися, була притаманна «Просвітам» у Маріуполі, Ворошиловграді, Харкові до яких приймали лише українців за національністю. Рекомендації на вступ до «Просвіти» при цьому мали надаватися 2 дійсними членами «Просвіти». Очевидно, додатковою обставиною на користь претендента на вступ до організації був і факт переслідування з боку радянської влади [162, арк. 81]. З відстані часу, за умов політичної та ідеологічної заангажованості джерел (при цьому останнє було характерним як для оунівських документів, так і для радянських та німецьких матеріалів) не завжди легко збагнути, на яких ідейних засадах здійснювалася діяльність «Просвіт» в поліетнічному середовищі.

Очевидно, далеко не завжди «Просвіта» додержувалася балансу інтересів, дозволяючи, зокрема в Харкові, під час своєї діяльності гасла та заклики, що розцінювалися очевидцями як ксенофобські та такі, що були спрямовані на розпалювання національної ворожнечі [186, л. 50].

Справедливості заради слід зазначити, що ряд діячів національного відродження, перебуваючи в полоні ілюзій про майбутнє України, не до кінця розібравшись у тому, що нацизм є ворогом не лише «жидо-більшовизму», відверто загравав з окупантами. Доволі показовим у цьому плані є фрагмент зі спогадів О. Соловей, яка в роки окупації брала активну участь в українському громадському житті в Харкові: «Пізня осінь 1941-го. Фронт невпинно рухається на схід. У Просвіті обід. З якоїсь особливої нагоди, бо людей зібралось дуже багато, серед них кілька військових. Місця за столами забракло, стоїмо гуртом під стіною – неподалік мене Марія Матвіївна Недужа, – чекаємо другої черги і слухаємо промови. Хтось на закінчення вигукнув «Heil Hitler!», і Марія Матвіївна з запалом викинула руку вперед. Не тільки вона, таких у ті перші дні було більше...» [386, с. 37].

Але попри неодноразові факти солідаризації «Просвіт» та просвітян з окупаційною владою, реальне або уявне демонстрування щодо неї лояльності, вони все ж таки залишалися структурами, що мали свої власні політичні цілі, які в стратегічній перспективі не лише не збігалися, але й суперечили планам окупантів. Особливо значущою роль «Просвіти» ставала за умов посилення переслідувань членів ОУН. Так, після проведених на початку 1942 р. репресій, спрямованих проти членів ОУН у Харкові, організація, припинивши загальні збори та засідання своїх членів, стала ширше використовувати «Просвіту» як своє легальне прикриття. Саме харківська «Просвіта», на думку відомого західного дослідника українського націоналізму Джона Армстронга, відіграла ключову роль в поширенні націоналістичних ідей на периферії [875, р. 262] (хоча, очевидно, ця робота проводилася б активніше, якби не перешкоди і контроль з боку німецьких властей, зокрема пропагандистських структур Вермахту [328, с. 393]). Очевидно, така тактика використання просвітянських

осередків була досить поширеною і в інших областях зони військової адміністрації. Особливий акцент при цьому було зроблено на роботі з молоддю для (за свідченнями одного з учасників націоналістичного підпілля на Донеччині С.Мушенка) «виховання її в дусі українського націоналізму» [287, арк. 13]. Зауважимо, що у своїй роботі «Просвіти» використовували матеріали, авторами яких були вихідці зі сходу України і які враховували місцеву специфіку. Так, наприклад, заборонена за часів радянської влади публіцистична праця відомого харківського громадського діяча Гната Хоткевича «Хто ми і чого нам треба?», в якій він порушує питання національної ідентичності русифікованих українців, великим накладом надійшла до бібліотеки харківської «Просвіти» [162, арк. 66].

З огляду на все це можна констатувати, що просвітянські організації на території Східної України ставали центрами не лише культурного, але й громадського та політичного життя, тим більш цінними, що діяли вони в умовах жорсткої німецької цензури. Досить красномовно цей процес описала вже згадувана вище О. Соловей: «Просвіта» ставала місцем зустрічей, запальних розмов, обміну інформацій... Люди сходились в «Просвіту», мов до клубу. Тяглися до неї, бо це була українська установа, наскрізь українська, де вони відчували себе частиною своєї спільності, де можна було інколи просто відвести душу» [386, с. 40].

Структура просвітянських осередків не була уніфікованою, що, очевидно, зумовлювалось як наявністю кадрів, здатних організувати роботу тієї чи іншої секції, так і відмінностями в баченні завдань просвітянських осередків ініціаторами їхнього створення.

Найбільш розгалуженою та ефективною на території регіону була харківська «Просвіта», перші збори якої відбулися 8 грудня 1941 р. На них було ухвалено статут Товариства та обрано Раду [73, арк. 13]. «Просвіта» разом зі створеним нею «Будинком національної культури» проводила роботу, з різним ступенем активності, у численних комісіях: шкільній, видавничій, науково-філософській, історичній, правничій, церковно-богословській, мистецтв тощо. Так, шкільна комісія на чолі з професором О. Поповим добирала освітянські

кадри для роботи в навчальних закладах, церковно-богословська комісія на чолі із В. Тотієнком та О. Васьківським брала участь у роботі єпархіального управління, проводячи різні громадські заходи релігійного характеру. Комісією мистецтв було організовано вокальний, театральний і хореографічний гуртки. Як вагомий чинник громадсько-культурного життя «Просвіта» Харкова заявила про себе на святкуванні Різдва 1942 р. Для членів «Просвіти» та їхніх сімей було організовано урочисті збори, святкову ялинку, колядування та обід. У святкуванні взяло участь і керівництво міської управи.

Надалі практика організації концертів та свят набула поширення. Так, протягом 1942 р. «Просвітою» на базі Будинку національної культури було організовано 34 концерти і свята, з них у I кварталі – 11, у II – 13, у III – 7, у IV – 3. Кожний з таких заходів відвідувало зазвичай до 200 осіб. Зменшення показників роботи у 3-му та 4-му кварталах пояснювалося досить прозаїчно: зайнятістю української інтелігенції на городах, які для населення міста, що потерпало від голоду, стали важливим чинником реалізації власної стратегії виживання, холодом у приміщеннях у листопаді й грудні, зосередженням зусиль просвітян на підготовці «до святкування річниці звільнення Харкова», тимчасовим перебуванням у приміщенні Будинку національної культури за розпорядження Міської Управи іншої установи.

Окрім цього на базі Будинку національної культури протягом звітного періоду було організовано лекцію професора В.В. Дубровського, присвячену життю і творчості М.І. Костомарова, 6 лекцій доцента М.І. Зубаря про українське образотворче мистецтво, 7 доповідей різних доповідачів на педагогічні та освітні теми – загалом 14 лекцій і доповідей. Крім цього харківськими просвітянами у квітні 1942 року було підготовлено церковно-мистецьку виставку, а в травні – меморіальну виставку, присвячену видатним українським діячам. Як уже було зазначено, активну участь харківська «Просвіта» взяла в організації виставки «Україна під більшовицьким ярмом», яку було відкрито 1 листопада [73, арк. 13–14].

Тісні контакти в харківських просвітян було встановлено з газетою «Нова Україна», комітетом українського купецтва, Науковою управою та іншими установами, ряд чільних діячів яких був членом «Просвіти». Показово, що до складу «Просвіти» входило і правління Харківської єпархії на чолі з архієпископом Феофілом Булдовським [781, с. 214].

Дещо відмінною була структура мариупольської «Просвіти», яка складалася з наступних секцій: мовно-літературної, історико-економічної, сільськогосподарської, театральної (вона включала драматичний та хоровий гуртки), господарської, молодіжної (до її складу мали входити групи хлопчиків та дівчат до 14 років). На жаль, брак джерел та їх суперечливість не дають можливості рівною мірою встановити всі обставини функціонування секцій і навіть точно визначити їх кількість.

Історико-економічна секція, як можна судити з публікацій, в яких висвітлювалася її діяльність, ставила собі за мету поширення знань з української історії та економіки, організацію лекцій, збирання етнографічних матеріалів. Особливо глибоко в історичній секції мали вивчатися питання, пов'язані з драматичними подіями 20-х – 30-х років в Україні: «Перед історичною секцією...стоїть завдання студіювати ті матеріали, що мають національні утиски, більшовицькі репресії і економічну експлоатацію України» [449]. Значне занепокоєння у просвітян викликав брак педагогів-істориків, і саме тому завдання історичної секції полягало у створенні своєрідних курсів для їх підготовки на базі мариупольського музею та архіву. Актив секції склали співробітники мариупольського музею.

Досить активно діяла мовно-літературна секція, яка розпочала свою роботу із серпня 1942 р. Очолив її філолог А. Болгарський. Свої завдання секція визначала наступним чином: «Докладне вивчення української літературної мови; вивчення історії української літератури; студіювання теорії літератури; аналіз творів місцевих поетів та письменників, а також лекції з історії літератури для широких верств м.Маріуполя та його околиць» [451]. Окремі твори членів секції, зокрема мемуари М. Стасюка «На межі божевілля», в яких він описував

свої страждання під час ув'язнення в ГУЛАГу, вірші В. Еммена, С. Оданат друкувалися на шпальтах місцевої «Маріюпільської газети». Просвітяни були причетними й до видавничої діяльності в окупованому Маріуполі. Так, за їх участю маріупольською друкарнею було видано молитовник, накладом у 2 тис. примірників за редакцією А. Болгарського вийшов буквар, до якого увійшли твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, Л. Глібова, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Б. Грінченка, Олександра Олеся.

Щодо театральної секції «Просвіти», то ядро її склали актори Маріупольського драматичного театру ім. Т. Шевченка. Одне з основних своїх завдань секція вбачала в підготовці кадрів для театральних установ, підвищенні кваліфікації amatorів, для чого передбачалося відкриття курсів з драматичним, режисерським і художньо-технічним відділами. Наголошувалося на тому, що театральні вистави мусять являти собою «кузню національної свідомості й мистецького вишколу» [453]. Що стосується інших секцій «Просвіти», то за твердженням керівника організації А. Ірія, до самого свого арешту про їх діяльність він фактично нічого не чув. Фактично вони існували лише на папері та в уяві засновників товариства.

Певну роль у планах керівництва «Просвіти» було відведено вихованню молоді. Для вирішення завдань з національно-культурного виховання було створено молодіжну секцію, проте про конкретні напрямки та результати її роботи відомості відсутні. Передбачалося також створення жіночої секції (вона фігурувала також під назвою «секція матері та дитини»), що мала сприяти жінці шляхом організації т.зв. «сусідської допомоги» в скрутних ситуаціях: під час хвороби, вагітності, пологів, у пошуках роботи тощо. Окрім того, одне із своїх завдань секція вбачала у допомозі матерям виховувати дітей у національному дусі [450]. Але активної діяльності ця секція так і не змогла розгорнути, оскільки, як зізнавалася під час допиту її керівник Н.Буткова, вона ніякої організаційної роботи не проводила і «Просвіту» не відвідувала [292, арк. 110].

Відчуваючи потребу в охопленні своєю діяльністю якомога більшої кількості людей, поширенні націоналістичних ідей серед широкого загалу,

восени 1942 р. керівництво «Просвіти» мало наміри відкрити на заводі ім. Ілліча філіал організації. Базою для нього мала стати створювана технічна секція товариства. Але ці плани так і залишилися нездійсненими через брак належної кількості потенційних членів.

Одним із ключових параметрів, за допомогою якого можна було б оцінити вплив та значущість просвітянських осередків, були дані про кількість їх членів. Найчисельнішою була «Просвіта» у Харкові, яка налічувала понад 600 членів [711, с. 38]. До складу організації Сватівського району Ворошиловградської області входило 80 просвітян [711, с. 38], 50-60 членів налічувала «Просвіта» у Валках Харківської області [306, арк. 62], приблизно 150 членів налічувала маріупольська організація [292, арк. 63]. При цьому, очевидно, варто враховувати як тих, хто безпосередньо оформлював своє членство в «Просвіті», так і тих, хто, можливо, не подаючи заяви про вступ до організації, тим не менше брав участь в ініційованих нею структурах. Так, наприклад, хор при краматорській «Просвіті» налічував приблизно 150 осіб [328, с. 316], 30 осіб налічував хор при «Просвіті» в Мені Чернігівської області [353, с. 43]. Загалом тенденція до більш активної діяльності саме театральних-музичних секцій «Просвіти», особливо в районних центрах та селах, була характерною для всієї окупованої території України.

Варто зазначити, що формальне членство в «Просвітах» певною мірою захищало від депортації до Німеччини, чим частково пояснюється вступ молоді до місцевих товариств. Проте із розгортанням репресій щодо українського націоналістичного підпілля, керівництва «Просвіт», запис до організації різко скоротився, а значна кількість членів місцевих осередків фактично припинила участь в їхній діяльності.

Необхідно зазначити, що діяльність «Просвіт» не вичерпувалася тільки культурною і просвітньою. Як свідчить приклад просвітянських осередків на Харківщині, місцева інтелігенція, об'єднана в межах цих організацій, а згодом кооперативних просвітянських товариств, займалася торгівельною діяльністю, налагоджувала товарообмін між селом та містом, особливо продуктами

харчування, організовувала громадську їдальню для членів-просвітян у Харкові і навіть здійснювала пожертви харчами. Останнє дозволило врятувати життя багатьом представникам харківської інтелігенції [593, с. 306; 719, с. 310]. Важко переоцінити роботу комісії соціального забезпечення на чолі із С. Сапицькою, якою було проведено значну роботу із виявлення сімей репресованих радянською владою, надання їм, а також нужденним представникам інтелігенції міста матеріальної і, зокрема, особливо значущої в умовах катастрофічного голоду в Харкові, продовольчої допомоги [711, с. 40]. Як зазначав колишній бургомістр окупованого міста О.П. Семененко, «вчорашні люди третього ґатунку, дружини й діти висланих і розстріляних «ворогів народу», вперше за довгий час знаходили в холодних залах «Просвіти» людське тепло, а головне, якийсь убогий пайок, що часто зберігав їм життя» [385, с. 150].

Однак було б помилкою відкидати політичний та ідеологічний контекст роботи просвітян, який проявлявся навіть під час, здавалося б, абсолютно неполітичних акцій. Вже згадувана С. Сапицька в своїй записці від 25 грудня 1941 р. на ім'я, очевидно, одного з керманців «Просвіти» Коцюби, інформуючи його про результати відвідування дружини одного з репресованих, констатувала: «Маленьке, дійсно, вмерло від нестачі в матері молока (дитині 2 місяці). Двойко інших сьогодні підуть до лікарні... Сама Гонтковська викладач університету і на мій погляд...єврейка» [63, арк. 3]. З огляду на те, що на той час єврейське населення міста вже було переселене в холодні, неопалювані бараки на Тракторному заводі, звідки з 26 грудня їх почали вивозити до Дробицького Яру на страту, зрозуміло, чим могло скінчитися для Гонтковської ця озвучена активістом «Просвіти» (очевидно, не зовсім випадково) підозра.

Будучи одними з небагатьох легальних культурних осередків на окупованій території, «Просвіти» намагалися перебрати на себе керівну роль у питаннях кадрового забезпечення інших установ та організацій. В першу чергу «Просвіти» мали стати механізмом рекрутування національно свідомих кадрів для подальшої роботи в органах місцевого самоврядування. Просвітянські організації мусили охопити своїм впливом культурні установи та освітні

заклади, що діяли на окупованій території. Так, зокрема, при історичній секції маріупольської «Просвіти» планувалося створення своєрідних курсів на базі місцевих краєзнавчого музею та архіву. Мета їх полягала у вихованні кадрів молодих істориків [448]. Але до практичної діяльності справа не дійшла. Певний час у харківській «Просвіті» також існували курси для молоді з невеликою кількістю слухачів, проте їхня робота також не одержала розвитку [386, с. 46].

В умовах посилення уваги з боку окупаційної влади до діяльності націоналістів, розгортання проти них репресій, просвітянські осередки ставали тими організаціями, які могли перебрати на себе функції центрів організованого національного громадсько-політичного життя, пролонгувавши та інституціоналізувавши таким чином вплив ОУН на сході України.

Проте «Просвітам» так і не судилося повною мірою стати тим, чим вони вбачалися в планах ініціаторів їхнього створення. Посилення репресій окупантів по відношенню до українських націоналістів, які, на думку окупаційних властей, нацистських спецслужб, занадто далеко зайшли у поширенні самостійницьких ідей, не могло не позначитися і на долі активістів «Просвіт». Вже з середині 1942 р. вони почали зазнавати переслідувань та арештів. Низку просвітянських осередків було закрито або обмежено в діяльності [291, арк. 244; 337, с. 21], а їхніх керівників та активістів піддано різного роду репресіям, в тому числі і, як це було в Сумах [855, с. 94], страчено. Доволі показовою в цьому плані є доля «Просвіти» в Маріуполі. Вже в серпні 1942 р. за звинуваченням в приналежності до бандерівського підпілля було заарештовано її керівника А. Ірія. Незабаром його випустили, поставивши завданням інформування гестапо про діяльність націоналістів у місті. Але цього він не виконав. В ході арештів членів оунівського підпілля в Маріуполі у жовтні 1942 р. А. Ірія, а згодом і одного з найактивніших просвітян М. Стасюка було знов заарештовано. Лише в лютому 1943 р. їх було звільнено з вимогою протягом 24 годин покинути межі міста [290, арк. 56]. Таким чином товариству було завдано удару, від якого воно так в не змогло оговтатися. Після арешту найактивніших членів товариства керівником маріупольської «Просвіти» став Ф. Гайдар, проте у лютому 1943 р.

він також залишив місто. Проведені в травні 1943 р. в результаті діяльності провокатора Вальчека нові арешти членів оунівського підпілля в Маріуполі фактично поклали край усяким спробам зберегти «Просвіту» в якості чинника громадського життя в місті [387, с. 146].

Очевидно, дізнавшись більш докладно про цілі та зміст роботи просвітянських осередків і вбачаючи в них певну загрозу окупаційна адміністрація вдавалася і до блокування спроб відкриття просвітянських організацій, як це було, зокрема, в Куп'янську [245, ВІ. 296]. За таких умов можливості впливу з боку «Просвіт» на громадське життя суттєво зменшувалися.

Досить складні стосунки «Просвіти», як і взагалі націоналістів, з окупантами не без успіху використовували радянські органи держбезпеки, компрометуючи за допомогою власної агентури націоналістів і провокуючи таким чином репресії по відношенню до них [711, с. 41; 747, с. 33–43]. Хрестоматійним прикладом є доля міського голови Харкова і, водночас, одного з засновників «Просвіти» в Харкові професора Крамаренка, якого, звинувативши у співробітництві з радянськими спецслужбами, окупанти заарештували і згодом стратили.

Трагічно склалася доля і тих організаторів та активних учасників просвітянського руху, хто, уникнувши нацистських переслідувань, опинився на звільненій радянськими військами території. Участь у оунівському підпіллі водночас з роботою в рамках легально діючих за часів нацистської окупації інституцій, в тому числі і просвітянських осередків, розглядалася в якості достатніх підстав для звинувачень у «зраді батьківщині», участі в діяльності «контрреволюційних організацій», тобто у вчиненні злочинів, передбачених ст.ст. 54-1 «а» та 54-11 Кримінального кодексу УРСР, та притягнення до кримінальної відповідальності [791, с. 20–25; 301, арк. 240–244; 850, с. 87]. Упереджена заангажована оцінка «Просвіти» сприяла закріпленню за нею репутації структури, що ставила за мету «організацію навколо себе гітлерівських

агентів, українських націоналістів, ворогів нашого народу, друзів гітлерівської Німеччини» [44, арк. 13].

Діяльність просвітянських організацій у зоні військової адміністрації характеризувалася своєрідною амбівалентністю, що пояснювалася різницею в цілях причетних до її діяльності структур. Виникнувши на окупованій території, «Просвіти», на думку окупантів, мали не лише відволікати населення від небажаної політичної участі, але й відігравати, шляхом солідаризації з діями окупаційної влади, певну роль в здійсненні антирадянської пропаганди. З іншого боку їхня діяльність стала одним з легальних засобів українізації духовного життя регіону, поширення націоналістичних ідей, що йшло врозріз із ключовими постулатами німецької окупаційної політики. Різний ступінь організації та активності української громадськості на території регіону, недостатня гнучкість в плані урахування поліетнічного характеру східноукраїнського суспільства забезпечили «Просвіті» можливість певного впливу на громадське життя лише у великих містах, насамперед у Харкові та Маріуполі.

4.5. Культура свят та урочистостей. Комеморативні практики

Вивчення історії повсякденного життя як свого роду «рутинного процесу життєдіяльності» [816, с. 283] передбачає постановку питання і про можливість відходу від звичних умов існування, реалізації певних дозвілєвих практик, які мали місце навіть у період окупації. Для їх характеристики, очевидно, необхідно враховувати як етно-, так і соціокультурні особливості населення, світоглядно-ціннісні орієнтири, специфіку політичного режиму на певній території, часовий контекст тощо. З огляду на все це певний інтерес викликає роль свят та пам'ятних дат у житті населення тих областей України, які в період окупації увійшли до зони військової адміністрації.

Зміна режиму, яка відбулася у східних областях України в основному восени 1941 рр., актуалізувала питання збереження тих символічно-ритуальних практик, що уособлювали Радянську владу. Очевидно, що для населення, деморалізованого крахом радянської влади, відсутністю достовірної інформації

про те, що відбувається на «Великій землі» і заляканого терором нацистів демонстрація лояльності символам режиму, що впав, було справою небезпечною. У той же час, враховуючи роль свят як засобу інформування та утвердження «громадської цілісності» [730, с. 74], виховання особистості та суспільства, інформування населення окупованих територій про святкування 7 листопада 1941 р. в Москві, військовий парад на Красній площі стало одним із важливих завдань для радянської воєнної пропаганди, радянського підпілля та партизанів, що діяли на окупованій території. В зоні діяльності партизанських загонів за умов відсутності в ряді населених пунктів не лише німецьких спецслужб, але й навіть німецьких гарнізонів, це було зробити до деякої міри простіше [364, с. 57; 348, с. 121, 123; 366, с. 83]. Досить красномовним є щоденниковий запис одного з організаторів партизанського руху на Чернігівщині М.М. Попудренка від 7 листопада 1941 р.: «Сталін виступав на Красній площі. Вчорашня та сьогоднішні промови тов. Сталіна стали несподіванкою для багатьох і багатьох. У промові вождя – звучала сила країни. Свято провели гарно, весело...». Характеризуючи свято, Попудренко висловив намір вжити заходів для того, щоб про промову Сталіна з нагоди річниці Жовтневої революції дізналося населення [361, с. 145]. В умовах окупованого міста ситуація була складнішою, хоча, безумовно, спроби інформування населення з приводу радянських урочистостей мали місце. Так, зокрема, 7 листопада 1941 р. в окупованому Сталіно директором Кіровського районного радіовузла А. Слободюком на деякий час було ввімкнено гучномовці з трансляцією з Москви. Мали місце також випадки поширення листівок та підняття підпільниками червоних прапорів з нагоди радянських свят (хрестоматійним є приклад вивішування прапорів в окупованому Краснодарі та прилеглих селищах членами підпільної організації «Молода Гвардія» [331, с. 28]).

Розуміючи необхідність створення нової системи ідентифікації населення, його соціокультурної інтеграції, формування нової моделі політичної

лояльності, особливу увагу влада приділила створенню нового переліку свят, пам'ятних дат, ритуальних практик.

Особливого пропагандистського значення на окупованій території надавалося урочистому святкуванню 1 травня, яке вважалося одним із найбільших державних свят як у Радянському Союзі, так і в нацистській Німеччині. Безумовно за умов окупації це свято набуло нової конотації, що в 1942 р. знайшло своє відбиття в пропагандистському паролі «Звільнення праці від рабства більшовицької системи» [884, S. 278], а саме свято відзначалося як «День звільненої від більшовизму праці» [235, ВІ. 277]. Акцент було зроблено на інформуванні населення не лише про значення цього дня, але й про економічні та політичні успіхи Німеччини після приходу нацистів до влади. Робочий час, який випав у зв'язку зі святом, оплачувався за звичайними тарифами [132, арк. 235].

На функціонуючих підприємствах, передусім у місцях дислокації підрозділів пропаганди або в безпосередній близькості до них, з нагоди свята було проведено низку урочистих зібрань. На території, яка залишилася поза межами цих заходів, про зміст і значення цього свята, завдання, які ставилися перед населенням, населення інформували шляхом поширення плакатів відповідного змісту. Досить красномовну й, очевидно, таку, що відповідала умовам більшості населення, оцінку святкуванню цього дня дав у своєму щоденнику часів окупації мешканець Харкова М. Усик: «Пам'ятаю, в минулому році маси людей марширували в цей день вулицями Харкова. Напередодні – урочисті зібрання. Балаканини, як завжди, багато, нерозумних промов та виступів, але все ж настрої святковий. На вулицях не було голодних. А зараз...» [389, с. 25].

Зауважимо, що святкування 1 травня 1943 р. відбувалося більш масштабно під пропагандистськими паролями дещо іншого змісту: «Боротьба трудящих всіх народів проти спільного більшовицького ворога» та «Боротьба Європи за новий соціальний лад та мирне співжиття проти більшовицько-єврейсько-плутократичної системи» [884, S. 278]. Святкування супроводжувалося видачею

додаткових продуктів харчування населенню в містах, наділенням присадибними ділянками землі в урочистій обстановці в сільській місцевості, влаштуванням святкових концертів тощо. Очевидно, що заходи такого роду були спробою реалізації нової, більш ліберальної концепції поводження з населенням на окупованих східних територіях, основні положення якої було викладено у відомому указі Геббельса «Ставлення до європейських народів». Інтерпретацію основних норм цього указу для населення східних областей України містив особливий наказ «Ставлення до цивільного населення в оперативному районі» за підписом командувача групи армій «Південь» Манштайна [253, ВІ. 97–100].

Важливе місце в святковому календарі для окупованих територій було відведено 22 червня – даті нападу на Радянський Союз, яка в офіційному владному дискурсі інтерпретувалася як «день визволення». У той час як в 1942 р. про значення цього дня для населення нагадували лише невеликі зібрання та публікації в пресі, то з 1943 р. на окупованій території Радянського Союзу він мав набути значення, аналогічного 30 січня – дню приходу нацистів до влади в Німеччині [884, S. 282]. Для надання цій даті більшої значущості 22 червня було оголошено вихідним днем (Додаток У).

Логічним наслідком визнання особливої ролі 22 червня в переліку свят стала організація на місцях урочистостей, присвячених, відповідно, річниці окупації того чи іншого населеного пункту, як правило за участю представників командування Вермахту або представників військово-адміністративних структур. Очевидно, небезпідставно припускаючи, що заходи такого роду можуть не зустріти відповідної святкової ейфорії, окупаційна адміністрація вдавалася до більш впливової аргументації, як це було, зокрема, в Ніжині – неявку службовців установ та підприємств на святкові урочистості в місцевому театрі розцінювали як невихід на роботу з подальшим позбавленням заробітної плати [133, арк. 43]. Попри спроби відзначення цієї дати помітної реакції громадськості це не викликало, що було визнано у звітах німецьких військово-адміністративних структур. Так, у Сталіно влаштоване місцевою комендатурою

святкування в міському театрі було підготовлено нашвидкуруч, що не залишило часу для пропагування цього свята і, в свою чергу, мало наслідком низький рівень його відвідання. Міська комендатура Харцизька повідомила, що святкування цього дня зустріло відверте нерозуміння з боку присутніх: «Не було зрозуміло, чому урочисто святкували початок війни, і не усвідомлювалося, що в цей день було покладено початок визвольної війни проти більшовизму» [263, ВІ. 58].

Водночас у окремих випадках місцева громадськість солідаризувалася з тими чи іншими датами, що увійшли до офіційного святкового календаря нацистської Німеччини. Це, зокрема, стосувалося дати 20-го квітня – дня народження Гітлера [112, арк. 1–2]. Досить важко з позицій сьогодення дня з'ясувати чинники, якими керувалися керівники тих чи інших установ, висловлюючи вітання з приводу цієї дати. Чи йшлося тут про щире прагнення окремих представників громадськості, що перебували в полоні ілюзій, побачити в особі Гітлера будівничого Нової Європи, в якій знайдеться місце і для українців? Чи були вислови вдячності Фюрерові й Вермахту однією з необхідних умов легітимації і запорукою більш-менш лояльного ставлення до себе з боку влади? Чи були здравиці Гітлерові інспіровані органами пропаганди? Очевидно, всі ці припущення й пояснення мають право на існування. Проте безперечним є одне: і самі ці привітання з боку місцевої громадськості, і реакція на них з боку німецьких структур сприяли політичній індоктринації місцевого населення, включенню його в систему світоглядно-ідеологічних і політичних координат III Райху. Цьому могло сприяти також і влаштування спільних вдячних молебнів, в яких брали участь і цивільне населення, і військовослужбовці окупаційних військ. І хоча з боку військових властей та міністерства Розенберга було вжито низку запобіжних заходів, на південному крилі Східного фронту в зоні групи армій «Південь» такого роду випадки також мали місце, хоча, переважно, за участю італійських, угорських та словацьких союзників [911, S. 64].

Одним з елементів святкування дат, що мали політичний характер, було прикрашення установ та приватних осель портретами Гітлера та іншою нацистською пропагандистською символікою. Не відкидаючи того, що для певної частини місцевих жителів такі дії були відображенням їхньої політичної позиції, все ж таки для більшості населення, очевидно, така демонстративна наочна лояльність була проявом своєрідної стратегії виживання. Вона могла певною мірою послужити елементом захисту від насильства та зловживань з боку окупанта. Показовими у цьому плані є спогади жителя Макіївки Є. М. Фурсова, який став свідком того, як німецький військовослужбовець, що квартирував у них, продемонструвавши антивоєнні настрої, розірвав портрет Гітлера, який до того їм приніс квартальний. Усвідомлюючи те, що це могла бути провокація з боку німця родина не без труднощів дістала інший портрет Гітлера, який повісила замість розірваного [578]. Справедливості заради слід зазначити, що після звільнення від окупації такі дії могли бути інтерпретовані як ознака неблагонадійності та антирадянської діяльності. Так, засудженому вже після війни мешканцю Артемівська (Бахмута) Олейникову, директору місцевого млина під час окупації, серед іншого інкримінувалося те, що він «у своєму кабінеті тримав портрет Гітлера та фашистські плакати з антирадянським змістом» [164, арк. 242].

Усвідомлюючи те, яку важливу роль з точки зору демонстрації воєнної міці та легітимізації режиму відігравали військові паради, на окупованій території було здійснено спроби організації урочистих проходжень тих, хто вступив до добровольчих частин Вермахту та поліції. Хоча за масштабами вони значно поступалися тим, які влаштовувалися, наприклад, на території Генерал-губернаторства в ході формування дивізії СС «Галичина». Це, безумовно, пояснювалося специфікою окупаційного режиму в різних зонах окупації, відмінним ступенем лояльності до нацистського та радянського режимів, недостатньою життєздатністю на цій території ідеї про добровольчі формування не стільки як про частини Вермахту, скільки як про борців за власну «українську справу», гарант майбутньої незалежності України.

Подією особливого значення, яка мала позитивно вплинути на настрої населення і, отже, набути статусу значущої дати, мало стати «Розпорядження про новий земельний лад» від 15 лютого 1942 р. за підписом Райхсміністра окупованих східних областей Альфреда Розенберга. Інформаційно-пропагандистські акції, спрямовані на місцеве населення, відповідно до підготовленого Райхсміністерством пропаганди III Райху листа «Пропагандистська акція щодо аграрної реформи в Радянському Союзі» та розроблених відділом пропаганди Вермахту «Вказівок до проведення пропагандистської акції щодо нового аграрного ладу» [974, ВІ. 396–398], мали здійснюватися в урочистій, святковій обстановці.

Процедура видачі актів на користування землею, передачі присадибної землі селянам, що вважалося одним з кроків на шляху реалізації «нового земельного ладу» на окупованій території, відбувалася досить часто в присутності представників німецького командування. Як правило ці урочистості проходили безпосередньо в селах, хоча вони могли мати й централізований характер. У Прилуцькому районі, наприклад, для цього було задіяно приміщення міського театру [537]. Апелюючи до традицій українського землеробства, акцент робили на необхідності надати цим урочистостям виразно українського характеру, бажаності «перебувати в українських костюмах» [26, арк. 53].

Святкового характеру, принаймні у першій половині 1942 р., намагалися надати вербувальній кампанії, спрямованій на залучення працездатного цивільного населення на роботу до Німеччини. Особливо наочно це проявлялося під час відправлення ешелонів із завербованими на роботу до Німеччини. Створювана шляхом трансляції музики на вокзалах, поширення різного роду пропагандистських матеріалів, прикрашення поїздів тощо [236, ВІ. 91] атмосфера свята при відправленні до Райху сприяла формуванню позитивного настрою в населення. Вплив пропаганди, спрямованої на вербування робочої сили, значно посилювався, якщо пропагандистська акція була підкріплена практичними заходами. Так, під час церемонії урочистого відправлення

350-тисячного українського робітника до Німеччини (відбулося це в Ніжині) його родині було подаровано корову. Цей захід, за оцінкою відділу пропаганди «У», справив на населення надзвичайно сприятливий вплив і «розвіяв у від'їжджаючих почуття турботи про родини, що залишилися, більшою мірою, ніж це могли зробити численні обіцянки» [239, ВІ. 140].

Необхідність підвищення ефективності власної пропаганди й, водночас, потреба в здійсненні контрпропагандистських заходів (це стало особливо актуальним в 1943 р., за мірою успіхів Червоної Армії і наближення лінії фронту), знаходила свій вияв в організації пропагандистських зібрань. З боку органів влади цим зібранням намагалися надати характер імпровізованих свят. Так, навесні 1943 р. в зоні своєї відповідальності польова комендатура № 200 віддала розпорядження керівникам громад щотижнево по середах та суботах о 17.00 організувати обов'язкові для усіх працюючих народні зібрання. Під час їх проведення окрім читання обраних газетних статей було передбачено співи та танці. Щоправда, у вищого керівництва успіх таких акцій з огляду на скорочення робочого часу та проблематичність достатнього цензурного нагляду викликав певні сумніви [263, ВІ. 47].

Намагаючись розширити свою соціальну базу, представники окупаційних владних структур не без успіху використовували релігійну карту, проявляючи, як зазначає відомий дослідник релігійного життя на території України в період II світової війни О.Є Лисенко, в релігійних питаннях більшу гнучкість, ніж радянська влада [969, с. 1]. Уникаючи відвертого втручання в церковні справи та надаючи церкві право самій визначати перелік церковних свят, органи військової адміністрації, тим не менше, зазначали, що «з огляду на ситуацію з роботою в період війни вихідні дні можуть бути дозволені лише в найбільші свята – Різдво, Трійцю та Великдень» [256, ВІ. 63]. У тих випадках, коли з боку місцевої цивільної влади надходили прохання про скорочення робочого часу чи тривалість комендантської години, місцеві комендатури, як правило, реагували позитивно, за умови виконання розпоряджень та приписів, що припадали на дні святкування [107, арк. 1–2]. Відповідно до виданих розпоряджень всі церковні

світа необхідно було відзначати за григоріанським календарем [231, ВІ. 65]. Характер урочистостей, що супроводжував ці свята, особливо в містах, досить часто мав світський характер і супроводжувався певним офіціозом. Найбільші плани були пов'язані в цьому відношенні із святкуванням Великодня 1942 та 1943 р. (до речі, навесні 1942 р. і радянська влада вперше сприяла організації релігійного святкування Великодня на неокупованій території СРСР [612, с. 40]). Свято мало чітко показати населенню, що воно є не лише святом відродження Христа, але й символом відродження народу в «звільнених від більшовизму» областях. Саме в цьому контексті слід розглядати звернення бургомістра Чернігова до німецького коменданта міста із проханням скоротити тривалість комендантської години у зв'язку із святкуванням Великодня. Як аргумент на користь задоволення цього прохання в листі завбачливо констатувалося, «що кожний православний українець, відвідуючи в ці дні церкву, отримує можливість висловити свою любов до Бога і молитовно просити про остаточну перемогу німецького Вермахту» [129, арк. 1]. Попри те, що церква й держава були відділені один від одного, в окремих випадках спостерігається прагнення органів владипродемонструвати свою лояльність щодо церкви та слідування релігійним традиціям. В цьому плані інтерес викликає лист керівника відділу охорони здоров'я Харківської міської управи до головних лікарів підпорядкованих відділові установ із запрошенням усіх співробітників та членів їхніх родин відвідати урочисті вечірні з освяченням води з нагоди «Свята Хрещення Русі-України» [83, арк. 15].

Використовуючи пов'язану із Великоднем риторику «відродження», початку «нового життя» окупаційні власті у 1943 році передбачали здійснити низку заходів, значення яких виходило за межі релігійної сфери. У поширеному в тиловому районі 1-ї танкової армії спеціальному наказі було передбачено, зокрема, такі заходи як видача особливої грошової та продовольчої допомоги, прискорення роботи з відкриття нових шкіл, передача землі в оренду в містах та прирізка у великодні дні під час урочистих церемоній за участю німецьких військовослужбовців присадибних ділянок у сільській місцевості, надання

додаткових вихідних днів, особливий, більш ліберальний режим перебування під час свят на вулиці [226, Betr.: Wir feiern Ostern!, 13.4.43]. У межах святкування цього дня передбачалося влаштування кіносеансів та призначених спеціально для цивільного населення виступів театральних колективів [402], оплата роботи за особливим, підвищеним тарифом [27, арк. 74]. Як свідчать виявлені документи, в тиловому районі 6-ї армії також передбачалося створення найбільш сприятливих умов для святкування Великодня працюючим населенням [35, арк. 35]. Проведення святкових концертів згідно із звітами німецьких структур набуло широкого розмаху. Попит на них був великим, як зазначалося військово-адміністративними структурами «усюди концерти відвідувалися дуже добре, в окремих випадках білети були розкуплені без залишку за декілька днів до них» [222, ВІ. 110].

Величезна аудиторія, що збиралася під час великодніх відправ, в ряді випадків використовувалася окупаційною владою як об'єкт для проведення пропагандистських акцій. Так, під час святкування Великодня мали місце випадки, коли священнослужителі проголошували здравиці на адресу німецького Райху, особисто Гітлера та Вермахту [222, ВІ. 111], громадськість, як це було у Ворошиловську Ворошиловградської області, інформували про зміст Смоленської відозви Російського комітету Власова і закликали до співпраці з Німеччиною [263, ВІ. 90]. Враховуючи, що скупчення великої кількості людей під час святкування Великодня (при чому йшлося не лише про суто церковні, але й про світські заходи) може бути використана і в цілях, небажаних для окупантів, було наголошено на необхідності залучити для спостереження за ходом святкування усіх перекладачів та довірених осіб.

Певні заходи з нагоди святкування Великодня 1943 р. були передбачені навіть для військовополонених. Так, згідно з наказом командувача XXXX танкового корпусу Вермахту військовополоненим, чиї родичі знаходилися на окупованій території, передбачалося надати можливість відправити додому листи (які, проте, мусили пройти цензуру оперативних відділів у штабах частин корпусу) [269, Betr.: Abschlussbericht über das Osterfest 1943...]. Очевидно, що

всі ці заходи слід розглядати в контексті створення нового, позитивного іміджу окупаційної адміністрації, що стало особливо актуальним із наростанням політичної кризи окупаційного режиму з кінця 1942 – початку 1943 років.

Духовне відродження, уособлюване Великоднем, в багатьох підсвідомо асоціювалося з німцями, які керуючись прагненнями не лише зміцнення окупаційного режиму, але й підриву лояльності населення до радянського ладу [615, с. 380], проводили доволі толерантну релігійну політику. Це було особливо помітно на тлі політики Радянської влади щодо церкви. Навіть зараз для частини населення, що пережило окупацію, незважаючи на значною мірою секуляризовану свідомість, враження від святкування Великодня залишилися із часів окупації одним із найбільш незабутніх і, як це не парадоксально, позитивних: «Як би не було, а Великдень ми зустрічали. Хоча не було нічого, але Великдень ми святкували» [567], «Ходили ми до церкви, і на Великдень, і в різні церковні свята. Церква була, як правило, завжди забита людьми» [572], «І ось ця Феклуша, глибоко віруюча людина, на Великдень – 42-й рік, навесні, пішла до церкви... І в мене з дитинства – до цього ж церков не було, я ж не бачила цього ніколи. Ось в мене залишилося, що люди йшли і несли ось так запалені свічки. Багато людей ходило до церкви» [580].

Саме про Великодень поряд із травневими святами та поновленням роботи навчальних закладів йшлося у звітах органів німецької військової адміністрації як про ключові фактори, що позитивно впливали на настрої населення і сприяли формуванню позитивного ставлення до Вермахту [263, ВІ. 45–46].

Церква відігравала помітну роль і у святкуванні подій офіційного календаря часів окупації. Позиція церкви корелювалася з позицією віруючих, які, за словами німецького історика Фрідріха Гейера, «розцінювали німецьку владу як караючу десницю бога за безбожництво» [917, S. 171]. В документах німецьких окупаційних властей неодноразово констатовалося, що діяльність церковних структур відповідає політичним інтересам Німеччини. А це, безперечно, пояснювало участь представників окупаційної адміністрації і навіть офіцерів Вермахту в ініціюванні відкриття храмів [862, с. 144–145; 596, с. 18],

хоча вимоги, які надходили згори, виключали участь військовослужбовців окупаційних військ у релігійному житті місцевого населення. У зв'язку із цим зауважимо, що мали місце випадки присутності на церковних відправах і військовослужбовців союзницьких армій, насамперед румунської та італійської. І якщо в першому випадку це могло бути пояснене фактором сповідання спільної для румунів та переважної більшості населення окупованого регіону релігії, то в іншому випадку швидше йшлося про ментальну близькість італійців та місцевого населення, та лояльне ставлення цієї категорії окупантів до окупованих [906, S. 263–265; 801, с. 117–123]. Італійці, на ставлення яких до місцевого населення набагато меншою мірою, порівняно з німцями, вплинули аргументи шовіністичного та расистського характеру, охоче демонстрували прагнення до контактів, які проявлялися і в святково-ритуальній практиці місцевого населення [583].

Безумовно, відправлення подячних молебнів у церквах з нагоди річниці «визволення» тієї чи іншої місцевості, згадування німецьких вояків як борців з «безбожним іудо-більшовизмом», заклики з амвонів церков щодо необхідності їхати на роботу до Німеччини або, як це було в Старобільську у січні 1943 р., молитви за те, щоб більшовикам не вдалося наблизитися до міста [257, Вл. 62], не могли не впливати відповідним чином на настрої місцевого населення, яке збиралося на святкові відправи в церкві. Слід зауважити, що така позиція священнослужителів з огляду на передвоєнну історію відносин між державою та церквою, була зрозумілою і, що найголовніше, незалежно від реального ставлення церкви до окупантів, однією з необхідних передумов здобуття легітимності з боку влади на окупованій території. Дозвіл на свободу віросповідання, що, як це не парадоксально, прийшов разом із окупантом, ознаменувався ініціюванням урочистих заходів, про які не могло бути й мови за Радянської влади. Одним із них став перенос мощів митрополита Ігнатія, одного з ініціаторів та керівників переселення греків із Криму до Приазов'я наприкінці 70-х років XVIII століття, з приміщення Маріупольського краєзнавчого музею до центрального собору міста взимку 1941 р. [668, с. 61]. Проте найбільший

вплив на громадськість справляла можливість після багатьох років заборони скористатися ідентифікуючою та інтегративною роллю релігії, пройшовши обряд хрещення. На окупованій території воно набуло масового характеру, не зустрічаючи ніяких перешкод з боку властей. І хоча висловлена після війни представником російської еміграції В.І. Алексєєвим теза про хрещення на окупованій території України всіх дітей і молоді до 18 років виглядає явним перебільшенням [588, с. 174], факт масового звернення до релігії, в тому числі дітей і юнацтва, є достовірним.

Враховуючи те, що однією з функцій свят є соціокультурна інтеграція членів суспільства, реалізувати національно-інтегративний потенціал свята на окупованій території в більш широкому контексті українізаційних заходів намагалися й українські націоналісти. Вагому роль у цьому відігравали осередки національно-культурної організації «Просвіта». Ставлячи за основну мету гуртування населення на національній основі та пробудження національної самосвідомості, активісти просвітянських осередків, загалом представники національно-свідомої інтелігенції намагалися досягти цього і за рахунок організації свят, відзначення пам'ятних дат, вшанування видатних особистостей української історії. Безумовно, масштабність святкових або комеморативних заходів в різних місцях залежала від ступеня організованості там української громадськості.

Особливо активно в плані відродження і формування в молодого покоління уявлення про українські святкові традиції та про значущі в історії України події діяла українська інтелігенція у Харкові, об'єднана довкола «Громадського комітету» та «Просвіти». Вже під час святкування Різдва в 1942 р. цими організаціями було організовано ялинку, колядування, обід, запрошені гості мали бути одягнені в українські національні костюми. Досить широко в березні 1942 та 1943 років відзначалися Шевченківські дні, з нагоди яких в ряді міст було організовано концерти. Щоправда, цикл урочистостей, проведених у Харкові в травні 1942 р. з нагоди смерті Симона Петлюри, став причиною напруження у стосунках з окупаційною владою. Німцями було

заявлено, що особа Петлюри їм не імпонує, оскільки він «брав участь у вигнанні у 1918 р. кайзерівських військ з України» [711, с. 39].

Слід зазначити, що національно ідентифікуючі функції свята в одиничних випадках намагалися реалізувати на локальному рівні й окупанти, наприклад, організувавши в окупованому Сталіно святкування Різдва для німців з місцевого населення.

Період окупації став часом, коли відбулися зміни і в ритуальних практиках. Лібералізація діяльності церков зробила можливою здійснення обрядів хрещення, вінчання та поховання. Хрещення набуло масового характеру, що пояснювалося неможливістю для населення практичної реалізації права на свободу совісті у передвоєнні роки.

Одночасно масове знищення єврейського населення, радянських військовополонених, представників партійно-господарського активу, заручників з цивільного населення, неприхованість у ряді випадків для населення слідів цих злочинів, публічні страти звинувачених в антинімецькій діяльності із заборонаю поховання страчених, висока смертність внаслідок голоду, хвороб, бойових дій, і, врешті-решт, візуалізація цього, справляли приголомшливий вплив на громадськість. Смерть для населення в добу окупації ставала чимось звичним, рутинним, з чим можна було зустрітися в будь-який момент, і в той же час надзвичайно жахливим і неприродним через відсутність, і це мало місце доволі часто, можливості віддати належну шану померлим. Своєрідний дисонанс вносили вимоги до старост забезпечити необхідний догляд за цвинтарями, вжити заходів до їх благоустрою, демонструючи таким чином шану померлим, на відміну від «аморального ставлення» до померлих за радянської влади [29, арк. 58].

Водночас владою було здійснено спробу створити не лише свій власний цикл свят, але й пантеон героїв, який мав витіснити, замінити радянський, ставши додатковим чинником легітимізації влади. Ключову роль в цьому мав відігравати солдат Вермахту – «визволитель» від більшовизму. Особливого сакрального значення надавалося полеглим німецьким воякам, меншою мірою

солдатам союзних військ. Інформація про місце розташування їхніх могил мусила в обов'язковому порядку бути зібрана за певним зразком та надіслана на адресу відповідних комендатур [32, арк. 18]. Могили загиблих військовослужбовців Вермахту мали стати об'єктом особливої уваги з боку місцевої влади, щодо їх зовнішнього вигляду, оздоблення встановлювався певний канон. Ось як, приміром, мали виглядати могили німецьких вояків згідно з приписами адмінвідділу міжрайонного управління Чернігівщини: «До цього дня (мається на увазі 15 березня – День пам'яті героїв у Німеччині – *Д.Т.*) всі могили германських воїнів повинні бути доведені до ладу, гарно і просто прикрашені. Могили повинні бути обкладені деревом чи камінням. Могильний горбок треба прикрасити зеленню. Могили, які знаходяться в полі, треба обгородити, щоб зберегти їх від пошкоджень, які може зробити худоба. Огорожа повинна бути переважно з берези і знаходитись на віддалі приблизно одного метра від могили. Висота огорожі повинна бути приблизно 60-80 сантиметрів» [99, арк. 11]. В основі таких приписів лежали відповідні розпорядження німецьких комендатур [145, арк. 187].

Заклик до місцевого населення віддати належну шану воякам Вермахту супроводжувався апеляцією до ролі німецької армії не лише у визволенні українців, але й у забезпеченні можливості для свого власного державного існування: «Багато німецьких героїв покояться на українській землі, за свободу якої вони віддали своє життя... кожний могильний горбок повинен довести, що ти заслужив жити в своїй вільній Україні» [334, с. 27]. Особливий акцент на цьому робився під час організації поховання німецьких військовослужбовців, що загинули в боях із партизанами [546].

Мотив сакралізації могил вояків Вермахту органічно доповнювався інформацією про санкції, які мали супроводжувати будь-яке пошкодження могил, як то «руйнування надмогильних горбків, псування хрестів, зривання табличок тощо» [99, арк.12]. Щоправда, попри застереження, невиконання яких несло серйозні загрози, випадки вандалізму щодо поховань німецьких військовослужбовців все ж таки мали місце [366, с. 82–83]. Та обставина, що

місцем поховання вбитих або померлих у шпиталях солдатів окупаційних військ досить часто ставали центральні площі, паркові зони, сквери, які до війни були традиційним місцем відпочинку, сприймалася населенням із неприхованим роздратуванням: «Парк закритий... У парку запустіння. Не впізнаю мого любимого парку. Колись-то біля входу росли красиві ялинки, сосна з м'якими голками... Зараз їх немає – все вирубали німці на ялинки, на прикрашення могил, велика кількість яких видніється недалеко від входу. Із сумом, біллю та досадою повертаюсь додому...» [389, с. 18] (Додаток Ф).

Потреба додаткової легітимації влади й, водночас, необхідність відповідного ідеологічного впливу на населення, знайдення відповідних пропагандистських аргументів, зумовили спроби вшанувати пам'ять жертв терору, здійснюваного Радянською владою. Траурні зібрання, панахиди по замордованих НКВС людях стали вагомим елементом траурно-поминального дискурсу на окупованій території України [632, с. 109] (зокрема в дистрикті «Галичина», з огляду на численність місць масових репресій та можливість візуального ознайомлення громадськості з ними в умовах поспішної втечі органів НКВС та браку часу для приховування слідів злочинів та в Райхскомісаріаті «Україна», передусім у Вінниці, яка стала своєрідним символом сталінських злочинів в Україні [922, S. 7–64; 47–48, 50–51; 672; 317, с. 232–274; 856, с. 205–206]). Проте брак відомих на той час громадськості такого роду знакових місць на території тих областей, що підпорядковувались органам військової адміністрації, порівняна слабкість громадськості й вищий рівень її диференціації, в тому числі й у ставленні до радянського минулого (особливо у порівнянні із Західною Україною), зумовив і відносно невелику кількість не дуже масштабних комеморативних заходів у вигляді траурних мітингів та панахид. Вони відбулися в декількох містах регіону, зокрема в Юзівці, де було виявлено 2 місця розправ із в'язнями напередодні окупації [270, Gen. Kdo. XXXXIX Geb. A.K., Abt. I с, Bericht über Industriegebiet Stalino, v. 1.11.41; 409; 575; 572; 576; 570]. Попри те, що період окупації позначився певним інформаційним проривом щодо голодомору 1932–33 років, політичних

репресій Радянської влади, їхніх проявів як на загальноукраїнському, так і на локальному рівні, наявні в розпорядженні автора джерела дають уявлення лише про одну спробу меморіалізації цих трагічних подій. Так, в липні 1943 р. в центрі с. Марченки на Сумщині за ініціативою місцевої громади в пам'ять про 138 померлих від голоду односельців було встановлено хрест та облаштовано гробницю [408]. Встановлення хрестів на перехрестях доріг на згадку про певні історичні події за умов окупації набувало нових конотацій. До того ж, апелюючи до досвіду західноукраїнських земель, така практика розглядалась як «наочний доказ ненависті українського селянства до большевиків» [498].

Впроваджуючи систему офіційних свят на окупованій території, влада зробила спробу розширити арсенал засобів та методів впливу на свідомість населення. Відсутність історичних коренів цих свят на фоні різкого падіння життєвого рівня населення, особливо в містах, зумовили скептичне ставлення до офіціозу, що супроводжував святкові урочистості. Спроби суспільно та політично активної української громадськості запропонувати свій варіант інтерпретації пам'ятних та урочистих подій минулого лише частково були підтримані мало обізнаною із ними громадськістю, яка була заклопотана іншими питаннями. Більш привабливим для населення був суто утилітарний елемент свят, який полягав у скороченні тривалості робочого дня, можливості отримати продовольчий набір чи безкоштовного перегляду кінофільму. До того ж свята, особливо великі церковні, які супроводжувалися відпочинком від роботи, змінами в скудному раціоні зuboжілого населення, виконували важливу функцію релаксації, даючи пересічній людині можливість відірватися від тяжкої реальності, постійної боротьби за існування, яка була іманентною рисою життя під окупацією.

Отже, період нацистської окупації позначився діяльністю ряду культурницьких інституцій, які стали вагомим чинником не лише культурного, але й громадського життя в регіоні.

Вагому роль серед них відіграли театральні установи – як ті, що існували до війни, так і новостворені, переважно у формі вар'єте та фронтових театрів (бригад). Вони об'єднали досить широке коло людей, як професійних акторів, так і аматорів, які, працюючи в театрі, реалізовували свою власну стратегію виживання або прагнули творчої самореалізації. У жанровому плані театри практикували в основному постановку драматичних творів та музичних номерів. Поєднання декількох жанрів театального мистецтва на території зони військової адміністрації мало місце лише в провідних театрах регіону, зокрема у Юзівці, Маріуполі, Харкові. Репертуар театрів складався з творів як українських та російських, так і зарубіжних драматургів. Для місцевого населення, яке виступало в якості глядачів, театральні вистави стали важливим елементом відпочинку, відвернення від жорстких реалій підокупаційного життя. І хоча робота в напрямку обслуговування військовослужбовців Вермахту не завжди давала можливість для постановки складних, важкодоступних для сприйняття іноземця творів, в цілому театри на окупованій території знайомили окупанта з духовним світом місцевого населення. Діяльність з обслуговування Вермахту, особливо там, де йшлося про наявність в ролі художніх керівників, акторів німців, дозволило і місцевим акторам скласти певне уявлення про культурні цінності Німеччини, хоча й спотворені нацизмом, рівень розвитку в цій державі театального й музичного мистецтва.

Колоніальний характер ставлення до культурних надбань українського народу найяскравіше відбився на долі бібліотечних установ та книги загалом, які були не лише феноменами духовного життя, але й носіями ворожої нацистам ідеології. Фонди бібліотечних установ стали об'єктом ретельного вивчення ряду німецьких інстанцій, і передусім Оперативного штабу Розенберга, яке конфісковувало частину видань. Можливість використання книги на окупованій території передбачала відповідність друкованого видання вимогам цензурного характеру. Слідування їм мало наслідком знищення частини видань. Водночас завдяки зусиллям співробітників бібліотек, певній підтримці з боку органів місцевого самоврядування, частину книжкових фондів вдалося зберегти від

знищення і забезпечити обслуговування населення на абонементі або в читальному залі в бібліотеках Харкова, Юзівки, Чернігова, Слов'янська та інших міст. Попри жорсткі умови окупаційного режиму книга зберігала свою роль як чинник дозвілля, джерело корисної інформації та позитивних емоцій, що й зумовлювало її функціонування як об'єкту купівлі-продажу.

Певним феноменом і культурного, і суспільного життя на окупованій території стали архівні установи. Значна частина архівних фондів, попри проведену Радянською владою евакуацію, залишилася на окупованій території. Місцевими комендатурами, органами місцевого самоврядування та представниками Оперативного штабу Розенберга було здійснено кроки щодо забезпечення збереженості архівних фондів, хоча випадки використання їх у наукових та господарських цілях мали спорадичний характер.

Мабуть, найбільш драматично з огляду на велику історико-культурну та матеріальну цінність своїх фондів склалася доля музеїв на окупованій території. Попри евакуацію частини експонатів значна частина музейних зібрань залишилася на окупованій території. Поруч із вивченням і вивезенням частини музейних фондів представниками німецьких наукових інституцій, частина цінних експонатів була вилучена, фактично пограбована місцевими комендатурами, командуванням військових частин або окремими німецькими військовослужбовцям. Фахівцями-музейниками ряду установ, зацікавленими в збереженні культурно-просвітницької та наукової функції музеїв, проводилася робота з екскурсійного обслуговування місцевих мешканців, військовослужбовців Вермахту, комплектування та каталогізації фондів, проведення реекспозиції з метою об'єктивного відображення минулого українського народу і, водночас, шляхом акцентування уваги на певних темах та сюжетах, виконання пропагандистсько-ідеологічного замовлення окупантів.

Період окупації став часом відродження на території регіону осередків національно-культурного товариства «Просвіта». Зауважимо, що ця організація, яку було заборонено Радянською владою у 1923 р., існувала на території Східної України ще до революції. Ініціаторами створення «Просвіт» на місцях

здебільшого виступили члени похідних груп ОУН, які мали можливість опертися на місцеву проукраїнські налаштовану інтелігенцію. Толерантне спочатку ставлення окупаційних властей до діяльності просвітянських осередків пояснювалося різко вираженою антирадянською позицією останніх, сподіваннями нацистів на підконтрольність «Просвіт» і можливість використання в своїх цілях. У той же час просвітянські організації, маючи можливість діяти легально, розгортаючи свою діяльність як структурно, так і географічно, стали не лише певним фактором українізаційного впливу, але й структурою, яка в ряді місць, зокрема в Харкові та Маріуполі, справляла певний вплив на громадське й політичне життя. Саме це в подальшому, з кінця 1942-початку 1943 рр., стало передумовою обмежень, а то й прямої заборони діяльності просвітянських осередків.

Важливу роль як у повсякденному житті людини підокупаційної доби, так і в офіційному дискурсі влади відіграли свята та пам'ятні дати. На окупованій території було здійснено спробу впровадити нову систему свят, пов'язаних із військово-політичними або соціально-економічними заходами, яка, втім, з огляду на відносно короткий строк окупації не встигла проявити себе та довести свою життєздатність. Більш очікуваним стало повернення релігійних свят, заборонених після революції. Водночас вороже з самого початку ставлення однієї частини населення до окупантів, зростання настроїв розчарування в окупаційній політиці іншої частини зумовили збереження в частини населення якщо не традиції святкування радянських офіційних свят, то, принаймні, пам'яті про свята. Але, незалежно від походження, свята в житті пересічної людини виконували важливу функцію релаксації, даючи їй можливість відволіктися від тяжкої реальності, постійної боротьби за існування.

РОЗДІЛ 5

ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ

5.1. Шкільництво

Напередодні кампанії проти Радянського Союзу плани культурної та освітньої політики щодо місцевого населення на території, окупованій Вермахтом, не входили до пріоритетних і спеціально не розроблялись, але затяжний характер війни змусив звернути увагу й на цей аспект. Як правило органи військової адміністрації змушені були діяти в межах директив і розпоряджень, що регулювали освітню політику на території Райхскомісаріату «Україна». Базовим документом, який визначав порядок і умови функціонування освітніх установ на території, підконтрольній Вермахту, стало спеціальне розпорядження відділу військової адміністрації при генерал-квартирмейстері Генерального штабу сухопутних військ від 29 грудня 1941 р.

Враховуючи ту обставину, що в деяких випадках місцевими комендатурами, органами місцевого самоврядування за умови лояльного чи недбалого ставлення до цих, здавалось би, не першочергових питань, могли бути з власної ініціативи зроблені певні кроки у справі відновлення діяльності навчальних закладів того чи іншого роду, у своєму розпорядженні від 29.12.1941 р. відділ військової адміністрації чітко визначив перелік навчальних закладів, діяльність яких могла бути дозволеною. До них було віднесено початкові класи народних шкіл, всі ремісничі, сільськогосподарські та лісотехнічні школи, курси професійної підготовки домогосподарок, швачок, санітарок. Усі інші види навчальних закладів, зокрема вищі навчальні заклади («університети та технічні вузи»), вищі школи («гімназії, ліцеї та прирівняні до них навчальні заклади»), середні школи («семінари», «загальноосвітні середні школи»), професійні школи («загальноосвітні школи зі спеціальними навчальними планами за певними професіями») було заборонено [256, ВІ. 19]. Навчальні заклади, що вже почали таку діяльність, підлягали закриттю, при цьому ключовим доводом щодо необхідності цього кроку була відсутність

«гарантії в тому, що викладання в них не буде проводитись у більшовицькому напрямку» [121, арк. 12].

В окремих місцевостях, принаймні на початку 1942 р., було дозволено відкриття лише фахових шкіл, та й те лише за наявності відповідних коштів у місцевих бюджетах. Пакет документів на відкриття школи в такому разі передбачав серед іншого навіть наявність поруки на викладачів з боку старости й поліції [121, арк. 12].

Але на практиці окупаційні власті далеко не усюди мали можливість та бажання перейматися питаннями створення освітніх закладів. Наслідком став відхід від моделі освіти, яку планували для окупованої території, відкриття за ініціативою органів місцевого самоврядування, місцевої громадськості навчальних закладів, існування яких не вкладалось у нацистську концепцію освіти для місцевого населення.

Загалом відновлення роботи шкіл на окупованій території здійснювалося до певної міри стихійно, в умовах відсутності навіть на обласних рівнях єдиного централізованого органу управління освітою та чіткого плану розвитку освітньої системи, хоча й було здійснено спроби утворення обласного шкільного управління на Харківщині [81, арк.46]. Процес відкриття шкіл не був уніфікованим та синхронізованим і залежав від позиції на місцях німецьких властей та органів місцевого самоврядування, соціальної та економічної ситуації в тому чи іншому населеному пункті. Хоча спільною тенденцією, як зазначає відомий американський дослідник А. Даллін, було те, що «багато офіцерів військового управління намагалися впроваджувати політику поширення та підтримки місцевих шкіл» [888, р. 461].

Здебільшого освітня мережа за умов нового політичного режиму (хай навіть і на дуже низькому рівні) з незначною кількістю навчальних закладів та учнів, що навчалися в них, почала функціонувати вже наприкінці 1941 – на початку 1942 р. Проте скрутна матеріальна ситуація, близькість лінії фронту постійно перешкоджали розбудові шкільництва. Так, незважаючи на те, що буквально з перших днів окупації громадськість Харкова систематично

інформували про наміри місцевих властей поновити діяльність навчальних закладів, розпочати діяльність шкіл вдалося лише з 15 серпня 1942 р. [495] (Додаток X).

Певний вплив на процес мали і члени радянського підпілля, які, використовуючи легальні можливості, намагались, як це було, наприклад, у Бахмуті (Артемівську), шляхом створення мережі шкіл зберегти вчительські кадри та перешкодити вивезенню молоді до Німеччини [177, арк. 28].

Серйозною перешкодою на шляху до відновлення життєдіяльності шкіл став дефіцит шкільних приміщень, значну частину яких було зайнято розквартированими німецькими частинами, тиловими службами, складами або шпиталями. Так, наприклад, у вересні 1942 р. в Маріуполі з 52 шкільних будівель було зайнято 33, навчання здійснювалося лише в 10 школах із 6 тис. дітей [245, ВІ. 266]. Серйозних втрат було завдано приміщенням шкіл у ході бойових дій, у результаті бомбардувань та артобстрілів. Особливо в цьому плані постраждали райони, які знаходились у безпосередній близькості від лінії фронту і були зоною бойових дій. Так, на Харківщині навесні 1942 р. в районах, звільнених від окупації в ході зимової кампанії 1941/42 років, ситуація виглядала таким чином: у Савинському районі залишилося 16 шкіл із 37 [50, арк. 26] (за іншими даними, в цьому районі було знищено 15 шкіл [58, арк. 5]), в Барвенківському – 31 з 48 шкіл, в Ізюмському – 35 з 43 шкіл і т. ін. [50, арк. 26]. Шкільний інвентар значною мірою було пошкоджено або знищено, шкільні парти та столи широко використовувалися для опалення приміщень, зайнятих німецькими військовослужбовцями та солдатами союзницьких військ.

Типовим з точки зору поєднання в собі всіх чинників, дія яких призводила до жалюгідного становища шкіл, є приклад середньої школи селища Курячевка Марківського району Ворошиловградської області. Протягом відносно невеликого періоду окупації – 5 місяців – школа зазнала неодноразового пюндрування. 13 липня 1942 р. одразу ж після окупації в ній було знищено шкільні меблі, бібліотеку, обладнання фізичного та хімічного кабінетів. У жовтні 1942 р. італійською кавалерійською частиною, що, проходячи через село,

зупинилася в школі, було спалено 70 парт, 2 класних столи, 5 класних дошок. Як зазначалося в акті про збитки, завдані школі, під час боїв у грудні 1942 р., «німецькі загарбники повністю знищили шкільні парти в кількості 50 одиниць, 5 класних дошок та ін. шкільні меблі. Тоді ж спалили квартиру вчителів, напівзруйнували 6 шкільних будівель» [179, арк. 110]. Масштабність збитків, завданих шкільній інфраструктурі, могла б бути ще більшою, якби не активна позиція адміністрації та педагогічних колективів, які вживали заходів для порятунку найбільш цінного обладнання шкіл. Особливо яскраво ця позиція проявилася під час відступу німецьких військ та реалізації політики «випаленої землі». Подекуди шляхом хабарів, які давали паліям, вдавалося зберегти призначені для спалення будівлі. Так, давши хабар у 6000 крб. та продукти, директорові Єлизаветівської школи Мар'їнського району Сталінської області Бордунос та вчителю Булавину вдалося врятувати приміщення школи від знищення; директор Аннівської початкової школи цього ж району Сриннік відкупила школу за 10 кг. меду [1, арк. 148]. Такі випадки порятунку шкільного обладнання були, очевидно, не поодинокими.

Незважаючи на те, що керівництво навчальних закладів, намагалося привернути увагу органів місцевого самоврядування до проблем навчальних закладів [126, арк. 9], далеко не завжди скромні можливості місцевих бюджетів дозволяли вчасно й у повному обсязі втрутитися. Хронічним був брак скла, меблів, крейди, ганчірок, відер. Внаслідок цього стан шкіл, зокрема санітарний, залишав бажати на краще. Проте незрівнянно більш вагомим проблемою, особливо для міських шкіл, був брак палива. Так, відповідно до скарги директора 14-ї народної школи Харкова, з 3,7 тонн палива, які мали надійти до школи за нарядами на вересень 1942 р., було отримано (та й те з перебоями) лише 1,2 тонни. Спроби отримати решту палива виявилися безрезультатними [78, арк. 15]. Ситуації такого роду були типовими в діяльності шкіл.

Складними залишалися стосунки і з німецькими військовослужбовцями, які досить часто залучали школярів до виконання різних господарських робіт. Певне уявлення про навчання за таких умов дозволяють скласти спогади

очевидців: «Ось школа – п'ята школа. Перший поверх – займаються, і половину першого поверху стоять коні замість конюшні. На другому поверсі кімнати 2-3 – вчительські. Потім спортзал – коні стоять в спортзалі. А третій поверх і половину другого займає казарма, солдати живуть. І от уявіть собі: 20 градусів морозу в класі. Сидимо – хто в чому. Зошитів немає. Вирішили пошити зошити з газет. Чуєте? Це взагалі було кіно. Гортаєш – «Спасибі нашому дорогому Йосипу Віссаріоновичу». Газети-то які були? Радянські. А, забирають. На чому? Писати нема на чому. Зошитів немає. Навіть на цих, ми писали на цих газетах, і то вчителька переглядала, щоб не було портретів Сталіна. Змушували. Ось так ручку макнеш в чорнильницю – чорнильницю грієш – вона замерзає миттєво. [...] Ось так посидь. «Так, діти, сьогодні вже все, йдіть додому. Другого, третього, четвертого уроку не буде». То вчитель захворів, то той не прийшов. А потім: «Завтра Фурсов, Іванов, Петров – приносьте дрова». А де їх брати? У сусіда треба ламати дошки – свої шкода. І от із в'язкою дров ідеш до школи – буржуйка стоїть, щоб підтопити. Так цього ще мало: відчиняються двері, заходить солдат який-небудь – вони, німці, якщо брати в середньому німця – у них є елементи зневаги до інших. Ось він може гази пустити. Ось тут же розмовляє – голосно. Ногу ще підніме. (Сміється – Д.Т.). Плюнути ще кудись. Ось він може прийти – вони просто не вважали за людей. Причому це німці загального плану, середні німці. Він може прийти – розстебнута ширінка. Зайти в клас до вчительки – там дівчатка сидять. Заходить, значить: «Діти, встати!» Значить, німець зайшов. [...] Подивився. Так: «Du, Du und Du – komm». Збираєшся, приходиш. Що робити? Стоїть пар 20 чобіт – крем. «Давай, блиск, verstehen?» [578].

Примітно, що проблема незадовільного матеріального стану навчальних закладів знайшла відображення не лише в матеріалах «Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників...» (що було природним з урахуванням цілей та завдань, які ставилися перед цим органом), але й у звітах органів військового управління на окупованій Вермахтом території [263, ВІ. 82]. Враховуючи

контекст, в якому висвітлювалося це питання, висловлюваний у звітах жаль з приводу незадовільної роботи навчальних закладів, можна констатувати певну зацікавленість органів військової адміністрації у функціонуванні освітніх установ і навіть у підвищенні їхнього рівня. Ключовими при цьому були сподівання на те, що відновлена шкільна мережа справлятиме заспокійливий та стабілізуючий вплив на настрої місцевого населення. Очевидно, саме цим зумовлювалися випадки присутності представників німецьких властей на заняттях [392, с. 6].

Слід зазначити, що в зоні військової адміністрації так і не була забезпечена єдність у плані реалізації освітніх заходів (про схожу проблему на початку окупації зауважувала влада і в зоні цивільної адміністрації [193, ВІ. 87]). Слід зауважити також, що на території Генерал-Губернаторства Українському Центральному Комітетові все ж таки вдалося забезпечити певну уніфікацію освітньої політики [764, с. 90]). Це стосувалося як обставин, часу відновлення роботи навчальних закладів, так і їхніх типів. Поруч із чотирикласними школами в ряді населених пунктів мали місце випадки відкриття та функціонування семи-, восьми- і навіть десятикласних шкіл. Щоправда, паралелізм у назвах навчальних закладів, неадекватність перекладу з німецьких першоджерел, не завжди дотримання військовою адміністрацією та органами цивільного управління єдиної лінії в багатьох випадках обумовили те, що інколи встановити дійсний тип навчального закладу, кількість класів у ньому досить важко.

На жаль, наявні в розпорядженні дослідників матеріали не лише вітчизняних, а й зарубіжних архівів не дають повного уявлення про те, якою мірою при поновленні діяльності тих чи інших навчальних закладів вирішальною була роль органів військового управління, а якою – ініціатива органів місцевого самоврядування. Однак, враховуючи загальні тенденції, характер окупаційної політики на території Радянського Союзу логічно припустити, що визначальним у цих питаннях був прагматизм окупаційної влади, прагнення використовувати освітню систему як засіб соціального контролю [955, р. 171]. Значне занепокоєння у військових властей викликала

відсутність системи виховання та належного контролю за молоддю (особливо у віці 12–15 років), що залишилася за рамками як легітимізованої і санкціонованої освітньої системи, так і механізму залучення до примусової праці. В цій ситуації органи військової адміністрації влітку 1942 р. висловлювали бажання охопити молодь за допомогою якнайшвидшого відкриття професійних шкіл, а також шляхом створення «добровільної юнацької служби» [240, ВІ. 49].

Розпорядження про необхідність обмежити рівень освіти місцевого населення чотирирічною школою, що надходили зверху, сприймалися місцевими комендатурами доволі критично. Так, місцева міська комендатура Харкова у своєму звіті за травень-серпень 1942 р. зазначала, що в прилеглих сільських районах, де до канікул працювали школи більш високого, ніж чотирирічка, рівня, розпорядження про їх закриття викликало певне розчарування [255, ВІ. 334]. Із наближенням нового 1942/43 навчального року актуальність питання про роботу освітніх закладів зростала. Дедалі очевиднішими ставали колоніальні наміри окупаційних властей на території РКУ, які свідомо, попри наявність достатнього часу для підготовки до нового навчального року і віддалення лінії фронту, блокували спроби розширення мережі освітніх закладів з боку органів місцевого самоврядування. Стурбованість населення фактом існування лише чотирирічних шкіл знайшла відображення і в аналітичних звітах підрозділів пропаганди Вермахту [250, ВІ. 6]. Особливо болюче громадськість реагувала на відсутність можливостей для навчання дітей, що неодноразово було зазначено у звітах німецьких властей [240, ВІ. 44]. Гостру реакцію викликали навіть ті заходи, які безпосередньо на підпорядкованій військовій адміністрації території поки що не здійснювалися: це стосувалося, зокрема, наказу райхскомісара України Е.Коха від 24.10.1942 р. про мобілізацію на роботу до Німеччини всіх учнів, старших за 15 років, разом із вчителями [242, ВІ. 40]. У той же час громадськість надзвичайно позитивно ставилася до будь-яких кроків, спрямованих на поліпшення стану справ у галузі шкільної освіти [245, ВІ. 270]. Вона, як зазначалося у звітах, «із запалом бере участь у приготуваннях до введення до ладу шкіл» [263, ВІ. 82].

Цікавим з огляду на можливість визначити аргументи органів місцевої військової адміністрації щодо створення більш широкої мережі освітніх установ є звіт головної польової комендатури «Дон-Донець» від 24.09.1942 р. Польовий комендант генерал-майор фон Клер, констатує «освітній голод» місцевого населення, зазначав, що останнє часто порушувало питання про подальше розширення освіти. Критикуючи ідею навчання дітей, які закінчили чотирикласну початкову школу, в ремісничих школах, він наголошував на неготовності дитини у віці 11,5 років (вік закінчення чотирикласної школи) ані для вибору професії, ані для навчання необхідному ремеслу. Комендант констатував велику зацікавленість українського населення в навчанні дітей у віці від 11,5 до 14 років і зазначав, що «схожі інтереси мають і німецькі окупаційні власті, виходячи з міркувань забезпечення порядку й безпеки». Пропозиція фон Клера полягала в наступному: навчання в школі повинно бути семирічним, наступним етапом має стати професійна освіта після досягнення дитиною 15 років [257, Вл. 26]. Очевидно, що у своїх поглядах він не був самотнім. На необхідності створення шкільних установ із терміном навчання більшим за 4 роки для виховання дітей за допомогою методів шкільної дисципліни наголошувалось і в датованому серпнем 1942 р. звіті польової комендатури № 753, дислокованої у Валках Харківської області [254, Вл. 120].

Багато в чому схожа аргументація, яка, очевидно, враховувала ситуацію на місцях, пропозиції, що надходили від польових та місцевих комендатур, була притаманна і наказу «Шкільництво» від 28 жовтня 1942 р. командуючого охоронними військами та тиловим районом групи армій «А» генерала Роквеса. З огляду на необхідність забезпечити стабільність у тилу Вермахту, безперебійність постачання, уникнення погіршення настроїв населення передбачалося поновлення в повному обсязі діяльності семикласних шкіл, проведення підготовчої роботи з відкриття десятирічок [202, Вл. 107]. Згідно з наказом мали бути вжиті заходи щодо подальшої розбудови мережі фахових та ремісничих шкіл.

Прагматизм військової адміністрації об'єктивно не міг не відповідати в цьому випадку інтересам місцевого населення, особливо в контексті закриття шкіл, вищих за 4-річки, в Райхскомісаріаті або випадків повного припинення роботи шкіл, як це було в генеральному комісаріаті Мелітополь у зв'язку з мобілізацією школярів для здійснення будівельних робіт [326, с. 2–21].

Слід визнати, що проблема зайнятості підлітків та юнаків набула особливої гостроти з огляду на прогресуючу тенденцію проявів девіантної поведінки, потенційну схильність безпритульної та бездоглядної молоді до порушень громадського спокою та небажаної політичної діяльності. Це неодноразово констатували німецькі спецслужби, органи місцевого самоврядування та військові [217, ВІ 133–136; 254, ВІ. 121; 85, арк. 66].

Але, незважаючи на демонстровану органами військової адміністрації зацікавленість у відновленні та розширенні шкільної мережі, серйозною перешкодою була концептуальна невизначеність щодо типів навчальних закладів. Потребував конкретизації статус середніх фахових шкіл на базі семирічної освіти – відкритим було питання про те, чи вважати їх за «наукове розширення», подібне до радянської десятирічки, для отримання в подальшому професійної освіти, чи вони мали являти собою фахову школу для підготовки робітників певних професій [259, ВІ. 173–174]? Доволі гостро стояло питання навчання дітей 12-13 років (контингент 5-7 класів), які, з одного боку, вже закінчили 4-х річку, з іншого – ще не могли навчатись у ремісничих школах. Частково в окремих населених пунктах це питання все ж таки вдалося вирішити завдяки відкриттю семирічних шкіл.

Загалом, незважаючи на масу неузгодженостей, мережа освітніх установ і кількість учнів у них могла бути досить значною, хоча й непорівнюваною з довоєнним часом. Станом на осінь 1942 р. в Харкові налічувалося 29 початкових та професійних шкіл із 417 вчителями та 9265 учнями [163, арк. 77] (до війни в місті було 134 (за іншими даними – 138) середні та неповні середні школи [166, арк.7] та понад 96 тис. учнів [814, с. 320]). У Горлівці влітку 1943 р. нараховувалося 28 загальноосвітніх та 3 професійних школи, кількість школярів

в яких становила приблизно 5 тис. осіб [435] (до війни в місті діяло 68 шкіл із 33 тис. дітей [685, с. 263]). У Ворошиловграді в листопаді 1942 р. функціонувало 16 початкових шкіл із 150 вчителями (не враховуючи директорів шкіл та їх помічників) та 4721 учнем [295, арк. 8]. У травні 1943 року в тилу 1-ї танкової армії Вермахту налічувалося 536 початкових шкіл із 1750 вчителями і більше 40 тис. учнів, а також 54 «середні школи» (очевидно, що ця дефініція була використана стосовно семирічних шкіл) з 542 вчителями та понад 7,5 тис. учнів [259, ВІ. 73].

Польові та місцеві комендатури, що діяли на окупованій території, мали можливість на власний розсуд визначати режим роботи шкіл, зокрема, час канікул. Так, наприклад, 1 вересня 1942 р. стало початком занять у зоні польової комендатури № 194 лише для міських шкіл. Сільські школи мали розпочати заняття з 15 вересня 1942 р., що, очевидно, зумовлювалося необхідністю використовувати школярів для проведення польових робіт [257, ВІ. 99]. Режим роботи шкіл не в останню чергу залежав від поточних потреб Вермахту в придатних для дислокації військ приміщеннях. Необхідність їх задоволення призводила до частого переривання занять у школах, тимчасового закриття освітніх закладів, як це, зокрема, мало місце в перші місяці 1943 р., у зв'язку із передислокацією німецьких військ під час зимової кампанії 1942/43 років [261, ВІ. 108]. Очевидно, певну роль відігравала й елементарна фізична неготовність шкіл розпочати заняття одночасно. Так, у Ворошиловграді лише 2 школи почали заняття 1 жовтня 1942 р., поновлення роботи ще 14 шкіл розтягнулося аж до 28 жовтня [295, арк. 13].

Прагматизм військового командування проявлявся й у прагненні використовувати учнів шкіл для вирішення завдань, не пов'язаних із навчальним процесом, зокрема для збору врожаю влітку. При цьому легітимізуючою обставиною служило проведення аналогій із практикою залучення дітей для такої роботи за Радянської влади. Слід зазначити, що можливість у майбутньому використання школярів для обробки сільськогосподарських культур і збору врожаю була одним із ключових аргументів щодо необхідності відкриття шкіл,

висунутих ще в лютому 1942 р. командуванням економічної інспекції «Південь» [252, ВІ. 114]. Виходячи з того, що «заготівля лістехсировини в сьогоднішніх умовах є дуже важливою справою» [123, арк. 2], широких масштабів мало набути залучення школярів і для збору лікарських рослин. Слід зазначити, що до робіт із збирання врожаю залучали навіть міських дітей, як це було, наприклад, у Харкові [503].

Обмеження, що з ними зустрілося населення на окупованій території, не торкнулися фольксдойче – осіб німецької національності або осіб німецького походження, які до революції були підданими Російської імперії, а потім – громадянами СРСР. Ставлення до них являло собою приклад расово диференційованого підходу. В березні 1942 р. відділом військової адміністрації при штабі групи армій «Південь» було видано розпорядження про навчання фольксдойче. Згідно з ним діти німців за національністю одержували можливість навчання німецькою мовою, якщо педагогами були фольксдойче, що пройшли перевірку на благонадійність, і в навчальному процесі було виключено використання радянських підручників та навчального матеріалу. Польові комендатури на місцях мали можливість організувати навчання для дітей-фольксдойче, старших за 11 років, хоча кількість класів не оговорювалася [256, ВІ. 34]. Останнє визначали, очевидно, норми постанови «Про обов'язкове навчання в народних школах дітей німецької національності, що мешкають в окупованих східних областях», яка встановлювала загальне обов'язкове навчання терміном у 8 років [714, с. 24]. Характерно, що при зарахуванні до фольксдойче визначальним критерієм мала бути не стільки «чистота крові», скільки відданість німецькому духові, як пояснював один з циркулярів Розенберга [773, с. 52]. В цьому значенні бажаним об'єктом онімечення поставали етнічно змішані родини. Це давало можливість розширити коло осіб, що могли навчатись у більш сприятливих умовах.

Роботу шкіл для фольксдойче було організовано в Маріуполі [445; 457], Риковому (Єнакієвому) [522], деяких інших населених пунктах Юзівської області. Невелика кількість навчальних закладів для цієї категорії пояснюється

відносною нечисленністю учнівського контингенту внаслідок переселення значної кількості німців напередодні окупації в радянський тил у межах прийнятої 22 вересня 1941 р. постанови Державного комітету оборони (ДКО) «Про переселення німців із Запорізької, Сталінської та Ворошиловградської областей» [325, с. 165]. Загалом у результаті операції з переселення німецького населення з вересня 1941 р. до 1 січня 1942 р. зі Сталінської області було виселено 85925, а з Ворошиловградської – 12488 осіб [890, S. 138].

Незважаючи на режим найбільшого сприяння, який було створено для навчальних закладів означеного вище типу, брак відповідних педагогічних кадрів не міг не позначитися на їх діяльності. Саме відсутність педкадрів призвела до припинення роботи вже відкритих німецьких шкіл у зоні відповідальності місцевої комендатури I/452 (на території Горлівського району) на початку 1943 р. [258, ВІ. 108]. Вагомим чинником (що частково пояснює брак педагогічних кадрів), який призвів до згортання роботи німецьких шкіл, стала поразка німецьких військ під Сталінградом і наступ Червоної Армії взимку 1942/43 років. У зв'язку із цим поширилися панічні настрої, наслідком яких стала масова втеча фольксдойче до місцевостей більш віддалених від лінії фронту [898, S. 204–205].

Одним із актуальних для освітньої системи питань стало забезпечення її відповідними педагогічними кадрами, до яких висувалися певні вимоги. Діяльність навчальних закладів могла бути відновлена тільки після перевірки з міркувань безпеки викладацького складу, а також наявних навчальних матеріалів.. Певну увагу було приділено питанню захисту учнів від небажаної політичної індоктринації з боку вчителів. Так, за посередництва німецьких офіцерів, службовців, унтер-офіцерів, що мали педагогічну освіту, викладацький склад мав бути проінструктований на предмет того, «як у майбутньому проводити заняття, не справляючи небажаного політичного впливу на молодь» [256, ВІ. 19]. При цьому обов'язкове врахування політичного критерію відповідало засадам німецької освітньої політики і в Райхскомісаріаті «Україна».

На місцях цим програмним установкам намагалися неухильно слідувати, виключаючи можливість використання педагогічних кадрів, які зарекомендували себе як прорадянськи налаштовані, були членами партії або комсомольцями [98, арк. 5]. Пріоритет віддавали педагогам з дореволюційним стажем, тим, хто постраждав від Радянської влади, етнічним німцям. Кадрові призначення у школах мали здійснювати, як правило, за погодженням із місцевими комендатурами [144, арк. 354]. Інколи керівництво органів самоврядування на місцях само проявляло ініціативу в плані визначення критеріїв політичної лояльності. Так, у Барвінковому під час першої окупації бургомістр міста Двориченко в ході перереєстрації викладачів викреслював зі списку претендентів на посаду вчителя тих, у кого чоловіки були в армії [50, арк. 48]. Проте брак викладачів з такою біографією, яка виключала б підозри в лояльному ставленні до радянської влади, зумовив залучення до навчального процесу і колишніх вчителів радянської школи.

Серйозною проблемою, прояви якої можна простежити ще з довоєнного часу, був брак вчителів необхідних фахів у сільській місцевості. Як не парадоксально, але чималою мірою її вирішенню сприяла ситуація: незрівнянно краще становище із харчуванням стало причиною міграції населення, в тому числі й педагогічної інтелігенції, на село. За деяких ситуацій переїзд до села міг бути викликаний і міркуваннями безпеки. Про один з таких випадків розповіла мешканка Сталіно Ф. Є. Шовкун. Їй, до війни студентці Сталінського індустріального інституту, професор цього вузу Харченко, який обіймав відповідальну посаду в міській управі, порекомендував залишити місто. Аргументом при цьому з його боку було те, що нібито «всіх комсомольців будуть розстрілювати» [583]. Студентка отримала від нього направлення до одного з районів Сталінської області. З районного центру її разом із подругою, теж студенткою, було відправлено в село, де вони і провели значну частину періоду окупації, викладаючи в місцевій школі. Очевидно, що переїзд вчителів з міст на село частково міг сприяти вирішенню кадрової проблеми в сільських школах. Так, станом на листопад 1942 р. Ворошиловградським міським відділом

культури та просвіти до Олександрівського та Новосветлівського районів Ворошиловградської області було відправлено приблизно 30 вчителів міста [295, арк. 30].

Умови роботи навчальних закладів за нової влади передбачали і формування нової системи політичної лояльності, нової моделі знань та вмінь, чому приділялася увага не з боку військових властей та спецслужб. Так, за звітом оперативної групи «Д», її представники в Маріуполі під час бесіди з юрисконсультком Комровським, який опікувався питаннями освіти, виховання та справами фольксдойче, обговорили питання про те, «відповідно до яких націонал-соціалістських світоглядних принципів має розбудовуватися шкільництво на цій території» [213, ВІ. 236]. Наріжним каменем перегляду ролі учительства було визнання того, що «більшевицька педагогічна освіта не давала вчителеві ні потрібної загальної культури, ні знання свого фаху» [497]. Акцент було зроблено на тому, що саме зараз у сфері освіти створено всі належні умови для усунення названих недоліків (Додаток Ц).

Роль та місце вчителя розглядалися через призму відповідності його діяльності вимогам окупаційної влади. Так, у виступі заступника голови міської управи Костянтинівки Штанька на конференції вчителів міста, оприлюдненому на шпальтах місцевої газети, було зазначено: «Тепер на вчителя покладається найпочесніше завдання – настирливо з'ясовувати істину, що долі двох великих націй – німецької і української – органічно з'єднані: вороги Німеччини, отже, є й ворогами українців» [441]. Очевидно, що частина вчителів чи то через життєві обставини, чи то під впливом щирої переконаності в прогресивності змін, маючи певний кредит довіри до заходів, які здійснювала нова влада, поставилися позитивно до нових вимог. Це відчували й учні. Так, відомий харківський літератор Р. Рибальченко, який пережив окупацію дитиною, дав таку оцінку педагогічного процесу: «На щастя, наші вчителі з прихильністю поставилися до нових засад у педагогіці, вони багато розповідали нам про Україну, її історію, звичаї» [382, с. 113]. Водночас мали місце випадки і відвертого загравання з окупантами з боку педагогів. Так, у серпні 1942 р. у Ровеньківському районі

Ворошиловградської області начальник районного відділу народної освіти Бенецький, зібравши районну конференцію вчителів, запропонував відправити Гітлерові телеграму з подякою «за визволення від більшовиків» [857, с. 312].

Підготовка кадрів, здатних діяти відповідно до нових вимог та програм, покладалася на педагогічні курси, які було організовано в декількох містах регіону. Наприклад, програма курсів із підвищення кваліфікації вчителів початкової школи в Харкові складалася з таких предметів: основні питання педагогіки (14 годин), українська мова (12 годин), історія України (14 годин), історія української літератури (14 годин), методика викладання мови, математики, географії, природознавства, малювання, співів, німецької мови [493]. Підвищенню рівня викладання німецької мови мав сприяти організований у Чернігові відділом народної освіти міжрайонної управи у січні 1943 р. семінар учителів німецької мови, в якому взяли участь понад 20 педагогів [555]. Аналогічні функції мали виконувати створені відділом освіти Харківської міської управи курси підвищення кваліфікації та підготовки викладачів німецької мови [508].

В екстремальних умовах війни педагогічна інтелігенція опинилася, мабуть, у найскладнішій ситуації. Брак навчальних закладів, відсутність можливостей знайти застосування своїм здібностям в інших сферах, пов'язаних з інтелектуальною працею, реальна загроза утисків, а то й прямих репресій з боку окупаційної адміністрації стали причиною деморалізації та призвели до маргіналізації частини педагогічних працівників. Пошук засобів до існування для себе та своїх родин в умовах відсутності місця роботи ставав постійною проблемою [105, арк. 5]. Хоча в деяких випадках і вдавалося забезпечити досить високий рівень зайнятості наявних педагогічних кадрів: так, наприклад, у Чистяківському районі Сталінської області із 129 вчителів, що проживали на окупованій території, 115 осіб працювали у школах [2, арк. 162]. Проте загальна тенденція була іншою. Роботу за фахом здійснювала меншість педагогічних працівників, що залишалася на окупованій території. Зокрема, у Бахмуті зі 199 вчителів (дані на середину 1942 р.) у місті, роботу було надано лише 64 [396]. З

750 вчителів (за іншими даними – 739 [295, арк. 8]), зареєстрованих у Ворошиловграді станом на листопад 1942 р., у школах міста працювало лише 220 [530]. 225 вчителів налічувалось у шкільних закладах Харкова у вересні 1942 р. [504], тоді як до війни їх було 3650 [686, с. 107]. Водночас збільшення в 1942/43 навчальному році порівняно з 1941/42 навчальним роком кількості функціонуючих освітніх закладів мало наслідком і зростання кількості задіяних педагогічних працівників. Так, згідно з даними, що наводилися завідувачем відділу шкіл і культури Юзівської міської управи, в 1941/42 навчальному році в місті було 223 вчителів, а в 1942/43 – вже 654 [429]. Ці цифри, зрозуміло, були непорівнюваними з довоєнною статистикою – 1618 вчителів у навчальних закладах міста [685, с. 102]. Слід врахувати, що робота цих закладів відбувалася зі значними перервами, зумовленими ходом бойових дій, потребами в шкільних будівлях для розквартирування військових частин тощо.

У вільний від основної роботи час, на канікулах вчительство мало організувати збір лікарських рослин, проводити заняття з невстигаючими учнями, здійснювати інструктажі з питань догляду за городами [117, арк. 22]. Практикувалося також залучення вчителів для здійснення допоміжних робіт у владних структурах, зокрема видачі персональних посвідчень [260, Вл. 91 (r.s.)], проведення переписів населення тощо [434].

Очевидно, що більшість вчителів, будучи зацікавленою в продовольчому утриманні за свою роботу, знаходячись під суворим контролем з боку керівництва, залякана нацистським терором змушена була проводити свою роботу в дусі вимог, що висувалися до педагогів новою владою. Хоча дехто з учителів під час навчального процесу дозволяв собі прояви патріотичних, антифашистських настроїв. В багатьох випадках педагогічні працівники ставали бійцями партизанських загонів чи членами підпільних організацій і брали безпосередню участь у боротьбі з окупантами, доволі часто жертвуючи життям. Серед них були С.В. Скоблов та С.Г. Матюкін – керівники підпільної організації Будьоннівського району в Юзівці [747, с. 13–15], П.П. Губіна – організатор підпільної організації в Чистяковому (нині – Торез) [759, с. 97],

Ф. М. Мотильова – керівник підпільної комсомольсько-молодіжної групи в с. Лосинівка на Чернігівщині [586, с. 107–110] та багато інших.

Мали місце випадки, коли навіть не будучи членами інституційних форм підпільно-партизанського руху – партизанських загонів та підпільних організацій – вчителі, керуючись гуманістичними та патріотичними почуттями, свідомо порушували приписи окупаційних властей, жертвуючи собою. Один з таких випадків мав місце в одному з сіл на півночі Сталінської області. Згідно зі звітом за червень 1943 р. групи ГФП-626, що діяла в тилу 1-ї танкової армії Вермахту, 2 вчительки, студентка та колгоспниця протягом тривалого часу переховували збитого радянського льотчика. Як зазначалось у звіті, «...незважаючи на те, що дівчата знали про свій обов'язок повідомити про льотчика найближчій німецькій інстанції, вони надавали йому підтримку та переховували його протягом декількох тижнів. Хоча дівчата живуть близько 1,5 років в умовах німецької окупації, вони надавали підтримку льотчику–лейтенанту... За надання допомоги ворогу вчительок та студентку було розстріляно, колгоспницю засудили до утримання в трудовому таборі на період війни...» [228, ВІ. 106–108].

Період окупації став часом знайомства із зовсім іншою педагогічною традицією, що серед іншого передбачала й можливість застосування фізичного насильства до дитини, яка допустила порушення дисципліни або не проявила очікуваної старанності у вивченні предмету. І хоча прямі заклики про можливість застосування засобів фізичного впливу не фігурують у джерелах, озвучені під час педагогічних нарад та конференцій вчителів тези про те, що «будучи звільненим від ярма жидівського большевизму учитель тепер має право примінити всі методи педагогічного впливу по відношенню до учнів лінивих, свавільних, і дезорганізаторів» [125, арк. 16], «учитель має право, коли це потрібно, покарати учня» [437] є доволі промовистими. За цих умов навчальний процес втрачав свою значущість та привабливість, оскільки ототожнювався з окупантом, що завдавав принижень та фізичних страждань: «Зазвичай німець з указкою приходив: ну як, значить, мол вчитесь? По лобу трахне того, хто

поближче сидів» [579]. У той же час з метою недопущення повної компрометації навчального процесу в разі грубого порушення норм педагогічної етики з боку педперсоналу власті могли вживати певних заходів дисциплінарного впливу. Так, у серпні 1943 р. своїм наказом бургомістр Будьоннівського району Сталінської області Клейншмідт з огляду на «факти грубого ставлення до дітей і населення та порушення шкільного режиму (довільний час початку уроків)» звільнив з посади завідувача Мітьково-Качкарівської школи Е.А. Крамаренко [27, арк.19].

Недалекоглядна політика щодо інтелігенції, зокрема педагогічної, не могла не викликати критики з боку певних окупаційних структур. Вона ставала тим гострішою, чим помітнішими були ознаки кризи окупаційного режиму. Симптоматичним у цьому плані є зізнання, які було зроблено завідувачем відділу Харківської міської управи професором Міщенком та представником команди пропаганди Вермахту «Еріка» доктором Беком: «Своїм недбайливим ставленням до інтелігенції ми розгубили вчителів і зараз нам не вистачає кадрів...» [813, с. 308]. Безумовно, ключовим елементом у забезпеченні хоча б видимої лояльності до влади мало стати матеріальне забезпечення.

Джерела містять різні дані про рівень зарплат учителів. Матеріальне забезпечення педагогічних працівників регламентувалося на місцях і залежало передусім від можливостей місцевих бюджетів. Так, у Харкові керівник міського відділу освіти отримував зарплату в 3500 крб., директор семикласної реальної школи 1200 крб., а пересічний викладач – 900 крб. [75, арк. 5,11] (за даними, що їх наводить харківський дослідник А.В. Скоробогатов на підставі інших джерел, у 1943 р. в Харкові зарплата вчителя становила 750 карбованців, викладача німецької мови – 900, директора школи – 1000 [813, с. 309]). У той же час у Бахмутському районі Юзівської області зарплата вчителя коливалася в діапазоні 300-500 крб., завідувач гімназії отримував 700 крб., а завідувач школи – 400-500 крб. [177, арк. 34]. У школах Ніжина середньомісячна зарплата вчителя-класовода становила 475 крб., старший учитель отримував 550 крб. [623, с. 11].

Проте за умов знецінення грошей, мізерності цих сум з огляду на ринкові ціни, більш вагомим було забезпечення продовольством.

Змушені діяти за нових умов, навчальні заклади працювали за зміненими програмами, які розробляли на місцях. Функції навчально-методичних центрів при цьому виконували міські та районні відділи освіти, пропозиції яких було покладено в основу навчального процесу. Зміст програм зумовлювали ті дидактичні та політичні завдання, що стояли перед системою освіти. Так, програма навчання в першому та другому класах у школах Харкова передбачала 22 години на тиждень із наступним розподілом: 12 годин – українська мова, 6 – математика, 2 – каліграфія, 1 – співи, 1 – гімнастика. У третьому-четвертому класах школярі мали навчатись у школі вже 28 годин із таким розподілом часу: 6 годин – українська мова, 6 – математика, 6 – німецька мова, 2 – домівництво, 2 – вітчизнознавство, 2 – природознавство [813, с. 308]. Дещо відмінними були програми в інших регіонах, що, очевидно, залежало як від пропозицій відповідних відділів місцевих управ, так і ставлення конкретних комендатур. Так, у поданій нижче таблиці наведено навчальний план, затверджений польовою комендатурою для шкіл Ворошиловграда.

Таблиця 4.1

Навчальний план початкових шкіл Ворошиловграда. Листопад 1943 р.

№ п.п.	Назва предметів	Класи			
		I	II	III	IV
1.	Українська мова	7	7	7	7
2.	Арифметика	6	6	6	6
3.	Німецька мова	2	2	2	2
4.	Гри, співи, спорт	4	4	4	4
5.	Ручна праця	2	2	2	2
6.	Малювання	1	1	1	1
7.	Каліграфія	2	2	2	—
8.	Природознавство	—	—	—	2
9.	Географія	—	—	—	2
	Разом	24	24	24	26

Майже ідентичною (щоправда з дещо відмінною назвою предметів, які викладалися) була програма шкіл у Юзівці. Особливу увагу в школах було приділено вивченню німецької мови, що розглядалась як символ «відновлення

віковичного зв'язку з культурним Заходом», засіб трансляції інформації про життя та культуру німецького народу [454]. Методичним орієнтиром для педагогів ставало формування в учнів навичок спілкування, володіння розмовною мовою [501]. У той же час практика вивчення німецької мови з 1-го класу, як показує аналіз наявної інформації, реалізовувалася не на всій окупованій території. У школах Харкова [813, с. 308], Маріуполя [454], Бахмутського району Юзівської області [177, арк. 29] і, безперечно, інших районах та населених пунктах, щодо освітньої системи яких немає надійних джерел, вивчення німецької мови починалося лише з 3-го класу. Хоча, безумовно, це було суттєвою зміною програми вивчення іноземних мов у радянській школі: згідно з довоєнним навчальним планом міських та сільських середніх шкіл викладання іноземної мови в кількості 2-3 години на тиждень починалося лише з 5-го класу [182, лл.12–13].

Попри те, що загалом ставлення окупаційних властей до традиційного для дореволюційної школи релігійного виховання було негативним, до програми шкіл в окремих містах (очевидно здебільшого за наполяганням місцевих органів народної освіти), було включено Закон Божий. У Харкові ініціатива вивчення у народних школах цього курсу виходила від єпархіального управління та церковно-богословської комісії при «Просвіті». Навчальні плани на 1941/42 початковий рік у Харкові вже містили цю дисципліну, на вивчення якої було відведено дві години на тиждень у всіх класах [620, с. 146]. Проте незважаючи на пряму зацікавленість клерикальних кіл у включенні цієї дисципліни до обов'язкової шкільної програми, позиція окупаційної адміністрації полягала у відокремленні школи від церкви. До речі, це відповідало засадам і внутрішньонімецької шкільної політики [917, S.199].

Характерною особливістю шкільних програм у тилівій зоні групи армій «Південь» була повна відсутність у них історії як навчального предмету (лише у Харкові відділ народної освіти намагався розробити програму з історії України [661, с. 23]). Деяко відмінною була ситуація в тилівій зоні групи армій «Центр»: там було здійснено спробу включити історію до програми, при цьому

передбачалося викладання як російської, так і всесвітньої історії. І хоча з огляду на брак відповідних підручників та належним чином «зорієнтованих» педагогів викладання історії так і не було дозволене, в січні 1943 р. питання про нагальну необхідність включення історії до шкільної програми було ще раз порушене перед Райхсміністерством окупованих східних областей командувачем групи армій «Центр» фон Клюге. Це дозволяє констатувати можливість прояву певної ініціативи з боку військових навіть у тих питаннях, які традиційно вважалися прерогативою інших відомств, передусім Райхсміністерства пропаганди та Райхсміністерства окупованих східних областей.

Доволі непросто регулювалося питання мови викладання в школах. Загалом на території України відповідно до розпорядження А. Розенберга райхскомісару України Е. Коху та генерал-комісарам приписувалося забезпечити обов'язкове використання української мови як мови навчання [192, ВІ. 132]. Органи військової адміністрації, керуючись в основному директивними документами Райхсміністерства окупованих східних областей, все ж таки були схильні до певної міри зважати на етнічний склад населення та історичні умови його формування.

Так, у тиловому районі 6-ї армії Вермахту, до якого навесні 1943 р. входив ряд районів Сталінської, Ворошиловградської та Ростовської областей, з огляду на недостатній рівень знань української мови значною частиною місцевого населення та викладачів, передбачалося, принаймні протягом перехідного періоду, використання у школах російської мови. Паралельно з цим було акцентовано увагу на необхідності вивчення української мови там, де заняття «проводяться ще не українською мовою» [263, ВІ. 52]. В місцях компактного проживання грецького населення в процесі викладання могла використовуватися і грецька мова. Разом із тим у тиловому районі 1-ї танкової армії Вермахту, який навесні 1943 р. охоплював частину Сталінської, Ворошиловградської та Харківської областей, викладання шкільних дисциплін російською мовою було визнано недоцільним [260, ВІ. 91].

Українізація, що здійснювалася на окупованій території представниками місцевої проукраїнської інтелігенції, членами ОУН, в сфері освіти проявлялася в ґрунтовній переробці навчальних програм, збільшенні кількості годин, які було відведено на вивчення української мови та літератури, зміні статусу шкіл, які до окупації були російськомовними. Так, наприклад, у Ворошиловграді з 16 початкових чотирирічних шкіл станом на осінь 1942 р. лише одна була з російською мовою викладання [295, арк.8]. Українізація освіти, надання нового статусу українській мові ставали стратегічним орієнтиром. Як зазначалось у статті програмного характеру «Високе завдання» відомого українського мовознавця Юрія Шевельова з нагоди поновлення роботи шкіл у Харкові, «одне з першочергових завдань нової школи – виховати в учнів любов до рідної мови» [495]. Щоправда, інколи плекання мовних традицій, прагнення підвищити роль української мови могло набувати гротескних форм, як це, приміром, мало місце в Макіївці: «Прийшли ми до школи – початок занять. [...] Прийшли, значить, список: «Фурсов – наліво, Петренко – направо, Сімонов – наліво, Семенченко - направо». Поділили на український та руський класи. [...] Значить, українські класи все вивчали українською. Ми – російською програмою плюс українська мова. ...Українському класу в обід давали блюдечко вінегрету та морквяний чай, або буряковий чай, шматочок хліба. А нам не давали. І розумієте, в пацанів одразу ж ненависть стала до хохлів. Так ми їх називали. А вони спекулювали: «А ми йдемо на обід». А ми ж такі, клацаємо зубами, аж іскри сипляться» [578].

Безумовно, провокаційні ситуації такого роду могли мати наслідком зростання недовіри до школи і компрометацію ідей українського націоналізму, які в ряді випадків на території Східної України пропагувалися й реалізовувалися нерозважливо, без урахування поліетнічного характеру східноукраїнського суспільства та історичних умов його формування, з нехтуванням гуманістичними цінностями.

Незважаючи на те, що робота навчальних закладів здійснювалася за екстремальних умов воєнного часу, все ж таки було, хоча і в скороченому та спотвореному вигляді, збережено основні елементи організації навчальної та

методичної роботи: складання та затвердження програм, річні звіти, наради директорів шкіл, підсумкові конференції викладацького складу, інформаційно-консультативна робота з представниками районів, створення міжшкільних методичних об'єднань тощо [117, арк.22]. Було здійснено спроби зберегти елементи традиційної організації навчального процесу та шкільного повсякдення, зокрема оптимальний розподіл навчального навантаження та послідовність уроків. Так, у своєму розпорядженні керівництво Корюківського районного відділу освіти Чернігівської області, складаючи постійні розклади, вимагало ставити на перші уроки мову або арифметику, в той час як навчальний день мали завершувати уроки каліграфії, співу, малювання або фізкультури [125, арк.3].

Попри спричинену війною глибоку деформацію шкільної освіти одним з аспектів педагогічної роботи було виявлення здібної молоді, перевірка рівня засвоєння ними знань на рівні окремих шкіл. До війни такий відбір здійснювався за допомогою шкільних олімпіад. Очевидно, в деяких випадках педагогічний актив намагався ввести елементи такої роботи із школярами в практику роботи шкіл. І хоча, безумовно, про системність такої роботи (втім, як і роботи шкіл загалом) не доводиться й говорити, інформація про такого роду заходи [263, ВІ. 46] становить інтерес з огляду на реалізацію різних елементів організації педагогічного процесу. Цікавою в цьому контексті є думка, висловлена в січні 1946 р. заступником завідувача шкільного відділу Бахмутської районної управи В.П. Замковим під час бесіди із завідувачем військово-партизанського відділу Комісії з історії Вітчизняної війни І.І. Слїньком щодо змін у навчальному процесі: «Уся навчальна мережа була без змін... Різких змін у школах району не було. У школах міста було гірше. Тому що начальник був ближче» [177, арк. 29].

Небезпідставно розглядаючи позашкільну роботу в радянській школі як елемент політичного виховання, нова влада тим не менше не дуже нею переймалася. Це, очевидно, пояснювалося не стільки свідомим прагненням до деполітизації школи, скільки периферійністю проблем української школи для нацистів, браком відповідної уніфікованої політико-ідеологічної концепції,

адаптованої для реалізації засобами педагогіки. Проте було б помилковим вважати, що спроб визначити зміст та засади позашкільної роботи, принаймні на локальному рівні, не було. Так, за результатами проведених у червні 1943 р. при польовій комендатурі у Костянтинівці наради представників 8 районних відділів освіти, конференції вчителів у Слов'янську від педагогів у випадках відсутності можливості проводити регулярне навчання німецьке командування вимагало « [не] випускати з поля зору учнів і...використовувати всі можливості для цього. Учні можуть працювати в садку, на городі, на полі, збирати лікувальні трави, їх можна організовано повести в кіно, театр і т.п.» [437].

Декларуючи необхідність відмови від принципів організації навчання та виховання радянської школи, пропагандистські структури пропонували нові, що відповідали стандартам «нового ладу». Показовою в цьому плані є промова керівника команди пропаганди «У4» Папенброка, виголошена на нараді вчителів у Слов'янську та надрукована в одному з номерів місцевої «Донецької газети». Викликавши, очевидно, певний резонанс серед громадськості промова мала наслідком відповідні контрпропагандистські заходи з радянської сторони. У вересні 1942 р. накладом у 200 примірників Ямським партизанським загonom була видана листівка «Школа мракобісья» (Додаток III), в якій містилася вкрай негативна оцінка шкільної програми, запропонованої місцевому населенню [37, арк. 12].

Попри очевидний пропагандистський контекст цієї листівки слід визнати, що загалом підстави для такої оцінки були. Шкільна програма мала урізаний та тенденційний характер, який стояв на перешкоді повноцінній реалізації школою своєї функції. Все це зумовлювало оцінку школи, яку слід визнати доволі типовою: «Шкіл було мало, ...знань ніяких я там не отримав» [378, с.34], «від недовгого вчення залишилися смутні спогади. Але добре пам'ятаю, що основними предметами були німецька мова та слово Божіє. З кожної з цих наук у пам'яті нічого не залишилося, можливо, тому, що свідомість їх відкидала» [371, с. 36]. Непрямим свідченням усвідомлення учнями викривленості,

спотвореності, деформованості навчального процесу стало також нехтування одержанням свідоцтв про закінчення школи (Додаток Щ).

Однією з найскладніших освітянських проблем стало забезпечення навчального процесу необхідною літературою. Внаслідок певної периферійності в планах нацистів заходів, спрямованих на забезпечення освітою місцевого населення, видання нової навчальної літератури для населення на окупованій території заздалегідь не планувалося. І лише зіткнувшись з необхідністю організації та реалізації навчального процесу за нових умов, окупаційна адміністрація вдалася до певних кроків в цьому напрямку.

Драматично склалася доля радянської навчальної літератури, яка потрапила до категорії неблагонадійної. Перша спроба регламентації використання такої літератури в зоні військової адміністрації датована груднем 1941 р., коли відповідно до розпорядження відділу військової адміністрації штабу командувача військами тилового району групи армій «Південь» мав бути конфіскований підручник німецької мови для середньої школи Г. Бергманна і А. Изволенської. Приводом для цього стало «прославляння радянської системи» на сторінках підручника [256, ВІ. 17]. Щоправда, згодом послідувало певне уточнення, згідно з яким підлягали вилученню «всі шкільні підручники». Зазначена установка давала невеликий вибір на місцях владним структурам, які мали її конкретизувати та запропонувати свої варіанти вирішення проблеми із забезпеченням підручниками. Найпростішим варіантом виходу із ситуації взагалі була відмова від використання радянських підручників.

Так, наприклад, згідно з розпорядженнями місцевої комендатури І (762) м. Сновська та відповідно до наказу Корюківської інспектури освіти Корюківського району Чернігівської області доступ до радянської навчальної літератури для уникнення «негативного» радянського впливу мав бути виключений, використання радянських підручників заборонялось, а навчання пропонувалося здійснювати усно [125, арк.16]. Схожим було і розпорядження польової комендатури, дислокованої в Ніжині [144, арк. 7]. Аргументом на користь конфіскації навчальної літератури згідно з досить типовим наказом

голови міської управи Чернігова Є. Азарова була теза про «нацьковування та комуністичний зміст» книжок [128, арк. 116].

Практика вилучення радянської навчальної літератури стала поширеною. Але нагальна потреба забезпечити школи, що функціонували, бодай якоюсь літературою зумовила водночас спроби використання і старих радянських підручників. Так, у Ровеньках Ворошиловградської області було дозволено до використання підручники арифметики, чистописання та співу [295, арк. 8].

Санкцію на використання радянської навчальної літератури, після відповідного перегляду підручників, давали комендатури. Для адаптації літератури до нових вимог силами вчительського персоналу шкіл вона піддавалася своєрідному «препаруванню». Воно передбачало вилучення окремих сторінок, заклеювання або заштриховування певних вправ, задач, ілюстрацій тощо. Очевидно, що реалізація такого підходу враховувала досвід вирішення цього питання в інших зонах окупації, зокрема на території Райхскомісаріату «Україна» [859, с. 160–161]. Про масштабність роботи, що проводилася, свідчать наступні цифри: лише в одному з підручників, допущених до використання («Граматика української мови. Частина 2. Синтаксис» автора В.С. Ващенко), передбачалося зробити 227 коректив [109, арк. 8–14]. Згідно з вказівками до виправлення «Букваря» автора Л.П. Дєполович до книги планувалося внести 21 корективу (зокрема на с. 10 мали бути заклеєні малюнки піонера, на с. 35 слово «Зірка» мало бути замінено словом «Марта», на с. 60 пропонувалося затушувати зірки та заклеїти останнє речення «Я буду героєм, як Чкалов» [109, арк. 18]). Доходило до відвертого абсурду: так, у цьому «Букварі» вірш про ялинку було викинуто за одне лише слово «палац», вірш про ведмежат за слово «браток», немов більшовицьке. Спроби самого автора «Букваря», чернігівського педагога і методиста Л.П. Дєполович (вона залишилась на окупованій території), взяти участь у переробці своєї книги, для чого вона навіть звернулася до міської управи, зазнали невдачі. Загалом із «Букваря» було вилучено майже четверту частину – 26 сторінок. Як писала у своєму

«Щоденнику» сама авторка, «шкода мені було свого спустошеного букваря. Я намагалася дещо сперечатись, але справу вже було зроблено» [842, с. 300].

Цензурі було піддано і, здавалось би, далекі від ідеологічних впливів підручники з математики. Так, у вказівках до виправлення збірника арифметичних задач і вправ для III класу Н.С. Попова передбачалося внести 47 коректив (Додаток Ю). В одному з випадків було застосовано навіть поліграфічні можливості: в Харкові, здійснюючи роботу з виправлення «Букваря», окремі сторінки вилучили й замінили на віддруковані в типографії нові сторінки [56, арк. 26].

Використання на уроках літератури, яка мала бути вилучена з навчального процесу або не пройшла відповідної адаптації, загрожувало санкціями передусім вчителів. Так у лютому 1942 р. під час обстеження роботи Яцевської школи Чернігівського району інспектором шкіл М.А. Новиковим було виявлено, що вчителька цієї школи Н.Н. Дегтярьова на уроках використовує радянські підручники. Вчительку було звільнено з роботи, із розісланим по всіх районах Чернігівщини наказом про це передбачалося ознайомлення всього педагогічного складу [125, арк. 14]. Схожа ситуація мала місце й у Костянтинівці, де в травні 1943 р. з посади завідувача відділу народної освіти було звільнено В.І. Устиновича нібито «за невилучення в учнів підручників старого зразка» [284, арк. 29]. Звинувачення в цьому було висунуто й бургомістру міста Ф.М. Вокарю. Згідно з наказом начальника відділу народної освіти у Ровеньках Ворошиловградської області звільнення загрожувало тим вчителям, які всупереч виданій вже до цього забороні продовжували використовувати радянські підручники [303, арк. 28].

У деяких випадках або з огляду на відсутність обов'язкової вимоги, щоб це робили вчителі, або з огляду на масштабність роботи, викреслення «неблагонадійних» місць у підручниках здійснювали й самі школярі під диктовку вчителя. Володіння літературою, що не пройшла відповідної «обробки», сприймалося як реальна загроза, з якою дитина змушена була рахуватися: «Ми зі своїми підручниками не ходили... Тому що, якщо дома

знайдуть невірзаний, то труба діло» [578]. Видача учням підручників, які було виправлено вчителями, у деяких випадках, зокрема у Ворошиловграді, здійснювалася за плату [295, арк. 8].

Масштабність завдань, необхідність узгодженої позиції щодо обмеження «негативних більшовицьких впливів» зумовила те, що в деяких містах, зокрема в Харкові та Юзівці, було навіть створено спеціальні навчально-методичні комісії. Саме вони визначали параметри використання того чи іншого навчального посібника. Але на місцях, очевидно, роботу з цензурування книг та вилучення «неблагонадійних» фрагментів не завжди проводили на належному рівні.

І хоча, як було визнано владою, радянські підручники «з попереднім знищенням рештків більшовизму» [548] все ж таки застосовувались у навчальному процесі, на порядку денному було створення нових. Так відділом культури та освіти Харківської міської управи у січні 1942 р. було створено декілька авторських бригад «для складання й розробки нових шкільних програм та підручників з історії України, української мови та української літератури» [478]. Уже влітку 1942 р. в газеті «Нова Україна» повідомлялося про підготовку до видання в Харкові «Букваря» Л. Дєполович, а також про створення харківськими філологами Ю.В. Шевельовим та Д.Ф. Солов'єм збірника вправ з української мови для 7 класу і хрестоматії з української літератури для 5 класу [490]. Проте попри докладені зусилля виходу друкованої продукції не було. Як зазначала у своїх спогадах О. Соловей, «дозволу на видання шкільних підручників влада не давала, хоч батько, голова видавництва, вперто обивав пороги німецьких канцелярій, а праця над складанням букваря, читанок, збірника вправ велася мало не з перших тижнів окупації. За весь час пощастило видати в Харкові лише український молитовник і то перед самим відступом 1943 року, так що наклад повністю лишився в друкарні» [386, с. 47].

Не кращою була ситуація і в інших містах, розташованих у зоні військової адміністрації. Протягом 1942–43 років у маріупольському видавництві ім. І. Франка було випущено буквар для 1-го класу, «читанки» для 3-го і 4-го класів, підручник з німецької мови [467; 469]. Частина тиражу «Букваря», який

вийшов у Маріуполі, була надіслана і для шкіл, розташованих в інших районах області [436; 292, арк. 109, 114]. У Слов'янську було видано «Буквар» [310] та «Читанку» для 2-го класу [532] (Додаток Я). Є відомості про те, що в Горлівці було надруковано дві шкільні книжки, зредаговані «під кутом німецько-української співпраці та скерування на Європу» [523]. Спроби підготовки нових підручників було здійснено і в Чернігові.

Очевидно, в ході підготовки цієї літератури автори не завжди слідували нав'язуваним ним ідеологемам і намагалися запропонувати своє власне бачення змісту навчальної літератури. Про обставини підготовки одного з таких видань розповів член націоналістичного підпілля в Маріуполі, колишній співробітник місцевого краєзнавчого музею М.В. Фененко, притягнений радянським правосуддям до кримінальної відповідальності. Згідно з його показами на допиті, маріупольському філологу А.І. Болгарському було запропоновано підготувати «Буквар» для першого класу, що й було ним зроблено. Втім на думку самого А.І. Болгарського зміст «Букваря» не відповідав установкам з боку властей щодо «виховання дітей в фашистському дусі». Автор був дуже занепокоєний, що йому доведеться відповідати за написане. Його стурбованість пояснювалася відсутністю попередньої рецензії з боку керівника дислокованої в місті команди пропаганди Вермахту Краузе. Все це стало причиною виникнення в Болгарського глибокого психічного розладу. У серпні 1942 р. А.І. Болгарський зник (швидше за все його було заарештовано) [292, арк. 114].

Проблеми, які відчувала початкова школа у плані забезпечення її навчальною літературою, поглиблювалися разом із розширенням шкільної мережі. Процес створення семирічних шкіл, який інтенсифікувався в 1942/43 навчальному році, за оцінкою органів військової адміністрації робив дефіцит відповідної літератури ще помітнішим. У ситуації, що склалася, якнайшвидше видання бездоганних з позицій політичної кон'юнктури підручників було визнано за надзвичайно актуальне завдання [263, ВІ. 51].

Але загалом випадки видання нової літератури були швидше винятком, ніж тенденцією (аналогічною була ситуація в зонах військової адміністрації і

інших груп армій [665, с. 94]). Пропозиція нової літератури аж ніякою мірою не могла задовольнити попит.

У тому випадку, коли заняття не могли почати через дефіцит придатних підручників, органи військової адміністрації на місцях мусили передбачити можливість використання перед початком занять відповідних матеріалів, що могли замінити їх [256, ВІ.19]. Для компенсації дефіциту необхідної дидактичної літератури, «йдучи назустріч бажанню вчителів народної школи, що силою обставин змушені навчати учнів своїх без підручників» [533] у деяких місцевих періодичних виданнях друкували рекомендовані для використання у школах у навчальному процесі матеріали, так звані «шкільні сторінки» або «сторінки для школярів». Вони виходили, зокрема, в таких газетах, як «Нове життя», «Українське Полісся», «Донецкий вестник», «Нова Україна», «Маріупільська газета», «Ніжинські вісті» тощо.

На Чернігівщині редакцією газети «Вісті Остерщини» було започатковано спеціалізоване видання для шкіл – газету «Школяр», яка поширювалася на території шести районів. Періодичність виходу становила раз на два тижні. Всього було видано сім номерів цієї газети, які містили переважно літературні твори українських класиків, призначені для дітей [634, с. 83–85]. Використання матеріалів періодики у навчальному процесі, зокрема видань «Нова Україна» та «Український засів», навіть спеціально обговорювалося на одній з конференцій харківських учителів [518]. З одного боку, це дозволяє констатувати досить високий змістовний рівень видань та розміщених на їхніх шпальтах матеріалів, з іншого – є зайвим доказом катастрофічного становища із забезпеченням освітніх установ навчальною літературою.

Певною альтернативою було також використання творів художньої літератури, передусім класичної. Так, згідно з наказом Корюківської інспектури освіти Корюківського району на Чернігівщині дозволялося використовувати в навчальному процесі твори Гете, Шіллера, Шевченка, Пушкіна, Лермонтова та інших видатних письменників, що їх було видано до 1917 р. [125, арк.16].

Не менш вагомою проблемою, яка заважала і, в окремих випадках, унеможлиблювала успішне засвоєння програми, був брак зошитів і письмового приладдя. Для вирішення ситуації, що склалася, практикувалося використання старих, вже використаних зошитів та газет, в яких писали між рядками, обгорткового паперу. Попри певні вжиті кроки навіть навесні 1943 р. брак навчального матеріалу та паперового приладдя, як визнавала окупаційна адміністрація, суттєво перешкоджав діяльності шкіл [259, ВІ. 73].

Період окупації став часом глибокої еволюції учнівства як головного об'єкта докладання педагогічних зусиль. У зв'язку з цим логічними є питання про роль школи в житті учнів, ступінь відповідності школи вимогам часу, уявленням та очікуванням дітей про неї як про установу, в якій можна отримувати знання.

Очевидно, що певним доказом прагнення як органів місцевого самоврядування, так і структур військової адміністрації повною мірою використати школу у своїх цілях можна вважати приписи щодо обов'язкового відвідування школи дітьми у віці від 7 до 11 років, відповідальність за що покладалася на батьків [41, арк.1]. Одними з першочергових кроків, здійснюваних напередодні поновлення роботи шкіл, стали переписи дітей шкільного віку, дані яких з огляду на міграції населення могли дати лише приблизну картину щодо кількості учнів.

Проблемою в організації відвідування шкіл був не лише брак навчального приладдя, але й елементарного – одягу та взуття. Документи воєнного часу містять прямі вказівки на складнощі, пов'язані із відвідуванням шкіл в осінньо-зимовий період. Ймовірно, мало місце і свідоме бойкотування школи учнями та батьками, які вважали її елементом окупаційного режиму, а отже, установою, яка а ргіогі нічого не могла дати дітям. Ці настрої підсилювалися побоюваннями, що діти старших класів, які відвідуватимуть школу, будуть угнані до Німеччини [23, арк. 53]. Свій вплив на рівень відвіданя шкіл справляла зайнятість дітей шкільного віку на сільськогосподарських роботах, яка змушувала учнів переривати навчання [870, с. 46–47; 147, арк. 2], реалізація ними в умовах

голодного нужденного дитинства своїх власних стратегій виживання. Яскраву картину реакції на описану ситуацію змалював у своїй книзі відомий західний журналіст О. Верт: «Половина наших, – сказала одна жінка з блідим обличчям, – посилала своїх дітей самих заробляти собі на життя... Дітлахи, голодні, змушені були самі про себе піклуватися – чи чули ви щось подібне? За радянської влади дітям в нас давали все найкраще, а за цих німецьких свиней що стало? Тепер багато з цих дітей стане ледарями, крадіями та хуліганями. Але що їм залишалося робити, коли кіло хліба на «чорному ринку» коштувало 150 карбованців?» [614, с. 382–383]

Таку оцінку, попри всю її емоційність, навряд чи можна вважати перебільшенням. Так, у Харкові рівень відвідування школи учнями в 1942/43 навчальному році становив лише 60 %, а часом значно менше [810, с. 155]. Загалом випадки, за яких шкільні заняття в місті не відвідували від 25 до 50 % учнів (та й те, за дуже оптимістичною оцінкою – Д.Т.), стали звичним явищем [897, р. 192]. Лише кожна сьома дитина чи підліток віком до 16 років навчались у школах Чернігова [634, с. 83]. І хоча брак достовірної і репрезентативної статистики унеможливорює оперування узагальнюючими статистичними даними, слід визнати, що до школи ходила менша частина дітей шкільного віку.

Для стимулювання відвідування школи, яку вважали важливим засобом виховання та організації підростаючого покоління, було введено систему штрафів. Розмір штрафів на території зони військової адміністрації не був уніфікованим і коливався в межах 200 – 5000 карбованців. Але незважаючи на заходи, яких було вжито для покращення рівня відвідування шкіл, ситуація залишала бажати на краще, особливо в сільській місцевості. Звернення директорів шкіл до старост сільуправ за допомогою в організації відвідування шкіл далеко не завжди зустрічали позитивну реакцію як старост, так і батьків учнів [41, арк. 2]. Брак учнів ставив під сумнів можливість проведення навчальних занять і в окремих випадках призводив навіть до закриття шкіл. Саме така доля спіткала вже через півтора місяця після відкриття 4 з 14 шкіл, відкритих під час окупації в одному з районів Сумської області [733, с. 84].

Безперечно, в умовах міграцій, викликаних виїздом з міст на село, походами на «мінку», постійними пошуками засобів до існування, контроль за відвідуванням учнями шкіл був ускладнений. За цієї ситуації більш дієвим засобом організації відвідування школи було стимулювання іншими методами – забезпеченням продовольчим пайком через роздачу продовольчих карточок, і, відповідно, загрозою позбавлення продовольчих карток дітей, що не відвідують школу [578]. Свою дієвість довело налагодження харчування у школах. Як згадував житель Юзівки В. І. Романченко, «за німців я ходив за 300 грамів, які мені давали. [...] При німцях же я не кінчив нічого, ходили – ходили – аби хліб давали. Я ходив тільки заради хліба» [573]. Згадки про харчування дітей, що відвідували навчальні заклади, присутні і в інших наративах респондентів, у яких брали інтерв'ю в межах реалізації усноісторичного проекту «Досвід нацистської окупації в Донбасі».

З огляду на те, що голод (особливо в містах) набув великого поширення, були зафіксовані численні випадки смерті від виснаження, в тому числі серед дітей, зізнання респондентів слід визнати як ледь не вирішальний аргумент, що впливав на рішення відвідувати школу. Варто зауважити, що навіть задіяні на важкій роботі на шахтах Донбасу робітники та члени їх родин харчувалися за надзвичайно низькими нормами: так, шахтарі мали отримувати щотижнево 2500 гр. хліба та 100 грамів м'яса, а їхні дружини та діти лише по 1500 грамів хліба на тиждень [945, S. 375], актуальною була проблема регулярності постачання.

Ще жахливішою була ситуація в Харкові, де смертність від голоду набула катастрофічних масштабів. Згідно з відомостями Харківської міської управи про кількість померлих за соціальним станом, лише за I квартал 1942 р. померло 2806 осіб (від загальної кількості 7239 померлих) у категорії «невідомі, учні, студенти» [61, арк.33]. Щоправда, з осені 1942 р. у школах Харкова «для посилення харчування дітей-учнів народних шкіл і поліпшення умов навчання» на тиждень кожному школяреві відпускали 200 грамів борошна і 10 грамів масла [134, арк. 21]. Але харчування здійснювалося нерегулярно і з порушеннями в

плані нормування [31, арк. 37]. Внаслідок цього виникали ситуації, за яких не всі учні могли скористатися навіть цією скромною можливістю одержати харчування. Так, у червні 1943 р. в Харкові хлібні картки отримали 168 із 252 учнів школи № 16 [810, с. 155].

Окупаційна влада в будь-який спосіб намагалася підкреслити відмінність школи підокупаційної доби, акцентувала увагу на тих вимогах, що висувалися до школярів у «новій школі». До таких вимог було віднесено: допомогу в господарстві батькам, повагу до батьків та виконання їхніх вимог, категоричну заборону займатися крадіжками, хуліганством, бешкетуванням у сім'ї чи на вулиці, або навіть, як це було на Чернігівщині, відвідування ввечері театру [125, арк.1]. На батьків покладалася відповідальність за виховання та поведінку дітей, а також обов'язок надавати допомогу школі та вчителям у «перевиховуванні школярів у дусі чесності, правдивості, послуху, ввічливості та працелюбства» [41, арк. 1] (Додаток А1). Вимога щодо необхідності «перевиховання» виходила з тези про радянську школу як інструмент насадження хибних цінностей або навіть антицінностей.

У деяких школах мали місце спроби яскраво артикульованого демонстрування лояльності до «нової влади». Це, зокрема, могло проявлятися в читанні перед уроками своєрідної молитви, присвяченої Гітлерові, як це було, приміром, у Харкові:

Wir all tragen im Herzen dein Bild,
wir alle heben dich auf den Schild,
du gingst uns voran in leidvollen Jahren,
du gingst uns voran im Sturm und Gefahren
wir lachen in Sorgen , wir lachen in Not,
heil Hitler der Führer zur Freiheit und Brot!

(Ми всі носимо в серці твій образ, / Ми всі підіймаємо тебе на щит: / Ти йшов попереду нас у роки, сповнені страждань, / Ти йшов попереду нас у в бурю і в небезпеку – / Ми сміємось в турботах, висміємось у злиднях, / Хайль Гітлер – ведучий до волі і хліба!) [382, с. 114].

Незважаючи на те, що школа мала стати важливим елементом виховання учнівської молоді в дусі необхідних окупаційному режиму цінностей, очевидно, успіхи влади в цьому напрямку були не дуже помітними. Катастрофічне падіння життєвих стандартів, особливо помітне у порівнянні з довоєнним часом, відсутність у молоді шкільного віку можливості порівняти своє життя за радянського та дореволюційного часу, досвід політичної соціалізації за умов радянської влади, об'єктивно притаманний молоді юнацький максималізм, різке послаблення ролі школи як чинника громадського життя зумовили різке падіння дисципліни, формування в значної частини дітей опозиційних настроїв щодо нацистського режиму. Обструкція навчальних закладів та самого навчального процесу з боку учнів, як зазначає українська дослідниця В. В. Ленська, «набувала найрізноманітніших форм» [733, с. 84]. Незгода проявлялась у поширенні антинімецьких частушок та анекдотів, своєрідних проявах вандалізму щодо нацистської символіки: «Портрет Гітлера був у нас. Ми його як почнемо кидати, в око влучати. Він прийде, подивиться – один Анісімов був, один Колосков. [...]. Це були в нас майстри. Але Колосков – той суворий, він боявся. Ну а Анісімов подивиться: «...Зараз ось німці прийдуть, і нам дадуть, і нам всім буде. Зніміть-ка». Ну, весь портрет побили» [575].

Але найбільш загрозливим для окупантів залишався збройний опір. Перспективи розширення його масштабів за рахунок молоді безпосередньо пов'язувались із катастрофічним станом реалізації запитів місцевого населення на освіту.

З плином часу, особливо з другої половини 1942 р., система освіти, як шкільної, так і професійної, все більше і більше проявляла риси залежності і взаємообумовленості з кампанією вербування та депортації до Німеччини. З одного боку, у стінах шкіл молодь хоча б на певний час мала гарантії від депортації. З іншого, навчальні заклади були тим інститутом, який дозволяв максимально швидко і з найменшими часовими витратами організувати депортаційну акцію. Саме цим, очевидно, було зумовлене небажання частини юнацтва відвідувати навчальні заклади.

Будучи важливим інструментом соціалізації, школа традиційно поставала важливим засобом виховання молоді. В умовах браку або відсутності навчальних закладів серед молоді набували поширення прояви девіантної поведінки, на що неодноразово вказували й німецькі інстанції на окупованій території. Досить промовисто спосіб проведення вільного часу дітьми, що залишилися поза освітніми закладами на Харківщині, описала громадська діячка О. Соловей: «Хлопчаки, замість сидіти в клясі, розважалися вибухом патронів (найпопулярніша забава з детально розробленою схемою правил) чи вешталися зграйками по базарах і дратували німців пісенькою, підхопленою очевидно з радянських летючок:

Долой церковъ, долой храм,
Долой Гитлера триста грамм.
Давай клубы и кино,
Давай сталинское кило» [386, с. 47].

Більш небезпечним для окупантів було цілеспрямоване використання радянською стороною підлітків для розвідувальних цілей, на небезпеку чого було вказано в розпорядженні командувача тилового району групи армій «Південь» генерала Роквеса від 13 січня 1942 р. В документі було зазначено, що «через характер нашого ворога ні в якому випадку не є припустимими доброзичливість або співчуття, ...юнаки, які чіпляються до німецьких солдатів, мають бути без будь-якого жалю передані відповідним органам ГФП або СД» [232, ВІ. 118].

Водночас підлітки з їх несформованою психікою, розмитою в умовах окупації шкалою матеріальних і духовних цінностей могли підпасти під вплив не лише радянського підпілля чи партизанів, але й іншої зацікавленої в їх використанні сторони. На території зони військової адміністрації, зокрема в Сталінській та Харківській областях, було створено низку розвідувальних курсів та шкіл, на яких як майбутні агенти (переважно для проведення розвідки) проходили навчання діти та підлітки віком від 8 до 14 років. Акцент у відборі окупанти робили, головним чином, на дітях з родин репресованих радянською

владою батьків, малолітніх представниках кримінально-хуліганського елементу та безпритульних [784, с. 165]. Так, в огляді Головного управління прикордонних військ НКВС СРСР «Про методи роботи німецької розвідки у військовому тилу діючої Червоної Армії» в характеристиці методів роботи німецьких розвідорганів за умов війни, зокрема щодо вербування агентури та її підготовки, констатовалося таке: «...м. Слов'янськ. На курсах навчаються підлітки для використання зі збору розвідувальних даних у прифронтівій смузі; м. Райгородок Сталінської області. На курсах навчаються підлітки для використання у ближній розвідці» [752, с. 49].

Розглядаючи населення окупованої території суто з утилітарної точки зору, Вермахт широко залучав населення, в тому числі й дітей шкільного віку (як правило, старших за 12 років), для реалізації масштабних військово-господарських або військово-будівельних робіт [266, ВІ. 140], особливо навесні 1943 р. В окремих випадках окупанти вдавалися до кроків, які важко зрозуміти як з раціональних, так і з морально-етичних позицій. Свідченням справді варварського ставлення до дітей шкільного віку стало використання окупантами у квітні 1943 р. в Попаснянському районі Ворошиловградської області дітей та підлітків для прочісування замінованого Рубащанського лісу, внаслідок чого 37 дітей загинуло, десятки було скалічено [687, с. 341]. Значною була кількість дітей, знищених нацистами під час каральних, контрпартизанських операцій, передусім на території Чернігівської та Сумської областей. Місцем скоєння масового злочину стала школа районного центру Срібне Чернігівської області, в якій у лютому 1943 р. було живцем спалено 682 особи – активісти з навколишніх сіл, представники сільської інтелігенції, учні [348, с. 99–100]. Такі випадки, особливо на Чернігівщині та Сумщині, не були поодинокими.

У глобальному контексті період окупації став часом важких випробувань для української школи, як і загалом системи освіти на окупованій території СРСР. Окупація загострила шкільні проблеми, що існували раніше, і, водночас, створила комплекс нових. За ці роки зросло ціле покоління тих, хто втратив

навички регулярного відвідування школи, як і загалом навички шкільної соціалізації.

Попри те, що пріоритетним завданням для окупаційних властей було забезпечення діяльності загальноосвітніх або фахових навчальних закладів, мали місце спроби поновлення роботи навчальних установ естетичного профілю та закладів соціального виховання. Так, зокрема, музичні школи діяли в Юзівці, Бахмуті [537], Чернігові [921, S. 58], Харкові [69, арк. 36], Красному Лучі [266, ВІ. 269], Ніжині [477], Слов'янську [19, арк. 9] тощо. Кількість учнів у них була переважно незначною. Так, станом на червень 1943 р. в музичній школі в Красному Лучі навчалось приблизно 20 учнів [266, 269], 29 учнів налічувалося в музичній школі Слов'янська станом на липень 1943 р. [19, арк. 55], не набагато більшою була кількість учнів і в інших населених пунктах (певним винятком був Харків, де за даними міської управи в 6 музичних школах із 60 педагогами навчалось приблизно 580 учнів [163, арк.77]). Ці дані дають підстави констатувати наявність елементів системи позашкільного естетичного виховання.

Естетичному і, частково, професійному вихованню молоді мала сприяти заснована в Маріуполі за ініціативою місцевої громадськості художня школа, після закінченні якої її випускники могли навіть працювати викладачами малювання та креслення у школі [472]. Схожий освітній заклад функціонував і в Харкові [644, с. 101]. У цьому ж місті було здійснено спробу організації установи дошкільної освіти для підготовки до вступу до школи. У вересні 1942 р. директор Холодногорського Будинку культури звернувся до відділу культури та освіти міської управи з проханням відкрити підготовчі класи для дітей з метою вивчення німецької та української мов, математики, географії, природознавства. Проте це звернення виявилось безрезультатним, у відповідь було зазначено, що вся навчальна робота має проводитися лише у школі [780, с. 44–45].

Об'єктивні потреби боротьби з дитячою безпритульністю зумовили створення мережі дитячих будинків. Частина з них існувала ще з доокупаційного

часу, частину було створено вже під час окупації. Згідно з наявними джерелами, дитячі будинки функціонували в Харкові, Юзівці, Лисичанську, Макіївці, Маріуполі, Горлівці, Красному Лучі, Попасній, селищі Камишеваха (неподалік від Краматорська) та інших населених пунктах. Очевидно, що ініціатива їх створення виходила з боку місцевої громадськості, органів місцевого самоврядування, які (принаймні в питанні роботи дитячих будинків) намагалися заручитися лояльним ставленням з боку військових. Але, розглядаючи дитячу безпритульність та незайнятість як один із чинників дестабілізації ситуації в тилу Вермахту, органи військової адміністрації робили надзвичайно мало в напрямку покращення ситуації. Мережа існуючих дитячих установ не могла задовольнити потреби: на території Ворошиловградської області працювало лише 4 з 23 дитячих будинків, що існували до війни [644, с. 93]. Безперечно, становище дітей в умовах катастрофічної нестачі продовольства, одягу, взуття, проблем з опаленням, зруйнованої інфраструктури залишалося надзвичайно важким: для дитячих будинків характерним був високий рівень смертності від хвороб. Вражаючим уяву є приклад харківських дитячих будинків. Так, за підрахунками харківського дослідника А.В. Скоробогатова, з 1801 дитини, що потрапила лише до одного з них, № 1, протягом 1942 року померло від голоду та епідемій 1175 [813, с. 306]. Судячи з ділової документації, установі хронічно бракувало харчів, палива, води, дитячої білизни та ін. [91, арк. 37, 48, 53, 55, 68, 98, 109–111]. І, як це не парадоксально та фантазмагорично виглядає, восени 1942 р. керівництвом цього будинку було порушено питання про виділення піаніно чи роялю для проведення занять серед вихованців будинку [92, арк. 34].

Споживацькі ставлячись до населення окупованої території, розглядаючи його суто з утилітарних позицій, нацистами було застосовано практику використання дітей як донорів, при цьому існування дитячих будинків значно полегшувало цю роботу. Найбільш відомим у цьому відношенні є приклад притулку «Піклування», організованого в лютому 1942 р. в Макіївці в будівлі колишнього дитячого садка за наказом коменданта окупованого міста майора

Мюллера. Через установу за роки окупації пройшло приблизно 600 дітей у віці від півроку до 14 років. Величезні дози крові, що забирали в ослаблених за умов війни дітей, мали наслідком їх виснаження та смерть. Після звільнення міста на місці передбачуваного поховання дітей-донорів було знайдено приблизно 300 тіл. На жаль, виявити імена всіх дітей, що загинули у результаті варварського ставлення, не вдалося; на сьогодні встановлено приблизно 120 імен [557]. У свідомості людей, що дітьми пережили окупацію на території міста, перспектива стати донором сприймалась як одна з найстрашніших загроз: «Двічі я встиг прорватися (з облав – Д.Т.) і цим врятувався, так як малолітніх забирали і брали кров для поранених німців» [572], «Знаєте, нас заловили пацанів, відфільтрували, кров брати в Рудлікарню. [...]. Причому брали страшно, багато. І я вже знав, як цю кров забирають, хоча її у мене і не брали. [...] Так ті, хто був, говорили. Говорили, що там дадуть поїсти. Нічого – під дупу і йди. І брали в дитини, брали дози такі, як у дорослого. І набери потім при тому харчуванні [...]. Вони брали у дітей безпосередньо. [...]. Спеціально дитвору відловлювали. Тому що дорослий – бог його знає. Перевіряти-то нема коли, що в нього там, грип або туберкульоз» [578].

Необхідність створення умов для роботи на функціонуючих під час окупації підприємствах і установах у місті, громадських господарствах на селі дорослих членів родин стала підставою для створення мережі дитячих садків. Так, станом на весну 1943 р. в тилівій зоні 1-ї танкової армії Вермахту (до неї входила частина Юзівської, Ворошиловградської, Харківської областей), чисельність населення в якій становила приблизно 910 тис. осіб, налічувалося 44 дитячих садки [259, ВІ. 71]. Особливо велика потреба в дитячих садках виникла у зв'язку із залученням жінок до масштабних військово-будівельних або сільськогосподарських робіт. Лише в тилу 302-ї піхотної дивізії Вермахту станом на травень 1943 р. було відкрито 5 дитячих садків, в яких утримувалося 500 дітей [266, ВІ. 161]. 7 дитячих садків, які відвідували 320 дітей віком від 4 до 7 років, почали свою роботу у червні 1943 р. у селах Чернігівського району [634, с. 87]. Але загалом робота дитячих садків була непостійною і залежала від

фінансових можливостей місцевих бюджетів. Оплата за перебування в садках та яслах була диференційованою і залежала від розміру зарплатні. Так, у Сумах ті, хто отримував 300 до 500 крб. мав платити 50 крб. на місяць, від 500 до 700 крб. – 100 крб. на місяць, понад 700 крб. – 150 крб. на місяць [551].

Загалом система освіти, створена та легітимізована на окупованій території, для окупанта виконувала передусім утилітарну роль. Як справедливо зазначає відомий німецький дослідник окупаційного режиму в Україні Дітер Поль, «для дітей та юнацтва під німецькою окупацією це були в будь-якому випадку втрачені роки» [942, S.146].

5.2. Професійна освіта

Необхідність якомога ефективнішого використання промислового потенціалу окупованої території України в інтересах Вермахту, забезпечення мінімальних поточних потреб населення зумовили як з боку німецьких владних структур, так і органів місцевого самоврядування ініціювання питання про створення системи професійної підготовки. Перебіг війни, той комплекс проблем, з якими зіткнувся Вермахт, змусив керівні інстанції взятися за розробку та реалізацію планів, про які під час підготовки агресії проти СРСР навіть не йшлося. Брак кваліфікованих робітників, який відчувався все гостріше пропорційно розгортанню окупантами робіт з відновлення зруйнованих під час відступу радянських військ промислових підприємств, міграція робітників на село, де було легше пережити воєнне лихоліття, виїзд на роботу до Німеччини (спочатку значною мірою добровільний, а згодом і примусовий) зумовили зростання уваги до проблеми професійної освіти. І якщо для цивільної адміністрації ці питання перетворилися на предмет жвавих дискусій і навіть гострих суперечок, в основі яких передусім лежали расистські міфи та ідеологеми, то для органів військового управління більш вагомими були все ж таки прагматичні міркування. Вже в березні 1942 р. у звіті командувача тилового району групи армій «Південь» зазначалося: «Українці виявляють великий інтерес до шкільної справи, особливо тут цікавляться можливостями відкриття

професійних шкіл. Інтенсифікація шкільної діяльності є необхідною вже тому, що найближчим часом буде потрібно компенсувати величезні потреби в кваліфікованих робітниках» [729, с. 264].

Умови близькості лінії фронту, пріоритетність для органів військової адміністрації інших завдань, кадровий голод на окупованій території, врешті-решт логіка функціонування та сфера компетенції структур військового управління та місцевого самоврядування не дозволили створити чітку власну концепцію та систему професійної освіти. Очевидно, що система освіти мала являти собою поєднання тих елементів, які передбачалося запровадити на території Райхскомісаріату «Україна», а також тих ініціатив, які виношували власті на місцях.

Основу системи початкової та середньої професійної освіти в зоні військової адміністрації мали скласти початкові професійні школи (ремісничі школи або училища) із дворічним терміном навчання. В ході навчання учні засвоювали загальноосвітні та спеціальні дисципліни, визначені навчальними планами, проходили попереднє професійне навчання. Ґрунтовнішу фахову підготовку мали забезпечувати середні професійні школи (технікуми), розраховані на 3 роки навчання.

Проте процес заснування професійних навчальних закладів затягувався і мав неузгоджений характер, що було зумовлено, очевидно, відмінностями в підходах до цієї проблеми різних польових комендатур, пріоритетністю інших питань. Наприклад, лише на початку липня 1943 р. польовою комендатурою № 197 було видано розпорядження про необхідність вжити заходів із відкриття з нового навчального року 5-х та 6-х класів народних шкіл, а також професійних чи ремісничих шкіл, навчальний план яких мав бути розрахований на 2 роки. Одна з ключових вимог передбачала, щоб «в професійній школі, крім теоретичного навчання, провадилися також практичні роботи на виробництві» [257, ВІ. 161]. Для цього передбачалося широке залучення майстрів-ремісників. Підставою для вступу до ремісничої школи була наявність освіти не нижчої за 4 класи [553]. Доволі широку мережу навчальних закладів такого роду було

заплановано створити в Харкові, де восени 1942 р. оголосили про прийом учнів до електротехнічної, слюсарно-механічної, будівельної, хімічної та швацько-трикотажної ремісничих шкіл [502].

На місцях в умовах несвочасного надходження інструкцій, що визначали параметри навчального процесу та типи навчальних закладів, структури німецької адміністрації, органи місцевого самоврядування ініціювали створення навчальних закладів для одержання середньої професійної освіти. Так, у Ніжині на початку 1942 р. було засновано технічну школу із двома відділами – механічним і агрономічним [138, арк. 95, 127], у Ворошиловграді восени 1942 р. – середню фахову школу з машинобудівельним, будівельним, гірничим, хімічним та торгово-промисловим відділами [295, арк. 8], в Путивлі [544]– середню технічну школу тощо. Майже всі професійні школи, які діяли на території регіону, від самого початку орієнтувалися на підготовку ремісників, кадрів для невеликих підприємств місцевої промисловості. Опубліковане влітку 1943 р. у пресі Маріуполя оголошення про організацію на території заводу ім. Ілліча 3-річного технічного училища з будівельним, прокатно-мартенівським та електротехнічним відділеннями свідчило про наміри окупаційних властей готувати кадри також і для металургійних підприємств Маріуполя [470; 561].

Серйозною проблемою, з якою в перспективі могли зіткнутися середні професійні школи, розраховані на випускників 7-х класів, був брак достатньо підготовленого учнівського контингенту. Один з варіантів виходу із ситуації було запропоновано директором Ніжинської технічної школи. План дій полягав у відкритті при школі підготовчих класів. Так, до I класу мали приймати учнів, що закінчили 4-5 класи початкової школи. До II класу могли вступати учні із 6 класами освіти. Передбачалося, що після закінчення цих підготовчих класів учень матиме підготовку за 7 класів і спеціальний ухил в напрямку свого фаху [137, арк. 14].

Фрагментарність джерельної бази, неможливість синхронізації даних, що їх містять джерела, роблять майже неможливим встановлення точної кількості та профілю функціонуючих навчальних закладів, в яких здійснювалося професійне

навчання, а також учнів у них. Згідно з підсумковим звітом Економічного штабу «Схід», у професійних школах та навчальних майстернях, що йому підпорядковувались у зоні відповідальності економічної інспекції «Південь», налічувалося приблизно 31500 учнів (960 з них було в Криму). Окрім того, певна кількість слухачів була задіяна на курсах для підготовки майстрів виробничого навчання в Маріуполі, Таганрозі, Сталіно, Артемівську, Костянтинівці, Чистяковому, Горлівці, Гришиному та інших населених пунктах. Саме вони, за оцінкою німецького господарського командування, «дали процесу відбудови надзвичайно важливий поштовх» [892, S. 346]. Слід зазначити в цьому зв'язку, що юнаки до 16 років, які навчались у початковій (ремісничій) чи середній професійній школі, звільнялися від обов'язкової трудової повинності, яка була запроваджена на окупованій території [32, арк. 4].

Про навчання в ремісничих школах їхні учні згадували наступним чином: «Ну ось, організували німецьке училище. При школі, де ми раніше займалися. ...Там шматочок хліба давали, що там ще давали. [...] Тому вчилися – там годували. Начебто там буде краще. Там було кілька груп. [...] Чотири групи було. За фахом, значить: покрівельник-бляхар – одна група, десь чоловік 20-25 – ось така межа групи. Далі каменярі, пічники – це 2 групи, потім слюсарі. [...] І четверта група – це теслі, столяри. [...] А ще у дворі каменярі ліпили, грубки робили. Пічки робили і розбирали. Вони там робили без розчину, розбирали, знову робили, знову розбирали – кладку вивчали. [...] Німці організували там що – зарядку! Ми такі слабкі, приходили вранці, щоб час – ось, на зарядку, і ми там робили зарядку. А потім по майстернях – працювали. [...] Але ми виробляли як. Вчити нас вчили, працювати ми працювали – ну відра, тазики, дахи крили, але якщо німці приходили перевіряти, як ми працювали – ну ми ж підлітки, як ми працювали – то у нас там був один, ну як черговий, дивився. Німці йдуть – все, передача там, все – і ми починали киянками стукати. Хто по чому. Німці відкривають, глянуть – стукають, стукоту багато – і закривають, і все. Значить продуктивність наша була замала, але найбільшу продуктивність давали теслі. Вже там майстер їх, давав, вичавлював. (Сміється). Їх бив. [...] А німці

приїжджали військові до нас. [...] То приїдуть лавки німці забирають, то столи відвезуть. [...] Ми справи там – гарно у нас було, клепали, ковальство знали. Всякі там прилади – кочережки, там всякі лопатки робили, кронциркулі ось ці робили – вимірювальні які. А потім, значить, нас ще там вчили креслярській справі: уроки, сиділи, писали.. [...] Але теорії мало було» [575].

Очевидно, що умови вступу та навчання у фахових навчальних закладах залежно від часу, позиції органів місцевого самоврядування та військової адміністрації відрізнялися. Цікавою є статистика вступної кампанії до середньої фахової школи у Ворошиловграді. Так, на п'ять відділень, за якими здійснювався набір, іспити складо і було зараховано 718 осіб із 1491 абітурієнта [295, арк. 14].

Невідкладні потреби промисловості, що функціонувала на окупованій території, зумовили підготовку робочої зміни безпосередньо на виробництві. За даними, які наведено у звітах економічних інспекцій, у зоні дії інспекції «Південь» як учні на виробництві були задіяні приблизно 10 тис. осіб із загальної кількості 17,5 тис. осіб, залучених до цієї форми професійної підготовки в зонах відповідальності всіх трьох економічних інспекцій («Південь», «Центр», «Північ») [892, S. 310]. І хоча значна кількість молоді, охопленої навчальними курсами на виробництві, прагнула в такий спосіб уникнути вивезення на примусові роботи, очевидно, що це не могло бути достатньою гарантією від депортації до Німеччини.

Необхідність ефективного ведення сільського господарства, забезпечення поточних проблем Вермахту аграрною продукцією зумовила спробу створення системи підготовки фахівців сільського господарства. Першим із навчальних закладів сільськогосподарського профілю стала Ніжинська школа садівництва та шовківництва, навчання в якій почалося 1 травня 1942 р. Згідно з навчальним планом на 1942/43 рік термін навчання в школі мав скласти 6 років. Із зарахованих у 1942 р. учнів було сформовано 3 класи та 2 курси. Наявні джерела не дають уявлення про те, за яким принципом здійснювався набір і диференціація учнів, проте, згідно з припущенням ніжинських істориків

Г. Дудченка та М. Стрикуна, до 1, 2 та 3 класів набирали дітей, що закінчили 3, 4, 5 та 6 класи семирічної школи. На 1–3 курси, очевидно, набирали учнів, що закінчили 7,8,9 класи [653, с. 82]. Загальна кількість учнів станом на 1942 р. становила 193 особи [139, арк. 1]. Згідно з навчальним планом, затвердженим у грудні 1942 р., у школі викладалися цикли загальноосвітніх (українська та німецька мови, природознавство, фізика, хімія, географія, математика, співи) та профорієнтованих (шовківництво, садівництво, пасічництво, скотарство, метеорологія, фітопатологія, помологія) дисциплін. У серпні 1942 р. Ніжинською районною управою школу було передано Ніжинському господарству 66, що було доволі логічним з огляду на необхідність матеріального забезпечення та профорієнтаційного супроводу. В березні 1943 р. школу було закрито у зв'язку з епідемією тифу, даних про її подальшу долю на сьогодні виявити не вдалося.

Очевидно, на обласному рівні централізована структура сільськогосподарських шкіл почала створюватися лише з осені 1942 р. Загалом система сільськогосподарської освіти, що мала бути створена на території зони військової адміністрації, або, принаймні, її частини, зокрема в тилловому районі 6-ї армії Вермахту, мала складатися із сільськогосподарських шкіл трьох типів. До першого належали сільськогосподарські школи на базі семирічної загальноосвітньої школи. Після закінчення трирічного навчання випускники здобували кваліфікацію «помічник техника сільськогосподарського виробництва» [519]. Кращі випускники сільськогосподарських шкіл мали можливість вступити до сільськогосподарської фахової школи, після дворічного навчання в якій вони набували кваліфікацію «технік сільського господарства». Вищий тип являла агрономічна сільськогосподарська школа, навчання в якій тривало 3 роки. Після її завершення випускники отримували диплом агронома [519].

Керівництво та координація діяльністю сільськогосподарських шкіл здійснювалися за допомогою військово-господарських структур. Так, при Юзівському обласному господарському командуванні восени 1942 р. було навіть

створено сектор сільськогосподарських шкіл [418]. Він мав організовувати та координувати діяльність затверджених сільськогосподарських та сільськогосподарських фахових шкіл, які станом на 1943 р. функціонували в Красногорівці, Старому Керменчику, Слов'янську, Ново-Селідовці, Держинську, Бахмуті, Волновасі та Гришиному [539; 554]. Приблизно восени 1942 р. було розпочато роботу з організації сільськогосподарських шкіл і на Харківщині, зокрема було створено Ізюмську, Валківську, Краснокутську середні сільськогосподарські школи та Золочівську середню школу землевпорядників. Контингент шкіл складався з учнів, що не закінчили середньої школи. Так, до 1-го класу Ізюмської середньої сільськогосподарської школи восени 1942 р. було прийнято 80 учнів із семи-восьмикласною освітою та до 2-го класу – приблизно 40 учнів з 9-10 класами освіти. Навчання у школі здійснювалося на платній основі, плата становила 400 крб. на рік. Очевидно, одним із факторів, який впливав на рішення молоді вступати до шкіл, як і у випадку із загальноосвітніми школами, було забезпечення учнів мінімальною пайкою у 200 грамів хліба (хоча, швидше за все, це залежало від місцевих можливостей і не було загальноприйнятою практикою) [82, арк. 7–8]. Школи сільськогосподарського профілю на Харківщині функціонували також у Краснограді, Липковатівцях, Старому Мерчику, Деркачах, Люботині, Височанах, Лозовій, Барвенковому, Куп'янську та інших містах. При чотирьох із сільськогосподарських шкіл Харківської області – Мерчицькій, Костянтиноградській, Липковатівській та Куп'янській – до середини грудня 1942 р. було відкрито курси прискореного випуску техніків із тих учнів, що встигли закінчити два або три курси колишніх технікумів [517]. Загалом слід зазначити, що в цій ситуації інтереси громадськості та органів місцевого самоврядування збігалися з інтересами військової адміністрації та військово-господарського командування.

Втім, резюмуючи викладене вище, зауважимо, що навіть вузька мережа професійних освітніх закладів розгорнула свою діяльність надто пізно, щоб

залишити більш-менш помітні сліди в суспільній свідомості сучасників тих подій, багато з яких майже нічого не чули про їхню роботу.

Напружена ситуація з медичним обслуговуванням місцевого населення обумовила намір створити на окупованій території систему підготовки фахівців, які б мали навички надання медичної допомоги. Базою для такої системи могли стати навчальні медичні заклади, що існували до війни та окупації. Плани створення системи медичної освіти, хоча й різною мірою, реалізовувались у Ніжині, Маріуполі, Ворошиловграді, Бахмуті, Чернігові, Прилуках.

Найбільше відомостей збереглося про Ніжинську фельдшерсько-акушерську школу. Свою роботу вона відновила 23 листопада 1941 р. Ініціаторами відновлення, які планували продовжити підготовку медичних спеціалістів середньої ланки, стали завідувач відділу освіти Ніжинської міської управи Чичківський та директор школи до окупації Бобок [864, с. 117]. Аргументом на користь необхідності відкриття школи став факт реєстрації для продовження навчання 250 учнів школи, а також наявність значної кількості заяв від потенційних абітурієнтів [654, с. 156]. Отримавши принципову згоду коменданта міста, школа почала навчальний процес. У ній викладався комплекс як загальноосвітніх, так і профорієнтованих дисциплін. За своїм змістом програма школи, як зазначає відомий український дослідник періоду окупації О.В. Потильчак, «забезпечувала прийнятний рівень підготовки середнього медичного персоналу» [783, с. 785]. Загалом, згідно з навчальним планом передбачалося 694 години занять із загальноосвітніх дисциплін та 2202 години занять із фахово орієнтованих дисциплін [782, с. 31–32]. У 1941/42 навчальному році школа мала дві спеціалізації – фельдшерську справу та акушерство, але з 1942/43 року, враховуючи вимоги поточного моменту, спеціалізацію школи було розширено за рахунок зуболікарської справи та фармакології.

І адміністрація навчального закладу, і громадськість міста вважали Ніжинську школу не лише важливим фактором життя міста та району, але і своєрідним символом безперервності педагогічної традиції. Це, зокрема, проявилось у проведенні в місцевому театрі урочистостей з нагоди 35-річчя

школи [257, ВІ. 161]. У березні 1943 р. роботу школи у зв'язку з епідемією тифу було на деякий час перервано, а її учні, реально ризикуючи життям, взяли участь у боротьбі з епідемією. Проте в травні школа знов відновила свою роботу. Упродовж своєї діяльності в умовах окупації школі вдалося зробити 2 випуски учнів, підготувавши приблизно 120 медичних працівників, у край необхідних в умовах різкого падіння рівня медичного забезпечення населення.

Певну підготовчу роботу з відкриття навчального закладу медичного профілю було проведено у Ворошиловграді, в місті було організовано прийом заяв до медичної середньої школи із фельдшерським, акушерським та фармацевтичним відділеннями [295, арк. 8]. Однак через низку чинників, зокрема повну залежність органів місцевого самоврядування від військової влади, необхідність урахування військовими ситуації на території Райхскомісаріату «Україна», рухливість лінії фронту, матеріальні, організаційні, кадрові труднощі, плани її роботи залишилися нереалізованими. Загалом лише в декількох випадках на території зони військового управління вдалося організувати підготовку медсестер і фельдшерів, що відповідало програмній установці на створення, залежно від наявного попиту, професійно орієнтованих шкіл і курсів [921, S. 58]. Щоправда, внаслідок або браку бланків для дипломів, або розуміння невідповідності змісту начального процесу вимогам замість диплома студентам видавалися довідки про закінчення [33, арк. 82]. Але, як показує досвід медичної школи в Чернігові, після окупації ці документи були визнані недійсними [822, с. 41].

Період окупації, ставши часом своєрідного відродження релігійного життя, поставив на порядок денний і питання про підготовку необхідних кадрів для церкви. Для цього в деяких містах України, як в Райхскомісаріаті «Україна», так і на території зони військової адміністрації, зокрема в Харкові, було відкрито пастирські курси для підготовки священнослужителів. Щоправда, для позбавлення церкви перспектив подальшого росту її впливовості, другий набір на курси було заборонено [621, с. 22]. Передбачалося також відкриття курсів церковних регентів, було створено комісію, яка приймала іспити в осіб, що

бажали стати священиками, не проходячи навчання [620, с. 145]. Подальше вирішення означеної проблеми планувалося через заснування Духовної семінарії (від самого початку окупації єпархіальне управління планувало відкрити богословський факультет при Харківському університеті [480]). Цю ініціативу було висунуто одним із активістів церковних розколів в Україні в 20-і роки, а в період окупації очільником новоствореної Української автокефальної православної церкви архієпископом Феофілом (Булдовським). Проте його пропозицію, згідно з інформаційною запискою комендатури Харкова від 20 серпня 1942 р., за наполяганням СД було відхилено [863, с. 466]. В цілому система богословської освіти була не в стані забезпечити парафіян необхідною кількістю підготовлених священиків.

Нагальні потреби життя в умовах окупації (виконання приписів окупаційних властей, робота під німецьким керівництвом, спілкування населення з німцями-квартирантами, перегляд німецьких кінофільмів тощо) зумовили зростання значення як німецької мови, так і її носіїв.

Попит на знання німецької мови мало задовольнити введення її як обов'язкового предмету до шкільної програми та створення мережі спеціальних курсів з її вивчення, які було відкрито в багатьох населених пунктах, зокрема в Юзівці [415; 422], Харкові [481], Ворошиловграді [295, арк. 14], Чернігові [366, с. 93], Маріуполі [463], Бахмуті [397], Риковому [521], Валках [398], Чистяковому [559], Ніжині [652, с. 69], Охтирці [406], Ровеньках [303, арк. 9] та інших містах і селищах. Усі курси, що відкривалися, мали отримати дозвіл на роботу. Окрім того вони підлягали контролю щодо благонадійності [245, ВІ. 179].

У великих містах діяло по декілька таких освітніх структур, причому спостерігалася позитивна динаміка зміни і їхньої чисельності, і кількості слухачів. Так, станом на 1 червня 1942 р. у Харкові діяли лише одні курси, на 1 серпня – 3, а вже за місяць їхня кількість сягала 8 [163, арк. 78]. Принаймні 4 структури з вивчення німецької мови із, щонайменше, 16 співробітниками налічувалось у серпні 1942 р. у Юзівці [20, арк. 13]. Свідченням досить високого

попиту на послуги таких структур є уривчасті дані про кількість людей, що їх відвідували, в деяких містах. Так, зокрема, у Харкові в травні 1942 р. на курсах навчалось 220 осіб [481], приблизно 170 слухачів відвідувало курси у жовтні 1942 р. в Маріуполі [463], в Юзівці наприкінці жовтня 1942 р. 458 учнів під керівництвом викладачів Літвінової, Монне та Злупицької проходили навчання на мовних курсах [422; 20, арк. 13], станом на листопад 1942 р. 882 слухачі налічували курси німецької мови у Ворошиловграді [295, арк. 14]. Досить велика кількість слухачів була зумовлена не лише збільшенням ролі німецької мови в житті населення, об'єктивною потребою в знанні цієї мови, але й можливістю, будучи задіяним у навчальному процесі, уникнути примусового вивезення до Німеччини, адже з середини 1942 р. депортація набула виразно примусового характеру.

Очевидно, певна частина населення прагнула підвищити рівень володіння мовою, якщо йшлося про добровільне вербування на роботу до Німеччини. Так, на вже згадувані курси німецької мови у Ворошиловграді від самого початку записалося 1200 осіб, чисельність яких, щоправда, внаслідок від'їзду на роботу до Німеччини, переходу до середньої школи, проблем із успішністю зменшилася. Зменшення кількості учнів, очевидно, зумовлювалося також і тим, що курси мали право давати звільнення від мобілізації на роботу лише 200 слухачам 2-го та 3-го курсів [295, арк. 8].

Варто зазначити, що наявність достатньої кількості кваліфікованих перекладачів, адекватність їхніх перекладів нацистське керівництво вважало однією із запорок забезпечення політичної стабільності на окупованій території. У підготовленій на основі аналізу ситуації на окупованій території у Райхсміністерстві закордонних справ записці на ім'я Гітлера, датованій кінцем 1942 р., йшлося про те, що в більшості випадків до роботи перекладачами залучалися молоді дівчата «через обставини, які не мали нічого спільного з їхніми здібностями як перекладачів». Внаслідок цього виникали ситуації, коли «представники німецьких служб дуже часто абсолютно невірно розуміють те, що їм кажуть їхні підлеглі, та їхні відповіді з легковажності або із злого наміру

також перекладаються невірно». Це дозволяло констатувати, що «від перекладачів врешті-решт залежить успіх здійснення усіх німецьких заходів» [189, ВІ. 9].

Деякі із заснованих курсів ставили за мету підготовку кадрів з досить високим рівнем знання мови. Так, завдання трикласної школи перекладачів, заснованої в Маріуполі, полягало в тому, щоб «підготувати кваліфікованих перекладачів, які після закінчення школи підуть працювати на виробництво» [463]. Очевидно, що саме на цих курсах із фольксдойче планувалося готувати і військових перекладачів [27, арк. 6], хоча не виключено, що для них було створено окремі курси. Потреба в підвищенні мовного рівня персоналу, задіяного в Маріуполі на заводі ім. Ілліча, який на той час підпорядковувався німецьким фірмам, зумовила відкриття при Головній конторі заводу спочатку лише для службовців контори, а згодом і для всіх бажаючих, безкоштовних курсів з вивчення німецької мови [34, арк.132]. Принаймні в одному з випадків передбачалася можливість використовувати слухачів курсів у педагогічному процесі. Так, керівництво курсів у Валках планувало, що частину слухачів, «одержавши ще методичну підготовку», буде призначено викладачами німецької мови у школах Валківського та Коломацького районів [398].

Мабуть, жодний з набутих фахів не завдавав стільки проблем і страждань самим фахівцям, скільки спеціальність перекладача. Те саме стосувалося й викладачів, загалом носіїв німецької мови. Після окупації колишніх перекладачів було піддано репресіям органами держбезпеки та органами внутрішніх справ, стигматизації з боку суспільства, моральному осуду та знущанням не лише колег по роботі, сусідів, але навіть своїх учнів. Знання мови ворога, а тим більше її викладання, доволі часто автоматично робило такого спеціаліста якщо не «ворогом народу» з усім супутнім цьому статусу, то, однозначно, своєрідним уособленням зла. Досить красномовними є спогади жительки Костянтинівки А. Луїзи Венедиктівни про ставлення до своєї сусідки – вчителя музики, німкені за національністю (вона під час окупації певний час була змушена працювати перекладачем, а після визволення від окупації деякий

час викладала німецьку мову): «Бідна жінка... Ще ця чоловіча школа була... Дисципліни там не було – як вони там над нею знущалися, ці хлопці. Це ж жахливо. Ще й німкенья на додачу: «Ти фашистка, чого ти не поїхала. Ти нас фашистській мові вчиш» [562]. В тому випадку, якщо перекладачем під час окупації працював член партії, це мало наслідком виключення його з партії [3, арк. 90; 4, арк. 2; 5, арк. 11]. Лише в одному Сталіно з 1733 осіб «ворожого та кримінального елемента, який при тимчасовій окупації м. Сталіно німецькими загарбниками прямо та опосередковано сприяв німецько-фашистській владі у проведенні терору та грабунків», було 72 перекладачі [756, с. 141].

Загалом система середньої професійної освіти, створена на окупованій території, була покликана передусім забезпечити реалізацію запитів окупантів і, частково, життєво важливих потреб місцевого населення. Саме цим можна пояснити відносно невелику номенклатуру спеціальностей, за якими велася фахова підготовка.

5.3 Вища школа

Незважаючи на наявні приписи щодо неможливості відновлення на окупованій території діяльності вищих навчальних закладів, реалії поточного моменту вимагали підготовки фахівців з доволі високим рівнем кваліфікації. Усвідомлення цього було притаманне передусім керівництву органів місцевого самоврядування, представникам місцевої інтелігенції.

З урахуванням того, що Харків був одним з найбільших вузівських центрів Радянського Союзу (так, у 1940 році тут було зосереджено 36 вишів та 41 технікум, 46 науково-дослідних інститутів [840, с. 33; 703, с. 15–16]) і найбільшим, що знаходився на окупованій території, досить природними виглядали спроби, ініційовані органами місцевого самоврядування, поновити роботу окремих вузів міста. Щоправда, близькість фронту, значні руйнування, голод та безробіття, які панували в місті, від самого початку стали на перешкоді повноцінній реалізації цих планів.

Показовою в цьому плані є доля провідного вузу Харкова, одного з найстаріших вузів України – Харківського університету. На оголошену реєстрацію в березні 1942 р. до університету прийшли 34 професори, 54 доценти. Здебільшого це були літні викладачі, ті, хто сподівався на отримання засобів до існування або довідок про роботу в університеті, що мало врятувати від депортації на примусові роботи до Німеччини. За задумом організаторів, в університеті мала бути відновлена дореволюційна структура, що складалася з п'яти факультетів: юридичного, медичного, фізико-математичного, природничого та історико-філологічного [662, с. 113]. Середина 1942 р. позначилася несміливими спробами порушити питання про відновлення роботи деяких факультетів [389, с. 53]. Але зусиль нечисленних ініціаторів відновлення роботи університету виявилось замало. Брак коштів, педагогічних кадрів, невіра тих викладачів та студентів, що залишалися, у можливість поновлення роботи вузу, не говорячи вже про невідповідність вимогам часу цього проекту, відсутність реальних можливостей у міської влади брати участь у цьому процесі, прирекли спроби на невдачу.

З листопада 1941 р. почали реалізовуватися певні ініціативи щодо поновлення роботи Харківського політехнічного інституту. 29 листопада 1941 р. відбулося засідання Ради політехнічного інституту, на якій було заслухано інформацію голови Харківської міської управи професора О.І. Крамаренка про утворення Харківського політехнічного інституту на базі інженерно-будівельного, механіко-машинобудівного, хіміко-технологічного й електротехнічного інститутів. В умовах зруйнованої інфраструктури, за необхідності забезпечити виживання співробітників інституту, вирішення поточних військово-господарських завдань, що ставилися з боку німецького командування, зусилля працівників концентрувалися в інших напрямках, ніж налагодження навчальної роботи. Так, на базі інституту були створені миловарні та сірникові виробництва, друкарня, гідролaborаторія, експериментальний механічний завод. В лабораторіях інституту було розгорнуто виробництво дистильованої води, соди, оцту, деяких лікарських препаратів [778, с. 76–77].

Спроби поновити власне навчальну роботу виявилися невдалими. У січні 1942 р. було висунуто пропозицію відкрити 6-місячні курси для підготовки до вступу в інститут. На них планувалося вивчення української мови, історії України, німецької мови, математики, фізики та хімії. Але реалії підкупаційного Харкова не дозволили реалізувати ці наміри.

У своєму прагненні зберегти викладацький склад, знайти нові можливості для реалізації освітньої функції Харківський політехнічний інститут (ХПІ) навесні 1942 р. спільно з відділом народної освіти Решетилівської районної управи на Полтавщині (на той час Решетилівський район ще знаходився в зоні військової адміністрації) здійснив спробу організувати в районі нижчу та середню залізничні технічні школи. Але всім цим намірам так і не судилося збутися. Як було зазначено в записці голови райуправи, надісланій на адресу ХПІ у травні 1942 р., «за розпорядженням Німецького військового командування така школа в Решетилівці не може бути відкрита» [87, арк. 1–3]. Лише влітку 1943 р. при ХПІ було засноване середньо-технічне училище, яке мало здійснювати підготовку техніків-технологів на будівельному, механічному та хімічному відділеннях [778, с. 78]. Проте активну навчальну роботу цей заклад розгорнути не встиг. Так само невдачею завершився запропонований у травні 1942 р. проект колишнього директора Харківського інженерно-економічного інституту В. Раєнка. Проект передбачав об'єднання восьми колишніх вузів Харкова і створення на їх базі комерційного інституту для підготовки фахівців економічного профілю [602, с. 82].

Певними особливостями характеризувалася діяльність навчальних закладів культурно-мистецького профілю. Одним із них була Харківська консерваторія ім. М. Лисенка на чолі із професором В. Комаренком. Реєстрацію в закладі пройшло понад 100 студентів та 50 педагогів, які залишились у місті. Але організувати повноцінний навчальний процес у консерваторії за умов окупації не вдалося, хоча наприкінці червня – на початку липня 1942 р. завдяки зусиллям професорсько-студентського складу було дано перший звітний концерт, який підбивав «підсумки навчального року в нових умовах» [488].

Діяльність закладу було зосереджено на організації та проведенні концертів для німецьких військовослужбовців у частинах, дислокованих у Харкові [479]. Протягом лише 4 місяців, влітку та у вересні 1942 р., консерваторією та «іншими концертними силами міста» було дано для німецької армії понад 200 концертів [69, арк. 62]. Щоправда, професором консерваторії В. Костенком було констатовано як недолік брак українських творів та «надмірне захоплення російськими зразками, в протигагу життєздатнішим європейським» [492]. Кількість студентів консерваторії за даними Харківської міської управи дещо зросла і становила на осінь 1942 р. 228 осіб, тоді як кількість викладачів зменшилася до 41 [163, арк. 77].

Було здійснено спробу поновити діяльність і Харківського художнього інституту. На початку 1942 р. науковою радою інституту було прийнято рішення про поновлення роботи художнього інституту у складі малярського, архітектурного, скульптурного відділів та виробничих майстерень. З урахуванням існуючої при інституті школи було подано на навчання 96 заяв, до роботи залучили 26 професорів та викладачів [813, с. 309]. Але, як і у випадку з консерваторією, повноцінної навчальної роботи розгорнуто не було. Навчання здійснювали у формі індивідуально-студійних занять, які не мали великого ефекту. Це, власне, відбивала статистика: станом на осінь 1942 р. інститут налічував 28 педагогічних працівників та лише 25 студентів [163, арк. 78]. Пріоритетним і для студентів, і для викладачів в умовах воєнної скрути стала реалізація власної стратегії виживання. Студенти та викладачі на індивідуальні замовлення малювали портрети німецьких військових, українських історичних діячів, українські краєвиди та міські пейзажі, виготовляли сувенірну продукцію, влаштовували для експонування та подальшого продажу своїх творів виставкові салони, які відвідували переважно німці. Така діяльність не залишалася непоміченою радянським підпіллям, яке безапеляційно оцінювало її як прояв колаборації або, принаймні, політичної неблагонадійності.

Очевидно, що суттєвим чинником, який впливав на можливість поновлення діяльності вищих навчальних закладів, був, окрім ініціативи

місцевої громадськості, і прагматичний розрахунок військової влади. Так, у тиловій зоні групи армій «А» під час розгляду перспектив поновлення роботи вищих навчальних закладів прямо було зазначено, що «при інститутах мусять бути передбачені передусім ті напрямки, чия навчальна та дослідницька діяльність безпосередньо здійснюється в німецьких інтересах» [202, ВІ. 107].

Це, зокрема, стосувалося медичних навчальних закладів. Напружена епідеміологічна ситуація, що склалася на окупованій території (особливо загрозливою була епідемія тифу [648, с. 11]), необхідність мінімізувати загрозу зараження німецьких військовослужбовців інфекційними хворобами за досить тісних контактів з місцевим населенням в умовах тилової зони були достатнім аргументом для створення як медичних шкіл, так і вишів.

Для підготовки фахівців вищого рівня, здатних надавати кваліфіковану допомогу місцевому населенню, було створено медичні курси в Юзівці. Вони поєднували в собі риси вишу та звичайних курсів підвищення кваліфікації (не виключено, що певним імпульсом для організації курсів став досвід функціонування на території Райхскомісаріату «Україна» Київського медичного інституту, який станом на серпень 1942 р. налічував 1376 студентів [153, арк. 228]). Так, уже у вересні 1942 р. на шпальтах місцевої преси стало обговорюватись питання про можливість організації навчальних курсів для тих, хто до війни вчився на старших курсах Сталінського медичного інституту. Ініціатива щодо створення відповідних умов для продовження ними навчання виходила з боку медичної громадськості міста, яка інституціоналізувала її через Юзівську міську управу. Відповідний інформаційний лист про відкриття курсів «підвищення кваліфікації молодих лікарів» було надіслано начальником санітарного управління Донбасу Ф. П. Кубашем до всіх головлікарів районів та начальників міських здороввідділів [30, арк. 2].

Після п'ятимісячного навчання та складання іспитів студенти мали отримати дипломи. Як зазначалося на сторінках газети «Донецкий вестник», мета цього заходу полягала в тому, щоб «по-перше, зберегти медичний інститут як навчальний заклад та науково-дослідну установу, по-друге, надати

можливість закінчити медичну освіту особам, які вимушено перервали її, залишились у положенні зауряд-лікарів» [417; 420].

Свою роботу ці курси, створені при відділі охорони здоров'я Юзівської міської управи, розпочали 2 листопада 1942 року. Керував ними місцевий фольксдойче А.А. Гензель, навчальну частину очолив колишній професор Сталінського медичного інституту А.О. Войнар. У грудні 1942 р. на курсах навчалося 106 осіб [427], хоча спочатку передбачалося, що навчання на курсах пройде приблизно 180 осіб. Якщо врахувати, що переважна частина слухачів курсів вже працювала, то є певні підстави розглядати їх і як курси підвищення кваліфікації. Студенти групами по 12-13 осіб проходили практичні заняття в лікарнях міста, кілька разів на тиждень для них проводили лекції. Професор Іванов і доктор Фітільов читали лекції з госпітальної терапії, доктор Гензель – з акушерства та гінекології, професор Чаругін – з хірургії та ортопедії. Для слухачів було прочитано також курси з офтальмології, рентгенології, лікування хвороб вуха, горла і носа. Практичні заняття зі студентами проводилися на базі функціонуючих лікарень міста. Тим, хто вчився, надавали певні пільги. Передусім курси мали здійснювати підготовку фахівців у сфері інфекційних та венеричних хвороб, що, як зазначалося, мало заповнити дефіцит кадрів в особливо важливих, виходячи з інтересів Вермахту, сферах охорони здоров'я. Правда, серйозними перешкодами, з якими зіткнулися курси, став пошук колишніх студентів-медиків, які найчастіше працювали не за фахом, а також нестача викладацьких кадрів і навчальних матеріалів [263, ВІ. 82]. Очевидно, певною мірою ці курси мали відіграти роль соціального компенсатора, оскільки, на думку ініціаторів їхньої роботи, вони «відкривали молодим людям шлях до подальшого процвітання у майбутньому» [263, ВІ. 218].

Після першого випуску в лютому 1943 р., влітку 1943 року було заявлено про наступний набір. Він, як інформував відділ військової адміністрації штабу 6-ї армії Вермахту, мав складатися з близько 80 осіб. Є джерела, що свідчать про комплектування «курсів із завершення вищої медичної освіти Юзівської міської управи» студентами вже у червні [20, арк. 27]. Однак розпочати заняття,

попри проведену певну підготовчу роботу, восени 1943 р. не вдалося у зв'язку зі звільненням у вересні цього року міста від окупантів. Слід зазначити, що факт створення та функціонування в Сталіно медичних курсів було використано на Київському судовому процесі в січні 1946 р. одним із підсудних, комендантом тилового району 6-ї армії Вермахту генерал-лейтенантом Буркгардтом, як аргумент на свій захист – як доказ демонстрації зусиль органів військової адміністрації нормалізувати життя місцевого населення [326, с. 176].

З липня 1942 р. на шпальтах преси Харківщини, і, зокрема, видання «Нова Україна» було порушено питання про поновлення діяльності Харківського сільськогосподарського інституту, до якого на навчання або для продовження навчання було подано приблизно 400 заяв [491]. Щоправда, як дозволяють судити джерела, навчальну базу інституту було використано ще раніше для скликаних Харківською обласною земельною управою курсів агрономів-апробаторів, які відвідали 44 слухачі [490]. Ініціатором відкриття вузу сільськогосподарського профілю стала група харківських професорів [54, арк. 15]. Інститут планувалося відкрити 1 листопада 1942 р [506]. Структурно заклад мав складатися з 5 факультетів, термін навчання на яких передбачався в 5 років [511]. Проте вже наприкінці 1942 р. назва «інститут» зникає з газетних шпальт і замість неї з'являється нова – «вища агрономічна школа» [516; 517]. В ній було встановлено трирічний термін навчання, структура навчального закладу включала два факультети – механізація сільського господарства та агрономічний, на які було прийнято приблизно 250–300 студентів [56, арк. 112]. Про вищу освіту з цього фаху було заявлено, що, в разі необхідності, студенти зможуть отримати її в Німеччині [55, арк. 106].

За умов дефіциту для початкових шкіл вчителів певних фахів, особливо з тих дисциплін, яким під час окупації приділяли підвищену увагу, з листопада 1942 р. у Ворошиловграді почали свою роботу курси з підготовки вчителів української мови. Вони налічували 117 слухачів, у переважній більшості (90 %) дівчат. Судячи зі списків слухачів, найстарший курсант був 1908 р. народження, наймолодший – 1928. Проте найбільшою була питома вага курсантів 1922–24

років народження (приблизно 70%) [295, арк. 31–32]. Щоправда, свою роботу ці курси так і не завершили у зв'язку зі звільненням Ворошиловграда Червоною Армією в лютому 1943 року.

Як і у випадку із початковими та середніми фаховими школами одним із чинників, який спонукав молодь іти до вищих навчальних закладів, була можливість таким чином уникнути депортації до Німеччини [295, арк. 33, 36]. Проте навіть цю обставину не дуже брали до уваги після окупації. Діяльність вищих навчальних закладів, викладацький склад так само, як і контингент студентів та слухачів, привернули пильну увагу радянських органів держбезпеки.

Хоча робота вищих навчальних закладів на території східних областей України до певної міри спростовувала засади, згідно з якими мала реалізовуватися нацистська освітня політика, ступінь обмежень був незрівнянно вищим, ніж в інших окупованих регіонах України, зокрема на території дистрикту Галичина [951; 196, ВІ. 12–13] та у Трансністрії [866]. Це передусім пояснювалося загальним характером окупаційного режиму на сході України, і, зокрема, меншими можливостями органів місцевого самоврядування реагувати на запити населення.

Освітня політика, що реалізовувалася в зоні військової адміністрації, хоча й визначалася в стратегічному плані нацистськими ідеологічними установками, була позначена водночас певними особливостями, характерними для цієї території.

Насамперед ця специфіка була обумовлена умовами діяльності освітніх установ. Значна частина приміщень навчальних закладів на окупованій території використовувалася передусім для задоволення потреб Вермахту. Отже, питання відновлення роботи шкіл залежало від ступеня задоволення вимог військових. Своєю негативну роль в плані відновлення роботи навчальних закладів відіграв високий рівень пошкодження приміщень внаслідок наближеності до зони бойових дій. Несвоєчасність надходження базових інструкцій, що визначали

вимоги до навчального процесу, різний ступінь лояльності структур військової адміністрації до потреб місцевого населення, як і загалом їхнього розуміння, зумовили неузгодженість у питаннях про типи навчальних установ, зміст навчального процесу та його матеріально-технічне, організаційне та навчально-методичне забезпечення. Навчальний процес у школах здійснювався в основному вчителями довоєнної школи, які через політичні обставини та пріоритетність питань виживання змушені були зайняти в основному конформну позицію, хоча й за досить високого рівня латентної симпатії до Радянської влади. Ступінь цієї симпатії зростав пропорційно поглибленню кризи окупаційного режиму.

Зміст навчальних програм, незважаючи на наявність вимог загального плану, розроблявся на місцях. Робота значної частини шкіл як в місті (передусім у Харкові, Сумах, Слов'янську, Маріуполі), так і на периферії позначилася посиленням українізаційних тенденцій, що було зумовлено насамперед позицією тих органів місцевого самоврядування, які перебували під впливом представників самостійницького руху. Попри бажання окупаційної адміністрації використати школу як елемент політичної індоктринації, що проявлялося в окремих випадках на місцях, брак відповідної загальної деталізованої політико-ідеологічної концепції завадив цим планам.

Суворі умови окупації, які залишали на периферії планів нової влади освітні потреби населення на окупованій території, відсутність достатньої кількості навчальних закладів призвели до швидкої маргіналізації учнівства. Необхідність постійної боротьби за виживання, яка досить часто не залишала часу для навчання, юнацький максималізм, актуалізований досвідом навчання та політичної соціалізації учнівської молоді до війни в межах радянської системи, зумовили в більшості учнів доволі критичне ставлення до змісту освітнього процесу. Ситуація погіршувалася ще й через хронічний брак придатних для використання підручників та навчального приладдя. Катастрофічний стан освітньої мережі особливо яскраво проявився в діяльності дитячих будинків,

перебування в яких досить часто ставило на порядок денний питання простого фізичного виживання дітей.

Створена на окупованій території система професійної освіти, презентована ремісничими, фаховими, сільськогосподарськими школами, до певної міри мала вирішити питання підготовки професійних кадрів для задоволення поточних проблем промисловості, транспорту, сільського господарства на окупованій території, максимально ефективного використання місцевої людності у військово-господарських цілях Вермахту. До певної міри система цих закладів дозволяла в перспективі задовольняти й мінімальні соціальні потреби населення, передусім у сфері охорони здоров'я.

Існування в Харкові, Юзівці, Ворошиловграді установ, що мали деякі, хоча й дуже аморфні, ознаки вищих навчальних закладів, було результатом активності та ініціативи передусім місцевої інтелігенції, органів місцевого самоврядування, проявом певного прагматизму військової влади, готової піти на деякі тимчасові тактичні поступки, відійти від деяких базових нацистських ідеологем у ставленні до місцевого населення.

Не останню роль в ініціюванні та організації роботи навчальних закладів відіграло бажання окупаційних властей використовувати систему освіти як інструмент соціального контролю над молоддю, засобу, що знижував рівень соціальної напруги та перешкоджав поширенню девіантних форм поведінки, зростанню опозиційних настроїв, участі молоді в підпільно-партизанському русі.

Загалом, хоча позиція громадські активної інтелігенції, органів місцевого самоврядування була спрямована на розширення мережі навчальних закладів, забезпечення її максимально ефективного функціонування, можливості місцевої громадськості за умови жорстокої регламентації з боку окупаційних структур були доволі обмеженими. В стратегічній перспективі вони були не в змозі задовольнити освітні потреби місцевого населення.

РОЗДІЛ 6

ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНІ ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА ДУХОВНЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

6.1. Преса, плакати, листівки

Система нацистської пропаганди на території України складалась із низки взаємопов'язаних, але різних за методами подачі матеріалів елементів, ключовим з яких була преса. Саме періодичні видання з огляду на багатоманітність і поліваріантність форм подачі пропагандистських матеріалів могли доволі широко відобразити особливості реалізації пропагандистської концепції на окупованій території, були одним з найважливіших факторів формування громадської думки і, безумовно, чинником організації культурного життя. Залежно від того, до якої із зон окупації належав той чи інший регіон, було організовано роботу місцевих періодичних видань. Мабуть, найскладнішою, з огляду на нестійкість та постійну зміну кордонів, була ця діяльність в зоні військової адміністрації.

Частина періодичних видань у прифронтовій смузі, перш за все, там, де були відсутні представники пропагандистських структур, виникла з ініціативи місцевих комендатур, підлеглих їм міських і районних управ та навіть окремих установ. Так, зокрема, газета «Эхо Приазовья» формально була органом «металургійних заводів Маріуполя», а видання «Сніжнянський вісник» з весни 1942 р. являло собою орган Сніжнянського окружного сільгоспуправління. Проте навіть у цих випадках пропагандистські структури надавали пресі організаційну та інформаційну підтримку, здійснювали цензуру.

У зв'язку з частими змінами місця дислокації відповідальних за вихід періодичних видань органів встановити точну кількість газет і журналів у зоні військової адміністрації досить важко. Але аналіз наявних відомостей дає змогу говорити про функціонування на території 5 областей, які весь час входили до цього адміністративного простору, принаймні 60 газет та журналів (Додаток Б1). Варто зазначити, що визначити кількість газет у зоні військової адміністрації

доволі складно. Це пов'язано не в останню чергу з тим, що до неї в той чи інший час, по мірі просування військ Вермахту далі на схід, входили й інші області України. Внаслідок цього в документах пропагандистських структур разом із відомостями про видання, що виходили на території областей зони військової адміністрації фігурують дані і про газети тих регіонів, які було згодом передано під цивільне управління.

Процес створення нових офіціозів тривав протягом майже всього періоду окупації східних областей, до літа 1943 р., що зумовлювалося як динамікою зміни лінії фронту, так і залежністю від наявності матеріальних або організаційних передумов. Окрім газет, які поширювалися переважно на території одного міста, району чи області й були призначені насамперед для місцевого читача, приділяючи значну увагу висвітленню подій місцевого життя, підрозділи пропаганди видавали офіціози, що абстрагувалися від висвітлення місцевих проблем і носили суто пропагандистський характер. Так, зокрема, рота пропаганди 4-ї танкової армії, що певний час дислокувалась у Харкові, окрім місцевої газети «Харків'янин» видавала тут також газету «Набат», яка, за оцінкою радянських спецслужб, була своєрідним рупором власівського руху не лише у східних областях України, але й у деяких областях Росії [1308, л. 30]. Певну роль у створенні періодичних видань у прифронтовій смузі, до якої входили області з високою питомою вагою російськомовного населення, відіграли представники ОУН як бандерівського, так і мельниківського напрямів (Додаток В1).

Видання деяких газет у зоні військової адміністрації, зокрема в Харкові, Слов'янську, Краматорську, мало певні перерви, що було зумовлено тимчасовим звільненням радянськими військами цих міст у лютому–березні 1943 р., відступом разом із німецькими військами і редакцій газет. Після другої окупації цих міст вихід в них друкованих органів було або поновлено, або, як це сталось у Харкові, засновано нові.

Видавалися газети як українською (здебільшого), так і російською мовами. Періодичність виходу газет, як правило, становила 2–3 рази на тиждень, хоча в

деяких друкованих органів вона могла доходити до 6–7 випусків на тиждень. Наклади видань не були стійкими й коливались у діапазоні від декількох сотень екземплярів до декількох десятків тисяч примірників. Так, наклади «Лебединської газети» та «Тростянецької газети» становили по 600 примірників [255, ВІ. 55], у той час як наклад харківської газети «Нова Україна» декілька разів у січні 1943 р. доходив до 100 тис. примірників. Більшість видань упродовж часу свого існування збільшувала свої тиражі. Так, наприклад, наклад ворошиловградського часопису «Нове життя» зріс із 3 тис. примірників (серпень 1942 р.) [301, арк. 125] до 25–30 тис (грудень 1942 р.) [530; 531], з 4 тисяч до 19 тисяч збільшився наклад місцевого видання в Ромнах лише протягом липня 1942 р. [245, ВІ. 179].

Розповсюджувалися газети як у містах чи районах, де вони виходили, так і на всій території відповідних областей. Останнє було характерним, зокрема, для друкованих органів, що виходили в обласних центрах. Завдяки цьому суттєво збільшувалася читацька аудиторія, що дозволяло охопити відповідним інформаційним та ідеологічним впливом значно більшу кількість населення.

Найбільший ареал поширення, що виглядає абсолютно логічним з огляду на фаховий рівень і наклад, був у харківського часопису «Нова Україна». Так, 2000 примірників кожного числа цього видання розповсюджувалися по всіх населених пунктах Харківської області, вивішувалися для ознайомлення у найбільш людних місцях [255, ВІ. 32]. Досить високий рівень охоплення читацької аудиторії був і у видання «Донецкий вестник», що виходило у Юзівці. У січні 1943 р. установами, підприємствами, сільськими управами, приватними особами лише через одну Бахмутську міську управу було передплачено 500 місячних передплат на цю газету [21, арк. 7]. Враховуючи те, що в Бахмуті виходив свій власний друкований орган, названа цифра є досить значною і свідчить про популярність юзівського видання. Загалом станом на липень 1943 р. газета надходила до 412 адресатів, хоча подальшому розширенню мережі розповсюдження цього видання заважала обмеженість накладу, який сягав і без того досить значної цифри в 60 тис. примірників [220, ВІ. 121].

Переважна більшість видань розповсюджувалася традиційно – шляхом вільного продажу. Частина накладу видань поширювалася безкоштовно. За розпорядженням командувача військ тилового району групи армій «Б» від 17.10.1942 р. «підрозділи добровольців із місцевого населення й підрозділи з підтримки порядку» мали щоденно отримувати газети з розрахунку 1 примірник на 10 осіб. Газети мусили забирати кур'єри поліцейських підрозділів у дні їх виходу [157, арк. 63; 255, Вл. 32]. Існувало й декілька видань, які поширювалися безкоштовно, про що свідчать відповідні грифи на перших сторінках газет «Бюлетень газети «Новая жизнь», «Харківські короткі зведення» та «Харків'янин». Продаж видання «Харківські короткі зведення» заборонявся під загрозою суворого покарання [558]. Ініціаторами виходу цих газет були пропагандистські структури Вермахту, що зумовлювало публікацію на їхніх шпальтах передусім повідомлень головного командування збройних сил, матеріалів інформаційних бюлетенів «Служба інформації для східних областей» («Ostraumartikeldienst»), друкованих видань Вермахту, зокрема газети «Ostfront».

Щоправда, попит на видання був доволі високий. Це викликало численні випадки спекуляції газетами. Так, попри досить великий наклад у 50–60 тис. примірників газети «Донецкий вестник», якого вона досягла навесні 1943 р., ціна на газету на базарі сягала 15 крб., у той час як офіційно вона коштувала лише 2 крб. [219, Вл. 105]. Схожа ситуація спостерігалась і в інших місцях. Частково це можна пояснити тим, що газета виконувала не лише інформаційну та дозвіллеву функцію: в умовах хронічного дефіциту паперу газета відігравала вагомому утилітарну роль як обгортковий та пакувальний матеріал.

Здебільшого обсяг видань становив 2–4 сторінки, проте під час офіційних та релігійних свят і урочистостей у деяких газетах він міг збільшуватися до 6–8 сторінок. Постійним восьмисторінковим обсягом випускався лише макіївський часопис «Українська земля». Згідно з розпорядженням командування відділу пропаганди «У» для всіх газет було встановлено єдиний формат: 41,5 × 28,5 см., який передбачав друк у 5 стовпчиків завширшки в 50 мм [156, арк. 13]. Проте видання не завжди дотримувалися цих вимог. Поліграфія газет була

монохромною, лише святкові номери (з нагоди Нового Року, Різдва, Великодня, річниці окупації або початку війни, які інтерпретувались як початок «визволення») могли виходити в кольоровому виконанні.

Певний інтерес викликає склад та структура редакцій, хоча відомостей про це обмаль внаслідок поганого стану збереженості архівів редакцій. Наявні джерела дають змогу констатувати, що найбільш розгалуженою була структура редакції харківської газети «Нова Україна». У різний час вона складалася з наступних відділів: літературного, інформаційного, місцевого життя, економічного, сільськогосподарського. Щодо штату редакції, то на підставі вивчення списку співробітників газети для одержання хлібних карток за станом на січень 1942 р. можна визначити його склад у 47 осіб, до яких входили головний редактор, його заступник, відповідальний секретар, стиліст, 4 редактори відділів, 8 репортерів, фейлетоніст, 2 «газетярі» та, окрім цього, перекладачі, друкарки, прибиральниці та ін. [86, арк. 1–3]. В інших виданнях коло штатних співробітників було меншим і, очевидно, у більшості випадків не перевищувало 5–10 осіб творчого складу. Куп'янську газету «Новий час» готували взагалі 2 працівники [713, с. 158]. Ще гіршою було ситуація в дебальцевській газеті «Новая жизнь»: матеріал для неї добирав голова міської управи М. В. Дорогий, а обов'язки секретаря цього друкованого органу за сумісництвом виконував на той час завідуючий міською друкарнею І. К. Гасан [304, арк. 42, 84].

На особливу увагу заслуговує й питання про ступінь впливовості, сприйняття населенням окупаційної преси. Місцеві комендатури, будучи набагато краще обізнаними зі станом справ на місцях, у своїй аналітичній документації, звітах зокрема, зазначали досить високий рівень попиту місцевого населення на пропагандистські та інформаційні матеріали, який, безумовно, найкраще могла задовольнити преса. У деяких важливих для населення випадках, як, припустимо, порядок призначення продовольчих карток, графік їхнього обміну, перелік необхідних документів для вирішення певних питань газети були єдиним джерелом інформації [84, арк. 62]. Близькою до цього є

оцінка значущості періодичних видань і радянською стороною: «Газет виходить обмежена кількість і внаслідок відсутності будь-якої іншої інформації про ситуацію на фронті і про міжнародне становище, вони розходяться дуже швидко. В газетах поширюється надзвичайно багато брехні... Проте вміщено багато такого матеріалу, який проливає світло на істинне становище й дає можливість населенню розібратись у деяких питаннях» [158, арк. 99].

Небезпека ідеологічної обробки населення відповідно до визначеної нацистськопропагандистської парадигми доволі чітко усвідомлювалася радянським військово-політичним керівництвом, підпільниками та партизанами, які здійснювали певні контрзаходи, спрямовані на викриття сутності нацистської пропаганди. Проте за умов окупації, незважаючи на певні зусилля радянської сторони, нейтралізувати вплив окупаційної преси було дуже важко.

Основними джерелами матеріалів для газет та журналів були інформаційні та ілюстративні бюлетені, що випускалися відділом пропаганди «У», відділом пропаганди Головного командування Вермахту, Міністерством пропаганди III Райху. Найвпливовішим з них був спеціальний інформаційний бюлетень «Ostraumartikeldienst», що видавався відділом «Схід» Райхсміністерства пропаганди і був призначений спеціально для періодичних видань, які виходили на окупованій території Радянського Союзу [185, л.4]. Значну частину матеріалів газети брали з інших періодичних видань, що видавали для місцевого населення на решті окупованої території, газет, які надходили з Німеччини. Важливим джерелом надходження нових матеріалів були публікації в газетах, що виходили при військових об'єднаннях Вермахту, які діяли на території України (так, зокрема, у 6-й армії випускалася газета «Ostfront», 11-й – «Der Kampf», 17-й – «Wacht im Osten», 1-й танковій – «Panzer voran», 4-й танковій – «Raupе und Rad»).

Але, як зазначалось у досить глибоких за ступенем висвітлення та аналізу процесів, що відбувалися на окупованій території «Повідомленнях з окупованих східних областей», «великим недоліком повідомлень, що надходять з Берліну чи Рівного, є недостатній рівень знань видавця про дійсний стан в Україні». Серед

суттєвих недоліків матеріалів, що надходили з центральних установ, відзначалося невірне уявлення їхніх видавців про відсталість, обмеженість та напівписьменність місцевого населення [215, ВІ. 84]. Виходячи з цього, органи німецької пропаганди намагалися залучати до роботи в періодичних виданнях місцевих мешканців, в тому числі і фахових журналістів. Враховуючи обмеженість своїх можливостей, редакції газет для збору інформації з віддалених районів намагалися створити інститут кореспондентів на місцях.

З урахуванням того, що частина друкованої інформації, призначеної для місцевого населення, готувалася безпосередньо місцевими та польовими комендатурами, німецьким командуванням було висунуто вимогу ретельно стежити за тим, щоб стилістично та граматично ця інформація була бездоганною. Недотримання означених вимог могло «загрожувати авторитетові відповідальних інстанцій» [256, ВІ. 41]. З метою підвищення ефективності та впливу нацистської пропаганди передбачалося залучення місцевих літературних працівників для отримання від них «бажаної літератури». Завдання це покладалося на відділ пропаганди «У» [250, ВІ. 19].

Особливого значення в організації виходу газет надавалося цензурі, що здійснювалася зазвичай безпосередньо в місцях виходу газет представниками органів пропаганди. Згідно з проектом «Вказівок про діяльність відділів та команд пропаганди в окупованих районах Радянського Союзу» від 18.07.1941 р. командир відділу мав право передавати цензурний нагляд й іншим структурам, що не входили до його складу (зокрема польовим комендатурам) [273, ВІ. 2]. У разі відсутності офіцера Вермахту, уповноваженого здійснювати цензуру, функції ці могли покладатись і на перекладача при оперативній команді СД [183, л. 58]. Увага до питань цензурного нагляду з боку окупаційної адміністрації була зумовлена тим, що без належного контролю на шпальтах газет могла друкуватись інформація, що «суперечила німецьким інтересам» та сприймалася навіть самим населенням як «образна німецького Вермахту». Саме так інтерпретували інформацію, що поширювалася працівниками редакцій –

членами ОУН – і мала на меті пропаганду ідей створення незалежної української держави.

З метою більш ефективної організації пропаганди на місцеве населення при командуючому тиловим районом групи армій «Південь» восени 1941 р. було введено посаду офіцера зв'язку від відділу пропаганди «У», який серед іншого мусив також координувати питання виходу «українських газет» та «ілюстрованих стінних газет» [249, ВІ. 4]. Слід зазначити, що моніторинг видань був одним із способів характеристики ситуації на окупованій території і німецькими спецслужбами [174, арк. 32–37], що, очевидно, свідчить про досить високий рівень довіри до контенту преси.

Попри масштабні заходи, здійснені для пропагандистського забезпечення населення, далеко не завжди вони були задовільними. Як зазначалось у звіті відділу військової адміністрації тилового армійського району № 593 за травень 1943 р., «попит на пропагандистський матеріал, особливо на газети, як і раніше за вираженого голоду населення на інформацію, є дуже великим і не завжди, відповідно не усюди, може бути задоволений» [263, ВІ. 47].

Одним із шляхів вирішення означеної проблеми, посилення впливу німецької пропаганди ставало створення читалень, які комплектувалися передусім газетами та пропагандистськими брошурами. В умовах браку можливості передплати преси, що виходила на окупованій території, пошкодження дротових радіомереж, з метою своєчасного інформування населення про події місцевого життя з ініціативи місцевих комендатур до керівництва органів місцевого самоврядування були висунуті вимоги і щодо необхідності виготовлення вітрин, стендів для своєчасного вивішування газет та оголошень [28, арк. 117].

Від початку просування німецьких військ на схід ініціатива створення газет і журналів на окупованій території України належала не лише пропагандистським структурам Вермахту, військовим комендатурам і штабам військових частин. Певну роль у створенні періодичних видань на території України відіграли українські націоналісти. З перших же днів війни керівництво

ОУН було схильно розглядати Гітлера як рівного партнера в боротьбі з більшовизмом і розраховувало на лояльність нацистів щодо ідеї самостійної Української держави. Нацистська окупація України здавалось би відкрила для ОУН досить широкі можливості для розгортання своєї діяльності на тій території, яка внаслідок дії об'єктивних факторів у довоєнний період не відчувала впливу націоналістичної пропаганди. Разом з німецькими військами або слідом за ними, у складі так званих «похідних груп» члени бандерівської і мельниківської фракцій ОУН рухалися на схід, хоча німецьке командування звертало увагу на негативний з точки зору німецьких інтересів вплив націоналістичної пропаганди й необхідність вживати заходи з перешкоджання діяльності націоналістів, особливо бандерівців, на окупованій території центральних та східних областей України [273, Betr.: Propaganda. Anlage 2 zu Gen.Qu II /6743/ 41 g.; 278, Betr.: Wehrmachtsbefehlshaber Ukraine, Monatsbericht № 2 v. 14.11.1941]. Використовуючи свій вплив в органах місцевого самоврядування, ініціюючи в ряді випадків створення окупаційних періодичних видань, беручи участь у них, націоналісти намагалися одержати можливість для легальної пропагандистської діяльності й, таким чином, вплинути на національну самосвідомість місцевого населення.

З просуванням німецьких військ на схід пропагандистська діяльність ОУН за допомогою періодичних видань поширювалася на центральні та східноукраїнські землі. При цьому стрімкість просування Вермахту, часто відсутність на місцях, особливо на периферії, в районах, представників його пропагандистських структур, не завжди достатня компетентність органів військової адміністрації на місцях у політичних питаннях і стратегічних планах вищого керівництва на окупованій території на перших порах давали можливість членам ОУН активно впливати на процес організації преси.

Варто зазначити, що за цих умов українські націоналісти робили спроби відкрито заявити про свої політичні цілі. Так, зокрема, в одному з номерів газети «Український Донбас», що виходила в Горлівці під редакцією колишнього полковника армії УНР І.О.Голуба [642, с. 227; 605, с. 164–171], у грудні 1941

року з'явилося кілька звернень українських націоналістів, в одному з яких, наприклад, містився заклик до місцевого населення такого змісту: «Допомагаємо Організації Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери будувати велику Самостійну Українську Державу» [826, с. 161]. Все це дає певні підстави вважати, що діючи на сході України члени ОУН використовували той арсенал методів та засобів ідеологічного впливу, який уже пройшов апробацію в інших регіонах, зокрема на території РКУ, і за дещо відмінних умов.

В ряді випадків ідеї створення україномовної преси наштовхувалися на опір органів місцевого самоврядування. Визначальну роль у вирішенні спору відігравала за таких умов позиція німецької влади. Залежно від ситуації на поточний момент, значущості проукраїнських елементів у реалізації завдань окупаційної влади, вона могла бути різною. Вельми показовим у цьому плані є приклад Донбасу. Так, у Маріуполі наприкінці 1941 року німецька адміністрація підтримала ініціативу місцевої української інтелігенції і, що найголовніше, оунівців, які працювали при німецьких штабах як перекладачі, і дала дозвіл на створення україномовної газети. Хоча, як зазначає український історик Б.Кравченко, тут націоналісти стали конкурентами тих представників міської громадськості, які планували організувати видання російськомовної газети [924, р. 22]. Протилежною була ситуація в іншому місті Донбасу – Сталіно. Після того, як завідувач друкарні «Маріупольської газети» Я. Жіжура написав різкого листа заступнику головного редактора газети «Донецкий вестник» з вимогою переходу на українську мову, редактор маріупольського видання М. Стасюк, якому підпорядковувався Жіжура, навіть отримав за цю ініціативу підлеглого 10 днів арешту [292, арк. 58].

В умовах викорінення будь-яких опозиційних політичних настроїв на окупованій території переслідуванню піддавалися й українські націоналісти, які розгорнули доволі активну агітаційно-пропагандистську роботу. Слід враховувати, що в такого роду аналітичних матеріалах як «Повідомлення про події в СРСР», і «Повідомлення з окупованих східних областей», які складала служба безпеки III Рейху, інформація про боротьбу з оунівським підпіллям

займала одне з першочергових місць [941, S. 80]. У контексті цієї боротьби слід розглядати й зусилля, спрямовані на обмеження впливу або навіть знищення системи генерування й поширення ідей українського націоналізму, яку формували редакції деяких газет. Яскравими прикладами переслідування і навіть фізичного знищення націоналістів є долі редакцій видань «Кіровоградські вісті», «Українське слово», «Літаври», «Дніпрова хвиля», «Дзвін». Найбільш показовою є доля видання «Українське слово», більша частина співробітників якого була заарештована у грудні 1941 р. Арешт і ліквідація складу редакції «Українського слова» була заздалегідь спланованою акцією, свідченням чого є те, що ніяких перебоїв із виходом газети не було, і вже наступного дня – 13 грудня – почала виходити газета «Нове українське слово» на чолі з редактором Костянтиним Штепой. Незважаючи на вихід видання українською мовою, тональність його різко змінилося, що пояснювалося впливом німецької цензури. У звіті командувача військами Вермахту в Україні (Wehrmachtbefehlshaber Ukraine) про ситуацію за лютий 1942 р. було зазначено, що «кілька українських газет, зокрема «Нове українське слово» захищають ... дуже позитивно і недвозначно ідею нової спільної долі європейських народів і не бояться ... затаврувати як невірну стару, віджилу українську ідеологію» [278, Betr.: Wehrmachtsbefehlshaber Ukraine, Bericht № 6 v. 23.3.1942].

У таких умовах, з урахуванням долі попередників, довелося здійснювати свою діяльність і членам ОУН у східних областях України. Слід зазначити, що поява на окупованій території оунівських емісарів, які проникали сюди нелегальним або напівлегальним шляхом і досить часто використовували власноруч виготовлені ними документи, які містили звернення до представників Вермахту про надання їм допомоги, викликали певне занепокоєння й органів військової адміністрації. Так, у січні 1942 року командуванням тилового району групи армій «Південь» було видано розпорядження, згідно з яким поява оунівців, які не виконують доручень німецької сторони в окупованих східних областях, була забороненою [232, Вл. 114]. Увагу до цієї проблеми безперечно можна пояснити прагненням перешкодити обробці населення в найближчому

тилу Вермахту потенційно небезпечною націоналістичною пропагандою. Водночас слід визнати, що в зоні військової адміністрації можливості для функціонування періодичних видань, які знаходилися під впливом націоналістів, були більш сприятливі, ніж на території Райхскомісаріату «Україна» [742, с. 323–329].

Примітно, що у відношенні до редакторів і співробітників видань, запідозрених у націоналістичній пропаганді, застосовувався різний арсенал репресивних дій – від попереджень і висилки до розстрілу. Попри те, що ключову роль у цих питаннях відігравала позиція керівництва спецслужб на місцях, цілком можливо, що на неї в деяких випадках могли впливати й військові власті, зокрема в зоні військової адміністрації. При цьому, очевидно, важливе значення мала й оцінка потенційних шкоди та користі, які могли принести оунівці. Доволі цікавою в цьому відношенні виглядає доля вже згаданого активіста націоналістичного руху на сході України Миколи Стасюка. З приходом німців М. Стасюк очолює друкований орган міської управи – «Маріюпільську газету», стає одним з організаторів місцевої національно-культурної організації «Просвіта» [829, с. 221].

Восени 1942 р. очевидно за підозрою в націоналістичній пропаганді він був заарештований у Маріуполі. Однак у лютому 1943 р. М. Стасюка разом з головою місцевої «Просвіти» А. Ірієм звільнили й наказали виїхати з Маріуполя протягом 24 годин [290, арк. 60, 61; 292, арк. 55; 388, с. 312]. Після цього М. Стасюк переїхав до с. Куйбишевого Запорізької області до знайомих. Про подальшу його долю достовірних документальних свідчень не залишилося. Існує версія, що навесні 1943 року, спробувавши повернутися в Маріуполь, він загинув у дорозі [850, с. 87], хоча, можливо, після війни йому вдалося перебратися до США чи Канади.

Було б помилковим вважати, що оунівська пропаганда, яка здійснювалася на сторінках окупаційних видань східних регіонів України, ключовим і найближчим завданням мала підготовку громадської думки до проголошення української державності і збройної боротьби проти окупантів. Певною мірою

основні вектори оунівської пропагандивизначила II конференція ОУН (б), що відбулась у квітні 1942 року поблизу Львова. Вона, хоч і засудила колоніальну політику Німеччини щодо України, визнала, що головним завданням є боротьба проти «московського імперіалізму» [762, с. 96]. Безумовно, цю установку передбачалося реалізовувати за допомогою всього комплексу пропагандистських засобів, у тому числі й за допомогою преси.

Враховуючи жорсткий цензурний контроль за виданнями, репресії щодо редакцій видань, оунівці, що діяли у східних областях України, продовжували свою діяльність, застосовуючи тактику латентної пропаганди. Як зазначав на допиті в органах НКВС М.М. Бернацький, редактор ворошиловградської газети «Нове життя», один з організаторів націоналістичного підпілля на сході України Євген Стахів поставив перед ним завдання «забезпечити роботу газети таким чином, щоб у ній крізь рамки німецької цензури висвітлювалися питання націоналістичного руху і навколо неї збивалися кадри українських націоналістів» [301, арк. 24–26, 124]. Схожим чином були змушені діяти редакції й інших видань, які перебували під впливом націоналістів.

За здійснюваного окупаційними структурами цензурного контролю необхідною умовою легітимації з боку влади було визнання спільності завдань, що стоять перед Німеччиною та Україною. Як зазначалось у статті «Більшовізм і завдання української преси» (її було надруковано в деяких газетах, що виходили на окупованій території), гаслом української преси мала стати «ненависть до більшовізму, віра в сили українського народу, співпраця з німцями й віра в перемогу» [426; 534]. Ці принципи стали визначальними в діяльності видань, що виходили на окупованій території. Більш конкретний вираз вони знаходили в редакційних передових статтях газет, які перебували під впливом націоналістів. Так, наприклад, одне з найвпливовіших видань в окупованій Україні «Маріупільська газета» визначило завдання своєї роботи таким чином: «жорстока боротьба з більшовізмом, розвиток національної культури України, тісна співпраця з Німеччиною, вивчення її культури, неприпустимість байдужого ставлення до боротьби, яка ведеться в ім'я створення в Європі нового

порядку й, нарешті, пробудження місцевої національної громадськості та приватної активності та ініціативи» [459].

Найбільш показовою з огляду на роль і місце українських націоналістів у функціонуванні періодичних видань упродовж окупації виглядає історія харківської газети «Нова Україна». Вже через кілька днів після окупації Харкова група місцевих журналістів на чолі з колишніми співробітниками газет «Соціалістична Харківщина» і «Ворошиловець» братами Всеволодом та Віктором Царинниками виступила перед міською управою і німецьким командуванням з ініціативою заснувати місцеве видання.

Незабаром дозвіл було отримано [305, арк. 118]. Активну допомогу в організації газети надали оунівські емісари, мельниківці Коник і Олійник, які прибули до Харкова з метою організації оунівського центру, поширення націоналістичних ідей. Вони мали можливість спиратися на відділ пропаганди Харківської міської управи, що, як зазначає харківський історик А. В. Скоробогатов, «фактично перетворився на легальний центр оунівської організації» [811, с. 83] (Додаток Г1).

Відповідальним редактором нової газети став член ОУН мельниківець Петро Сагайдачний, який уже мав досвід створення газет на окупованій території, зокрема в Полтаві [158, арк. 109], і прибув до Харкова наприкінці листопада 1941 р. Всеволод Царинник став головним редактором. 7 грудня 1941 р. побачив світ перший номер «Нової України». Редакція газети відразу ж стала одним із центрів українського суспільно-культурного життя в Харкові. Однак репресії, які з початку 1942 р. почалися проти оунівців у Харкові, не могли не відбитися на виданні – в квітні 1942 р. з логотипу видання зник український герб – тризуб. 18 квітня 1942 р. вийшов останній номер «Нової України» за редакцією П. Сагайдачного. За одними даними він виїхав на Кубань з метою організації там україномовної преси [305, арк. 109], за іншими – виїхав до Кракова і лише в січні 1943 р. на деякий час повернувся до Харкова [94, арк. 90].

Наступником Сагайдачного став Всеволод Царинник, який прагнув, як і раніше, використовувати окупаційну пресу в інтересах націоналістів, здійснюючи на її сторінках приховану пропаганду. Він підтримував активні зв'язки з оунівськими емісарами, зокрема з відомим українським письменником Уласом Самчуком, у той час співробітником відділу пропаганди Райхскомісаріату «Україна». З другої половини 1942 р. значна допомога газеті надходила з боку члена ОУН Ю. Костюка, який працював у відділі пропаганди «У».

До роботи у виданні було залучено місцевих журналістів і літераторів, що не могло не сприяти, з огляду на досить високий рівень кваліфікації журналістів, популяризації націоналістичних ідей. Так, співробітники редакції видання «Нова Україна» П. Беляїв, І. Олійник, К. Кондратенко, В. Москаленко, А. Білосвіт працювали в пресі Харківщини ще з довоєнного часу. До речі, секретар редакції А. Білосвіт замінив на цій посаді журналіста Шостенка, якого звинуватили в русофільстві [626, с. 34, 37]. Заступник головного редактора газети М. Оглоблін до війни викладав у Харківському інституті журналістики. О. Парадиський, Ю. Блохін, Ю. Шевельов, які в різний час входили до складу редакції, раніше викладали низку філологічних та літературознавчих дисциплін у вузах Харкова [308, арк. 32].

Протягом листопада 1941 – лютого 1943 рр. на сторінках «Нової України» друкувалися твори щонайменше 5 членів довоєнного Союзу письменників України (А. Любченка, О. Варави, О. Веретенченка, А. Гака (І. Антипенка), Л. Топчія) [305, арк. 110–111; 307, арк. 37]. Цих письменників радянські партійні органи характеризували так: «Бездарні, відкинуті радянською літературою закоренілі націоналісти» [51, арк. 113 (зв.)]. З них четверо (всі перераховані вище за винятком Л. Топчія) входили до штату видання й були досить відомими в літературному світі Харкова та України ще з довоєнного часу.

Ймовірно, що частина з тих, хто брав участь у діяльності видання, тією чи іншою мірою дійсно поділяла ідеї українського націоналізму. Свою роль, яка спонукала до участі в окупаційній пресі з ідейних мотивів, відіграло відчуття

глибокої образи й навіть ненависті до радянської влади за передвоєнні утиски та репресії. Показовою є доля Анатолія Гака (І. Я. Антипенка), відомого фейлетоніста, якого було заарештовано разом з відомими письменниками Остапом Вишнею та Сергієм Пилипенком і звільнено перед війною [779, с. 635]. Безумовно, не можна ігнорувати і фактор конформізму, актуалізований боротьбою за виживання в зголоднілому окупованому місті. Велика частина співробітників «Нової України» вела активну громадську діяльність, зокрема входила до складу місцевої «Просвіти». Активна громадсько-політична діяльність члена редакції «Нової України» А. Любченка навіть після того, як він виїхав на Західну Україну, викликала серйозну стурбованість у начальника поліції безпеки і СД в Києві [154, арк. 538]. Цікаво, що А. Любченко, О. Варавва та Анатоль Гак фігурували в розділі «Вороги» «Довідки до списку письменників України», складеній навесні 1942 р. [165, арк. 35], хоча, справедливості заради, слід зазначити, що вони були не єдиними, кого включили до цього списку. З 303 осіб – членів довоєнної Спілки письменників України – 13, у тому числі і три вищеназвані харківські літератори – станом на весну 1942 р. вже встигли потрапити до категорії «ворогів» Радянської влади.

Діяльність «Нової України» викликала помітну стурбованість і в радянського підпілля та спецслужб. Занепокоєння було зумовлене, без сумніву, досить високим фаховим, змістовним рівнем газети. Це дає всі підстави розглядати видання як певний соціокультурний феномен підокупаційної доби, дещо більший і значущий, ніж банальний «пропагандистський фашистський орган».

Загалом же «Нова Україна» була однією з небагатьох, якщо не єдиною газетою, яка протягом практично всього періоду окупації зберігала доволі яскраво виражений національний характер. Ця газета стала однією із найважливіших структур національного руху в Харкові, що характеризувався німцями як один з основних центрів ОУН на сході України [170, арк. 6].

Щоправда, здійснення репрезентативного контент-аналізу з метою визначення тих чи інших тенденцій у змісті та формах подачі матеріалу залежно

від часу, регіону, періодичного видання є досить складним. Це обумовлено, в першу чергу, неповнотою комплектів газет. Проте певні тенденції можна простежити. Так, тільки в 1942 р. в 295 номерах харківського видання «Нова Україна» було опубліковано понад 180 українознавчих історичних, етнографічних, культурологічних матеріалів. Інформація такого роду була присутня практично в усіх виданнях, хоча й у різному співвідношенні залежно від ступеня українізації тієї чи іншої газети. Досить показовими в цьому плані є результати аналізу на предмет виявлення певних символів-інформантів 2-х найбільших видань регіону. Так, якщо в газеті «Донецкий вестник» (Юзівка) символ-інформант іменник «Україна» зустрічається 4,4 рази на номер, а прикметник «український» – 4 рази, то у виданні «Нова Україна» (Харків), де позиції українських націоналістів були найсильнішими, – 11,7 і 17,7 разів відповідно.

З урахуванням того, що одним з методів підвищення національної самосвідомості є актуалізація інтересу до минулого, значну увагу на шпальтах окупаційної преси було приділено висвітленню проблем української історії. Ключовими в цьому плані були публікації, в яких знайшли відображення історія Київської Русі-України, часи козаччини, революційні події 1917–1920 рр., загалом історичні етапи формування української державності та державотворчі традиції (Додаток Д 1). У публікаціях знаходили відображення історія української літератури, мистецтва, особливості культурних процесів у різні історичні періоди (Додаток Е 1). Деякі матеріали було підготовлено на достатньо високому професійному рівні, що пов'язано із залученням до співпраці авторитетних істориків і літераторів, використанням історичних праць, що вийшли за межами Радянського Союзу. Значний інтерес являє низка публікацій історико-краєзнавчого характеру, підготовлених переважно місцевими істориками, музейниками, архіістами. До них, зокрема, належали такі публікації, як: «История города Путивля» [545], «З минулого Охтирки» [406], «Перша харків'янка – доктор історичних наук» [496], «Минуле міста Конотопа» [399] тощо.

Окупаційна преса постала вагомим чинником формування образу «Нової Європи» – висококультурного та високотехнологічного суспільства. Особливо показовим в цьому плані був часопис «Нова Україна», в якому влітку 1942 р. надрукували низку оглядів європейських газет під назвою «Культура Нової Європи» [485; 486; 490; 496].

Одним із способів, який сприяв зростанню національної самосвідомості, було усвідомлення драматичності і травматичності свого минулого. Безумовно, в цьому відношенні пропаганда націоналістів здійснювалася відповідно до «Додаткових директив щодо здійснення пропаганди в Україні» від 16 грудня 1942 р., підготовлених в Райхсміністерстві окупованих східних областей. Ці директиви, зокрема, передбачали наступні принципові положення: «1) Необхідно розпалювати ненависть по відношенню до Москви, а саме ненависть не тільки проти більшовизму, який є винуватцем нинішнього, жахливого стану країни, а й ненависть до всього великоросійського взагалі...; 2) необхідно все більше пробуджувати спогади про смерть від голоду мільйонів, про двадцятирічну постійну боротьбу на знищення більшовиків проти українських селян, які були раніше свідомими власниками» [197, ВІ. 159–160].

Значний пропагандистський потенціал у цьому плані являла проблема Голодомору, який, не використовуючи у той час ще невідомий термін «геноцид», репрезентували як злочин, спрямований проти українців. Безумовний інтерес в аналізі особливостей висвітлення голодомору на сторінках преси викликає стаття українського економіста С. Соснового, в період окупації керівника планово-економічного відділу Харківської міської управи [71, арк. 97], яка вперше була опублікована в газеті «Нова Україна» в листопаді 1942 р. [513]. На відміну від інших, присвячених подіям 1932–33 рр. газетних публікацій, які в основному базувалися на спогадах, публікацію Соснового характеризували глибина, критичний аналіз доступних йому радянських статистичних джерел. Протягом декількох місяців стаття або її реферативні виклади були опубліковані в декількох ключових виданнях України [464; 550; 430]. Керівництво осередками ОУН на місцях проявило підвищений інтерес до

цього матеріалу. Як зазначав пізніше на допиті в НКВС співробітник «Маріупільської газети» М. Фененко, оунівським активом у Маріуполі, зокрема редактором видання М. Стасюком, йому було доручено підготувати реферативний виклад цієї статті [292, арк. 236–237, 300].

Матеріали інформаційних жанрів окупаційних періодичних видань – репортажі, кореспонденції, замітки – у багатьох випадках дають можливість охарактеризувати українізаційні заходи на окупованій території. У них знайшла відображення діяльність українських театрів, осередків «Просвіт», музеїв, літературно-видавнича робота на окупованій території. Ці матеріали заслуговують на особливу увагу, оскільки в багатьох випадках вони є не лише основними, а й ледь не єдиними джерелами, що відображають ті чи інші соціокультурні явища і процеси на окупованій території.

Діючи в умовах цензури, періодичні видання, реалізуючи програмні установки ОУН, змушені були вдаватися до латентної пропаганди. Певні можливості для цього давала публікація матеріалів, присвячених взаєминам України та Німеччини. Преса, апелюючи до історичного досвіду контактів між державами, в ряді випадків висловлювала надію на можливість здобуття Україною незалежності після перемоги над спільним з Німеччиною ворогом – «жидо-більшовизмом».

Для забезпечення вербувальної кампанії набуло поширення друкування матеріалів, присвячених німецькому способу життя, системі цінностей німецького суспільства, що сприяло формуванню позитивного образу Німеччини у місцевого населення: «Німеччина... Країна, яка гостинно розкрила двері українським робітникам, даючи їм роботу, змогу побачити культурне життя, навчитись працювати як слід» [485]. На сторінках періодичних видань систематично друкувались уривки й навіть цілі листи тих, хто виїхав до Німеччини. Показовим є фрагмент листа Анастасії Ашитової, надрукованого в газеті «Донецкий вестник» у квітні 1942 р.: «Перед нами стояла інша земля, що тримала на собі величезні, акуратно побудовані заводи, фабрики, гарні будинки із дзеркально чистими вулицями, із гарними і освіченими людьми. Цього ми

ніколи не бачили в Росії. Тут ми дійсно переконалися, що Велика Німеччина, звільняючи нас від більшовицького іґа, принесе нам щастя, волю і культуру. І в цьому немає ніякого сумніву» [414].

Для надання більшої достовірності листам практикувалась їхня публікація із вказанням адрес місцевих мешканців, яким вони призначалися, що за оцінкою органів військової адміністрації справляло враження на недовірливо налаштованого читача [228, ВІ. 21]. З урахуванням високого рівня довіри цільової аудиторії саме до епістолярних матеріалів, які завжди мали конкретного адресата та адресанта, характеризувалися певною образністю, практикувалося транслювання текстів листів остарбайтерів через радіо і навіть використання їх у плакатній пропаганді як серії під назвою «Лист робітника з Німеччини» [210, ВІ. 44, 65, 67].

Незважаючи на те, що з середини 1942 року із поширенням відомостей про умови перебування остарбайтерів в Німеччині потік тих, хто під впливом німецької пропаганди добровільно вербувався, різко зменшився, добровольці все ж таки залишалися. Так, за даними, що їх навів у лютому 1944 р. начальник управління НКДБ у Ворошиловградській області, за час окупації лише з цієї області за неповними даними було вивезено 43927 осіб, в тому числі добровільно виїхало 3780 осіб [169, арк. 2]. Очевидно, що окрім тих, хто виїхав туди з метою врятуватися від скрути, декого дійсно спокусив той привабливий образ культурного й високотехнологічного середовища, з надзвичайно високими стандартами життя, який створювався засобами пропаганди.

У той же час солідаризація з низкою одіозних заходів нацистів, зокрема активна пропаганда за виїзд до Німеччини на роботу [907, S. 429], була тією платою за лояльність влади, яка негативно відбилася на репутації офіціозів, і дозволяла радянським органам характеризувати їх як «німецькі газети українською мовою» [161, арк. 41].

Загалом період нацистської окупації став часом реалізації такої пропагандистської концепції українських націоналістів, яка повинна була враховувати умови воєнного часу, перш за все, військового протистояння двох

могутніх ворогів, і необхідність охоплення впливом території, населення якої мало досить туманне уявлення про цілі й завдання ОУН. Діяльність націоналістів у цей період відіграла певну роль у зростанні національної самосвідомості та формуванні національної ідентичності населення, тим більш цінну, що здійснювалася вона в умовах жорстокої нацистської цензури. Націоналістична пропаганда на сторінках окупаційної преси, апелюючи до духовних цінностей українського народу, традицій і можливостей державного будівництва, за визначенням не могла не вступати в протиріччя з ідеологією нацизму, що заперечувала не лише можливість створення самостійної української держави, а й узагалі повноцінність слов'ян. Цим насамперед і пояснюються ті репресії, які супроводжували діяльність редакцій ряду газет, що виходили на окупованій території.

Проте діяльність націоналістів в офіціозах окупаційної влади, солідаризація з низкою одіозних заходів нацистів (що певною мірою було засобом легітимізації націоналістів в окупаційній пресі) не могла не призвести певною мірою до компрометації ідей українського націоналізму в очах місцевого населення. Прорахунки оунівського керівництва, яке недооцінило важливість проведення пропагандистської роботи серед представників інших національностей, пріоритетність для населення завдань виживання в умовах окупаційного режиму, репресії щодо ряду видань і журналістів призвели до того, що пропаганда ОУН на сторінках видань окупаційної влади не знайшла тієї масової підтримки, на яку розраховували її лідери.

З урахуванням необхідності подачі максимально конкретної та стислої інформації, яка б не залежала від наявності, як це було в місцевих газетах, певного штату кореспондентів або дописувачів, проте мала б ефект, закликаючи до конкретної дії, на окупованій території регіону широко застосовувалася пропаганда за допомогою листівок.

Слід зазначити, що ще напередодні окупації населення отримало можливість ознайомитися з основними тезами розрахованої на місцеве населення нацистської пропаганди через листівки, що їх скидали з літаків.

Період окупації дав новий імпульс у використанні листівкової пропаганди. При цьому окрім пропагандистських матеріалів, виготовлених у Берліні або в місцях дислокації штабу відділу пропаганди «У», поширювалися листівки, видані безпосередньо на місцях командами пропаганди відділу пропаганди «У» або ротами пропаганди Вермахту. Для їх підготовки, окрім штатних пропагандистів з німецьких службовців, залучали й місцеві кадри, зокрема журналістів [184, лл. 30–31]. Листівки, хоча й виходили невеликими накладками, які коливалися приблизно в межах 10-20 тисяч, враховували місцеву специфіку, особливості менталітету адресата, його моральний настрій та психічний стан і, отже, мали більший потенціал впливу. Доволі активно поширювалися листівки, зорієнтовані на залучення населення на роботу. Так, у грудні 1942 р. команда пропаганди «Сталіно» в межах пропагандистської акції «Шахтарі для Сталіно» поширила понад 20 тисяч листівок, а команда пропаганди «Ворошиловград» у цей же час розповсюдила листівки «Листи з Німеччини» у кількості 10 тис. [251, ВІ. 15].

Значення листівкової пропаганди, що здійснювалася пропагандистськими структурами в зоні військової адміністрації, суттєво зросло пропорційно інтенсифікації партизанського руху. З метою врахування місцевої специфіки листівки доволі часто друкували безпосередньо на місцях. Так, згідно зі звітом відділу пропаганди «У» лише в липні 1942 р. було надруковано понад 1 млн. 100 тис. листівок антипартизанської спрямованості в типографіях Кременчука, Полтави, Сум та Конотопа [239, ВІ. 139]. З огляду на необхідність умиротворення районів, підпорядкованих польовим комендатурам №№ 194 та 197, було передбачено проведення контрпартизанських заходів і за допомогою інших пропагандистських засобів, зокрема плакатів, газет, брошур та фільмів [247, ВІ. 18–19].

Однією з найважливіших передумов ефективності здійснюваної пропаганди був ступінь її поширення серед потенційних реципієнтів – жителів окупованих територій. Для охоплення максимальної кількості населення практикувалося поширення пропагандистської продукції, зокрема листівок, під час та в місцях масового скупчення населення, як, приміром, у церквах під час

релігійних свят [28, арк. 89]. Розповсюдження листівок здійснювалося навіть за допомогою авіації. Так, навесні 1943 р. в багатьох населених пунктах Донбасу було скинуто листівки із закликом генерала Власова щодо вступу до лав Російської визвольної армії [283, т. 2, арк. 386].

Одним з найуніверсальніших та найзручніших засобів здійснення пропаганди, взагалі впливу на духовний світ населення, були плакати та плакатні виставки. Тематика плакатів, проекти яких розроблялись у Берліні, була найрізноманітнішою і дозволяла забезпечити пропагандистськими матеріалами всі внутрішньополітичні та господарські заходи, що здійснювалися на окупованій території. При цьому підрозділи пропаганди, виходячи з кола завдань, які стояли перед ними, мовних запитів потенційної аудиторії мали можливість замовити той чи інший вид плакатної пропагандистської продукції [884, S. 25]. Незважаючи на те, що стан транспортних комунікацій, умови близькості лінії фронту, передислокація пропагандистських підрозділів не завжди дозволяли повною мірою реалізовувати ці запити, можливість враховувати місцеву специфіку не могла не підвищувати ефективність пропаганди, що здійснювалася на окупованій території.

Процедура плакатування була чітко регламентована. Так, його мали здійснювати лише вдень, при цьому, як впливало з робочого плану для пропагандистів при оперативних командах СД, про запланований захід необхідно було повідомити керівників органів самоврядування. Про випадки зривання плакатів або негативного їх коментування слід було повідомити командира оперативної команди, місцева цивільна адміністрація мусила вжити всіх можливих заходів із затримання порушників для їх подальшої передачі СД [183, л. 55]. Очевидно, що схожі приписи діяли й у тих випадках, коли плакатування здійснювали органи пропаганди Вермахту.

Особливий вплив на населення справляли плакати про зміст та шляхи реалізації аграрної реформи, вербувальні плакати про роботу в Німеччині (Додаток Ж 1). Візуальний ефект, який створювали плакати, сприяв поширенню стереотипів про надзвичайно привабливі умови життя та праці в Німеччині,

формуванню в суспільній уяві позитивного образу Гітлера [313]. Проте плакатна пропаганда, яка оперувала порівняннями з попереднім, довоєнним способом життя населення, особливо в містах, де панував голод та скрута, досить часто не спрацьовувала. Як було зазначено у звіті оперативної команди 6 навесні 1942 р., «плакати, які вивішувались до сьогодні, були частково непридатні, оскільки вони зображували добре забезпечених українців і вказували на погане продовольче становище під час більшовицького панування» [159, арк. 3]. Масштабність робіт з організації плакатної пропаганди переконливо засвідчує лише один приклад: за відносно невеликий проміжок часу з липня до листопада 1942 р. у Ворошиловграді силами відділу культури та просвіти міської управи було проведено 5 плакатувань, під час яких розклеювали від 1 тис. до 4 тис. плакатів [295, арк.9]. Поширеною формою розміщення плакатів та іншого ілюстративно-зображального матеріалу були вітрини, які встановлювали в містах, у тому числі й на підприємствах. Матеріал у них періодично поновлювався [235, ВІ. 282]. У сільській місцевості різного роду інформацію, зокрема плакати, вивішували в людних місцях, як правило поблизу церкви, клубу або колишньої сільради.

Близькою до плакатної пропаганди формою були пересувні виставки. Вони являли собою набір планшетів з ілюстраціями, фотографіями та текстовими матеріалами, присвяченими тій чи іншій актуальній темі. Виставки розробляли й тиражували в Берліні, на місця вони надходили вже в готовому вигляді. Серед виставок російською або українською мовами, які поширювалися на території Східної України, були такі як «Адольф Гітлер», «Вічний жид», «Ми були в Німеччині», «Як живе німецький робітник?», «Німецькі шляхи» та інші [210, ВІ. 227, 229, 232, 236, 251; 505]. Певне уявлення про зміст виставок давали анотації або супровідні тексти до ілюстративних матеріалів.

Після використання в населених пунктах, які знаходились у зоні відповідальності певної роти або команди пропаганди, виставку передавали іншому пропагандистському підрозділу. Як показує аналіз наявних джерел, особливо активно на території східноукраїнських областей використовували

виставки, що мали на меті створення позитивного іміджу III Райху. Можливість не лише почути або прочитати інформацію про Німеччину, але й побачити, візуалізувати ті образи, які вже частково склалися в уяві під впливом інших джерел інформації, забезпечувала досить високий рівень відвідуваності таких виставок. Так, згідно зі звітом відділу пропаганди «У» за грудень 1942 р., пересувну виставку «Німецька земля – німецька праця» в Маріуполі відвідало понад 12 тис. осіб [251, ВІ. 15], а команда пропаганди «Сталіно» влітку 1943 р. повідомляла, що пересувну виставку «Прекрасна Німеччина» протягом червня–липня 1943 р. побачило 11 тис. осіб у Сталіно, протягом липня – 11 тис. осіб у Харцизьку та 10 тис. відвідувачів у Макіївці, загалом 32 тис. осіб [220, ВІ. 114]. Ці прості та зручні в монтажі виставки, пропонуючи глядачеві привабливий образ Німеччини, «картини з життя німецького народу, його побуту, його старовинні замки, річки» [540], характеризувалися високим рівнем атрактивності. Вони були вдалою технологією легітимації політичної влади, активізуючи емоційно-образне сприйняття світу [618, с. 110] і справляючи досить тривалий вплив на свідомість населення.

Одним із потужних засобів пропагандистського впливу й, водночас, творення системи певних духовних, культурних орієнтирів населення на окупованій території були чулки. Вони, являючи собою найдавнішу форму масової комунікації, що відбувається через неофіційні канали, служили важливим засобом передачі та поширення новин, а також творення соціальних, політичних та культурних міфів. Аналіз феномену чуток воєнного часу, безумовно, потребує виявлення чинників, що сприяли їхній появі. Передусім це наявність суб'єктивного відчуття нестачі інформації з певної теми, що зумовлювало бажання індивіда шукати та транслювати інформацію, спроможну втамувати його інформаційний голод. Важливим чинником появи та поширення чуток виступала значущість, актуальність тієї чи іншої теми для людини. Ще однією складовою, яка впливала на інтерес до чуток і підсилювалась екстремальними умовами підокупаційного повсякдення, був високий рівень тривожності індивідів.

Враховуючи притаманний для окупації хронічний брак доступних та достовірних джерел інформації, переслідування за поширення відомостей, що суперечили інтересам влади, чутки набували особливого значення. Особливо інтенсивно процес обміну чутками проходив на базарах, що із значним занепокоєнням констатували німецькі спецслужби [215, ВІ. 79], в ході міграцій населення, викликаних пошуком продовольства або прагненням залишити зону інтенсивних бойових дій. Значення чуток посилювалося за умов відсутності інших джерел інформації, що було особливо помітним на початку окупації. Досить яскраво цю ситуацію описав у своїх спогадах відомий громадський діяч Г. Костюк, який початок окупації зустрів у Слов'янську: «Нема ні радіо, ні газет. Що робиться у світі – не знаємо. Тому місто живе різними, часто суперечливими чутками. Хто їх вигадує, звідки вони плывуть – не знаю» [365, с. 18]. В більшості випадків, дійсно, джерела походження чуток було доволі важко встановити. Окупанти доволі часто пов'язували їх з діяльністю радянської агентури, хоча, мабуть, більш близькою до істини є думка відомого американського дослідника окупаційного періоду Джона Армстронга, який визначив їх як «природний вираз незадоволення і недовіри населення, яке втратило ілюзії» [590, с. 297].

Чутки мали різний характер, проте переважно торкалися господарських, політичних, військових подій. Здебільшого вони були пов'язані з реальними або уявними успіхами партизанів та Червоної Армії, змінами в політиці радянської влади, діями або обіцянками німців. Попри те, що досить часто вони мали відверто міфологізований характер, як, припустимо, про те, що в грудні 1942 р. «українська Красна Армія під Києвом зустрілася з великим німецьким військом, де його розбила, і пішла далі вперед» [97, арк.20], досить часто в їхній основі лежали очікування, які мали надзвичайно великі шанси на швидке здійснення. Так, навесні 1943 року в тилу 1-ї танкової армії на території Юзівської області інтенсивно циркулювали чутки про скоре звільнення регіону Червоною Армією, що, очевидно, відбивало високий рівень віри в істинність цієї інформації [731, с. 13]. Ці очікування підкріплювали також чутки про нездатність Німеччини протистояти повітряним нападам англо-американської авіації. Саме вони, на

думку органів військової адміністрації, були основною причиною того, що «частина населення поводить себе дуже стримано» [253, ВІ. 69] і займає «вичікувальну позицію» [260, ВІ. 73]. Очевидно, певну роль у поширенні чуток, особливо про німецьку армію, німецький рівень та спосіб життя, відігравав різкий контраст між повідомленнями Радінформбюро (головним завданням якого було «не стільки інформування радянських громадян про події, які відбувалися, скільки надання відомостям «правильного» характеру» [724, с. 106]) та враженнями, які створювались у населення в ході візуального спостереження за окупантом. Майже канонічною була чутка про існування в німців порошкоподібного палива, яке розчинювалось у простій воді.

Чутки являли собою важливий елемент колективної свідомості, розцінюючись на окупованій території як «гальмо життя та деморалізації населення» [547], вони вимагали вжиття заходів боротьби із ними. Так, у звіті команди пропаганди «У 3» за січень 1942 р. з цього питання було зазначено: «Про становище на фронті циркулюють найбожевільніші чутки, які, на жаль, населення сприймає на віру, що робить необхідним проведення тривалої чутливої пропаганди» [232, ВІ. 97]. Покарання за поширення чуток було різним. Поруч із традиційним для населення видом покарання, яким стала смертна кара, можливими були й більш м'які вироки. Так, відповідно до постанови Сумської міської управи про доповнення та зміни «Тимчасових правил про підсудність і порядок розгляду судових справ на території м. Сум та Сумської області», «розголошення або розповсюдження відомо неправдивих відомостей про діяльність урядової установи чи урядової особи або військової частини, а також відомо неправдивих чуток про урядове розпорядження, що хвилює громадську думку» могло загрожувати позбавленням волі до 3 років [77, арк. 15] (щоправда у Будьоннівському районі Юзівської області за «брехливе поширення чуток про невірні дії німецького командування» передбачався розстріл [311]).

З огляду на характер окупаційного режиму, за якого смерть ставала банальним явищем, механізм поширення чуток про реальні або уявні злочини нацистів базувався навіть на ірраціональних мотивах: так, інтенсивне хрещення

дітей у селах у період окупації значною мірою було інспіроване поширенням чуток про нібито очікувані розстріли нехрещених дітей.

Близькою за формою, хоча кардинально відмінною за ступенем легітимності та джерелами інформації, була усна пропаганда, ініційована властями. Вона сприяла створенню певного ідеального образу Німеччини і надзвичайно активно використовувалася з кінця 1942 – початку 1943 року у зв'язку із практикою організації ознайомлювальних подорожей місцевих мешканців – працівників підприємств та установ регіону – до Німеччини. Широкого висвітлення в окупаційній пресі, що виходила, зокрема, на Донеччині, набула організована господарським командуванням наприкінці 1942 р. екскурсія до Німеччини групи жителів Юзівки, до складу якої увійшли директор Рутченківського пивоварного заводу Турбін, соліст оперного театру Уманцев, відповідальний секретар Юзівської міської управи Вібе. За визнанням останнього ця поїздка була організована для «ознайомлення їх з життям у Німеччині, а потім використання останніх (членів групи – Д.Т.) як пропагандистів на підприємствах» [280, арк. 61]. Для охоплення максимальної частини аудиторії мало місце транслювання таких виступів через місцеві радіовузли [540]. Виступаючи під час зібрань на підприємствах та в установах учасники подорожей ділилися враженнями від поїздки, умов життя та побуту населення в Німеччині. Таким чином, вони сприяли формуванню та закріпленню в масовій свідомості стереотипів щодо культури життя, праці та побуту в Німеччині.

Одним із чинників духовного впливу на населення, хоча і слабшим за впливом в умовах окупації, ніж нацистська пропаганда, була радянська пропаганда, чільне місце в якій відігравали друковані форми. Надходження та поширення радянських газет та листівок, як підпільних, так і тих, що видавалися на Великій землі, мало, як правило, несистематичний характер. Суттєвою перешкодою була локальність впливу такої пропаганди, яка обмежувалася лише певними районами міста або сільськими населеними пунктами.

Реалізація агітаційно-пропагандистських заходів серед населення окупованої території стала одним із пріоритетів для радянської влади. Із віддаленням лінії фронту це ставало дедалі важчим, що призводило до погіршення обізнаності населення з радянською версією інтерпретації військово-політичних подій, соціально-економічних та духовних процесів, що відбувались як на окупованій території, так і в радянському тилу. Духовний стан населення, породжений кризовою ситуацією, характеризувався наступним чином: «В умовах наклепів та брехні – немає армії, немає зброї, голод і. т. ін., поширюваних німцями, відсутність вірної, хоча й суворої інформації, породжує в частини населення непевність в перемозі Червоної Армії, гнітюче відчуття безперспективності й інколи прагнення пристосуватися до нового порядку» [158, арк. 109].

Щоправда, в результаті зимової кампанії 1941/42 років радянським військам вдалося не лише стабілізувати лінію фронту, але й звільнити частину окупованих восени 1941 р. східних областей України, зокрема Харківської та Сталінської. За цих умов з радянської сторони було заплановано й частково здійснено низку заходів, спрямованих на відновлення культурно-пропагандистської роботи серед населення територій, які вже побували під окупацією. Так, зокрема, було відновлено видання районних газет у східних районах Харківської області, організовано роботу кінопересувок, здійснено певну роботу щодо збору у звільнених районах Харківської області свідчень про німецьку окупацію та боротьбу з окупантами [51, арк. 1–3]. Проте вже у червні територію області в результаті катастрофічної для радянських військ Харківської операції та контрнаступу німецьких військ було повністю окуповано і можливості пропагандистських впливів з радянського боку суттєво зменшилися.

За цих умов особливого значення набув випуск друкованої продукції, і передусім листівок, безпосередньо на окупованій території. Листівки стали основним інструментом здійснення антифашистської агітації. Завдяки їм вдавалося оперативно висвітлювати актуальні проблеми повсякденного життя й

політичні події, які хвилювали населення в межах певного району чи регіону. Безумовним позитивом листівок в умовах окупації була швидкість їхнього виготовлення, можливість друку на будь-якій, навіть найпримітивнішій, поліграфічній базі. Видання підпільних листівок в ряді місцевостей, зокрема на Харківщині та Чернігівщині, було налагоджено вже наприкінці 1941 р. Так, у з'єднанні під командуванням О.Ф. Федорова протягом 1941 р. було надруковано й розповсюджено 31 листівку тиражем 40 тис. примірників (у 1942 р. відповідно 83 та 500 тис.) [677, с. 44]. Загалом згідно звіту відділу пропаганди Чернігівського підпільного обкому КП (б) У про масово-політичну роботу серед населення з вересня 1941 до вересня 1943 р. було надруковано та поширено приблизно 600 тис. примірників різних листівок [348, с. 214–215]. Під час бойових дій партизанами Сумського з'єднання, (згодом – дивізії ім. С. А. Ковпака) було розповсюджено до 1 млн. примірників газет та журналів [834, с. 53]. Щоправда, враховуючи географію дій цього партизанського з'єднання, буде помилковим, звісно, вважати, що вся ця пропагандистська продукція поширювалася лише на території зони військової адміністрації. Вихід серії партизанських листівок під загальною назвою «За Родину» було організовано Ямським партизанським загonom на території Сталінської області. Загалом було випущено 13 назв листівок загальним накладом у 33 тис. примірників. Одну з них під назвою «Школа мракобіся» повністю було присвячено критиці основних принципів навчання й виховання дітей у школах, про які йшлося в опублікованій на шпальтах «Донецької газети» промові шефа німецької команди пропаганди, дислокованої у Слов'янську, гауптмана Папенброка [37, арк.12]. Окрім радянського партійного підпілля та партизанських загонів виготовленням і поширенням листівок займалися й численні антифашистські патріотичні групи. Брак технічних засобів для тиражування зумовлював те, що частину листівок писали від руки. Боротьба з радянською пропагандою, що здійснювалася таким чином у зоні військової адміністрації, покладалася на німецькі спецслужби, зокрема на польову жандармерію [32, арк. 22 (зв.)].

Однією з пріоритетних цілей у ході реалізації листівкової пропаганди було перешкоджання виїзду населення до Німеччини. На Ворошиловградщині, зокрема, такі листівки поширювали навіть у вагонах, в яких вивозили депортованих до Німеччини. При цьому акцент у такій пропаганді було зроблено як на жакливих умовах праці, що очікують на завербованих, так і на потенційному ставленні до них з боку німців як до репрезентантів чужої, ворожої, меншовартої та неповноцінної культури.

З кінця 1942 – початку 1943 рр. із просуванням лінії фронту на схід внаслідок наступу радянських військ почастишали випадки розкидування листівок із радянських літаків, на небезпеку чого звертали особливу увагу органи військової адміністрації [259, ВІ. 70; 260, ВІ. 8]. При цьому деякі з цих листівок, як, наприклад, скинуті в липні 1943 р., з інформацією про важкі втрати німців на Курській дузі, поширювалися на значній території [260, ВІ. 8]. При виданні листівок радянська пропаганда намагалася звертатися адресно. Так, у серпні 1943 р. серед листівок, виданих для населення окупованої України, були і спеціально призначені для населення певних областей: «До населення окупованих районів Сталінської області», «До населення окупованих районів Харківської області», «До населення окупованих районів Сумської області» та ін. Наклад кожної з цих листівок становив 150 тис. примірників [168, арк. 135-136]. Складаючи листівки радянські пропагандистські органи намагалися також, оцінюючи зміни в моральному стані населення, його світоглядних та ціннісних орієнтирах, в тому числі й культурницького характеру, вживати відповідних контрпропагандистських заходів. Саме цим пояснюються наміри підготувати відповідно до «Плану роботи групи із пропаганди серед партизанів і населення окупованих районів України на травень–липень 1943 р.» листівки «До вчителів» та «Що таке «Просвіта». Лейтмотив першої з них полягав у заклику виховувати дітей таким чином, «щоб вони не втрачали любові до рідної землі, до свого народу, до радянської батьківщини». Мета другої листівки полягала в тому, щоб «показати зрадницьку

роль цієї організації («Просвіти» – Д.Т.), створеної гітлерівцями» [168, арк. 179-182].

Здійснюючи пропагандистські заходи, радянська пропаганда охоче апелювала до культурних символів та моральних авторитетів українського народу. Першість у цьому плані, безумовно, належала образу та творчості Т. Шевченка. Деякі листівки, що поширювалися, супроводжувалися віршами або крилатими виразами поета в новому контексті, зокрема такого роду: «Ворог хоче, щоб знову українська жінка на панщині пшеницю жала» [847, с. 22].

Але загалом попри вжиті радянською стороною заходи вже після визволення регіону радянські партійні структури та спецслужби при аналізі морально-політичного стану населення та агітаційно-масової роботи фіксували скарги з боку населення на недостатність листівкової пропаганди [59, арк.20].

Набагато інформативнішим пропагандистським засобом були газети. В партизанських зонах на півночі регіону було організовано видання партизанських газет. Так, на території Чернігівської області в лісовій партизанській типографії було видано понад 60 тис. примірників газет «Комуніст», «Советская Украина», «Більшовик» [348, с. 214–215], на території Сумської області підпільний обком організував видання газети «За Родину» [859, с. 670]. Про випадки виявлення однієї з них під назвою «Партизан» у зоні відповідальності головної польової комендатури 399 (Конотоп) повідомлялося навіть у звіті командувача охоронних військ та тилового району групи армій «Б» [242, ВІ. 40]. Щоправда, друк цих видань мав несистематичний характер.

Найбільшим попитом у населення користувалися газети з Великої землі, які різними шляхами надходили на окуповану територію. Окрім центральних видань, зокрема таких як «Правда», «Радянська Україна», на окуповану територію регіону потрапляли й газети, які більшою мірою могли враховувати місцеву специфіку та апелювати до знайомих тем і сюжетів. Це, в першу чергу, були загальноукраїнські видання, а також газета «Соціалістична Харківщина», редакція якої напередодні окупації переїхала до Куп'янська і продовжила свою роботу вже як друкований орган, призначений передусім для населення

окупованого Харкова та районів області. Станом на травень 1942 р. вийшло 10 номерів цього видання, тираж його скидували над окупованими районами з літаків [51, арк. 186 (зв.)].

В обмежених масштабах, принаймні в зоні діяльності партизанського з'єднання О.Ф. Федорова, населення мало можливість переглядати кінопродукцію з радянської сторони. У листопаді 1942 р. Чернігівському підпільному обкому КП (б) У було направлено кінопересувку із фільмами, а також кіномеханіка. Згідно звіту відділу пропаганди Чернігівського підпільного обкому КП (б) У для населення в селах було продемонстровано 80 кіносеансів наступних картин: «Розгром німців під Москвою», «Суворов», «Салават Юлаєв», а також бойові кінозбірники [348, с. 215].

Поширення відомостей, отриманих з радянських джерел інформації, здійснювалося переважно усним шляхом, від людини до людини, хоча в партизанських зонах практикувалися колективні читання газет.

Помітним фактором впливу на параметри культурно-освітнього життя населення була оунівська пропаганда. Одним із основних джерел пропагандистського впливу націоналістів на населення була нелегальна друкована продукція, яка надходила із західних областей України через зв'язкових. Її було презентовано нелегальними періодичними виданнями «Вільна Україна», «Молодий націоналіст», «Бюлетень», «Інформатор», «Ідея і чин», «Наша боротьба», «Вісті», брошурами, в яких містився виклад програмних положень ОУН, висвітлювалися невідомі або маловідомі сторінки історії України [287, арк.15].

Із розгортанням репресій з боку окупаційної влади для позиціонування себе перед місцевим населенням як опозиційної і до нацистського, і до комуністичного режимів сили та популяризації своїх ідей члени ОУН (б) з другої половини 1942 – початку 1943 років на території регіону почали поширювати пропагандистські матеріали, передусім листівки, лейтмотивом яких стало гасло «Смерть Гітлеру! Смерть Сталіну!». Як констатували органи військової адміністрації, у листівках містилися заклики «боротися лише за

українську справу, а саме проти німців а також проти Москви і приєднуватися до бойових підрозділів ОУН» [259, ВІ. 212]. Здебільшого ці листівки друкувалися на території Західної України і надходили нелегальним шляхом через кур'єрів, проте частина виходила й на місцях. Так, у м. Комсомольському Юзівської області членами місцевого осередку було надруковано на друкарській машинці декілька листівок, зокрема «Громадянам України», «10 заповідей ОУН» [287, арк. 21]. Пропагандистські оунівські матеріали за наявними даними поширювались у Маріуполі [871, с. 172–173], Горлівці та прилеглому районі [287, арк. 14–24], Краматорську [259, ВІ. 212], Гришиному [260, ВІ. 6], Сумах [338, с. 62–63], Харкові [215, ВІ. 179], інших населених пунктах. При цьому інформація про те, що їх (у випадку Харківщини) надруковано «обласним відділом ОУН у східноукраїнських областях» [215, ВІ. 179] (за іншими джерелами – «районним управлінням ОУН на Східній Україні» [174, арк. 66]) дозволяє констатувати їх місцеве походження або, у випадку завезення із Західної України, прагнення оунівських представників орієнтуватися на місцевий соціум. Останнє, як справедливо зазначав відомий дослідник українського національного руху Ю. А. Киричук, було пов'язане із намаганням проводити «диференційовану пропаганду» [701, с. 99].

Можна простежити еволюцію ідеології ОУН під впливом контактів із східноукраїнським середовищем, яка не залишилася непоміченою радянськими спецслужбами. У підготовленій у серпні 1943 р. доповідній записці на ім'я начальника Українського штабу партизанського руху (УШПР) Т. А. Строкача, присвяченій пропагандистській діяльності ОУН на території Донбасу, було зазначено: «В умовах окупації України бандерівська група ОУН, ставши в опозицію до німецьких загарбників і розвиваючи свою підпільну діяльність, почала приділяти значну увагу робочим масам» [176, арк. 75]. Цю тенденцію засвідчували програмні статті з робочого питання, розміщені в нелегальних документах ОУН, що видавалися на окупованій території. Акцент в них було зроблено на ситуації в робочих центрах та районах, зокрема в Донбасі.

Очевидно, що іноді текст листівок редагувався на місці для адаптування мови, зокрема, притаманних Галичині лексичних та стилістичних зворотів, до місцевого населення. Частина листівок (за орієнтовними оцінками Є. Стахіва – одного з організаторів націоналістичного підпілля на Донбасі – приблизно 50 %) видавалася російською мовою [818, с. 157].

Слід зазначити, що націоналістичне кредо, яке будувалося на ідеї «чистоти» українського народу і гаслі «Україна для українців», нерозуміння специфіки етнонаціональних, етнокультурних процесів на території України, особливо її східної частині, акцент на мові спілкування як головній і ледь не єдиній національно-ідентифікуючій ознаці, загалом недостатня гнучкість націоналістичної пропаганди в окремих випадках призводили до дискредитації оунівських ідей. Класичною ілюстрацією до такої ситуації є випадок, описаний у щоденнику відомого українського письменника і громадського діяча А. Любченка, який входив до складу редакції газети «Нова Україна». Одного разу до редакції газети прийшов харківський автор на прізвище Філіппов і заявив, що підготував статтю антикомуністичного змісту. Коли Любченко не взяв статтю, оскільки вона була написана російською мовою, Філіппов пояснив, що його мати є україркою і він з повагою ставиться до української мови, але при цьому мова матері, на його думку, і національність автора не мають значення. Любченко з посмішкою зазначив, що справжні українці не бажають мати справу з людиною, яка не вирішила для себе, українець вона чи росіянин, оскільки така людина є інтернаціоналістом на кшталт більшовиків [368, с. 58 -59; 875, р. 110].

Знайомство з реаліями поліетнічного і полікультурного східноукраїнського суспільства викликало певну еволюцію в націоналістичній пропаганді, яка стала більш гнучкою і доступною для сприйняття місцевого населення [387, с. 134]. Хоча в той же час аж до кінця окупації в аналітичних звітах оунівських емісарів російськомовні видання характеризувалися в якості дезорієнтуючих місцеве населення та таких, що шкодили роботі оунівців [155, арк. 43].

Безумовно, постає питання і про ступінь впливу націоналістичної пропаганди, що здійснювалася на окупованій території за допомогою як легальних, так і нелегальних засобів. Складність відповіді на нього обумовлена закритістю аж до сьогоднішнього дня деяких джерел із вітчизняних архівів, зокрема матеріалів радянських спецслужб, уходом з життя більшості людей – очевидців окупації, які могли б стати потенційними респондентами та експертами з означеного питання, неможливістю застосування оцінних категорій у тих випадках, коли поряд з окупаційною пресою діяли й інші джерела пропаганди, зокрема нелегальні видання ОУН, листівки. Однак, без сумніву, можна стверджувати: і нацисти, і радянська влада після її повернення вважали націоналістів серйозними політичними ворогами і конкурентами в боротьбі за вплив на населення. Показово, що в «Інструкції про організацію роботи органів Управління Державними архівами НКВС – УНКВС УРСР в районах України, звільнених від німецько-фашистських окупантів» архівні органи мусили готувати і передавати для оперативної роботи окрім списків колаборантів ще і списки та адреси співробітників редакцій газет та авторів антирадянських статей, членів «націоналістичних контрреволюційних організацій «Просвіти», ОУН та ін.» [8, арк. 4]. Для формування доказової бази було проведено роботу з виявлення авторських рукописів антирадянських наклепницьких статей, а також художніх творів антирадянської спрямованості тощо.

Показово, що під час судових процесів над колаборантами участь у діяльності окупаційних періодичних видань була кваліфікована радянською владою як зрада Батьківщині (стаття 54 пункт 1-а Кримінального Кодексу УРСР), як антирадянська пропаганда чи агітація (стаття 54 пункт 10), як участь у діяльності контрреволюційної організації (стаття 54 пункт 11 Кримінального Кодексу УРСР) [791, с. 20–24].

Загалом друкована та усна пропаганда, здійснювана на окупованій території, стала вагомим елементом організації духовного і, зокрема, культурного життя місцевого населення.

6.2 Кінематограф

Згідно з документами, що визначали загальні засади діяльності пропагандистських структур Вермахту в зоні військової адміністрації, ці органи мусили виконувати наступні завдання: духовна обробка населення шляхом політичної та культурної пропаганди за допомогою преси, радіомовлення та кіно; здійснення пропагандистських акцій, що впливають на настрої населення в інтересах району та німецького Вермахту; духовне та культурне забезпечення військ, що дислоковані в зоні діяльності пропагандистських структур [319, с. 196; 273, Betr.: Weisungen für die Tätigkeit der Propaganda-Abteilungen und Staffel im besetzten Gebiet der Sowjet-Union v. 18. Juli 1941].

З огляду на це політика у сфері кіно (т.зв. Filmpolitik) на окупованій території була спрямована на задоволення потреб аудиторії, що складалась як з військовослужбовців Вермахту, так і з місцевого населення. Необхідною передумовою для реалізації такої політики було виявлення та облік кінотеатрів, кіноапаратури та кінофільмів. Фільми, призначені для населення, мали пройти цензуру, на підставі чого приймалося рішення про можливість їх демонстрації [746, с.53]. Пропагандистські структури Вермахту, реалізуючи ці завдання, підтримували тісні контакти з Райхсміністерством окупованих східних областей на чолі з А. Розенбергом та Райхсміністерством пропаганди на чолі з Й. Геббельсом, які давали необхідні рекомендації для проведення певних пропагандистських заходів та кампаній, постачали відділ пропаганди Вермахту необхідним для поширення серед місцевого населення матеріалом [274, Betr.: Propagandaweisung zur Neuregelung der Agrarordnung im Ostraum v.18.2.1942]. Загалом слід констатувати, що відділи пропаганди Вермахту (й, відповідно, підпорядковані їм команди пропаганди) були своєрідними піонерами в питаннях забезпечення кінопродукцією областей, які не увійшли до зони цивільного управління, ознайомлення населення з німецьким кіномистецтвом [203, Bl. 258].

У той же час ця взаємодія не завжди була успішною та узгодженою, особливо тоді, коли йшлося про передачу районів, що входили до зони

військової адміністрації, цивільним властям. Як зазначав керівник відділу пропаганди «У» Мауер, подекуди в районах, що із просуванням лінії фронту далі на схід перейшли під цивільне управління, низку установ, відкритих органами військової пропаганди (читальні, бібліотеки, кінотеатри) було закрито [207, Betr.: Militärische Propaganda Abteilung Ukraine, Oberleutnant Mauer].

Дублювання художніх та документальних фільмів, призначених для населення, поширення їх у зоні військової адміністрації через підрозділи пропаганди Вермахту здійснювалося «Центральним кінотовариством Схід» (Zentralfilmgesellschaft Ost m.b.H.) та його дочірньою структурою під назвою «Товариство Україна-фільм» (Ukraine-Filmgesellschaft m.b.H.). Воно було засноване 10 грудня 1941 р. і розташовувалось у Рівному з філіями в Києві, Луцьку, Житомирі, Миколаєві, Дніпропетровську, Чернігові та Мелітополі. До речі, власне кінотовариство існувало лише в Україні, на відміну від Росії, Біларусі та прибалтійських республік [947, S. 66]. Згідно з постановою райхскомісара України Коха від 8 грудня 1941 р. на «Товариство Україна-фільм» покладалося керівництво кінопроцесом на території РКУ. Це передбачало облік потужностей, призначених для демонстрування фільмів, технічне устаткування, в разі потреби, кінотеатрів, добір та інструктаж місцевого кіноперсоналу (директорів кінотеатрів, кіномеханіків, контролерів та ін.), забезпечення своєчасного постачання кінофільмів, поточний контроль за роботою кінотеатрів, здійснення цензурного контролю щодо фільмів, призначених для демонстрації населенню, нагляд за діяльністю кінокопіювальних закладів, підприємств кінопрокату [203, ВІ. 74–76]. До функцій товариства входила також зйомка документальних фільмів, присвячених Райхскомісаріатові «Україна» [970, с. 144–145]. Але в умовах воєнного часу налагодження ефективного кіновиробництва було досить важким завданням. У жовтні 1942 р. було прийнято рішення знімати лише пропагандистські та освітні фільми українською мовою, виключаючи художні. Проте навіть це досить обмежене коло завдань виконувалося не повністю: відповідно до звіту «в господарському 1942/43 році у

виробництво пішов фільм про тютюнову промисловість, а також культурницький фільм про місто Київ» [947, S. 72].

Більшими були успіхи «Товариства Україна-фільм» у сфері створення мережі кінотеатрів. У період між груднем 1941 та 15 січня 1943 рр. організація відкрила 314 кінотеатрів з приблизно 98600 місць [947, S. 71]. У цих кінотеатрах здійснювалося кінообслуговування німецьких військовослужбовців та місцевого населення. І хоча ці цифри характеризували ситуацію, перш за все, на території райхскомісаріату, не виключено, з огляду на прагнення «Товариства Україна-фільм» розширити сферу свого впливу, що деякі з них були відкриті на території тих областей України, які входили до зони військової адміністрації. Складною залишалася ситуація з організацією кінообслуговування в сільській місцевості, де передусім передбачалося використовувати пересувні звукові кіноустановки. У розпорядженні відділу пропаганди «У» було 15 таких кінопересувок [970, с. 144–145].

Кінотеатри почали поновлювати свою роботу вже невдовзі після приходу окупантів. Від самого початку вони служили для задоволення духовних запитів як військового глядача (попит його на кінофільми був, як правило, дуже й дуже високим [357, с. 92]), так і місцевих жителів. Як правило, для цих категорій глядачів влаштовували окремі сеанси, хоча іноді демонстрації фільмів для місцевих мешканців відвідували й німецькі військовослужбовці. У таких випадках для них давали найкращі місця. Загалом режим відвідування кінотеатрів був досить відчутним маркером, який дозволяв населенню усвідомити свій статус. Показовим є таким приклад: у звіті зовнішньої команди «Прилуки» ГФП 721 про ситуацію та настрої населення повідомлялося про крайній подив, з яким місцеве населення сприйняло постанову гарнізонної комендатури про заборону населенню відвідувати вистави та кіносеанси разом з німецькими військовослужбовцями всупереч попередній практиці, яка мала місце раніше [243, Betr.: Gruppe Geh. Feldpolizei 721. Aussenkommando Priluki. O.U., den 6.7.42].

Слід зазначити, що не завжди умови воєнного часу, організаційні труднощі, проблеми з розмежуванням сфер компетенції між відповідними структурами дозволяли своєчасно забезпечувати надходження призначених для населення фільмів. У звітах німецьких військово-адміністративних структур з місць постійно наголошувалося на браку фільмів із субтитрами [251, ВІ. 16]. Так, за визнанням командування відділу пропаганди «У», копій художніх фільмів із титрами українською або російською мовами вистачало для 83 кінотеатрів, чого було недостатньо з огляду на постійне збільшення кількості останніх [250, ВІ. 6]. За цих умов мала місце практика демонстрації населенню й тих фільмів, що й для німецьких військовослужбовців.

Попри значне скорочення мережі кінотеатрів у великих містах могло налічуватися по декілька установ. Так, восени 1942 р. 8 кінотеатрів працювало в Харкові [509], принаймні 4 кінотеатри функціонувало в цей же час в Юзівці [421].

Докладну інформацію, що характеризує кількісні параметри діяльності кінотеатрів на окупованій території, містять, перш за все, матеріали окупаційної періодичної преси, звіти пропагандистських структур Вермахту, статистика органів місцевого самоврядування. І хоча відомості ці доволі спорадичні, тим не менше вони дають уявлення про основні тенденції роботи кінотеатрів. Так, за неповний рік, що минув з часу першого показу кінофільмів в умовах окупації, до початку жовтня 1942 р. кінотеатри Маріуполя відвідало приблизно 700 тис. німецьких солдатів та 412 тис. 600 осіб цивільного населення [456]. Понад 108 тис. харків'ян та більше 270 тис. солдатів окупаційних військ побували лише в одному харківському кінотеатрі №1 за 10 місяців його функціонування [499]. До кінця серпня 1942 р. кількість глядачів у кінотеатрах Юзівки склала 665 тис. осіб [416; 528]. Навіть напередодні остаточного звільнення тієї чи іншої області інтенсивність кінообслуговування залишалася високою. Так, наприклад, у серпні 1943 р. в Юзівській області було проведено 530 кіносеансів для військовослужбовців із 163 тис. відвідувачів, а також 767 кіносеансів для цивільного населення з 154400 глядачів [223, Betr.: Bericht Propaganda-Staffel

Stalino, Film. v. 1. September 1943]. У німецьких звітах зазначалося, що кінотеатри практично всюди користувалися великою популярністю, а населення охоче відвідувало кіносеанси [173, арк. 34].

В умовах хронічного браку копій фільмів для максимального охоплення глядачів набула поширення практика обміну стрічками між кінотеатрами. Так, навесні 1943 р. рота пропаганди 691 забезпечувала фільмами кінотеатри населених пунктів Горлівка, Ново-Горлівка, Комсомолець, Дзержинськ, Микитівка, Пантелеймонівка, Рикове та ряд інших, загалом 15 населених пунктів, що входили до тилової зони 1-ї танкової армії [226, Betr.: Propaganda Tätigkeit der Panzer Propaganda Kompanie im April 1943]. Обмін фільмами відбувався щотижня. Незважаючи на вжиті заходи стан своєчасного забезпечення кінотеатрів достатньою кількістю кінофільмів залишав бажати на краще. Це констатувалося не лише на місцевому рівні.

Як зазначав у своїх мемуарах начальник відділу пропаганди Вермахту Гассо фон Ведель, питання демонстрації фільмів, в першу чергу, залежали від наявності стаціонарних та пересувних кіноустановок, ситуації із надходженням необхідних фільмів [960, S. 80]. У цьому зв'язку слід констатувати, що менші порівняно з довоєнним часом масштаби охоплення населення кіномистецтвом були зумовлені різким скороченням мережі: так, у жовтні 1942 р. на території Юзівської області функціонувало лише 36 кіноустановок [419], тоді як радянська статистика засвідчує наявність у 1940 р. 550 кіноустановок [352, с. 130]. Аналогічною була ситуація і в інших областях.

Репертуар кінотеатрів, що функціонували на окупованій території, мусив задовольнити смаки та очікування двох різних і за світоглядом, і за вихованням, і за правовим статусом категорій глядачів – окупантів та окупованого населення. Пріоритет, безумовно, було віддано першій категорії. Репертуар кінотеатрів складала переважно німецькі художні, документальні та пропагандистські фільми, хоча допускалася також демонстрація і дозволених у Рейху іноземних стрічок [878, S. 217].

Німецький ігровий, художній кінематограф було репрезентовано такими стрічками, як: «Кровна дружба», «Галло, Дженні», «Його найкращий друг», «Головне – щасливо», «Кора Террі», «Ешнапурський тигр», «Барон Мюнгаузен», «Маленькі дівчатка – великі турботи», «Веселі волоцюги», «Тільки кохання» та багато інших. За визнанням німецьких пропагандистських структур найбільшим попитом у населення користувалися саме стрічки розважального характеру, історичні фільми в цьому плані програвали.

І, тим не менше, подібно до радянського кіно нацистський кінематограф мусив створювати ті образи, які могли б уособлювати всі ті негаразди, що кояться у світі [953, р. 174]. Саме такій меті, в першу чергу, відповідали фільми «Жид Зюс», «Вічний жид» та «Ротшильди», які, за визначенням німецького дослідника Хіллмара Хоффманна, «мусили збурити погромницькі настрої щодо євреїв до точки кипіння. В цих фільмах задалегідь було виправдано... масові вбивства» [918, S. 166].

Одним із найчастіше демонстрованих на окупованій території фільмів була стрічка «Жид Зюс». Цей факт не є дивним з огляду на антисемітську пропагандистську концепцію, що реалізовувалася не лише в III Райху, але й на окупованій території. Як зазначав відомий дослідник німецького кінематографу Карл Альбрехт, щодо завдань драматургії цього фільму можна було сказати: «Створити в глядача переживання, яке взагалі могло стати змістом тенденційного фільму. Саме тому ставиться завдання переконати людей, переконати в необхідності перегляду... У фільмі більше, ніж у театрі, глядач мусить знати, кого він має любити, кого ненавидіти» [872, S. 21]. І хоча у вказівках для преси з питань кінокритики, що надходили з Райхсміністерства пропаганди, заборонялося позначати цей фільм як антисемітський [903, S. 153], анонси та критика, які друкувалися на шпальтах окупаційної преси, чітко артикулювали ворога в особі «світового жидівства», формували його образ. В анонсі газети «Нова Україна» - одного з найбільших і найвпливовіших часописів регіону – щодо цього фільму було зазначено: «Нині, коли нова Європа провадить вирішальний бій проти світового жидівства, сюжет «Жида

Зісса»сприймається глядачем з особливим хвилюванням. Глядач покидає театр із відчуттям здорової ненависті до жидівства» [484]. Фільм посідав помітне місце в арсеналі антисемітської пропаганди й, очевидно, не міг не справляти певного впливу на місцеве населення [957, р. 53] (тим більше, з урахуванням тієї обставини, що його позиціонували як «історичний фільм» [926, S. 106]). Слід зазначити в цьому зв'язку, що після війни була здійснена спроба, хоча й не дуже вдала, притягнути режисера цього фільму, Вейта Харлана, до кримінальної відповідальності за злочини проти людяності [909, р. 72].

Брак німецьких фільмів для місцевого населення, нестача копій для демонстрації зумовили звернення окупаційних властей (особливо на початку окупації) і до радянських фільмів, які, на їх думку, не несли на собі великого ідеологічного навантаження, були аполітичними (до речі, частина виявлених на окупованій території фільмів відправлялася на адресу відділу пропаганди Вермахту [251, Betr.: Propaganda-Abteilung U. Propaganda Tätigkeitsbericht für den Monat Dezember 1942]. Так, наявні архівні джерела свідчать, що на території регіону мали місце випадки показу таких вітчизняних кінострічок як «Антон Іванович гнівається», «Волга-Волга», «Веселі ребята», «Василиса Прекрасна» тощо [159, арк.54; 442; 412; 286, арк.25]. Факти такого роду фіксувалися й очевидцями тих подій: «Розваги були. Значить, це в 41-му або на початку 42-го року клуб наш працював, старий клуб, кіно крутили, крутили радянські фільми навіть. Я добре пам'ятаю, що за п'ять кілометрів звідси шахта «Орджонікідзе», Чайкінотам, ні, це 42-й рік був, там базувалась авіаційна частина, так льотчики їх, що штурмували Сталінград. Вони звідти літали. [...] Так ці льотчики, значить, ходили сюди кіно дивитися, в тому числі й «Веселі ребята» і ще там. А потім в один момент обрізали, стали показувати фільми, як Гітлер владу брав, свої, німецькі фільми» [584].

Такі спогади дозволяють до певної міри скорегувати усталений стереотип про те, що «в кінотеатрах демонструвались тільки німецькі фільми» [835, с. 358], констатувати наявність якщо не стратегічних, то, принаймні, тактичних

відмінностей у реалізації культурної політики, здійсненні пропаганди з боку окупаційних властей у різних зонах окупації.

Певне уявлення про структуру репертуару кінотеатрів на окупованій території, місце в ньому художніх фільмів можна скласти на основі аналізу однієї з газетних публікацій, присвячених річниці з дня окупації Маріуполя. Так, згідно з даними, які було наведено, за рік у місцевих кінотеатрах було продемонстровано 59 художніх фільмів (із них 40 німецьких) та 80 німецьких кінохронік [456]. 36 кінофільмів було показано в кінотеатрі № 1 у Харкові за 10 місяців його роботи [500]. Загалом репертуарна політика, враховуючи ту обставину, що основними відвідувачами кінотеатрів у зоні військової адміністрації все ж таки були військовослужбовці Вермахту, не завжди враховувала потреби та запити місцевого населення, а також поточні вимоги часу. Тому в деяких випадках певне незадоволення окупаційних властей на місцях викликав факт демонстрації в кінотеатрах для цивільного населення переважно легких фільмів, які хоча й відповідали бажанням військовослужбовців Вермахту, в той же час «дозволяли легко створити невірне уявлення про соціальні, громадські відносини в Рейху». До того ж, на думку деяких функціонерів Райхсміністерства пропаганди Німеччини, саме стрічки такого плану – «веселі, легко зрозумілі, особливо музичні фільми» – були найбільш придатними для демонстрації серед місцевого населення [206, Betr.: Filme für die besetzten Ostgebiete v. 21. August 1942].

Окрім художнього кінематографу, який оперував яскравими, проте переважно вигаданими образами, вагому роль у формуванні картини світу відігравав документальний кінематограф, репрезентований передусім кіножурналами «Вохеншау» (Wochenschau). Близькими до нього за ступенем емоційно-психологічного впливу були пропагандистські стрічки, деякі з яких, попри ідеологічний підтекст, стали справжніми кінематографічними шедеврами. До найпопулярніших німецьких фільмів такого плану належали «Олімпія», «Перемога на Заході», «Штурмовики», «Зірниці» та ін. Можливість демонстрації на окупованих східних територіях того чи іншого пропагандистського фільму

була предметом детального аналізу та аргументованого обговорення. Так, у своїй доповідній на ім'я міністра пропаганди III Рейху Геббельса працівник відділу міністерства «Схід» Енгельгардт, посилаючись на відгуки задіяних на окупованій території Радянського Союзу цивільних та військових пропагандистських структур, звертав увагу на особливу доцільність демонстрації для населення окупованих територій фільму Рені Ріфеншталь «Олімпія» [206, Вл. 15].

Ключову роль у плані забезпечення окупованої територій документальними та пропагандистськими стрічками відіграло «Центральне кінотовариство Схід». Власними силами Товариством був знятий ряд пропагандистських фільмів, призначених суто для цивільного населення на окупованій території. Про необхідність виготовлення одного з таких фільмів, присвяченого аграрній реформі, йшлося, зокрема в службовій записці від 6 травня 1942 р. одного з провідних співробітників Райхсміністерства окупованих східних областей доктора Тауберта на ім'я міністра Розенберга. В записці не лише було окреслено тему та приблизний сюжет фільму, але й визначено його обсяг (150-200 метрів), час підготовки (близько 6 тижнів), вартість (приблизно 20 тис. марок) та підрядник – студія П.Перова, до речі росіянина за національністю [207, Betr.: Propaganda-Trickfilm in russischen und ukrainischen Sprache v. 6.Juni 1942].

У жовтні 1942 р. функції «Центрального кінотовариства Схід» було конкретизовано, фільми, що ним вироблялися, мусили: «1) пояснювати, тобто зображувати більшовизм неспроможним як вчення та представляти його, з огляду на військові приготування, відповідальним за низький життєвий рівень народів Сходу; 2) розважати для одержання та підвищення готовності до роботи; 3) фахово навчати, для того щоб пристосувати до німецьких відносин та вимог продукцію цих територій; 4) залякувати з метою зведення до мінімуму безпорядків, переконливо зображувати індустріальні та військові переваги Німеччини; 5) спростовувати чутки, що буде порушуватися питання про окреме життя народів у культурній та іншій сферах, перешкоджати прагненню до

самоврядування» [899, S. 48–49]. До листопада 1942 р. Товариством було вироблено 16 таких фільмів [203, ВІ. 271–276], а в жовтні 1944 р., під час останнього засідання керівництва Кінотовариства баланс продукції товариства складався з двох художніх та 24 коротких документальних та агітаційних фільмів [899, S. 53]. Як зазначає відомий німецький кінознавець Ральф Форстер, щодо змісту всі зняті Товариством фільми умовно можна було поділити на наступні групи: антирадянські, відповідно антисемітські фільми; стрічки із позитивним зображенням Німеччини; вербувальні фільми, спрямовані на залучення робочої сили, та сільськогосподарські інформаційні фільми [899, S. 53]. Перелік фільмів, знятих станом на листопад 1942 р., із зазначенням дати виробництва, їхньої проблематики, мови виходу наведено в додатку 3 1.

У нацистській Німеччині, так само як і в Радянському Союзі, кінематограф був покликаний не лише відображати дійсність, але й змінювати її відповідно до заздалегідь визначених взірців. З огляду на це на окупованій території кінематограф можна розглядати і як важливий інструмент прямої пропаганди, і як джерело формування громадської думки [953, р. 230].

Хоча було б певним спрощенням розглядати кінематограф лише в цій якості, ігноруючи його релаксаційний потенціал, роль в організації дозвілля населення. Як справедливо зазначав харківський дослідник А. В. Скоробогатов, «навіть...пропагандистська спрямованість сеансів не відвертала...від кіно, яке ставало подією у підвоєнних буднях» [813, с. 319]. Це досить чітко усвідомлювало й керівництво німецьких пропагандистських структур, яке у своїх звітах наголошувало на величезному значенні німецьких кінострічок для місцевого населення, яке в такий спосіб могло одержати уявлення про високий рівень німецького кіномистецтва [220, Betr.: Propaganda-Staffel Mariupol, Tätigkeitsbericht für die Zeit v. 1.7.43.–1.8.43]. Фактично саме кінематограф значною мірою сприяв ознайомленню з іншими країнами [880, р. 197], дозволяв візуалізувати ті образи, які склалися під впливом інших джерел інформації, спілкування з солдатами окупаційних військ. У багатьох випадках, як було зазначено навіть у звітах німецьких спецслужб, що діяли на окупованій

території, «німецькі художні фільми... є прикладом німецьких можливостей та знань» [217, Betr.:Meldungen aus den besetzten Ostgebieten, № 32 v. 4.12.1942. Auswirkungen deutscher Spielfilme in der Ukraine]. Щоправда, успіх фільму чималою мірою залежав від того, якими були його технічні параметри. Так, доволі часто з боку населення лунали скарги на те, що фільми, які пропонували його увазі, страждали на неякісне озвучення, були затемненими або їх супроводжували занадто короткі субтитри [235, ВІ. 282].

Водночас не можна не зазначити, що, за визнанням німецької сторони, більшість фільмів, які демонструвалися для населення на окупованій території, були досить одноманітними і неглибокими. Ресторанні та готельні сцени, елегантні меблі, феодальні маєтки, дорогі автомобілі, аристократичний одяг, що фігурували в більшості фільмів, на думку німецької сторони, не дозволяли скласти правильне уявлення про життєві стандарти в Німеччині, і, навпаки, «давали право радянській агітації стверджувати, що в Німеччині фактично існує капіталістичний спосіб життя» [217, Betr.: Meldungen aus den besetzten Ostgebieten, № 32 v. 4.12.1942. Auswirkungen deutscher Spielfilme in der Ukraine]. У звиклого до певних пропагандистських штампів радянського кінематографу населення певне здивування і навіть розчарування викликала відсутність у багатьох німецьких фільмах політичного підґрунтя і, зокрема, сцен із використанням нацистського привітання «Хайль Гітлер!» Очевидно, що емоції, які відчувало населення від нових для нього візуальних образів, призводили і до порушень норм поведінки в кінотеатрах – розмов, шуму, пересуванню залом під час демонстрації фільмів [543].

На необхідності ретельного добору фільмів для населення окупованої території неодноразово було наголошено у звітах окупаційних властей. Показовим з огляду на небажану інтерпретацію побаченого може бути наступний випадок. У Горлівці під час демонстрації фільму про Роберта Коха про епізод, де священник виступав проти медичного розтину померлої дитини, глядачі висловили думку, що «в Німеччині ситуація така сама як, і за більшовиків – і там релігія принижується та придушється» [260, ВІ. 8]. З огляду

на таку реакцію було висловлено рекомендацію ретельно добирати фільми для уникнення непорозумінь та заподіяння політичної шкоди. Небезпека такої шкоди досить чітко проявлялася під час демонстрації фільмів, ідейно-тематично пов'язаних зі східноєвропейським простором загалом або Радянським Союзом зокрема. Так, військовополонені військовослужбовці Червоної Армії старший лейтенант А.С. Соколов та лейтенант І.Ф. Шашурін, що влітку 1943 р. працювали при німецькій роті пропаганди в Харкові, характеризуючи фільм «Барон Мюнгаузен», присвячений історії його подорожі до Росії за часів Катерини II, зазначали таке: «Побут росіян показано в дуже викривленому вигляді» [184, л. 31].

Поза всяким сумнівом деякі художні фільми, що їх демонстрували для місцевого населення, були підготовлені на високому рівні, користувалися великим попитом і навіть давали привід для спекуляції квитками. Слід зазначити в цьому контексті, що зловживання такого роду мали місце на території всієї окупованої України [535].

Глядацька аудиторія являла собою поєднання різновікових категорій, хоча переважала все ж таки молодь. Мали місце випадки й встановлення певних вікових обмежень: так, у Охтирці було заборонено відвідування кінотеатру дітям та підліткам до 16 років, навіть у супроводі дорослих [404]. Як дозволяє судити досвід спілкування автора з людьми, що пережили окупацію, окремі стрічки залишили у глядачів незабутні враження [578]. Одна з респонденток – жителька Юзівки – згадувала, що один з побачених нею під час окупації кінофільмів, який присвячувався видатному російському композиторові П.І. Чайковському [580], справив надзвичайно великий вплив на неї. Слід у цьому зв'язку зауважити, що фільм «Чайковський» було знято в Німеччині в 1940 р., в період певного зближення між СРСР та Німеччиною після укладання договорів 1939 р. У пам'яті людей, що пережили окупацію, залишилися не лише деякі назви фільмів, але й рядки з німецьких пісень, прізвища німецьких кіноакторів та навіть певні сюжетні лінії кінострічок. З особливим інтересом населення сприймало також так звані «культурні фільми», пропагандистські фільми про Гітлера, а також

стрічки про життя робітників та селян у Німеччині. Оцінюючи поточні завдання, рівень попиту на ці фільми, пропагандистські структури визнавали необхідність інтенсифікувати демонстрацію цих стрічок, констатуючи при цьому брак копій [250, ВІ. 6].

Для населення окупованих областей значний інтерес становили також і німецькі кіножурнали «Вохеншау», які більш-менш оперативно відбивали хід бойових дій, а також життя та побут нацистської Німеччини. На початку війни для іноземних глядачів, у тому числі і для населення окупованих східних територій, щотижня випускали до 1000 копій таких кінохронік на 15 мовах [619, с. 204]. Щодо України, то кількість копій кожного випуску «Вохеншау», які надходили сюди, коливалася в межах 15–30 одиниць українською (переважно) тарасійською мовами [203, Betr.: Bericht der Geschäftsführung der Zentralfilmgesellschaft Ost m.b.H. für die Mitglieder des Aufsichtsrates..., v. 11.11.1942].

Як правило, показ випусків цього кіножурналу передував демонстрації художніх фільмів. За намірами окупаційних властей, вони «мусили спричинити параліч руху Опору» [918, р. 203], переконати потенційних учасників антифашистської боротьби в безперспективності своїх зусиль. У той же час місцеве населення могло використати «Вохеншау» як додаткове джерело інформації, хоча й дуже тенденційне. Досить яскраво свої враження від побаченого описала жителька Юзівки М. І. Саенко-Полончук: «І кінохроніка в них була – таких наших страшних полонених показували. Вочевидь, тих – найбільш тупих, найбільш таких. Середня Азія, які з глибинки. Що ми – нелюди, що ми – такі. Де вони лише відшукували їх – я таких людей у житті не бачила, як у них в кінохроніці» [574]. Важливим чинником, який спонукав глядачів уважно стежити за випусками, що містили кадри із радянсько-німецького фронту, була ймовірність побачити серед знятими німецькими кінооператорами радянських полонених. Щоправда, як зазначалось у німецьких пропагандистських звітах, «місця в «Вохеншау», де зображувалися загиблі радянські солдати, негативно

впливають на населення, яке мимоволі бачить в них своїх родичів – солдатів, що ще воюють у радянській армії» [235, ВІ. 282].

Документальні стрічки дозволяли скласти уявлення про військовий потенціал німецької армії, сюжети, які демонстрували, давали можливість визначити місце проходження лінії фронту, перебіг подій окрім Східного фронту на інших театрах бойових дій. Інтерес до такого роду кінематографу зумовлювався тим, що предметом документального фільму, як справедливо зазначав відомий радянський кінематографіст І. В. Вайсфельд, була «сама реальність, не опосередкована акторським виконанням, спеціально побудованими декораціями, вигаданим сюжетом» [610, с.97].

Своє враження від демонстрації випусків «Вохеншау» житель Юзівки І.А. Смалько охарактеризував наступним чином: «І будь-який фільм, який ми дивилися при німцях, завжди вступ. Як у нас кіножурнал був, так і в них. У них музика і орел. Орел і музика грає. И все показують як справи на фронті. [...] Ось показують – летять літаки, ось зараз будемо бомбардувати Біломорсько-Балтійський канал імені Сталіна. [...] Потім показують танк наш іде, розвідка. Пшениця, поле і йдуть танки. Ну розвідувальні танки, один там чи два, не знаю, скільки там. Раз. – летять ці власівці, гармата розгортається – власівська армія, отже, в дії. Гармати розвернули – і по танку. Танк підбили, повернувся танк, пішов. Ось такий фрагмент, припустимо. Як це там тих корів, німці свиней женуть, кури там показуються. [...] Щоб там показати німцям в Німеччині, що тут вони господарі, рукави засукані, автомати, пісні співають, раді...» [575].

Глибокий емоційний вплив, який справляла демонстрація «Вохеншау», переконливо засвідчує у своїх спогадах і житель Ніжина О.О. Кузнецов: «Виключне значення мала німецька кінохроніка. Як тепер пам'ятаю на екрані силует німецького орла, урочиста музика, а потім фюрер вітає непереможні війська, змучені червоноармійці потрапляють в полон, розваги щасливої німецької молоді» [312].

Поточні спостереження за кінематографом на окупованій території певною мірою давали підстави окупаційній адміністрації самій висловлювати побажання

щодо найефективнішого використання можливостей кіномистецтва в пропагандистських цілях. У відповідь на нагальні потреби у здійсненні спрямованої пропаганди на окупованій території з кінця 1942–початку 1943 рр., дедалі частіше для населення демонстрували фільми, спрямовані на активізацію процесу залучення місцевих мешканців до роботи в Німеччині. Ці стрічки знаходили досить жвавий відгук, про що свідчило бажання населення розпитати представників кінодемонстраційних груп про своїх близьких, які працюють у Німеччині [260, ВІ. 8].

Загалом населення потребувало певних візуальних образів, що могли б доповнювати ті пропагандистські аргументи, які йому пропонувалися. Так, у тилівій зоні 1-ї танкової армії (на думку командування армії), підвищенню ефективності вербувальної пропаганди мусила сприяти демонстрація фільмів, в яких би мав місце показ німецьких міст, вулиць, ландшафтів, фабрик та заводів, їдалень, лікарень, дитячих садків тощо. Акцент було зроблено на необхідності постійної демонстрації таких фільмів у всіх доступних для цивільного населення кінотеатрах, при цьому констатувалася готовність населення сприймати ці речі не як цілеспрямовану пропаганду. Доречною щодо сприйняття населенням уявлялася демонстрація кіножурналів «Вохеншау», які, на думку окупаційних властей, мусили містити більшу кількість матеріалу, присвяченого власне Німеччині [228, Betr.: Propagandistische Unterstützung des Arbeitseinsatzes von ukrainischen Arbeitskräften im Reich v. 3.6.1943.].

У великих містах, як, зокрема, в Маріуполі, приміщення кінотеатру використовували не лише для демонстрації кінофільмів, але й загалом для реалізації цілого комплексу пропагандистських заходів для заохочення до виїзду в Німеччину [35, арк. 108]. Розуміючи, що кіно завдяки своїм особливостям є одним з найдієвіших засобів пропаганди, для охоплення якомога більшої частини населення в окремих випадках окупанти вдавалися до демонстрації фільмів поза межами кінотеатрів – на підприємствах або в навчальних закладах. Про один з таких випадків розповів вже згадуваний І.А. Смалько, який під час окупації вчився в ремісничій школі в Юзівці. За його словами, одного разу

прямо в навчальній аудиторії було продемонстровано фільм, який висвітлював у негативних тонах обставини колгоспного будівництва, визвольну роль Вермахту, який «звільнив» селянина від «колгоспного ярма», відкрив шлях для побудови нового життя [575]. Виходячи із сюжету, про який розповів респондент, він дивився фільм «Дубинушка», знятий у жовтні 1942 р. режисером Перовим [203, Anlage 3 zum Bericht der Geschäftsführung der Zentralfilmgesellschaft Ost m.b.H. für die Aufsichtssbar-Sitzung am 11.11.1942].

Вважаючи учнівську молодь сприятливим об'єктом для пропагандистських зусиль, команда пропаганди «УЗ» та відділ освіти міської управи в Харкові вдалися до організації сеансів для школярів у кінозалі театру ім. Т. Г. Шевченка. Ці сеанси проходили щоденно о 9 годині. У вересні 1942 р. програма кіносеансів була такою: 1) кінохроніка; 2) «День в зоологічному саду»; 3) «Діти – це майбутнє нації»; 4) сцени з життя фюрера Німеччини. Після сеансу учні одержували портрет Гітлера. Передбачалося, що вчителі під час занять використовуватимуть враження учнів від кіносеансів у виховній роботі в школі [499]. Щоправда, встановити, наскільки тривалою була практика такої роботи кінотеатрів, не вдалося. Наявні джерела свідчать навіть про випадки демонстрації фільмів для перебіжчиків та військовополонених, зокрема в Авдіївці Сталінської області, та Павлограді [228, Betr.: Panzerarmee-Oberkommando 1., Abt.I-c. Merkblatt für Überläuferbetreuung, F.H.Qu., den 4.5.1943].

Умови кінотеатрів давали певні можливості для проведення антифашистської пропаганди, передусім шляхом поширення серед глядачів листівок. Свій, далекий він ідеалів популяризації мистецтва та ідеологічної обробки населення інтерес мали й окупанти: кіносеанси із значним скупченням населення були зручною нагодою для німецьких спецслужб із порівняно незначними затратами сил проводити облави та обшуки для виявлення підозрілих осіб або депортації до Німеччини. Саме це певною мірою зумовило той факт, що з поширенням вербувальної кампанії (яку фактично перетворили на полювання за людьми), молодь стала уникати кінотеатрів [718, с. 340–341; 209, Betr.: Auszugsweise Abschrift aus einer Aufzeichnung von Herrn Strecker...].

Істотним недоліком багатьох фільмів, що їх дивилося населення, була відсутність дубляжу, титрів українською чи російською мовами. Така ситуація була характерною загалом для окупованої території [275, Вл. 14 (r.s.)]. Тому досить часто в анонсах, оголошеннях, рецензіях, які друкувалися на шпальтах окупаційних періодичних видань, аргументом на користь перегляду картин була наявність пояснювального тексту до фільмів. У деяких випадках представники окупаційних властей до демонстрації фільму коротко викладали його сюжет, що, безумовно, спрощувало сприйняття фільму.

Попри низку організаційних труднощів пропагандистським структурам все ж таки вдалося досягти певних успіхів у забезпеченні місцевого населення кінофільмами. Наявні відомості дозволяють дійти висновку про позитивну динаміку кількості кінотеатрів, збільшення числа кіносеансів та відвідувачів, розширення репертуару протягом майже усього періоду окупації, хоча напередодні визволення, приходу радянських військ спостерігалось зменшення глядацької активності. Останнє, як зазначалось у звіті команди пропаганди «Сталіно» від 1 серпня 1943 р., пояснювалося нальотами авіації, які частішали із наближенням фронтової смуги, та посиленням залученням цивільного населення для проведення окопних робіт [220, Betr.: Bericht Propaganda-Staffel Stalino, Film. v. 1. August 1943]. У сільській місцевості досягти систематичного обслуговування не вдалося, що зумовлювалося браком приміщень, кіноапаратури та навіть, як зазначалося штабом 444-ї охоронної дивізії, станом шляхів, який ускладнював проїзд машин з кіноапаратурою для демонстрації [267, Betr.: Truppenbetreuung. Gef.St., den 7. April 1943]. Але навіть за цих умов, за визнанням командира групи ГФП-626, «театри та фільми, особливо з українськими титрами, набули великої популярності та стали найкращим фактором сприятливого впливу на ставлення та настрої населення» [226, Betr.: Gruppe Geheime-Feldpolizei 626, v. 25. August 1943. Anlage 1].

Навіть визнаючи певну заангажованість тверджень такого роду, можна з високою долею ймовірності говорити про те, що кінематограф на окупованій території став одним із найбільш доступних для місцевого населення засобів

проведення дозвілля та ознайомлення його з німецьким способом життя. Завдяки своїм особливостям кіно дозволяло глядачеві створювати візуальні образи, які хоча б на короткий час відволікали від суворої окупаційної дійсності.

6.3. Радіомовлення

У передвоєнний час радіо стало не лише найпоширенішим і найдоступнішим засобом масової інформації, пропаганди та організації дозвілля. Воно перетворилося на невід'ємний компонент і символ культурного способу життя населення. Не дивно, що і за часів окупації було здійснено спроби використати радіо з метою реалізації як тактичних, так і стратегічних цілей окупантів.

У перші ж дні окупації місцеве населення мусило здати всі радіоприймачі, які залишалися незданими ще з доокупаційного часу (вимога про здачу радіоприймачів вперше була озвучена радянською владою ще в липні 1941 р. [806, с. 119]), до місцевих комендатур [103, арк.26; 378, с.23; 144, арк. 191]. Виключення з цього правила передбачалися лише для фольксдойче. Приміщення в установах, де знаходилася радіоапаратура, радіовузли, мали бути зачинені.

Передусім цей крок ставив за мету позбавлення місцевого населення можливості слухати несанкціоновані радіопередачі з радянського боку. Але далеко не всіма жителями окупованих територій ці вимоги було виконано у встановлений для цього час, факти збереження та використання радіоприймачів для прослуховування передач з радянського боку (передусім зведень Радінформбюро) не були поодинокими [164, арк. 237; 229, ВІ.53; 214, ВІ.191; 378, с.23; 571]. Виявлення їх загрожувало власникам смертною карою чи ув'язненням. Очевидним є те, що частина радіоприймачів все ж таки залишилася доступною для тих місцевих мешканців, хто був задіяний у структурах окупаційної адміністрації. Спокуса одержати інформацію з альтернативних джерел була настільки явною, що пізніше, як це, наприклад, мало місце в Чернігові, місцевими комендатурами було вжито заходів із вилучення вже дозволених радіоприймачів [102, арк. 103]. Погіршення ситуації на фронті для

німецьких військ, яке стало очевидним з кінця 1942 р., і, як наслідок, занепокоєння окупаційних властей з приводу можливої дестабілізації у своєму тилу, призводило до висування повторних вимог щодо здачі радіоприймачів [555].

Дефіцит інформації для населення мав бути компенсовані за допомогою дротової радіомережі. Стан та перспективи її використання характеризувались у звітах органів військової адміністрації наступним чином: «Централізовану радіомережу, що функціонувала раніше, загалом зруйновано. Апаратура на поточний момент обстежується і повинна бути за можливості знов введена до ладу з тим, щоб постачати населенню звіти Вермахту та українську пропаганду» [255, ВІ. 202].

Незважаючи на значні руйнування, завдані комунальному господарству, і, зокрема, радіомережі під час бойових дій або в ході відступу радянських військ, як дозволяють судити наявні джерела, радіотрансляцію через дротову радіомережу було поновлено у Сталіно, Ворошиловграді, Маріуполі, Харкові, Шостці та деяких інших населених пунктах. Згідно зі звітом відділу пропаганди «У» про діяльність за вересень 1942 р., у зоні його відповідальності налічувалося щонайменше 30 радіомереж, з них 18 опікувався власне відділ пропаганди [250, ВІ.15]. У деяких випадках, як, наприклад, у Краснограді Харківської області [254, ВІ. 188], обслуговування радіомереж могло здійснюватися фахівцями з числа військовослужбовців Вермахту. За даними цього пропагандистського підрозділу, функціонуючі дротові радіомережі налічували понад 150 тисяч придатних до роботи домашніх радіоточок та вуличних гучномовців, які дозволяли охопити приблизно 50 % населення, що мешкало в містах, де було налагоджено роботу радіомереж [250, ВІ.13 (r.s.)].

Восени 1942 р. у Харкові, населення якого налічувало близько 300 тис. мешканців, у робочому стані було приблизно 40 тис. радіоточок із 95 тис., що взагалі налічувалось в місті (станом на кінець 1942 р. кількість радіоточок в місті оцінювалася вже в 20 тисяч [201, ВІ.103]). Виходячи з розрахункових цифр (одна радіоточка на 5 осіб) кількість осіб, які мали можливість слухати радіо,

встановлювалася в 200 тис. У Сталіно станом на вересень 1942 р. налічувалося 10 тис. радіоточок та 12 вуличних гучномовців [250, ВІ.14], близько 10400 радіоточок налічувалось у Маріуполі у травні 1942 р. [36, арк. 2], близько 4 тис. радіоточок із загальної кількості в 7 тисяч було зареєстровано в січні 1943 р. у Ворошиловграді [299, арк.16].

Щоправда, кількість радіоточок не була сталою і могла суттєво зменшуватися, що спричинювалося руйнуваннями, завданими під час бомбардувань радянською авіацією, браком запчастин, дроту для здійснення ремонтних робіт. Регулярній роботі радіомережі та радіостанцій Вермахту, які транслювали передачі або робили програми, призначені і для місцевого населення, окрім зазначених чинників перешкоджав також брак палива та електроенергії [201, ВІ. 103]. Це стало особливо відчутним в умовах кризової для Вермахту зими 1942/43 років. Так, у Харкові електроенергію для радіостанцій дали лише на Різдво для транслювання промови Геббельса [251, ВІ. 16].

Поточна робота з налагодження функціонування міських радіовузлів, включення трансляційної мережі, добору відповідних кадрів здійснювалася в контакті з міськими управами, на баланс якихзгодом могло бути передано все обладнання новостворених радіоуправлінь.

Ефективність радіомовлення багато в чому визначав ступінь його орієнтації на аудиторію окупованої території. Під час мовлення на населення за допомогою потужних радіоретрансляційних станцій, зокрема у Вінниці, Дніпропетровську, Житомирі, Миколаєві [205, ВІ.117], здійснювалася трансляція програм, підготовлених у Берліні спеціальною службою інформації «Вінета» Райхсміністерства пропаганди. Загалом «Вінета» готувала мовлення 16 мовами (російською, українською, білоруською, естонською, литовською, грузинською, вірменською, азербайджанською тощо) тривалістю приблизно 16 годин на добу [211, ВІ.110]. Особливу увагу керівництво пропагандистських служб III Райху приділяло питанням адаптації повідомлень німецького радіо, створенню випусків німецьких новин спеціально для окупованої території СРСР, в т.ч. і для України [206, ВІ. 161–163]. Це було зумовлене тим, що в ряді випадків

населення мало змогу слухати оригінальні повідомлення німецького радіомовлення, порівнювати цю інформацією з тією, що поширювалася для населення окупованих територій.

Певну роль у складанні програм радіомовлення в містах, у заповненні ефірного часу відігравали й радіостанції Вермахту, зокрема «Харків», що здійснювала мовлення з Харкова, «Урсула» та «Густав», дислоковані у Ворошиловграді [241, ВІ. 89; 299, арк.19], «Гізела», розташована у Сталіно [246, ВІ. 97], та деякі інші, які із просуванням лінії фронту змінювали місця своєї дислокації. І хоча, як зазначав у своїх спогадах колишній керівник відділу пропаганди Вермахту генерал Гассо фон Ведель, так звані «солдатські радіостанції» відчували брак засобів та придатного для організації радіопропаганди на місцеве населення персоналу, їм все ж таки, досить часто імпровізуючи, використовуючи можливості місцевих радіомереж, вдавалось організувати мовлення на населення. Особливо важливу роль у реалізації радіомовної політики в тилівій зоні групи армій «Південь», а згодом груп армій «А» та «Б» відіграла радіостанція «Харків», заснована влітку 1942 р. З часом програмі мовлення було надано стійкої форми, із включенням до неї як німецько- так і україномовних передач, значну частину яких записували безпосередньо в Харкові.

Тривалість мовлення через дротову радіомережу для населення не була сталою і залежала від місцевих умов. Наприклад, у Маріуполі станом на літо 1942 р. вона становила близько 3 годин [254, ВІ. 11], у Сталіно в березні 1943 року – 2 години на день [221, ВІ. 90] (для порівняння: тривалість мовлення, орієнтованого на аудиторію Вермахту, в тому ж Сталіно становила приблизно 10 годин на день [221, ВІ. 89]). Певним винятком був Харків, де тривалість трансляції для населення з липня 1942 р. було збільшено з 3 до 9 годин [487].

З нападом Німеччини на Радянський Союз відділом «Схід» Райхсміністерства пропаганди було розгорнуто роботу двох таємних, (так званих «чорних») радіостанцій. Вони відносилися до радіомовної групи «Конкордія» імперського радіомовного товариства та здійснювали радіомовлення на

коротких хвилях [948, S. 91]. Чорна радіостанція Конкордія V позиціонувала себе як станція ленінців («стара гвардія Леніна») із «спрямованою проти Сталіна ленінською розкладаючою пропагандою» [882, S. 253]. Відповідальним за цю станцію, яка почала своє мовлення 29 червня 1941 р., був уже згадуваний колишній заступник народного комісара лісової та деревообробної промисловості СРСР Карл Альбрехт. Редакційну роботу цієї станції, тривалість мовлення якої на коротких хвилях доходила до однієї години щоденно, підтримував колишній депутат рейхстагу та один з керівників комуністичної фракції в рейхстазі Ернст Торглер. Радіостанція мусила діяти нібито від імені нелегальної групи старих товаришів Леніна, «які десь за лінією фронту займаються поширенням ленінських промов та принципів і до того ж закликають до повалення Сталіна та до створення ленінського Політбюро, ленінського контруряду» [882, S. 255].

Таємна радіостанція Конкордія Y («За Росію») під керівництвом експерта з російських питань, німця з Естонії Алекса Бірка, виступаючи від імені нібито національної групи опору, здійснювала мовлення, напрямком якого була «спрямована проти більшовизму, національна, великоросійська розкладаюча пропаганда» [948, S.95]. Ця радіостанція із щоденною тривалістю мовлення до 40 хвилин почала роботу 30 червня 1941 р. [884, S.36]. Незважаючи на відносно невелику кількість короткохвильових радіоприймачів у населення напередодні війни, а також ту обставину, що всі вони мали бути здані на початку війни, слід все ж таки припустити можливість прослуховування цих таємних радіостанцій окремими особами як напередодні окупації, так і під час її.

«Чорна» пропаганда містила своєрідну суміш достовірної інформації із фальсифікаціями та фабрикаціями, що підривало моральний стан аудиторії, на яку була спрямована пропаганда [879, S. 195]. Одержання такої інформації можна було розглядати, за визначенням відомого німецького дослідника у сфері масової комунікації Віллі Боелке «як початкову пісню нескінченного ланцюга чуток» [882, S.255]. Безумовно, діяльність «чорних» радіостанцій була одним з

елементів формування культурно-інформаційного простору на окупованій території.

Для дискредитації радянської пропаганди, мінімізації її впливу на деморалізоване та дезорієнтоване населення, мали місце випадки його дезінформації за допомогою радіо у перші ж дні після окупації. Так, 18 липня 1942 р. в окупованому два дні тому Ворошиловграді в міському сквері німцями було організовано «брехливу радіопередачу російською мовою від імені Радянського інформбюро», в якій йшлося про нібито запеклі бої на вулицях Ворошиловграда (справедливості заради слід визнати, що, можливо, в цьому випадку німцям і не довелося вдаватися до відвертої фальсифікації повідомлення з огляду на намагання Радянського інформбюро подавати інформацію негативного змісту із запізненням, перебільшувати успіхи радянських військ і, відповідно, замовчувати їх невдачі). У цей же день для місцевого населення було влаштовано танці під радіолу [160, арк. 3; 339, с.154].

Особливо важливим було використання радіомережі для інформування населення про найбільш вагомні події місцевого життя, офіційні розпорядження та накази, що надходили із владних структур. Вагоме місце в мовленні належало новинним інформаційним передачам російською, українською та німецькою мовами.

У тих місцевостях, де функціонувала радіомережа, ситуація із задоволенням попиту населення на свіжі новини могла бути покращена за допомогою складання і транслювання оглядів преси. Так, у Сталіно з травня 1943 р. трансляція таких передач під назвою «Політичний огляд», організованих командою пропаганди «Сталіно», здійснювалася 2 рази на тиждень тривалістю по 45 хвилин [219, ВІ.106]. Улітку 1943 р. через радіомережу міста доволі регулярно транслювали підготовлені на місці передачі, що агітували за вступ до власівської армії. Через місцеві радіомережі активно здійснювалася також трансляція музичних передач, концертів, виступів театральних колективів. Так, у Маріуполі у студії міського радіовузла систематично організовувалися виступи артистів місцевого театру ім. Т. Шевченка під назвою «Театр біля

мікрофону» [36, арк.2]. Трансляції вистав та концертів місцевих театральних колективів здійснювали також у Шостці [536]. Передачі, що транслювалися через місцеву радіомережу, мали й суто прикладне значення – зокрема вони містили інформацію з питань практичної сільськогосподарської роботи [407]. Для розширення аудиторії потенційних слухачів у місцевій пресі практикувався друк коротких анонсів передач, що планувалися для мовлення.

Проте брак потужностей, до того ж і зруйнована внаслідок обставин воєнного часу радіомережа, суттєво обмежували можливості для прослуховування досить важливих з точки зору пропаганди передач, зокрема для родичів оstarбайтерів [260, ВІ. 8].

В умовах близькості лінії фронту, наявності складнощів із своєчасним довозом актуальних друкованих пропагандистських матеріалів, призначених для поширення серед місцевого населення, радіо перебирало на себе важливу функцію і як джерело забезпечення необхідною інформацією періодичних видань на окупованій території. За допомогою служби «Вінета» було організовано трансляцію спеціальних програм, що містили інформаційні повідомлення, призначені для публікації в друкованих органах [884, S.35].

Традиційна дротова радіомережа, поновлення роботи якої було пов'язано із значними труднощами, була не єдиним джерелом радіообслуговування населення. Як дозволяє судити лист керівника відділу пропаганди «Схід» Міністерства пропаганди III Райху доктора Тауберта на ім'я міністра Геббельса, вже у вересні 1941 р. було розпочато роботу із створення на окупованій території для населення так званих «товариств для прослуховування». Останні мали забезпечити місцевому населенню можливість прослуховувати трансльовані німецьким радіомовленням передачі політичного, економічного, культурологічного змісту для жителів окупованих областей. Для цього передбачалося використовувати радіоапаратуру, що знаходилася в розпорядженні Вермахту, органів управління, господарських структур на окупованій території. У німецьких фронтових газетах та в призначених для військовослужбовців Вермахту радіопередачах наводилися час та частоти

призначених для місцевого населення трансляцій російською або українською мовами [204, ВІ. 85–86]. Солдатам окупаційних військ було рекомендовано заздалегідь, ще до початку трансляції виставляти приймач у публічних місцях, зокрема в кінотеатрах [234, ВІ.171]. Попри те, що при створенні товариств для прослуховування пропагандистський чинник був ключовим [274, ВІ. 415 (r.s.)], трансльовані радіопередачі, сама можливість користування таким джерелом інформації, естетичних вражень дозволяє говорити про товариства для прослуховування як про певний елемент культурно-духовного простору місцевого населення.

Згідно з розпорядженням командувача тилового району групи армій «Б» від 5 вересня 1942 р. щодо діяльності та завдань відділу пропаганди «У» було передбачено також і використання конфіскованих у населення або захоплених як військових трофеїв радіоприймачів в організованих окупаційними властями читальнях або в межах «товариств для прослуховування» [256, ВІ.62]. Проте наявні джерела не дають, на жаль, можливості визначити ступінь поширеності та масштаби впливу цієї організаційної форми здійснення радіопропаганди на окупованій території регіону.

Досить частими також були випадки прослуховування радянських передач німецькими військовослужбовцями. Справедливості заради варто зазначити, що подекуди самі солдати та офіцери з власної ініціативи чи то на прохання місцевих мешканців давали їм можливість послухати трансляції радянських радіостанцій [564; 568]. Очевидно, найважливішим чинником, який спонукав німецьких військовослужбовців йти на порушення офіційних приписів, що регламентували ставлення до місцевого населення, було їхнє бажання дізнатися про його настрої, ставлення до військово-політичних подій на підставі альтернативної офіційній інформації.

Ще одним джерелом одержання інформації для жителів було використання радіоприймачів розквартированих у їхніх домівках німецьких солдатів, офіцерів, службовців тоді, коли ті залишали апаратуру без догляду [580]. Зрозуміло, що найбільший інтерес для населення становили трансляції з

радянського боку. Явища такого роду, безумовно, знижували ефективність німецької пропаганди, підривали довіру до неї. Саме цим, очевидно, пояснюється видання розпоряджень командування, спрямованих на усунення таких випадків, запровадження більш пильного контролю за радіоапаратурою [219, ВІ.8].

Слід зазначити, що радіо було не лише оперативним і доволі доступним джерелом одержання інформації. Мабуть, не менш важливою була його роль як засобу заспокоєння, релаксації, уходу від оточуючої дійсності, що досягалося передусім шляхом транслявання музичних передач. Знайомі мелодії, як зазначає відомий західний дослідник Джері Краут, «нагадуючи солдатам про існування іншого світу, далекого від смерті та руйнувань» [722, с. 102], водночас сприяли ознайомленню й місцевого населення з музичною культурою Заходу. Ефективність такого шляху знайомства з культурою іншого суспільства підсилювалась і тим, що він не залежав від знання чужої мови.

У тих випадках, коли через об'єктивні причини поновлення роботи радіомережі було неможливим (до речі, вирішення технічних деталей, забезпечення самої можливості трансляції входило до сфери компетенції військ зв'язку Вермахту [256, ВІ. 62]), пропагандистські структури застосовували спеціально обладнані автомобілі з радіоприймачами та звуковідтворювальною апаратурою (загалом для потреб пропагандистських структур, що діяли на окупованій території Радянського Союзу, щомісяця виробляли та ремонтували приблизно 20 машин із гучномовцями [208, ВІ.88]). Машини мали цілий комплект платівок із записами російських, українських, німецьких народних та авторських пісень, музичних творів. Особливе місце належало «музичним платівкам із політичним текстом», а також «платівкам із політичним текстом». [210, ВІ. 270].

Використання названих вище технічних засобів було найбільш доцільним в умовах цільового використання – під час проведення певних пропагандистських кампаній (наприклад, спрямованих на залучення населення на роботи в Райху або боротьбу з партизанським рухом у лісових

районах [915, S. 99]), в умовах взаємодії з іншими зацікавленими структурами, що діяли на окупованій території. Про один із прикладів такого співробітництва йшлося у звіті за жовтень 1942 р. команди пропаганди «У 2». Так, у взаємодії з «Вікдо 9» за допомогою машини з гучномовцем у населених пунктах Краснодонського та Свердловського районів Ворошиловградської області було проведено низку акцій, мета яких полягала в мобілізації 3 тис. безробітних гірників для роботи на вугільних підприємствах Сталіно. Текст звернення до безробітних було складено заздалегідь та записано на платівку [257, ВІ. 246]. Машини з гучномовцями окупанти активно застосовували для проведення пропагандистських акцій проти партизанів [208, ВІ. 88].

Вивчення питання про вплив радіо (а воно було засобом і пропаганди, і дозвілля) на українське населення в зоні військової адміністрації з огляду на брак джерел є надзвичайно складним. За цих умов доречним видається використання непрямих свідчень (у тому числі й тих, що стосувалися інших окупованих регіонів), зокрема звіту про вплив радіопрограм на населення Білорусі від 25 лютого 1942 р. співробітника Райхсміністерства пропаганди доктора Куртса. Так, на його думку, в зоні цивільного управління на території Білорусі, де було налагоджено роботу радіомережі, населення симпатизувало партизанам значно менше, ніж у районах, що лежали на схід і належали до тилового району групи армій «Центр» [207, ВІ. 66]. З високою долею ймовірності можна припустити, що схожі тенденції спостерігались і на території окупованої України.

Період нацистської окупації став часом гострої пропагандистської і контрпропагандистської боротьби обох сторін. Певні спроби справити вплив на місцеве населення за допомогою засобів радіопропаганди здійснювались і з радянської сторони. Ефективність цього впливу залежала не лише від можливості одержання інформації потенційною аудиторією слухачів, але й від часу окупації. Так, згідно із звітом про діяльність за лютий 1942 р. команди пропаганди «У 3» відділу пропаганди «У», «посилена пропагандистська діяльність ворога за допомогою скидання листівок та радіомовлення не мала

ніякого суттєвого успіху» [233, ВІ. 102]. Проте очевидно, що надалі, із зростанням масштабів підпільно-партизанського руху, використання інформації, одержаної за допомогою нелегальних радіоприймачів, стало головним засобом для здійснення антифашистської пропагандистської роботи.

Безперечно, ефективність нацистської радіопропаганди, здійснюваної на тій території, що входила до зони військової адміністрації, залежала від багатьох чинників. Зокрема від технічних можливостей налагодження роботи радіомережі, розбіжностей в інформації, призначеної для населення окупованої території та німецького слухача, ступеня поширення радянської пропаганди, стану справ на фронті тощо. Проте з огляду на організаційну структуру нацистської пропаганди, стійкість сформованих під час окупації в місцевого населення стереотипів, уявлень про німецький спосіб життя, що фіксувалися після звільнення, її навряд чи можна оцінювати як неефективну.

Нацистська окупація позначилася створенням потужного і розгалуженого механізму духовного впливу на свідомість місцевого населення, головним елементом якого виступили друковані пропагандистські форми і, зокрема, преса. Вихід офіційних періодичних видань було ініційовано пропагандистськими структурами Вермахту, штабами військових частин та органами місцевого самоврядування. Загалом на окупованій території регіону виходило щонайменше 60 періодичних видань. До роботи в газетах у якості штатних та позаштатних працівників, дописувачів було залучено досить широке коло осіб, переважно представників інтелігенції. Газети, що функціонували на окупованій території, стали своєрідним соціокультурним феноменом – не лише важливим елементом нацистської пропагандистської машини, але й, у випадку відповідного впливу з боку як самих співробітників, так і представників органів місцевого самоврядування, засобом популяризації духовної спадщини українського народу.

З огляду на оперативність реагування на суспільно значущі проблеми життя, стислість змісту, атрактивне поліграфічне оформлення вагому роль відіграла листівкова пропаганда, яка здійснювалася всіма політичними силами і в деяких випадках стосувалася освітніх та культурологічних аспектів. Плакатна пропаганда, що реалізовувалася виключно нацистами, дозволяла доповнювати вербальну інформацію певними візуальними образами. Вони підвищували переконливість аргументів німецької пропаганди стосовно життя за високими матеріальними та духовними стандартами в Німеччині та майбутнього, в разі перемоги Німеччини, в Україні.

Певний ефект шляхом викриття нацистських планів духовного поневолення українського народу, апеляції до історичного минулого, державотворчих традицій мала агітація партизан та підпільників, радянська пропаганда, що здійснювалася з-за лінії фронту, українська націоналістична пропаганда, що проводилася як нелегальним, так і напівлегальним шляхом (переважно через органи періодичного друку).

Одним із найбільш популярних і доступних за умов окупації засобів проведення дозвілля, принаймні в умовах міст, де більшою мірою збереглася інфраструктура, став кінематограф. Він відіграв важливу роль не лише в обслуговуванні духовних запитів військовослужбовців, пропагуванні тих ідей, які мали полегшити окупаційній адміністрації реалізацію її завдань у сфері управління населенням, але й в ознайомленні місцевого населення з кіномистецтвом Німеччини, німецьким способом життя шляхом його візуалізації.

Дещо більші можливості в плані географії та оперативності охоплення потенційної аудиторії своїм впливом були притаманні радіомовленню. Воно виступало важливим інструментом трансляції інформації, як правило новин політичного характеру та досить актуальних для воєнного часу фронтових зведень. Водночас радіомовлення шляхом трансляції музики, літературних та драматичних творів, загалом інформації соціально-економічного,

культурологічного характеру стало інструментом формування, попри обмеження цензурного характеру, звукової картини світу.

Досить розгалужений та різноманітний арсенал пропагандистських, інформаційних та дозвіллевих засобів – друкована пропаганда, кінематограф та радіомовлення – задіяний на окупованій території всіма ключовими політичними акторами, став вагомим чинником формування певної, зумовленої намірами суб'єктів впливу, картини світу, візуальних та ментальних образів як ворога, так і майбутнього мирного життя.

ВИСНОВКИ

Незважаючи на те, що історія Другої світової війни перебуває в центрі уваги вітчизняних дослідників, характеризується появою та боротьбою різних, інколи абсолютно діаметральних поглядів стосовно перебігу війни, характеру дій різних політичних акторів, суспільних реакцій та стратегій поведінки і виживання пересічної людини в умовах війни, низка проблем поки що належного висвітлення не знайшла. Одна з них пов'язана з проявами культурного життя на тій частині території України, що під час нацистської окупації знаходилася під військовим управлінням. І хоча окремі аспекти зазначеної проблематики до певної міри вивчалися в локальній перспективі українськими та зарубіжними фахівцями, комплексно вона не досліджувалася.

З метою аналізу сутності та особливостей культурних процесів на окупованій території було залучено матеріали центральних та регіональних архівів України, Німеччини, Росії, Нідерландів, трьох архівів управлінь СБУ, фонди чотирьох музеїв, усноісторичні джерела. Для забезпечення репрезентативності дослідження в основу роботи було покладено конкретно-історичний, комплексний і системний підходи, принципи історизму та об'єктивності. Аналіз зібраного матеріалу здійснювався за допомогою загальнонаукових, загальноісторичних та джерелознавчих дослідницьких методів.

Знаходячись за межами стратегічних координат нацистської окупаційної політики, культурна сфера, тим не менше, залишалася невід'ємним компонентом підкупаційного повсякдення місцевого населення. Специфіка установлених у різних зонах окупації (Райхскомісаріат «Україна», дистрикт «Галичина» Польського генерального губернаторства, губернаторство «Трансністрія», зона військової адміністрації) режимів зумовила її особливості здійснення гуманітарної політики на тій території, що протягом 1941 – 1943 рр. знаходилася під юрисдикцією Вермахту.

В основу політики, що реалізовувалася на окупованій території у сфері культури, було покладено іманентно притаманні нацистській ідеології принципи расової та культурної зверхності німців, тези про неповноцінність, відсталість і культурну неспроможність слов'ян. Значною мірою ці принципи визначили ступінь та вектор ідеологічної індоктринації військовослужбовців Вермахту, ставлення військового командування та органів військової адміністрації до потреб, у тому числі й культурного характеру, місцевого населення. Саме нацистські ідеологеми значною мірою легітимізували численні факти конфіскації та пограбування культурного надбання українського народу, що здійснювались окупантами як інституційним, так і позаінституційним шляхом. Значна частина військовослужбовців Вермахту, запрограмована нацистською пропагандою, сформованими расистськими стереотипами, не лише відверто нехтувала проявами культурного життя місцевого населення на окупованій території, але і знищувала їх.

Водночас об'єктивна потреба в організації дозвілля для солдатів окупаційних військ, у створенні системи духовного впливу на місцеве населення, в зниженні рівня соціальної напруги та відверненні місцевого населення від небажаної політичної діяльності стали причиною поновлення діяльності установ культурно-просвітницького характеру за окупаційної влади.

Загалом політика органів військової адміністрації характеризувалася здатністю до еволюції та відходу від догм та стереотипів, у деяких випадках прагненням враховувати вимоги моменту й ситуації, навіть якщо прагматизм військових не завжди відповідав ключовим постулатам нацистської політики по відношенню до населення окупованих територій.

Вагомий вплив на параметри культурного життя справляли органи місцевого самоврядування, які досить часто спиралися на громадську ініціативу на місцях. Будучи структурами, що взяли на себе роль приводного пасу в реалізації політики нацистів і виконували функцію зв'язкової ланки між окупантами та населенням, вони відчували гостру потребу у своїй легітимації.

Діяльність із створення та забезпечення функціонування інституцій культурного та просвітницького характеру була одним із засобів досягнення визнання не лише з боку військової влади, але й населення.

Прояви культурного, як і загалом духовного життя на території зони військової адміністрації, несли на собі відчутний відбиток політичного протиборства, що відбувалося в умовах воєнного часу. Таке протистояння відбивалося, зокрема, в репертуарі кінотеатрів, змісті газет, листівок та радіопередач, цензурних вимогах щодо літератури, доступної для населення, особливостях навчального процесу тощо. Визначальний вплив на характер та зміст проявів культурного життя справляли інститути окупаційної влади – відділи військової адміністрації, місцеві комендатури, штаби військових частин та з'єднань, пропагандистські підрозділи Вермахту, оперативний штаб Розенберга тощо. Певну роль у визначенні параметрів культурного життя відгравали органи місцевого самоврядування, які досить часто спиралися на громадську ініціативу на місцях.

На перебіг культурних процесів на території регіону суттєво вплинули члени Організації українських націоналістів, які розглядали установи культури, заклади освіти, пресу як важливі пропагандистські інструменти та засіб українізації. Початкове лояльне ставлення до націоналістів з боку окупаційної адміністрації зумовлювалося їхньою відверто антирадянською позицією, браком або неповнотою інформації про стратегічні цілі оунівців, які йшли всупереч колонізаторським намірам окупантів. Культурницькі інституції – насамперед «Просвіти», театри, музеї, засновані за безпосередньої участі оунівців та представників місцевої громадськості самостійницького спрямування, газети та журнали – мусили стати одним із легальних засобів українізації громадського, духовного життя регіону, знайомства місцевого населення із багатьма табуйованими за радянської влади питаннями української історії, поширення націоналістичних ідей загалом. Саме україноцентрична спрямованість стала основою звинувачень на адресу організацій національно-культурного характеру

в політизації, а згодом і приводом для застосування репресій до націоналістів з боку нацистських спецслужб. Водночас орієнтація оунівців лише на український загал, в окремих випадках апологетика нацизму та Вермахту, недостатнє врахування поліетнічного характеру регіону, історичних, соціокультурних, ментальних особливостей місцевого населення звужували базу націоналістів та до певної міри обмежували можливості впливати через установи культурно-просвітницького характеру.

Набагато обмеженішими були можливості впливу на духовне життя населення та характер культурних процесів на окупованій території у радянської сторони, яка могла діяти лише нелегальним шляхом. Водночас історична пам'ять, досвід життя за радянської влади зумовили помітну присутність радянського культурного дискурсу в повсякденному житті місцевого населення (незважаючи на цензурні обмеження, систему санкцій та прямих заборон). Це проявлялося на рівні збереження традиції радянських свят, у користуванні радянською навчальною літературою, нелегальному прослуховуванні радянських радіостанцій, виконанні радянських пісень тощо.

Територія зони військової адміністрації стала ареною здійснення протягом двох років специфічного інтеркультурного діалогу, який реалізовувався двома ключовими дійовими особами – Вермахтом та місцевим населенням. Виникнувши на окупованій території східних областей України, культурницькі осередки мусили відігравати відведену їм окупантами роль – сприяти задоволенню духовних запитів військовослужбовців Вермахту, відвертати місцеве населення від небажаної політичної діяльності. Робота цих закладів посіла вагоме місце в задоволенні культурних запитів солдатів та офіцерів окупаційних військ, що було необхідною умовою для здобуття українською культурою хоча б якої легітимності в умовах нової влади.

Знайомлячи військовослужбовців Вермахту з культурними надбаннями українського народу, культурницькі осередки сприяли позбавленню частини з них уявлень, що склалися під впливом нацистської пропаганди, та мали

наслідком певну гуманізацію стосунків між місцевим населенням та окупантами. Необхідно зауважити, що й місцеві жителі під час перегляду фільмів, деяких театральних вистав, прослуховування німецької музики або відвідування виставок мали можливість ознайомитись із проявами європейської культури, які було б помилковим віднести лише до арсеналу форм та методів нацистської пропаганди, не включаючи їх до більш широкого й позаполітичного загальноцивілізаційного контексту.

Загалом територія Східної України стала місцем зустрічі та досить інтенсивних контактів місцевого населення та окупантів, що здійснювалися за різних обставин та умов. Тут зійшлися різні сприйняття один одного, обумовлені не лише впливом радянської та нацистської пропаганди, але й особистими контактами, різні розуміння влади, культури, різні уявлення про Захід та Схід. Досвід інтеркультурної взаємодії такого роду не лише залишив слід в пам'яті покоління, що пережило окупацію, але й зараз визначає певні стереотипи у взаємному сприйнятті більш молодими поколіннями німців та українців.

В умовах окупації функціонування театрів, осередків «Просвіт», музеїв, бібліотечних установ, інших закладів культури стало вагомим чинником віддзеркалення не лише тих чи інших ідеологічних постулатів, але й елементарних потреб населення в інформації, мистецьких враженнях, психологічному розвантаженні шляхом одержання позитивних емоцій, самоідентифікації.

Поновлення на окупованій території роботи початкових закладів освіти було зумовлене, з одного боку, прагненням органів місцевого самоврядування, місцевої інтелігенції, вчительських колективів нормалізувати життя та побут населення, з іншого – намаганням військової влади створити інструмент соціального контролю за молоддю, знизити рівень напруги у тилу Вермахту. Незадовільний стан матеріальної та навчальної бази, слабка мотивація учнів до навчання, брак кваліфікованого педагогічного персоналу, ідеологічна

індоктринація, що викликала внутрішній опір учнівської молоді, перешкоджалароботі навчальних закладів, ставши на заваді перетворенню їх на повноцінний фактор навчання та виховання.

Прагматичний інтерес до якомога ефективнішого використання ресурсів окупованих областей, забезпечення інтересів Вермахту зумовив спроби створення фахової освіти, здатної забезпечити кваліфікованими кадрами потреби промисловості, сільського господарства та транспорту, задовольнити в перспективі бодай частково потреби населення в санітарно-медичному обслуговуванні.

Важливим елементом духовного життя населення на окупованій території стала пропаганда і передусім друковані її форми, зокрема україно- та російськомовна періодика. Преса, виконуючи, перш за все, інформаційно-комунікативну функцію, водночас відігравала роль важливого розважально-виховного чинника. Газети та журнали на окупованій території не лише сприяли засвоєнню певного набору ідеологем, які стосувалися німецького способу життя та поточних завдань політичної боротьби, але й забезпечували популяризацію духовної спадщини українського народу, а також ознайомлення з минулим та сучасним України. Плакатна та листівкова пропаганда інформувала про актуальні завдання сьогодення, створювала певне візуальне та емоційне тло. Ключову роль в ньому відігравали образи ідеального майбутнього, якого можна досягти шляхом солідаризації з діями окупаційної влади, підтримки її як чинника позитивних перетворень.

Важливу роль у формуванні в населення уявлень про досконале «інше» відігравав кінематограф за допомогою художніх, документальних, пропагандистських фільмів. Кінематографічні образи не лише забезпечували інформаційний супровід, але й розважали, ставали важливим інструментом релаксації та зняття психоемоційної напруги. Засобом формування нової (відмінної від радянської) картини світу з відповідними звуковими асоціаціями

(інформаційними та розважальними програмами, піснями та музикою) було радіомовлення.

Війна та окупація стали часом великих особистих втрат, пов'язаних із смертю близьких, зміною роду діяльності, руйнуванням старих та створенням нових стереотипів, браком умов для повної культурної реалізації. Але навіть в умовах окупації культурна сфера до певної міри, хоча і в спотвореному та вихолощеному іноземним пануванням вигляді, зберегла своє значення як своєрідний соціокультурний феномен, елемент життя підокупаційного населення. Культурні процеси, що відбувалися на території сходу України, стали свідченням надзвичайно складної картини побуту часів зміни влади та еволюції етнополітичних лояльностей, спроб збереження старих уподобань і пошуку нових форм та місця культури за екстремальної ситуації. Незважаючи на те, що для більшості мешканців на окупованій території питання задоволення своїх духовних запитів були другорядними порівняно із питаннями фізичного виживання, забезпечення себе засобами для існування, діяльність установ культури і закладів освіти стала одним із факторів відвернення від жорстоких реалій життя в умовах іноземної окупації, символом збереження національної, соціокультурної ідентичності, певних історичних традицій.

Робота в межах зазначеної проблематики, усвідомлення її наукового, виховного, освітнього потенціалу дає підстави запропонувати практичні рекомендації, зміст яких полягає у визнанні необхідності:

- підготовки археографічних публікацій, що сприятиме формуванню зваженого, незалежного від політичної кон'юнктури підходу до аналізу соціокультурних процесів на сході України в ХХ столітті;
- активізації усноісторичних досліджень, аудіо- та відеофіксації спогадів очевидців окупації, які забезпечують можливість поглянути на воєнні події очима пересічної людини;

- проведення наукових конференцій, присвячених травматичним та контраверсійним проблемам Другої світової війни, особливостям формування та механізмам функціонування історичної пам'яті;
- формування соціально-педагогічного дискурсу, що базується на визнанні пріоритетності загальнолюдських, гуманістичних цінностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

1. Архівні документи

Державний архів Донецької області

Ф. 326 Сталінський обком КП (б) У. 1932 – 1991 рр.

Оп.2.

1. Спр. 51. Доповідні записки, довідки, інформації, відомості міськкомів, райкомів КП (б) У обкому КП (б) У про становище в містах та районах у перші дні після звільнення від німецько-фашистських окупантів, проведення організаційно-партійної, масово-політичної роботи та відновлення народного господарства в м. Маріуполі. 5 вер. 1943 – груд. 1944 рр., 189 арк.
2. Спр. 53. Доповідні записки, довідки, інформації, відомості міськкомів, райкомів КП (б) У обкому КП (б) У про становище в містах та районах у перші дні після визволення від німецько-фашистських окупантів, проведення організаційно-партійної, масово-політичної роботи і відновлення народного господарства в Петровському районі м. Сталіно, Сталінозаводському районі м. Сталіно, Селидівському районі, Сніжнянському районі, Старобешівському районі, Старокерменчицькому районі, Тельманівському районі, Чистяківському районі. 25 квіт. 1943 – січ. 1944 рр., 168 арк.
3. Спр. 117. Протоколи № 16–20 засідання бюро обкому КП (б) У. 6 січ. 1944 -20 січ. 1944 р., 102 арк.
4. Спр. 122. Протоколи № 22, 23 засідання бюро обкому КП (б) У. 27 січ. 1944 – 3 лют. 1944 р., 47 арк.

5. Спр. 128. Протоколи № 28, 29 засідання бюро обкому КП (б) У. 26 лют. 1944 – 7 бер. 1944 рр., 66 арк.

Р-678 Донецький обласний Державний архів Донецького виконкому депутатів трудящих, м. Донецьк, Донецька область. 1925–1964 рр.

Оп.1

6. Спр. 1211. Документи про діяльність старшого архівіста Донецької області Неклеси Г.П. (Біографія, листування). 1994 р., 24 арк.

Ф. Р-1136 Архівний відділ управління народного комісаріату внутрішніх справ по Сталінській області, м. Сталіно. 1933 -1957 рр.

Оп.3.

7. Спр.27. Доповідна записка Народному комісару внутрішніх справ УРСР про діяльність архівних органів Сталінської області за період з 08.09 по 12.11. 1943 р. 1943 р., 13 арк.

8. Спр. 63. Інструкція з організації роботи органів державними архівами УНКВС УРСР в районах України, звільнених від німецько-фашистських окупантів. 28 квіт. 1943 – вер. 1943 рр., 12 арк.

9. Спр. 64. Листування з міськ- райвідділами УНКВС по Сталінській області і держархівами з організації міськрайархівів та збору документальних матеріалів. 10 жовт. 1943 – 15 вер. 1944 рр., 114 арк.

Ф. Р-1580 Український музично-драматичний театр, м. Юзівка Юзівської області. 1941 – 1943 рр.

Оп. 1.

10. Спр. 2. Накази по кадрах, листування з Юзівською міською управою, з житловим управлінням, будівельною конторою та ін. по організаційних і господарчих питаннях. 1941 – 1942 рр., 125 арк.

11. Спр. 6. Накази відділу народного виховання та культури, драматичного театру. 1942 р., 160 арк.

12. Спр. 10. Накази по кадрах, заяви співробітників про видачу пайка, заробітної плати, надання відпусток та ін. 1942 р., 153 арк.

- 13.Спр. 13. Особові справи співробітників театру. 1942 р., 105 арк.
14.Спр. 15. Матеріали німецькою мовою. 1942 р., 142 арк.
15.Спр. 16. Матеріали німецькою мовою. 1943 р., 209 арк.
16.Спр. 19. Матеріали німецькою мовою. 1943 р., 146 арк.

Ф. Р-1595 Юзівська центральна обласна бібліотека, м. Юзівка Юзівської області. 1942 – 1943 рр.

Оп. 1.

17. Накази відділу народних шкіл та культури Юзівської міської управи по кадрах, коротка інструкція ведення книг з обліку цінностей та списки навчальних посібників. 13 лист. – 27 серп. 1943 р., 85 арк.

Ф. Р-1597 Слов'янський міський відділ народної освіти. м. Слов'янськ Юзівської області. 1942 – 1943 рр.

Оп. 1.

- 18.Спр. 1. Накази та розпорядження ортскомендатури та міськуправи про передачу справ записів громадянського стану (ЗАГС) в розпорядження юридичного доповідача міської управи. Звіти та плани роботи Відділу народної освіти та результати контрольних робіт. 12 лист. 1942 – 30 серп. 1943 рр., 78 арк.

19. Спр. 4. Відомості про кількість дітей у дитячих садках, заяви громадян про прийом дітей до музичної школи та реєстрацію музичних інструментів. 4 вер. 1942 – 1 серп. 1943 рр., 85 арк.

Ф. Р-1612 Юзівська міська управа, м. Юзівка Юзівської області. 1941 – 1943 рр.

Оп. 1.

- 20.Спр. 1. Накази, розпорядження, оголошення про розмір стягнення податків із платні робітників та чиновників, про поліпшення бухгалтерського обліку та ін. Списки співробітників курсів німецької мови та відділу народної освіти. 27 груд. – 31 серп. 1943 р., 27 арк.

Ф. Р-1625 Бахмутська міська управа, м. Бахмут Юзівської області. 1941 – 1943 рр.

Оп. 1.

21. Спр. 19. Листування з редакцією газети «Донецкий вестник» про реалізацію та доставку останньої до районної управи. 1942 – 1943 рр. 67 арк.

Ф. Р-1677 Бахмутська міська бібліотека. м. Бахмут Юзівської області. 1942 – 1943 рр.

Оп. 1.

22. Спр. 1. Абонененти клієнтів бібліотеки. 1942 – 1943 рр., 51 арк.

Ф. Р-1738 Відділ виховання і культури Авдєєвської районної управи с-ща Авдєєвка Авдєєвського району Юзівської області. 1941 – 1943 рр.

Оп. 1.

23. Спр. 1. Листування, накази, доповідні записки. Лют. – лист. 1942 р., 75 арк.

Ф. Р-1772 Будьоннівська районна управа, с. Будьоннівка Будьоннівського району Юзівської області. 1941 – 1943 рр.

Оп. 1.

24. Спр. 1. Довідки громадян про місце проживання, про склад родини на право виїзду та ін. 5 лист. 1941 – 30 вер. 1942 рр., 93 арк.

25. Спр. 2. Заяви громадян про реєстрацію їх шлюбу, про надання матеріальної допомоги та ін. 28 лист. 1941 – 19 лют. 1942 рр., 191 арк.

26. Спр. 4. Постанови бургомістра району про штрафи за нездачу поставок, про податки на собак, про додержання світломаскування та ін. 20 лют. – 19 лип. 1942 р., 139 арк.

27. Спр. 9. Звернення сільгоспкоменданта до населення району про підпорядкування німецьким військам. Заяви та протоколи опитування громадян. 29 серп 1942 – 28 трав. 1943 рр., 91 арк.

28. Спр. 19. Постанови та накази бургомістра про накладанняч стягнень за невихід на роботу, з родинних обставин та протоколи звинувачуваних громадян. 2 січ. – 11 трав. 1943 р., 119 арк.

Ф. Р-1803 Селищна управа шахт №№ 19, 21, 27 Сніжнянського району Юзівської області, 1941 – 1943 рр.

Оп.1.

29. Спр. 1. Накази та розпорядження начальника району про стягнення податків та зборів та ін. 1942–1943 рр., 72 арк.

Ф. Р-1815 Санітарне управління Донбасу, м. Юзівка Юзівської області. 1942 р.

Оп. 1.

30.Спр. 1. Списки співробітників санітарного управління і головлікарів Юзівської області. 7 жовт. – 3 лист. 1942 рр., 7 арк.

Ф. Р-1825 Авдєєвське районне управління із постачання підприємств продовольством Авдєєвської районної управи, с-ще Авдєєвка Авдєєвського району Юзівської області. 1941 – 1943 рр.

Оп. 1.

31.Спр. 1. Наказ, розпорядження про заготівлю льда, про порядок видачі карточок, виписку нарядів на продовольство та ін. 2 серп. 1941 – 13 квіт. 1943 рр., 75 арк.

Ф. Р-1843 Амвросіївський районний шеф ортскомендатури 1/449 Матвійв Курган у м. Амвросіївка Юзівської області. 1942 – 1943 рр.

Оп. 1

32.Спр. 1. Накази та розпорядження місцевої комендатури 1/449, списки хворих, що знаходяться в лазареті Синегорського атаманського полку 294 піхотної дивізії та список штату комендатури. 1942 – 1943 рр., 27 арк.

Ф. Р-1870 Маріупольська міська лікарня, м.Маріуполь Юзівської області.1942 – 1943 рр.

Оп. 1.

- 33.Спр. 1. Розпорядження міськуправи. Виписки з наказів по Маріупольському відділу охорони здоров'я. Положення про відпустки працюючим в системі міськуправи. Відомості про захворюваність. Дати прийому та звільнення співробітників міськлікарні. 5 серп. 1942 – 2 вер. 1943 рр., 160 арк.

Ф. Р-1872 Азовські заводи акціонерного товариства Фрідріха Крупна (колишні заводи ім. Ілліча та ім. Куйбишева), м. Маріуполь Маріупольського району Юзівської області, 1941 – 1943 рр.

Оп. 1.

- 34.Спр. 2. Накази та розпорядження. 25 лист. 1941 – 24 серп. 1942 рр., 136 арк.
- 35.Спр. 7. Накази та розпорядження. 13 січ. – 1 вер. 1943 р., 147 арк.

Ф.Р-1876 Маріупольська контора радіовузла, м. Маріуполь Юзівської області. 1941 – 1943 рр.

Оп. 1.

- 36.Спр. 15. Звіт про роботу радіовузла за 1942 р. 1942 р., 17 арк.

Ф.5000 Колекція документів. Партизанський та підпільний рух під час Великої Вітчизняної війни (1941–1945) на території Сталінської області. 1941 – 2006 рр.

Оп. 1.

- 37.Спр. 35. Листівки, видані Ямським партизанським загonom Донецької області. 16 серп. – 2 жовт. 1942 р., 24 арк.
- 38.Спр. 126. Збірник матеріалів «Артемівськ в боротьбі з німецькими загарбниками 1941 – 1943 рр.». 1943–1944 рр., 121 арк.

Державний архів Луганської області

Ф. П-179 Ворошиловградський обком КП (б) У. 1932 – 1991 рр.

Оп. 3.

39.Спр. 136. Звіт відділу шкіл обкому партії за 1943 рік, доповідні записки відділів народної освіти про відновлення шкіл, дитячих будинків, політпросвітустанов. 22 лют. – 4 груд. 1943 р., 169 арк.

Ф. Р-1307 Управи Ворошиловградської області окупаційного періоду. 1942 – 1943 рр.

Оп. 2.

40. Спр. 41. Списки співробітників міських та районних управ, списки родин, що служать в німецькій армії. Списки співробітників театру та відділу пропаганди, співробітників райфінвідділу, лісгоспу, членів облгоспу та ін., 1942 – 1943 рр., 135 арк.

Ф. Р-1717 Колекція документальних матеріалів окупаційної влади за 1942–1943 рр.

Оп. 1.

41. Спр. 4. Розпорядження окупаційних установ з питання про школи та дитячі садки. 1942 – 1943 рр., 10 арк.

42. Спр. 7. Накази та розпорядження, оголошення окупаційних установ адміністративного характеру. 1942 – 1943 рр., 123 арк.

Ф. П-1790 Партійне підпілля і партизанський рух на території Ворошиловградської області в роки ВВВ (1941 – 1945 рр.). 1945 – 1998 рр.

Оп.1.

43.Спр. 43. Звіти, довідки, списки та ніші матеріали про діяльність секретаря Ворошиловградського підпільного обкому партії Стеценко С.Є. на тимчасово окупованій німецько-фашистськими загарбниками території області. Вер. 1942 – трав. 1945 рр., 124 арк.

44.Спр. 263. Доповідні записки, стенограми наради та додатки до них про структуру апарату управління господарством на окупованій німецько-фашистськими загарбниками території Ворошиловградської області. Бер. – черв. 1943 р., 100 арк.

45.Спр. 265. Доповідні записки, довідки, огляди партійних, радянських і адміністративних органів про політику, що проводилася німецько-фашистськими загарбниками на тимчасово окупованій території Ворошиловградської області, про структуру адміністративних та каральних органів та інші питання. Лип. 1943 р., 124 арк.

Ф. Р-2011 Театр «Кабаре» Ворошиловградської міської управи, м. Ворошиловград. 1942 – 1943 рр.

Оп. 1.

46.Спр. 1. Програми концертів театру. 23 серп. – 9 лист. 1942 р., 22 арк.

47.Спр. 3. Списки співробітників театру на одержання продовольчого пайка та зарплати. 1 жовт. 1942 – 20 січ. 1943 рр., 48 арк.

48.Спр. 4.Списки співробітників театру «Кабаре». 1 вер. 1942 – лютий 1943 рр., 57 арк.

49.Спр. 5. Розпорядження міської управи про явку до поліції. Розписки на куплені речі, отримані гроші. 16 вер. 1942 – 10 лют. 1943 рр., 22 арк.

Державний архів Харківської області

Ф. П-2 Харківський обком Компартії України, 1932 – 1991 рр.

Оп.1.

50.Спр. 1409. Інформації партійних та радянських органів про відновлення Радянської влади в районах, звільнених від гітлерівських окупантів навесні 1942 року, відомості про перебування Харківських вузів в евакуації. 17 лют. – 1 черв. 1942 р., 85 арк.

51.Спр. 1443. Довідки, інформації, доповідні записки співробітників відділу, райкомів партії, партійного активу з питань агітаційно-пропагандистської роботи. 20 лют. – черв. 1942 р., 284 арк.

Оп.14.

52.Спр. 8. Матеріали про завдану шкоду музеям, культурним установам та науково-дослідницьким інститутам за період з жовтня 1941 по серпень 1943 року. 1944 р., 66 арк.

53.Спр. 13. Акт про шкоду, заподіяну німецько-фашистськими загарбниками та їх спільниками Державній Картинній Галереї (Басейна, 18). 1944 р., 50 арк.

Оп. 31.

54.Спр. 1. Звіт про роботу підпільних організацій і про партизанський рух в Харківській області в період ВВВ (жовтень 1941 – серпень 1943 рр.), 109 арк.

55.Спр. 10. Чорнові матеріали до складання звіту про діяльність підпільних парторганізацій та партизанських загонів в Харківській області. 1945 р., 231 арк.

56.Спр. 17. Матеріали окупаційного режиму в Харкові в період тимчасової окупації німцями. Стенограми бесід. 1943 р., 143 арк.

57.Спр. 48. Листовки партизанів та документи, здобуті партизанами. 1941 – 1945 рр., 43 арк.

58.Спр. 115. Інформації та довідки Харківського обласного комітету КП України про діяльність партизанських загонів області на 1-е березня 1942 р. про наслідки німецько-фашистської окупації та роботу парторганізацій у звільнених районах області. 1941 –1945 рр., 29 арк.

Ф. 69 Харківський міський комітет КП(б)У. 1919-1991 рр.

Оп. 1.

59.Спр. 429. Листування міському КП (б) У із наркоматами, президією Верховної Ради УРСР з питань роботи промисловості, будівництва,

залізничного транспорту, громадського харчування, добору кадрів, про розшук партдокументів. 3 бер. – 5 груд. 1943 р., 176 арк.

Ф. Р-2982 Харківська міська управа, м. Харків. 1941 – 1943 рр.

Оп. 1.

60. Спр. 5. Положення про Харківську міську управу, районні управи, відділи міської управи. Проект спрощення структури та апарату управи. 2 січ. – 16 черв. 1942 р., 135 арк.

61. Спр. 201. Відомості контори метрик про кількість смертних випадків по м. Харкову. Груд. 1941 – груд. 1942 рр., 90 арк.

Оп. 2.

62. Спр. 28. Протоколи засідань Президії комітету з реставрації Покровського собору в Харкові; проекти положень музеїв «Слобожанщини» та Українського художнього музею та листування з обер бургомістром м. Харкова про дозвіл відкрити музей. 22 лип. – 3 лист. 1942 р., 34 арк.

Оп. 3.

63. Спр. 20. Доповідна записка бургомістрату 17-го району про прийняття на роботу лише осіб, що піддавалися репресіям за Радянської влади, про організацію українських націоналістів на боротьбу з радянською ідеологією. 18 груд. – 29 груд. 1941 р., 25 арк.

64. Спр. 44. Список бібліотечних працівників м. Харкова станом на 20 серп. 1942 р. 20 серп. 1942 р., 16 арк.

65. Спр. 61. Доповідна записка заступника бургомістра Харківської міськуправи про організацію районних «Просвіт». 8 бер. 1942 р., 2 арк.

66. Спр. 68. Листування з Українським товариством «Просвіта» про влаштування виставки «Геть більшовизм». 13 черв. – 14 жовт. 1942 р., 3 арк.

67. Спр. 71. Листування директора Українського художнього музею про організацію антирадянської виставки. 11 лип. – 1 лист. 1942 р., 4 арк.

- 68.Спр. 74. Проект структури та штату підвідділу мистецтв міського відділу культури, списки культурних установ та їхніх керівників на 1-е січня 1943 р., відомості про співробітників шкільного підвідділу та університету. Січ. 1943 р., 3 арк.
- 69.Спр.75. Листування з відділами управи, бургомістрами, навчально-музичними закладами про передачу німецьким частинам музичних інструментів, про розкрадання німцями музейних експонатів музеїв, про узгодження репертуарів естрадних виступів з німецьким командуванням. 3 квіт. – 23 лист. 1942 р., 95 арк.
- 70.Спр. 77. Листування та акти про зруйнований стан бібліотек. 12 лист.– 31 груд. 1941 р., 42 арк.
- 71.Спр. 78. Листування про вилучення радянських емблем, про зміну назв вулиць та вивісок, про затримку листів від громадян, угнаних до Німеччини, про смертність населення. Довідка про зміну районів м. Харкова. План роботи житлово-арендного відділу міськуправи. 27 трав. 1942 – 16 лип. 1943 рр., 109 арк.
- Оп. 4.
- 72.Спр. 6. Заяви про прийом на роботу осіб, репресованих за Радянської влади. 7 лип. – 19 груд. 1942 р., 8 арк.
- 73.Спр. 222. Звіти про діяльність Харківського українського буржуазно-націоналістичного товариства «Просвіта» за 1942 рік. Списки співробітників т.зв. «Будинку національної культури», товариства «Просвіта». 10 січ. 1942 – 7 жовт. 1943 рр., 20 арк.
- 74.Спр. 223. Відомості про кількісний склад працівників мистецтва, музеїв, театрів, картинних галерей, про їх постачання. 6 січ. 1942 – 18 січ. 1943 рр., 13 арк.
- 75.Спр. 251. Кошторис витрат відділу освіти міської Управи на IV квартал 1942 року (на утримання націоналістичних шкіл, бібліотек, книжкової палати, музеїв). 1942 р., 53 арк.

76.Спр. 425. Положення та кошторис з організації пенсійного комітету, тимчасове положення про надання допомоги родинам осіб, репресованих за Радянської влади. Заяви про прийом на роботу та листування із районними управами про реєстрацію пенсіонерів (відомості райуправ про зареєстрованих пенсіонерів). 31 лип. – 29 груд. 1942 р., 184 арк.

77.Спр. 525. Доповідна записка керівника правового відділу «Про адміністративні стягнення за незначні злочини» та постанови Сумської міської управи про заходи покарання за злочини кримінального характеру (акти ревізій та листування про закриття їдальні артелі будинку «Сільбудинок»). 30 квіт 1942 р., 18 арк.

78.Спр. 761. Листування з обер-бургомістром м. Харкова про знесення будівель для палива. 25 лип. – 30 груд. 1942 р., 39 арк.

79.Спр. 805. Заяви та скарги на зловживання в установах та листування інспекторів із районними управами по адміністративних питаннях. Накази по 17-ій районній управі з особового складу. 15 трав. – 10 вер. 1942 р., 24 арк.

Оп.5.

80.Спр. 30. Збірник постанов Харківської міської управи. Лип. 1943 р., 106 арк.

Ф.Р-2985 Харківська обласна земельна управа сільськогосподарського бюро Харківського обласного господарства німецького командування (ВІКДО), м. Харків. 1941 – 1942 рр.

Оп. 2.

81.Спр. 1. Постанова президії Харківської міськуправи про реорганізацію сільськогосподарського відділу міськуправи в Харківську обласну земельну управу, підвідомчу сільськогосподарському керівництву при німецькому командуванні, про призначення Ветухова головою облземуправи. Доповідна записка Ветухова про керівництво

сільськогосподарськими науково-дослідними установами області.
Груд. 1942 р., 6 арк.

82.Спр. 15. Листування Облземуправи із німецьким сільськогосподарським командуванням про роботу сільськогосподарських шкіл та вищих навчальних закладів, про руйнування, стан їх господарства. Навчальний план та списки сільськогосподарських наукових установ та навчальних закладів. Трав. 1942 – серп. 1943 рр., 49 арк.

Ф. Р-3029 Психоневрологічна міська лікарня Харківської міської управи, м. Харків. 1941 – 1943 рр.

Оп. 1.

83.Спр. 6. Розпорядження відділу охорони здоров'я Харківської міськуправи та листування про порядок харчування чергового медичного персоналу, про брак лікарських засобів для боротьби з гнійними захворюваннями. 2 черв. – 2 серп. 1943 р., 19 арк.

Ф. Р-3069 Управа 6-го району м. Харкова. 1941 – 1943 рр.

Оп. 1

84.Спр. 7. Розпорядження та оголошення бургомістра 6-го району про реєстрацію гужового транспорту, про поширення епідемічних захворювань у зв'язку з відсутністю палива, води та продовольства, про реєстрацію домоволодінь. Вер. 1941 – 30 груд. 1942 рр., 69 арк.

85.Спр. 278. Накази, інструкції та розпорядження Управи 6-го району про розграбування майна з квартир євреїв, угнаних на тракторний завод, про вилучення в населення примусів та керосинок. 4 січ. – 24 лист. 1942 р., 69 арк.

Ф. Р-3073 Управа 3-го району м. Харкова. 1941 – 1943 рр.

Оп. 1

86.Спр. 213. Список співробітників редакції газети «Нова Україна» на одержання хлібних карток. 6 січ. 1942 р., 3 арк.

Ф. Р-3074 Управа 5-го району м. Харкова. 1941 – 1943 рр.

Оп. 1.

- 87.Спр. 41. Накази, розпорядження, листування управи з різних питань. Договори на забудову земельних ділянок Миколаївською – Новомиколаївською вулицями за 1942 – 1943 роки. 1942–1943 рр., 79 арк.

Ф. Р-3076 Наукова управа, м. Харків. 1942 – 1943 рр.

Оп. 1.

- 88.Спр. 16. Протоколи нарад навчально-методичної секції про відкриття декількох середніх та нижчих шкіл в м. Харкові. 1 черв. – 18 лип. 1942 р., 15 арк.

Ф. Р-3078 Концертно-естрадне бюро при Харківській міській управі, м. Харків. 1943 р.

Оп. 1.

- 89.Спр. 1. Списки співробітників концертно-естрадного бюро при міській управі та оперного театру. 26 трав. 1943 р., 7 арк.

Ф. Р-3085 Український драматичний театр ім. Т.Г. Шевченка, м. Харків. 1943 р.

Оп. 1.

- 90.Спр. 2. Накази та розпорядження про внутрішній розпорядок роботи театру. 1943 р., 11 арк.

Ф.Р-3088 Міський будинок дитини №1 відділу охорони здоров'я Харківської міської управи, м. Харків. 1941 – 1943 рр.

Оп. 1

- 91.Спр. 5. Листування з відділом охорони здоров'я про збільшення смертності від голоду, про постачання паливом та продовольством. Список співробітників дитячого будинку. 10 січ. – 14 лист. 1942 р., 150 арк.

92.Спр. 59. Місячні звіти про роботу за січень – серпень 1943 р., 33 арк.

Ф. Р-3744 Харківський політехнічний інститут, м. Харків.

1941 – 1943 рр.

Оп. 1.

93.Спр. 104. Листування з Харківською міською Управою про видачу продуктів, про постачання дровами співробітників інституту, про стан бібліотеки. 4 січ. – 5 лип. 1943 р., 32 арк.

Ф. Р-6452 Архівно-кримінальні справи репресованих громадян м. Харкова і Харківської області.

Оп. 1.

94.Спр. 5346. Архівно-кримінальна справа Байди Павла Степановича. 7 бер. 1943 – 22 квіт. 1944 рр., 361 арк.

95.Спр. 6310. Архівно-кримінальна справа Семененка Олександра Платоновича. 1937–1940 рр., 22 арк.

Державний архів Чернігівської області

Ф. Р-1429 Колекція документів Чернігівської обласної комісії з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Оп. 1.

96.Спр. 28. Чорнові матеріали до збірника «Звірства та злочини німецько-фашистських загарбників на Чернігівщині та боротьба радянського народу за своє визволення» (1941–1943 рр., штрафи та податки з населення). 1947 р., 144 арк.

97.Спр. 180. Щоденник жителя сел. Сахутовки Корюківського району Глоби А.Ф. 5 трав. 1942 – 24 трав. 1943 рр., 22 арк.

98.Спр. 181. Щоденник вчительки з с. Косачевки Остерського району (прізвище невідоме). 26 лист. 1941 – 13 січ. 1944 рр., 26 арк.

Ф. Р-3001 Чернігівська міська управа, м. Чернігів Чернігівської області. 1941 – 1943 рр.

Оп. 1.

99. Спр. 1. Печатні накази, розпорядження і оголошення місцевої комендатури та міської управи: про організацію районних управлінь і старостатів та їхні задачі, про уплату податків та інші питання. Список німецьких військових частин, підприємств та установ м. Чернігова. 16 жовт. 1941 – 23 жовт. 1942 рр., 33 арк.
100. Спр. 3. Накази міської управи про реєстрацію міського населення та гужового транспорту, про здачу друкарських машинок, ротаторів та різного майна, взятого населенням в установах та квартирах приватних осіб, заміну назв вулиць та про інші питання. 11 вер.– 26 груд. 1941 р., 33 арк.
101. Спр. 4. Печатні накази міської управи про заборону проживання в м. Чернігові без прописки в паспортному підвідділі, про знищення голубів, про організацію пожежних дружин, здачу молочних продуктів на маслозавод та інші питання. 2 жовт. 1941 – груд. 1942 рр., 46 арк.
102. Спр. 5. Накази Чернігівської міської управи про заборону ходіння містом та здачу молока. Листування з німецькою комендатурою про скорочення апарату міської управи, про стан пожежної охорони міста, проведену роботу з дорожнього господарства, відкриття клубу «Січ», продаж садиб, що належали євреям, адміністративні стягнення та інші питання. Лист. 1941 – лютий 1942 рр., 148 арк.
103. Спр. 6. Накази та оголошення німецького командування та міської управи про: боротьбу з більшовизмом та партизанами, винагороду за доноси про російських командирів та бійців, що переховуються, реєстрацію працездатного населення, організацію районного управління та інші питання. 23 жовт. – 30 груд. 1941 р., 31 арк.

Ф. Р-3003 Чернігівська районна управа, м. Чернігів Чернігівської області. 1941 – 1943 рр.

Оп. 1.

104. Спр. 3. Наказ Чернігівської райуправи про святкування релігійних свят за григоріанським календарем. Виписка з інструкції адміністративного відділу про обов'язки паспортистів. 18 бер. 1942 р., 3 арк.

105. Спр. 69. Заяви осіб, що потребують допомоги, та відомості про виплату останньої. 2 бер. – 26 серп. 1942 р., 56 арк.

Ф. Р-3004 Відділ культури і освіти Чернігівської міської управи, м. Чернігів. 1941 – 1943 рр.

Оп. 1.

106. Спр. 6. Листування з Міською управою про організацію музичної школи та біржею праці про робочу силу для проведення розкопок. 23 груд. 1941 – 1942 рр., 5 арк.

107. Спр. 9. Листування із Ортскомендатурою та представниками релігійного культу про благоустрій церков та молитовних будинків. 3 груд. 1941 – 1 жовт. 1942 рр., 5 арк.

108. Спр. 16. План роботи Архівного Бюро та інструкція про охорону старовинних пам'яток, копії відношення коменданту м. Чернігова про дозвіл проведення розкопок на згарищі колишнього краєзнавчого музею. 10 лист. 1941 – 20 черв. 1942 рр., 6 арк.

109. Спр. 18. Вказівки з виправлення підручників. 1941 р., 62 арк.

110. Спр. 28. Доповідні записки та звіти про роботу Чернігівського архівного бюро. 20 лист. 1941 – 4 січ. 1943 рр., 14 арк.

111. Спр. 31. Заява Баран-Бутовича про збереження матеріальної бази народної просвіти. Звіти про роботу Чернігівської міської бібліотеки та списки книг. 18 вер. 1941 – 1 лип. 1943 рр., 16 арк.

112. Спр. 43. Копія розпорядження відділу культури директорам шкіл та ін. навчальних закладів про святкування дня народження Гітлера. 25 квіт. 1942 р., 2 арк.
113. Спр. 49. Проекти, звіти, доповідні записки та щоденники з проведення розкопок на згарищі колишнього Чернігівського історичного музею. 10 серп. – 30 лист. 1942 р., 53 арк.
114. Наказ Чернігівської міської управи про складання нових підручників для початкових шкіл. 6 лип. 1943 р., 1 арк.
115. Спр. 104. Розпорядження завідувачам шкіл про негайне звільнення шкільних приміщень для німецьких військових частин. 10 бер. – 5 серп. 1943 р., 5 арк.
116. Спр. 109. Місячні, квартальні та піврічні звіти про роботу шкіл та міської бібліотеки м. Чернігова. Січ. – серп. 1943 р., 22 арк.
117. Спр. 111. Звіт про підсумки 1942–1943 навчального року. Відомості про кількість та відвідуваність учнів. 3 лют. – 30 черв. 1943 р., 30 арк.
118. Спр. 114. Доповідні записки про роботу Чернігівського архівного бюро. 2 квіт. – 22 черв. 1943 р., 9 арк.
119. Спр. 125. Листування з фельдкомендатурою про програми, плани та викладацький склад курсів крою та шиття. Список вчителів курсів. 27 лют. – 9 черв. 1943 р., 14 арк.
- Ф. Р-3006 Чернігівське обласне земельне управління, м. Чернігів Чернігівської області. 1941 – 1943 рр.***
- Оп. 1.
120. Спр. 3. Листування Чернігівського архіву з Чернігівською міською управою, установами та організаціями. 1943 р., 8 арк.

Ф. Р-3059 Авдіївська сільська управа, с. Авдіївка Понорницького району Чернігівської області. 1942 р.

Оп. 1.

121. Спр. 7. Листування з Понорницьким райуправлінням, Чернігівським облземуправлінням про вербування населення на роботи до Німеччини, про здачу с/г. продуктів німецьким властям, про недоїмки; списки охоронців, що отримали земельні наділи. 5 січ. -30 груд. 1942 р., 337 арк.
122. Спр. 49-а. Розпорядження Понорницького районного старостату про заборону виїзду та виходу з одного села до іншого крім поліцейських, про здачу пацят до Понорницької «Заготхудоби» та списки громадян, що бажають здати пацят по с. Авдіївка. 20 січ. - 11 серп. 1943 р., 44 арк.
123. Спр. 62. Розпорядження Понорницької районної управи про видачу населенню солі та про заготівлю сировини для виготовлення ліків. 6 лип. – 20 лип. 1943 р., 4 арк.

Ф. Р-3139 Понорницька районна управа, с. Понорниця Понорницького району Чернігівської області. 1941 – 1943 рр.

Оп. 1.

124. Спр. 1. Розпорядження старшини м. Понорниці сільським та обцинним старостам з питань місцевого управління. 17 жовт. – 30 груд. 1941 р., 55 арк.

Ф. Р-3167 Савинська початкова школа, с. Савинка Корюківського району Чернігівської області. 1942 – 1943 рр.

Оп. 1.

125. Спр. 1. Накази та постанови Корюківського районного відділу просвіти про заборону використовувати підручники та літературу радянського видання та про звільнення з роботи вчительки Яцевської школи Дегтярьової за використання радянських підручників. Черв. – лип. 1942 р., 19 арк.

Ф. Р-3438 Остерська гімназія Остерської районної управи, смт. Остер Остерського району Чернігівської області. 1941 – 1943 рр.

Оп. 1.

126. Спр. 19. Відношення Остерської гімназії до районної управи про повернення майна та інше. 11 січ. 1942 – 11 лют. 1943 рр., 15 арк.

127. Спр. 21. Акти про вилучення літератури з бібліотеки та про перевезення дров та інше. 6 січ. 1942 – 27 січ. 1943 рр., 29 арк.

Ф. Р-3456 Чернігівський господарський банк, м. Чернігів Чернігівської області. 1941 – 1943 рр.

Оп. 1.

128. Спр. 78-а. Накази Чернігівської міської та районної управ про збір коштів для надання допомоги родинам репресованих радянською владою, про конфіскацію радянських підручників, про реєстрацію всього працездатного населення та ін. Довіреність на ім'я Вальтера Гліцери. 22 лист. 1941 – 9 січ. 1943 рр., 130 арк.

Ф. Р-3570 Чернігівська місцева комендатура, м. Чернігів Чернігівської області. 1942 р.

Оп. 1.

129. Спр. 1. Повідомлення Чернігівської міської управи про час проведення служби в церквах. 25 бер. – 18 вер. 1942 р., 5 арк.

Ф. Р-4206 Прилуцька міська бібліотека Прилуцького міського старостату, м. Прилуки Чернігівської області. 1942 – 1943 рр.

Оп. 1.

130. Спр. 2. Розпорядження німецького коменданта, міського старостату та інспектури шкіл про відбір та виокремлення з книг бібліотеки радянської літератури, про відкриття читальні та відбір для цієї мети книг, про видачу спеціальних книг для школи при МТС та листування з цих питань. 17 січ. 1942 – 5 лип. 1943 рр., 17 арк.

Державний архів Чернігівської області. Відділ у м. Ніжині.

Ф. Р-4362 Ніжинська районна управа, м. Ніжин Ніжинського району Чернігівської області. 1941 – 1943 рр.

Оп. 2

131. Спр. 1. Листування райуправи з фельдкомендатурою м. Ніжина, сільстаростами про поширення закликів до населення, про видачу перепусток, стан шляхів та мостів, по інших господарських та фінансових питаннях. Оголошення фельдкомендатури (російською, українською та німецькою мовами). 16 груд. 1941 – 15 лип. 1942 рр., 528 арк.

132. Спр. 44. Розпорядження та листування місцевої комендатури з райуправами та старостами сіл і громадських господарств про видачу пропусків, про знищення трупів коней, що загинули, розквартирування військ, боротьбу з бандитизмом та інше. 29 бер. – 23.серп. 1943 р., 292 арк.

Ф. Р-4364 Відділ охорони здоров'я Ніжинської міської управи, м. Ніжин Ніжинського району Чернігівської області. 1941 -1943 рр.

Оп. 1.

133. Спр. 28. Циркуляри і розпорядження міського управління. 27 січ. – 6 лип. 1943 р., 76 арк.

Ф. Р-4367 Відділ культури і освіти Ніжинської міської управи, м. Ніжин Ніжинського району Чернігівської області. 1941 -1943 рр.

Оп. 1.

134. Спр. 10. Проект програм народних шкіл і інструкції виконання підручників, висновки та вказівки по матеріалах ревізії фінансово-господарчої діяльності. 1942 р., 59 арк.

Ф. Р-4382 Ніжинський міський продовольчий відділ, м. Ніжин Ніжинського району Чернігівської області. 1941 -1943 рр.

Оп. 1

135. Спр. 81. Накази та розпорядження фельдкомендатури, міськуправи та райуправи; відомість працівників та їх утриманців, що працюють в установах та організаціях м. Ніжина; список працівників провідділу; відомість на видачу зарплати працівникам взуттєвих майстерень за серпень 1943 р. 22 груд. 1942 – серп. 1943 рр., 31 арк.

Ф. Р-4388 Музична школа відділу культури та освіти Ніжинської міської управи, м. Ніжин Ніжинського району Чернігівської області. 1942 -1943 рр.

Оп. 1.

136. Спр. 3. Розпорядження, накази управління м. Ніжина. Списки робітників та учнів музичної школи. Листування про дрова та інше. 1942 р., 116 арк.

Ф. Р-4389 Технічна школа Ніжинської міської управи, м. Ніжин Ніжинського району Чернігівської області. 1941 -1943 рр.

Оп. 1.

137. Спр. 1. Циркуляри та розпорядження вищестоящих установ 1941 – 1942. 1941 – 1942 рр., 30 арк.

138. Спр.2. Листування з Управлінням м. Ніжина та листування про особистий склад техшколи. Заяви на вільні посади та інше. 1941 – 1942 рр., 132 арк.

Ф. Р-4390 Ніжинська школа садівництва і шовківництва, м. Ніжин Ніжинського району Чернігівської області. 1942 р.

Оп. 1.

139. Спр. 2. Учбовий план Ніжинської школи на 1942 р., 1 арк.

Ф. Р-4393 Ніжинський історичний архів, м. Ніжин Ніжинського району Чернігівської області. 1941 -1942 рр.

Оп. 1.

140. Спр. 3. Доклади та відчити історичного архіву, надіслані старості м. Ніжина. 2 вер. – 9 груд. 1941 р., 11 арк.

141. Спр. 11. Заяви на видачу довідок та копії довідок. 1 груд. – 13 груд. 1941 р., 5 арк.
142. Спр. 14. Журнал реєстрації заявок про наведення архівних довідок, вхідної та вихідної кореспонденції. 30 вер. 1941 – 30 груд. 1942 рр., 8 арк.
143. Спр. 15. Листування архіву з місцевими установами. 2 січ. – 20 січ. 1942 р., 9 арк.
- Ф. Р-4394 Веркіївська сільська управа, с. Веркіївка Ніжинського району Чернігівської області. 1941 -1943 рр.***
- Оп. 1.
144. Спр. 1. Розпорядження земуправління та бургомістрата м. Ніжина та переписка з старостами сіл про виконання поставок молока, м'яса та іншим питанням. 24 жовт. 1941 – 8 квіт. 1942 рр., 499 арк.
145. Спр. 3. Відомості про кількість осіб, що виїхали на роботу в Німеччину. Розпорядження Ніжинської фельдкомендатури і управи, листування про клопотання хат, про заготівлю дров та інше листування. 1942 р., 756 арк.
146. Спр. 18. Списки охоронників залізниці ст. Веркіївка та відомості. Плани посіву. Заяви до фельдкоменданта на відкриття радіовузла та драмгуртка та інше листування. 5 січ. – 28 лист. 1942 р., 76 арк.
- Ф. Р-4490 Відділ культури і освіти Ніжинської районної управи м. Ніжин Ніжинського району Чернігівської області. 1941 -1943 рр.***
- Оп. 1.
147. Спр. 3. Звітність районних народних шкіл за 1942/1943 н.р. та списки вчителів с. Пашковки. 1942–1943 рр., 22 арк.

Центральний державний архів
вищих органів влади та управління України

Ф. 3206 Райхскомісаріат України.1940 – 1945 рр.

Оп. 5.

148. .Спр. 5. Розпорядження Штабу Розенберга та райхскомісарів окупованих східних областей про заборону користування політичною радянською літературою в архівах, бібліотеках та інших установах. 15 груд. 1942 – 16 лют. 1943 р.,14 арк.

Ф. 3636 Харківський історичний архів, м. Харків (період нацистської окупації). 1941 – 1943 рр.

Оп. 1.

149. Спр. 21. Директиви та листування з німецькими військовими адміністративними органами та установами. Розпорядження, циркуляри, робочі інструкції керівника Зондеркомандо Р.Р. в Харкові періоду німецько-фашистської окупації про підпорядкування архіву Міській Управі, про порядок роботи бібліотеки архіву, про порядок складання місячних звітів по архіву та бібліотеці окремо і форма звітів. 14 квіт. – 23 лип. 1943 рр., 45 арк.

Ф. 3676 Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей, м.м. Берлін (Німеччина), Київ. 1940 – 1945 рр.

Оп. 1.

150. Спр. 58. Донесення командирів військових частин та поліцейських команд про виявлені архіви, бібліотеки та музеї в Харкові, доповіді про стан і роботу бібліотек, лікарських закладів, музеїв, історичних виставок. 1942 р., 431 арк.

151. Спр. 225. Списки експонатів, документальних матеріалів та книг, вивезених в 1943 р. з музеїв, архівів та бібліотек Таганрога, Маріуполя та Умані. Відомості про документи, вивезені в 1943 р. з

Кіровоградського партійного архіву та з Києва у вісьми вагонах.
17 лист. 1942 – 15 жовт. 1943 рр., 308 арк.

152. Спр. 231. Списки вивезених картин з Харківських музеїв. Списки співробітників архівів за 1941 – 1942 рр. Характеристика окремих архівних співробітників. Дані про співробітників та роботу Харківських інститутів за 1942 р. Інструкції для роботи музеїв. 1942–1943 рр., 375 арк.

Оп.4.

153. Спр. 474. Документи про діяльність німецько-фашистської поліції безпеки і СД м.Києва та інших окупованих районів України. Доповіді, листування. Т.1. (1942 – 1944), 1023 арк.

154. Спр. 475. Документи про діяльність німецько-фашистської поліції безпеки і СД м.Києва та інших окупованих районів України. Доповіді, листування. Т. 2. (1942 – 1944), 730 арк.

Ф. 3833 Крайовий провід (керівництво) Організації українських націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях. 1929 – 1947 рр.

Оп. 1.

155. Спр. 113. Інформації та повідомлення з території східних областей України. Квіт. – 18 лист. 1943 р., 76 арк.

Ф. КМФ-8 Колекція мікрофотодокументів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп та їх тилових охоронних підрозділів, що діяли на окупованих східних територіях. 1939 – 1945 рр.

Оп. 2.

156. Спр. 477. Доповіді відділу пропаганди про стан німецької пропаганди на окупованій території з додаванням мапи України і зазначенням міст, в яких функціонують театри, бібліотеки, кіно, видаються газети станом на 1 вересня 1942 р. 1942 р., 19 арк.

157. Спр. 478. Додатки до журналу бойових дій начальника району за жовтень 1942 р. Донесення оперативного відділу про бойові дії і становище в зайнятих районах. Список українських та російських газет, що видавалися в цих районах. 1942 р., 108 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф.1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр.

Оп. 22.

158. Спр. 123. Розвідувальні, оперативні зведення, інформація, повідомлення УШПР, зв'язкових, розвідників до оргінструкторського відділу ЦК КП (б) У про політичне та економічне становище на території України, окупованій німецько-фашистськими загарбниками, бойову діяльність партизанських загонів, посилення боротьби населення проти окупантів, окупаційний режим, розташування та пересування військових частин противника та інші питання. 14 вер. 1942 – 20 січ 1943 рр., 192 арк.

Оп. 23.

159. Спр. 115. Розвідзведення оперативної групи НКВС УРСР про діяльність українських націоналістів на території, тимчасово окупованій німецько-фашистськими загарбниками). Верес. 1942 р., 63 арк.

160. Спр. 124. Розвідзведення оперативної групи НКВС УРСР на ім'я тов. Хрущова про становище на окупованій території. 1 вер. – 20 жовт. 1942 р., 98 арк.

161. Спр. 451. Доповідні записки і листування з ЦК ВКП(б), телеграми про роботу видавництв газет, типографій і поліграфічних підприємств у звільнених районах України. 20 лют. – 20 лист. 1943 р., 107 арк.

162. Спр. 531. Копії документів німецько-фашистських властей Харківської міської управи. 16 вер. – 18 жовт. 1943 р., 82 арк.
163. Спр. 548. Огляд матеріалів про становище в місті Харкові за час німецької окупації. 25 трав. 1943 р., 85 арк.
Оп. 24.
164. Спр. 101. Звіти про роботу військового трибуналу військ МВС Київського округу за 2-й – 3-й квартали 1950 р. 5 лип. – 3 жовт. 1950 р., 330 арк.
Оп. 70.
165. Спр. 60. Довідки про організаційно-пропагандистську роботу на території України. Інформація про членів Спілки письменників України. 15 лют. – 29 трав. 1942 р., 151 арк.
166. Спр. 102. Довідки про політичний та економічний режим німецьких загарбників у Ворошиловградській та Харківській областях. 1943 р., 57 арк.
167. Спр. 165. Доповідні записки про покращення роботи політпросвітустанов в районах, звільнених від німецької окупації. 7 лип. 1943 – 20 жовт. 1944 рр., 45 арк.
168. Спр. 854. Довідки, плани та інші матеріали відділу агітації та пропаганди ЦК КП (б) У про масово-політичну роботу серед населення тимчасово окупованих областей України німецькими загарбниками та стан партійно-масової роботи в партизанських загонах. 1942 – 1943 рр., 286 арк.
169. Спр. 891. Довідки відділу пропаганди та агітації Ворошиловградського обкому КП (б) У та начальника НКГБ області про насильницький угін радянських громадян німецькими загарбниками та про добровільний набір на роботу до Німеччини. 20 лют. – 22 лют. 1944 р., 8 арк.

Ф. 57 Колекція документів з історії Комуністичної партії України. 1941 – 1945 рр.

Оп. 4.

170. Спр. 106. Виписка з доповіді Ганса Коха «Радянська спадщина на Україні». Виписка з доповіді генерал-комісара Криму про свою поїздку по містах Криму, доповідь відділу політики райхскомісаріату про поїздку по містах України, що висвітлюють політичний, економічний, культурний стан та настрої населення на території України, тимчасово окупованій німецько-фашистськими загарбниками. 30 вер. 1941 – 10 вер. 1942 рр., 35 арк.
171. Спр. 115. Виписки з доповіді, листів місцевої окупаційної влади про настрої населення Донбасу, недоліки в німецькій агітації. Копії проектів листівок і відозв німців до селян тимчасово окупованої України і козаків Дону, Кубані, Терека та Уралу про повернення козацтва та наділення землею. 21 бер. – 16 квіт. 1942 рр., 10 арк.
172. Спр. 120. Копії звітів, доповідей, повідомлень і листування робочої групи по Україні оперативного штабу рейхслейтера Розенберга з місцевими відділами з усіх галузей науки, особливо історико-партійної, виданих радянськими вченими, складання каталогів бібліотек, вивозу архівних матеріалів, книг, музейного майна, кінокартин до Німеччини з тимчасово окупованої німецько-фашистськими загарбниками території України. 11 лист. 1942 – 28 вер. 1943 рр., 97 арк.
173. Спр. 121. Доповіді, інструкції охоронної поліції та СД при СС м. Харкова про економічне становище, стан німецької пропаганди, настрої населення в період тимчасової німецько-фашистської окупації міста. Положення українського націоналістичного товариства «Просвіта» в м. Харкові. 13 лист. – 25 лист. 1942 р., 43 арк.

174. Спр. 131. Повідомлення, інформації німецьких властей про діяльність більшовицьких підпільних організацій та партизанських загонів на тимчасово окупованій території України. Матеріали про бандерівців та інших українських націоналістів. Доповіді, копії звітів райхскомісару України про політичне становище, стан промисловості та сільського господарства, збільшення вивозу обладнання, металу, вугілля, зерна із захоплених фашистами областей України у зв'язку із наступом радянських військ. 25 лют. – 13 лист. 1942 р., 73 арк.

Ф. 62 Український штаб партизанського руху. 1942 – 1946 рр.

Оп. 1.

175. Спр. 183. Доповідні записки, довідки та розвідувальні зведення ЦШПР, НКВС УРСР та УШПР про гітлерівський режим на тимчасово окупованій території України, заходи противника з відновлення промисловості, грошової системи та фінансову політику, релігійний рух, становище в Києві та Київській області, Полтаві, Сталінській області, Харкові та Харківській області. 6 вер. – 31 груд. 1942 р., 245 арк.

176. Спр. 227. Огляди, доповідні записки та спеціальні повідомлення НКВС УРСР про діяльність українських буржуазних націоналістів, інших контрреволюційних українських націоналістичних організацій, створення їх воїнських формувань. 12 трав. – 5 лист. 1943 р., 181 арк.

Ф. 166 Комісія з питань історії Великої Вітчизняної війни при АН УРСР. 1941 – 1950 рр.

Оп. 3.

177. Спр. 123. Стенограма спогадів учасника підпільної групи, якою керувала Колпакова А. в м. Артемівську, – Замкового В.П. і записи бесід з громадянами про події на Україні періоду німецької окупації. 1946 р., 109 арк.

178. Спр. 145. Відозви колишніх німецьких ватажків Німеччини до населення окупованих областей України, їхні статті про річну окупацію, поміщені в «Німецькій українській газеті». 23 січ. – 26 серп. 1942 р., 50 арк.

Государственный архив Российской Федерации

Ф. Р-7021 Чрезвычайная государственная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причинённого ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР. 1941-1945 гг.

Оп. 56. Ворошиловградская область.

179. Д. 623. Реестр актов, обобщенные сведения и акты на ущерб, причиненный немецко-фашистскими захватчиками организациям Областного отдела народного образования, Ворошиловградской области. Июнь – июль 1943 г., 300 л.

Оп.72. Сталинская область.

180. Д. 5. Материал о зверствах немецко-фашистских захватчиков в Славянском районе, Сталинской области. Материал собран политотделом 12-й армии. 18 дек.1943 г., 11 л.

181. Д. 536. Акты по учету ущерба, причиненного немецко-фашистскими захватчиками Областному Отделу Искусства. 30 нояб. 1943 – 15 дек.1944 гг., 21 л.

Российский государственный военный архив

Ф. 1358-к Имперское министерство по делам оккупированных восточных областей. 1941 – 1945 гг.

Оп. 4.

182. Д. 46. Учебные планы для школ на оккупированной территории. 1941 – 1943 гг., 30 л.

Ф. 1363-к Имперское министерство просвещения и пропаганды. 1921 – 1945 гг.

Оп.1.

183. Д. 155. Переписка пропагандистов СС и СД с Министерством просвещения и пропаганды Германии. Отчеты, докладные записки о деятельности пропагандистов СС и СД. 1942 г., 95 л.

Российский государственный архив социально-политической истории

Ф. 17 Центральный комитет КПСС

Оп. 125.

184. Д. 166. Немецкие трофейные документы о постановке и методах немецко-фашистской пропаганды. 1941 – 1943 гг., 125 л.

185. Д. 178. Бюллетень Берлинского пресс-бюро для газет на русском языке, издаваемых фашистами в оккупированных районах СССР за 1943 г., с препроводительным письмом ГлавПУРККА. (Неполный комплект). Т. 1. Сент. 1943 г., 188 л.

186. Д. 181. Справки (отдела пропаганды), переводы немецких документов о постановке немецкой пропаганды и контрпропаганды, докладные записки о ситуации на оккупированной территории, настроениях населения в освобожденных городах. 1941 – 1943 гг., 155 л.

Bundesarchiv (Berlin)

NS 19 Persönlicher Stab Reichsführer-SS

187. NS 19/950. Lage in der Ukraine, insbes. Bericht der Auslandsbriefprüfstelle zu den aus der Privatpost der im Reichskommissariat

eingesetzten deutschen Firmen und ihrer Angestellten gewonnenen Erkenntnissen über das Ansehen des Deutschtums schädigende Missstände wie Tausch- und Schwarzhandel, persönliche Bereicherung, Drückebergerei, schlechte Verwaltungsorganisation usw. 1943.

188. NS 19/2605. Besprechung des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete mit den Befehlshabern der Heeresgebiete und den Beauftragten der für die Ostgebiete zuständigen höheren Wehrmachtdienststellen am 18.2.1942 (Protokoll). Dez. 1942.
189. NS 19/3758. «Berichte an der Führer» verschiedener Ressorts über die Lage in den besetzten Gebieten (von SS-Gruppenführer Berger übersandte Abschriften. (1942). 1943.

R 6 Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete

190. R 6/6. Vorschläge zu Fragen der Ostpolitik, 1941 – 1944.
191. R6/65. Handakten des Ministerialdirigenten Dr. Bräutigam, als Bevollmächtigter der RmbO beim Oberkommando der Heeresgruppe A über die Besetzung des Kaukasus und die Behandlung der kaukasischen Volker. Bd.1. 1941 –1945.
192. R 6/69. Handakten des Ministerialdirigenten Dr. Bräutigam über das Reichskommissariat Ukraina – 1941 –1944. Bd.1. 1941 – 1942.
193. R 6/70. Handakten des Ministerialdiregenten Dr. Bräutigam über das Reichskommissariat Ukraine. Bd. 2. 1942 – 1944.
194. R 6/140. Behandlung der Landeseinwohner und der Zivilbevölkerung im Operationsgebiet. 1942 – 1943.
195. R 6/178. Religionsfreiheit in der besetzten Ostgebieten und die Kirchenpolitik des RMbO und der Reichskommissare. 1941–1944.
196. R 6/181. Hochschulpolitik in den besetzten Ostgebieten, 1942 – 1944.
197. R 6/206. Anordnungen des RMbO und das Reichskommissars für die Ukraine über die Behandlung der einheimischen Bevölkerung in der Ukraine und über Verwaltungsmassnahmen (1941 – 1944).

198. R 6/209. Ernennung von Wehrmachtbefehlshabern in den besetzten Ostgebieten, Abtretung der Gebiete an die Zivilverwaltung, Grenzen der Reichs und Generalkommissariate, Vertretung des RMbO bei den Heersgruppen. 1941 – 1944.
199. R 6/229. Einrichtung einer Dienststelle eines Bevollmächtigten des RMbO bei der Heeresgruppe A. 1942.
200. R6/269. Territoriale Gliederung der Dienststellen der Wehrmachtbefehlshaber und deren Dienstaussweisung. 1941 – 1945.
201. R 6/302. Lageberichte des Vertreters des RMbO bei der Heeresgruppe B (Süd) über die Entwicklung der allgemeinen Lage in der Ukraine. 1941-1944.
202. R 6/403. Der Aufbau des einheimischen Schulwesens in der Ukraine und die Fortführung der Berufsausbildung Jugendlicher daselbst. Bd.1. 1942 – Febr. 1943.

R 55 Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda

203. R 55/506. Zentralfilmgesellschaft Ost mbH (urspr. Filmtreuhandgesellschaft Ost mbH), Berlin und Tochtergesellschaften Ostland-Film GmbH., Riga; Ukraine-Film GmbH. Rowno, Deutsche – Kaukasus – Film GmbH. und «Elbrus» Film –Arbeitsgemeinschaft GmbH. (urspr. Arbeitsgemeinschaft Prometheus GmbH.), Berlin.–Gründung, Organisatorisches. 1941 – 1944.
204. R 55/567. Einzelne Aktionen der Ostpropaganda, Planung und Organisatorisches. Bd.1: Okt. 1941–1943.
205. R 55/1210. Einzelne Aktionen der Ostpropaganda, Planung und Organisatorisches. Bd. 4: 1942 – 1943.
206. R 55/1288. Einzelne Aktionen der Ostpropaganda, Planung und Organisatorisches. Bd. 3: 1942.
207. R 55/1289. Einzelne Aktionen der Ostpropaganda, Planung und Organisatorisches. Bd. 5: 1942 (1943–1944).

208. R 55/1290. Einzelne Aktionen der Ostpropaganda, Planung und Organisatorisches. Bd. 7: 1943.
209. R 55/1291. Einzelne Aktionen der Ostpropaganda, Planung und Organisatorisches. Bd. 8: 1943.
210. R 55/1299. Propagandamaterialien für den Osten. Katalog des Lagers der Abteilung Ost im RMVP mit Abbildungen von Plakaten in verkleinertem Format mit umseitigen Informationen, u.a. über geplanten Einsatz, Übersetzungen der Texte. (1942–1944).
211. R 55/1310. Personalangelegenheiten der Abteilung Ost, u.a. Urlaubs und Anstellungsgesuche, Erkrankungsmeldungen, Dienstreisen. 1942–1943.
212. R 55/1359. Propagandaangelegenheiten der Propaganda–Abteilungen in dem militärisch besetzten Gebieten: Allgemeines, Einzelfälle. 1941–1944.

R 58 Reichssicherheitshauptamt

213. R 58/219. Ereignismeldungen UdSSR № 130–150 (1941, 7 Nov. – 1942, 2 Jan.).
214. R 58/221. Ereignismeldungen UdSSR № 174–195 (1942, 27 Febr. – 30 April).
215. R 58/222. Meldungen aus den besetzten Ostgebieten (mit Meldungen aus den unbesetzten Gebieten der Sowjetunion). № 19 – 27. (1942, Sept.).
216. R 58/225. Mittelungsblatt des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD – Kommandostab – mit Berichten und Dokumenten über Politik, Verwaltung und Wirtschaftslage in den besetzten Ostgebieten. № 2 – 15, 28, 20. (1942, Mai, Juni)
217. R 58/699. Meldungen aus den besetzten Ostgebieten (mit Meldungen aus den unbesetzten Gebieten der Sowjetunion). № 28 – 35. (1942, Nov. – Dez.).

Bundesarchiv-Militärarchiv (Freiburg)

RH 19 V Heeresgruppe A, Südukraine

218. RH 19 V/95. Behandlung der Zivilbevölkerung im Osten (1942 – 1944).

RH 20-6 Armeeoberkommando 6

219. RH 20-6/300. Tätigkeitsbericht der Abt. I a für Juni 1943 mit Tätigkeitsbericht der Abt. II a, A.Pi.Fü und A.Na.Fü.
220. RH 20-6/301. Tätigkeitsbericht der Abt. I a für Juli 1943 mit Tätigkeitsbericht der Abt. II a, A.Pi.Fü und A.Na.Fü.
221. RH 20-6/677. Tätigkeitsbericht I c / Abt. Hollidt, mit Anlagen. 1.3.1943 – 31.3.1943.
222. RH 20-6/678. Tätigkeitsbericht I c AOK 6 mit Anlagen. 1.4.1943 – 30.4. 1943.
223. RH 20-6/683. Tätigkeitsbericht I c, mit Anlagen. August 1943.
224. RH 20-6/686. Tätigkeitsbericht I c, mit Anlagen. September 1943.

RH 20-17 Armeeoberkommando 17

225. RH 20-17/354. Tätigkeitsbericht der Armeefrontbühne, 11.3.1942 – 13.8.1942.

RH 21-1 Panzerarmeeoberkommando 1

226. RH 21-1/161. Tätigkeitsbericht I c, 1.2.1943 – 30.4.1943 (mit Anlagen)
227. RH 21-1/162. Anlagen zum Tätigkeitsbericht I c, 1.2.1943 – 30.4.1943.
Bd. 3. Tätigkeitsbericht I c / Abwehroffizier (AO). 1.2.1943 – 30.4.1943.
228. RH 21-1/165. Tätigkeitsbericht I c, 1.5.1943 – 31.8.1943. Anlagen zum Tätigkeitsbericht I c, 1.5.1943 – 31.8.1943.
229. RH 21-1/166. Anlagen zum Tätigkeitsbericht I c, 1.5.1943 – 31.8.1943.
Bd.6.: Tätigkeitsbericht I c / AO.

RH 22 Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebiete

230. RH 22/10. Anlagen zum KTB Band 8 vom 20.11 – 20.12.1941.
231. RH 22 /11. Anlagen zum KTB Band 8 vom 21.12 – 31.12.1941.
232. RH 22 /19. Anlagen beim Tätigkeitsbericht vom Januar 1942, Heft 1.
233. RH 22/22. Anlagen zum Tätigkeitsbericht vom Februar 1942, Heft 1.

234. RH 22/27. Anlagen zum Tätigkeitsbericht vom Februar 1942, Heft 2: Korps-Tagesbefehle.
235. RH 22/28. Anlagen zum Tätigkeitsbericht vom Mai 1942, Heft 1.
236. RH 22/33. Unterlagen zu Gebietsübergaben der Kommandanturen, 1942.
237. RH 22/39. KTB vom 1.6.1942 – 30.6.1942, Juni – Mappe 1, mit Anlagen.
238. RH 22/40. Anlagen zum KTB vom 1.6 – 30.6.1942, Juni – Mappe 2.
239. RH 22 /42. Anlagen zum KTB vom Juni 1942, Juni – Mappe 2.
240. RH 22/47. Anlagen zum KTB vom 20.6 – 31.7.1942, Juli – Mappe 3.
241. RH 22/67. KTB vom Oktober 1942 mit Anlagen.
242. RH 22/69. KTB vom Dezember 1942 mit Anlagen.
243. RH 22/75. Anlagen zum KTB vom November 1941 – November 1942.
244. RH 22/77. KTB. G.Kdos – Anlagen zu Tagebuch. Monate: September – Dezember 1942.
245. RH 22/98. Sonstige Anlagen zum KTB. Mappe XV: Zustandsberichte sowie Offizierstellenbesetzungen der unterstellten Dienststellen, Verbände und Einheiten. Bd.1 Aug. – Okt. 1942.
246. RH 22/102. KTB vom Juli 1943 mit Anlagen: 10-Tagesmeldungen.
247. RH 22/124. Anlagen zum KTB, Band 17, 30.1.1941 – 27.9.1943.
248. RH 22/131. Anlagen zum KTB, Band 25, 8.3. – 19.8.1943.
249. RH 22/171. Tätigkeitsberichte vom 1.9 –31.12.1941 mit Anlagen, Teil 3.
250. RH 22/174. Anlagen zum KTB vom 1.9. – 30.9.1942.
251. RH 22/177. Anlage zum KTB der Führungsabteilung Bef. H.Geb. B. Monat Dezember 1942.
252. RH 22/191. Anlagen № 1 – 110 vom 1.1.1942 – 22.8.1942 zum KTB № 2.
253. RH 22/195. Anlagen vom 1.1. – 31.3.1943 zum KTB № 2.

254. RH 22/202. Monatsbericht der FK 248, 249, 538, 607, 676, 753, 756, 774 sowie der 444 Sicherungsdivision zum Sachgebiet VII (Militärverwaltung), Okt. 1941 – Aug. 1942.
255. RH 22/204. Monatsbericht der Sicherungsdivisionen 213 und 403 sowie der FK 197, 198, 503, 679, 754 und der Standortkommandantur Charkow, Nov. 1941 – Aug. 1942.
256. RH 22/205. Zusammenstellung der vom Abt. VII in der Zeit vom 10.7.1941 bis 30.9.1942 herausgegebenen Anordnungen und Befehle von allgemeiner Bedeutung zur Durchführung der Aufgaben der Militärverwaltung.
257. RH 22/206. Lageberichte der unterstellten Kommandanturen dabei Lagebericht des Befehlshabers des Heeresgebiet Don, Abt. VII vom 25.10. – 27.11.1942; 16.5.1942 – 18.1. 1943.

RH 23 Kommandanten der rückwärtigen Armeegebiete

258. RH 23/17. Korück 531. Anlagen zum KTB № 3., 1.1 – 31.3.1943.
259. RH 23/18. Korück 531. Anlagen zum KTB № 3., 1.4 – 30.6.1943.
260. RH 23/ 19. Korück 531. Anlagen zum KTB № 3., 30.6 – 31.7.1943.
261. RH 23/117. Korück 585. Anlagen zum KTB № 4., 30.01 – 28.02.1943.
262. RH 23/319. Anlagen 1 zum KTB № 4, 4.2. – 19.5.1942. Stadtplan von Charkow.
263. RH 23/353. Korück 593. Anlagen-Band 1 zum KTB, 31.3.1942 – 2.7.1943.
264. RH 23/355. Korück 593. Anlagen-Band 1 zum KTB № 2, 1.7. – 31.10.1943.

RH 24-17 Generalkommando des 17 Armeekorps

265. RH 24-17/189. Abt. I c. Unterlagen für die geistige Betreuung der Truppe, 7.10.1940–14.10.1942.
266. RH 24-17/286. Abt. Qu. Anlage zum Kriegstagebuch Qu. № 11, 1.4.1943 – 30.6.1943.

RH 24-24 Generalkommando des 24 Armeekorps

267. RH 24-24/350. Anlage zum Tätigkeitsbericht I c, 25.2.1943 – 27.4. 1943.

268. RH 24-24/361. Anlage zum Tätigkeitsbericht I c, 17.8.1943 – 24.9. 1943.

RH 24-40 Generalkommando des 40 Panzerkorps

269. RH 24-40/120. Tätigkeitsbericht Abt. I c. XXXX Pz. Korps vom 1.2 – 30.6.43. Anlage 5 – 15.

RH 24-49 Generalkommando des 49 Gebirgskorps

270. RH 24-49/164. Anlage zum KTB № 4, 15.8 – 31. 10. 1941.

RW 4 Oberkommando der Wehrmacht/Wehrmachtführungsstab

271. RW 4/189. Propaganda-Einheiten Heer. Entwicklung und Beschaffung von Geräten, technische Ausrüstung allgemein, Weisungen, Richtlinien, Berichte der Prop. Kpn., Berichte der AOKs über Bewährung der Prop. Kpn. 1942.

272. RW 4/236. Besondere Anordnungen zur Propagandafragen. Tätigkeits-, Lage-, Zustands-, Erfahrungs-, Presse und Stimmungsberichte von verschiedenen Propaganda Einheiten. 1941 – 1942.

273. RW 4/253. Propaganda für die Wehrmacht, insbesondere Zusammenarbeit mit dem Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda und dem Auswärtigen Amt /ab. Bd.16. Sept. – Nov. 1941.

274. RW 4/254. Propaganda für die Wehrmacht, insbesondere Zusammenarbeit mit dem Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda und dem Auswärtigen Amt /ab. Bd.17. Dez. 1941– März 1942.

275. RW 4/309 b. Berichte aller Art. Tätigkeits-, Lage-, Zustands-, Erfahrungs -, Presse- und Stimmungsberichte von verschiedenen Propaganda Einheiten.

276. RW 4/818. Propaganda für die Wehrmacht. Tätigkeits-, Lage-, Zustands-, Erfahrungs-, Presse- und Stimmungsberichte von verschiedenen Propaganda-Einheiten in den besetzten Gebieten. 1943.

RW 31 Wirtschaftsstab Ost

277. BA-MA, RW 31/488. Propaganda. 1943.

RW 41(Territoriale Befehlshaber in der Sowjetunion)

278. RW 41/1. Wehrmachtbefehlshaber Ukraine. Monatsberichte der Abt. I a № 1–9 für die Zeit vom 1.9.1941 bis zum 31.5.1942 (mit Karten der Kommandanturen).

NIOD – Institute for War, Holocaust and Genocide Studies (Amsterdam)

279. Photo. «Halle der grossen Kirche in Charkow». Uncatalogued image.

Архів УСБУ в Донецькій області

280. Спр. 21287-пф.

281. Спр. 22646.

282. Спр. 25651.

283. Спр. 26612 в 2 т.

284. Спр.29032.

285. Спр. 30233-пф.

286. Спр. 33054-пф.

287. Спр. 34465-пф.

288. Спр. 34657-пф.

289. Спр. 34980-пф.

290. Спр. 35692-пф.

291. Спр. 36641-пф.

292. Спр. 36824-пф.

293. Спр. 60090 в 6 т.

294. Спр. 60544.

Архів УСБУ в Луганській області

- 295. Ф.54, оп.3, спр. 10.
- 296. Ф.54, оп.1, спр. 4.
- 297. Ф.54, оп.4, спр. 3.
- 298. Спр. 648.
- 299. Спр. 2714.
- 300. Спр. 3146-Р.
- 301. Спр. 5204.
- 302. Спр.19357-Р.
- 303. Спр. 20889.
- 304. Спр. 22945-Р.

Архів УСБУ в Харківській області

- 305. Спр. 022954.
- 306. Спр. 035067.
- 307. Спр. 035567.
- 308. Спр. 035617.
- 309. Спр. 035837.

Артемівський державний краєзнавчий музей

- 310. Науково-допоміжний фонд. № 232/39-ПС. Буквар.

Донецький обласний краєзнавчий музей

- 311. Науково-допоміжний фонд. № 21860. Оголошення старости с. Буденнівки та району Сичова.

Ніжинський краєзнавчий музей

312. Науково-допоміжний фонд. Розділ: «Історія Великої Вітчизняної війни». Спогади про час німецько-фашистської окупації в Ніжині Кузнецова О.О. Рукопис, 1995 р.

Музей історії шахти ім. Г.М. Дімітрова державного підприємства

«Красноармійськвугілля»

313. Науково-допоміжний фонд. Звіт командира партизанського загону «Стріла» Скиби О.С. про роботу загону на окупованій шахті № 5-6 ім. Г. Дімітрова Красноармійського району Донецької області з 1 травня 1942 по 21 лютого 1943 рр.

ЛННБ України ім. В. Стефаника

314. Відділ україніки. Politisches Archiv Auswärtiges Amt, Sonderkommando Künsberg. Akten betreffend Berichte RAM vom 1941 bis 1943.

Харківська наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка

315. Відділ рідкісної книги. Ф. Р-1017. Щоденник Лісогорова. Рукопис.

2. Археографічні публікації

316. Архівне будівництво на Чернігівщині 1921 – 1941 рр. Добірка документів та матеріалів. – Чернігів, 2002. – 104 с.
317. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. / І.Г. Білас. – К. : Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 2. – 1994. – 688 с.
318. Город и война: Харьков в годы Великой Отечественной войны. – СПб. : Алетейя, 2013. – 568 с.

319. Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма: Исторические очерки. Документы и материалы : в 2 т. / В.И. Дашичев. – М. : Наука, 1973. – Т.2. Агрессия против СССР. Падение «Третьей империи» (1941 – 1945 гг.). – 1973. – 664 с.
320. Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів / [редкол. В. Верига та ін.]. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2004. – Т.10. Ч.2. : Газета «Українське Слово» 1941 року / [упоряд.: О.Кучерук]. – 304 с.
321. Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.) : сб. документов и материалов / [редкол. : Клерфон Е.Д. (отв. ред.) и др.; сост.: Лебедев В.И. (отв. сост.) и др. ; Парт. архив Донец. обкома Компартии Украины, Донец. обл. гос. архив]. – Донецк : Донбас, 1980. – 311 с.
322. Жизнь в оккупации. Виницкая область. 1941 – 1944 гг. / [сост. В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, С.Д. Гальчак, Д. Байрау, А. Вайнер]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 856 с.
323. Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині : збірник документів. – Харків : Українське державне видавництво, 1944. – 55 с.
324. Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / [кер. кол. упоряд. В.М.Немятий]. – К. : Політвидав України, 1986. – 264 с., іл.
325. История российских немцев в документах (1763–1992 гг.) / [сост. Ауман В.А., Чеботарева В.Г.] – М. : МИГУП, 1993. – 447 с.
326. Київський процес: документи та матеріали / [упоряд. Л.М. Абраменко]. – К. : Либідь, 1995. – 208 с.; іл.
327. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / [упорядкув В. Косика; Львівський

- державний університет ім. І. Франка; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського]. – Т. 1–4. – Львів, 1997–2000.
328. Літопис УПА. Нова серія, том 18. Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України. – Київ-Торонто, 2011. – 1158 с.
329. Луганщина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: сборник материалов и документов. – Донецк: Донбас, 1969. – 350 с.
330. Ляховицкий Ю.М. Желтая книга: Свидетельства, факты, документы о нацистском геноциде еврейского населения Харькова в период оккупации. 1941 – 1943. Вып. 3. / Ю.М. Ляховицкий. – Харьков: Библиотека газеты «Бенсиах», 1994. – 80 с.
331. Молодая Гвардия. Документы и воспоминания о героической борьбе подпольщиков Краснодона в дни временной фашистской оккупации (июль 1942 – февраль 1943 гг.). Изд. 3. – Донецк : Издательство «Донбасс», 1970. – 366 с.
332. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині 1941–1944 : докум. і матеріали / [упоряд. М. П. Вавринчук; ред. Л.В. Баженов].– Кам'янець-Поділ. : Оіум, 2009. – 360 с.
333. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – 487 с.
334. Німецько-фашистський окупаційний режим на Чернігівщині / [упоряд.: Н.М. Полетун, Л.Ф. Сурабко]. – Чернігів, 2000. – 88 с.
335. Обзор мероприятий германских властей на временно оккупированной территории, подготовленный на основе трофейных документов, иностранной печати и агентурных материалов, поступивших с июня 1941 г. по март 1943 г. // Неизвестная Россия. XX

- век. Книга четвертая. – М. : Московское городское объединение архивов, 1993. – С. 235 – 330.
336. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Т.3. Кн.1. Крушение «блицкрига» (1 января – 30 июня 1942 г.). – М. : Издательство «Русь», 2003. – 420 с.
337. ОУН-УПА на Сумщині: Т.1. / [Упоряд. Іванущенко Г.М.]. – Київ : Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2006. –156 с.: іл.
338. ОУН-УПА на Сумщині: Т.2. / [Автор-упорядник Іванущенко Г.М.] – Суми., 2009. – 232 с.: іл.
339. Русский архив: Великая Отечественная. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. : Документы и материалы. Т. 20 (9). – М. : ТЕРРА, 1999. – 672 с.
340. Сергійчук В. ОУН – УПА в роки війни : нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – К. : Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1996. – 415 с.
341. Следи фашистських звірів. Збірник статтів про німецький розбій у Харкові. – Київ-Харків : Українське державне видавництво, 1944. – 131 с.
342. Советская повседневность и массовое сознание. 1939 -1945 / [сост. А.Я. Лившин, И.Б. Орлов]. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 472 с.
343. Сумская область в период Великой Отечественной войны. 1941 -1945 гг. : сб. док. и мат.-ов. – Харьков, 1963. – 340 с.
344. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т.– К. : Наукова думка, 1997. – Т. 2. – 1997. – 490 с.
345. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. / [под ред. А.Н.Артизова]. – М. :

- Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – Т.1 : 1939-1943. – 2012. – 878 с.: ил.
346. Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни : документи і матеріали / [уклад. О.В. Дьякова]. – Х. : «Видавництво САГА», 2010. – 386 с.
347. Цена кадра. Советская фронтовая кинохроника 1941 – 1945 гг. Документы и свидетельства / [авт.-сост. В.П. Михайлов, В.И. Фомин]. – М. : «Канон +» РООИ «Реабилитация», 2010. – 1048 с.: ил.
348. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941 -1945 гг.) : сборник документов материалов. – К. : Политиздат Украины, 1978. – 389 с.
349. Die faschistische Okkupationspolitik in den zeitweilig besetzten Gebieten der Sowjetunion (1941 – 1944) / Dokumentauswahl und Einleitung von N. Müller / [unter Mitarbeit von U.Löbel und U.Freye]. – Berlin : Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1991. – 660 s.
350. Okkupation, Raub, Vernichtung : Dokumente zur Besatzungspolitik der faschistischen Wehrmacht auf sowjetischem Territorium 1941 bis 1944 / [hrsg. von N. Müller]. – Berlin : Militärverlag der Deutschen Demokratischen Republik, 1980. – 450 s.

3.Статистичні джерела

351. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР: стат. зб. - Київ : Статистика, 1973. –316 с.
352. Народное хозяйство Донецкой области : стат. сб. – Донецк: Донбас, 1981. – 150 с.

4.Мемуари

353. Бабич Ю. Моя участь в ОУН у воєнні і післявоєнні роки / Ю. Бабич // Самостійна Україна. – Квітень–червень 1996, Ч.2/ 460. – С. 43–44.

354. Байбак П.Т. «Смолоскип» ОУН на Слобожанщині / П.Т. Байбак // Назов Києва : Український націоналізм у II світовій війні : збірник статей, спогадів і документів. / [Зредагув. К.Мельник, О.Лашенко, В.Верига]. – К. : Дніпро, 1994. – С. 296 – 308.
355. Беккер Х. На войне и в плену. Воспоминания немецкого солдата. 1937-1950 / Х. Беккер; [пер. с англ. А.А. Андреева]. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2012. – 255 с.
356. Бок Ф., фон. «Я стоял у ворот Москвы»: Дневник командующего группой армий «Центр» / Ф. фон Бок; [пер. с нем. А. Кашина]. – М. : Яуза : Эксмо, 2009. – 512 с.
357. Брюннер М. На танке через ад. Немецкий танкист на Восточном фронте / М. Брюннер; [пер. с нем С. Липатова]. – М. : Яуза-пресс, 2009. – 224 с.
358. Вольфгангер В. Беспощадная бойня Восточного фронта / В. Вольфгангер ; [пер. с нем. Ю.Бема]. – М. : Яуза-пресс, 2010. – 288 с.
359. Вюстер В. В аду Сталинграда. Кровавый кошмар вермахта / В. Вюстер. – М. : Яуза-пресс, 2010. – 320 с.
360. Горчакова Е.П. Размышления в затянувшемся антракте / Е.П. Горчакова. – Донецк : Изд-во Дон. орг-ии Союза писателей Украины, 1998. – 134 с.
361. Дневник Н.Н. Попудренко // Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941 – 1944 / [колл. сост.: О.В. Бажан, С.И. Власенко, А.В. Кентий, Л.В. Легасова, В.С. Лозицкий (рук.)]. – М. : ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. – С. 133 – 256.
362. Довженко О. Сторінки щоденника (1941 – 1956) / О. Довженко. – К. : Видавництво гуманітарної літератури, 2004. – 384 с.
363. Журавлев П.А. В Боровском подполье / П.А. Журавлев // В боях за Харьковщину: Воспоминания участников Великой Отечественной

- войны. – 2-е изд., испр. и доп. / [Отв. ред С.З.Голиков]. – Харьков: Прапор, 1968. – С. 115–124.
364. Ковпак С. А. Від Путивля до Карпат / С. А. Ковпак ; [літ. запис Е. М. Герасимова]. – К. : Політвидав України, 1984. – 288 с.
365. Костюк Г. Зустрічі і прощання. : спогади у 2 кн. / Г. Костюк. – К. : Смолоскип, 2008. – Кн. 2. – 2008. – 512 с.
366. Кузнецов Г.А. Растерзанный Чернигов, или Юность, опаленная войной / Г.А. Кузнецов. – Чернигов : РИК «Деснянська правда», 2005. – 480 с.
367. Кунов К., фон. Свинцовый ливень Восточного фронта / К. фон Кунов; [пер. с англ. С. Малышкина]. – М. Яуза-пресс, 2009. – 256 с.
368. Любченко А. Щоденник / А. Любченко // Березіль. – 1994. – № 6 (18). – С. 50 – 64.
369. Люк Х., фон. На острие такового клина. Воспоминания офицера панцерваффе / Х. фон Люк; [пер. с англ. А. Колина]. – М. : Яуза, Эксмо, 2008. – 544 с.
370. Майер К. Танки СС в бою. Танковая гвардия Гитлера / К. Майер ; [пер. с нем. А. Уткина]. – М. : Яуза-пресс, 2008. – 448 с.
371. Мамонтов В.Б. Шаги войны. г. Изюм, 1941–1947 гг., 2011 г. / В.Б. Мамонтов. – Изюм–Донецк : Государственное издательство «Донбасс», 2011. – 132 с.
372. Манштейн Э., фон Утерянные победы / Э. фон Манштейн ; [пер. с нем.; худож. А.Шуплецов] /– Смоленск : Русич, 2004. – 672 с.
373. Меллентин Ф.В., фон. Танковые сражения. Боевое применение танков во Второй мировой войне. 1939-1945 гг. / Ф.В. фон Меллентин ; [пер. с англ. В.Д. Кайдалова]. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2006. – 415 с.
374. Мемуары власовцев / [сост. А.В. Окорочков]. – М. : Вече, 2011. – 304 с.

375. Мессе Дж. Война на Русском фронте. Итальянский экспедиционный корпус в РОССИИ (К.С.И.Р.) / Дж. Мессе. – М. Книжный Мир, 2009. – 288 с.
376. Нидермайер Г. Эсэсовская «гвардия» в бою: фронтовые мемуары ветеранов 1-й танковой дивизии СС «Лейбштандарт Адольф Гитлер» / Г. Нидермайер. – М. : Яуза-пресс, 2011. – 288 с.
377. Обзор мероприятий германских властей на временно оккупированной территории, подготовленный на основе трофейных документов, иностранной печати и агентурных материалов, поступивших с июня 1941 г. по март 1943 г. // Неизвестная Россия. XX век. В 4 кн. – М. : Московское городское объединение архивов, 1993. – Кн. 4. – 1993. – С. 235– 330.
378. Панасенко Б.А. Война глазами мальчишки / Б.А. Панасенко. – Х. : Мачулин, 2010. – 68 с.
379. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». Спогади та роздуми очевидця / Ф. Пігідо-Правобережний. – К. : Смолоскип, 2002. – 288 с.
380. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера / Г.Пикер ; [пер. с нем. И.В. Розанова]; общ. ред., вступ. статья и предисл. И. М. Фрадкина. – Смоленск : «Русич», 1998. – 496 с.
381. Подевильс К. Бои на Дону и Волге. Офицер вермахта на Восточном фронте / К. Подевильс; [пер. с нем.]. – М. : ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. – 240 с.
382. Рибальченко Р.К. Підкови на снігу / Р.К. Рибальченко. – Харків : Курсор, 2006. – 285 с.
383. Рудель Ганс-Ульрих. Пилот «штуки» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.militer.lib.ru/memo/german/rudel/index.html>.
384. Руднев Б.К. Дневник оккупации. г. Лебедин Сумской области / Б.К. Руднев. – Харьков : Б.и., 2011.– 52 с.

385. Семененко О. Харків, Харків.../ О. Семененко. – Харків-Нью-Йорк: Березіль, 1992. – 157 с.
386. Соловей О. У Просвіті і навколо / О. Соловей // Український засів (Харків). – Ч.1 (5), грудень 1992 – січень 1993. – С. 36 –47.
387. Стахів Є. Крізь тюрми, підпілля й кордони: Повість мого життя / Є. Стахів ; [передм. М.Ф. Слабошпицького]. – К. : Рада, 1995. – 318 с.
388. Суслик Р.Л. Криваві сторінки з ненаписаних літописів / Р.Л. Суслик. – Англія (Дербі), 1956. – 270 с.
389. Усык М.А. День за днем. Харьков: 20.11.41 – 23.02.43. / М.А. Усык. – Симферополь , Б.и., 2010. – 71 с.
390. Фертен Х. В огне Восточного фронта. Воспоминания добровольца войск СС / Х. Фертен ; [пер. с англ. М. Свириденкова]. – М. : Яуза-пресс, 2008. – 448 с.
391. Франков Н.Я. Город продолжает борьбу / Н.Я. Франков // В боях за Харьковщину: Воспоминания участников Великой Отечественной войны. – 2-е изд., испр. и доп. / [Отв. ред. С.З.Голиков]. – Харьков : Прапор, 1968. – С. 126 – 132.
392. Харьков. Немецкая оккупация 1941 – 1943 годы. Ул. Гиевская / [сост. В. Проценко]. – Харьков, Б.и., 2011. – 14 с.
393. Щетинин С.Н. В Донецком подполье / С. Н. Щетинин // На рубежах шахтерского края : статьи, очерки. – 2-е изд., испр. и доп. / [Сост.: Д.Ф. Акульшин]. – Донецк: Донбас, 1979. – С. 164 – 171.
394. Goebbels J. Die Tagebücher / [hrsg.von E. Frölich]. – München ; New Providence ; London; Paris : Saur, 1996. – Teil 2 : Diktate 1941-1945. Bd 2. Oktober–Dezember 1941.– 1996. – 642 S.
395. Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab). Band I : 1. August 1940 –31. Dezember 1941/. [Zusammengestellt und erläutert von H. A. Jacobsen]. – Frankfurt am Main : Bernard & Grarfe Verlag für Wehrwesen, 1965. – 1285 S.

5. Періодичні видання

396. Бахмутский вестник. – 1942. – 8 июля.
397. Бахмутский вестник. – 1942. – 18 июля.
398. Бюлетень Валківської районної управи. – 1942. – 13 черв.
399. Визволення (Конотоп). – 1942. – 26 лип.
400. Визволення. – 1942. – 2 серп.
401. Восточный проект (Краматорск). – 2010. – 29 сент.
402. Голос Донбасса (Горловка). – 1943. – 25 апр.
403. Голос Охтирщини. – 1942. – 27 серп.
404. Голос Охтирщини. – 1943. – 10 січ.
405. Голос Охтирщини. – 1943. – 9 черв.
406. Голос Охтирщини. – 1943. – 18 черв.
407. Голос Охтирщини. – 1943. – 14 лип.
408. Голос Охтирщини. – 1943. – 30 лип.
409. Донецкий вестник (Юзовка). – 1941. – 23 нояб.
410. Донецкий вестник. – 1942. – 29 янв.
411. Донецкий вестник. – 1942. – 8 февр.
412. Донецкий вестник. – 1942. – 10 февр.
413. Донецкий вестник. – 1942. – 12 февр.
414. Донецкий вестник. – 1942. – 12 апр.
415. Донецкий вестник. – 1942. – 19 июля.
416. Донецкий вестник. – 1942. – 20 авг.
417. Донецкий вестник. – 1942. – 25 сент.
418. Донецкий вестник. – 1942. – 9 окт.
419. Донецкий вестник. – 1942. – 16 окт.
420. Донецкий вестник. – 1942. – 20 окт.
421. Донецкий вестник. – 1942. – 24 окт.

422. Донецкий вестник. – 1942. – 30 окт.
423. Донецкий вестник. – 1942. – 3 нояб.
424. Донецкий вестник. – 1942. – 27 нояб.
425. Донецкий вестник. – 1942. – 4 дек.
426. Донецкий вестник. – 1942. – 11 дек.
427. Донецкий вестник. – 1942. – 18 дек.
428. Донецкий вестник. – 1942. – 22 дек.
429. Донецкий вестник. – 1943. – 20 янв.
430. Донецкий вестник. – 1943. – 31 янв.
431. Донецкий вестник. – 1943. – 21 февр.
432. Донецкий вестник. – 1943. – 26 марта.
433. Донецкий вестник. – 1943. – 1 мая.
434. Донецкий вестник. – 1943. – 27 июня.
435. Донецкий вестник. – 1943. – 11 авг.
436. Донецька газета (Слов'янськ). – 1942. – 28 серп.
437. Донецька газета. – 1943. – 4 лип.
438. Донеччина (Донецьк). – 1997. – 3 лип.
439. Донеччина. – 2004. – 25 бер.
440. Донеччина. – 2004. – 24 черв.
441. Костянтинівські вісті. – 1942. – 19 серп.
442. Маріупільська газета. – 1941. – 20 лист.
443. Маріупільська газета. – 1942. – 21 трав.
444. Маріупільська газета. – 1942. – 4 лип.
445. Маріупільська газета. – 1942. – 30 черв.
446. Маріупільська газета. – 1942. – 15 лип.
447. Маріупільська газета. – 1942. – 21 лип.
448. Маріупільська газета. – 1942. – 1 серп.
449. Маріупільська газета. – 1942. – 4 серп.

450. Маріюпільська газета. – 1942. – 6 серп.
451. Маріюпільська газета. – 1942. – 14 серп.
452. Маріюпільська газета. – 1942. – 19 серп.
453. Маріюпільська газета. – 1942. – 26 серп.
454. Маріюпільська газета. – 1942. – 3 жовт.
455. Маріюпільська газета. – 1942. – 6 жовт.
456. Маріюпільська газета. – 1942. – 8 жовт.
457. Маріюпільська газета. – 1942. – 15 жовт.
458. Маріюпільська газета. – 1942. – 24 жовт.
459. Маріюпільська газета. – 1942. – 3 лист.
460. Маріюпільська газета. – 1942. – 10 лист.
461. Маріюпільська газета. – 1942. – 21 лист.
462. Маріюпільська газета. – 1942. – 24 лист.
463. Маріюпільська газета. – 1942. – 15 груд.
464. Маріюпільська газета. – 1943. – 14 січ.
465. Маріюпільська газета. – 1943. – 10 квіт.
466. Маріюпільська газета. – 1943. – 20 трав.
467. Маріюпільська газета. – 1943. – 25 трав.
468. Маріюпільська газета. – 1943. – 29 трав.
469. Маріюпільська газета. – 1943. – 17 черв.
470. Маріюпільська газета. – 1943. – 19 черв.
471. Маріюпільська газета. – 1943. – 22 черв.
472. Маріюпільська газета. – 1943. – 1 лип.
473. Маріюпільська газета. – 1943. – 29 лип.
474. Маріюпільська газета. – 1943. – 31 лип.
475. Мелочи жизни (Донецк). – 1997. – № 37.
476. Наш дом (Донецк). – 2003. – 19 дек.
477. Ніжинські вісті. – 1942. – 3 лист.

478. Нова Україна (Харків). – 1942. – 16 січ.
479. Нова Україна. – 1942. – 17 лют.
480. Нова Україна. – 1942. – 31 бер.
481. Нова Україна. – 1942. – 24 трав.
482. Нова Україна. – 1942. – 10 черв.
483. Нова Україна. – 1942. – 11 черв.
484. Нова Україна. – 1942. – 12 черв.
485. Нова Україна. – 1942. – 14 черв.
486. Нова Україна. – 1942. – 28 черв.
487. Нова Україна. – 1942. – 30 черв.
488. Нова Україна. – 1942. – 9 лип.
489. Нова Україна. – 1942. – 15 лип.
490. Нова Україна. – 1942. – 19 лип.
491. Нова Україна. – 1942. – 31 лип.
492. Нова Україна. – 1942. – 4 серп.
493. Нова Україна. – 1942. – 7 серп.
494. Нова Україна. – 1942. – 9 серп.
495. Нова Україна. – 1942. – 15 серп.
496. Нова Україна. – 1942. – 16 серп.
497. Нова Україна. – 1942. – 23 серп.
498. Нова Україна. – 1942. – 4 вер.
499. Нова Україна. – 1942. – 12 вер.
500. Нова Україна. – 1942. – 13 вер.
501. Нова Україна. – 1942. – 16 вер.
502. Нова Україна. – 1942. – 17 вер.
503. Нова Україна. – 1942. – 19 вер.
504. Нова Україна. – 1942. – 22 вер.
505. Нова Україна. – 1942. – 27 вер.

506. Нова Україна. – 1942. – 30 вер.
507. Нова Україна. – 1942. – 13 жовт.
508. Нова Україна. – 1942. – 14 жовт.
509. Нова Україна. – 1942. – 15 жовт.
510. Нова Україна. – 1942. – 17 жовт.
511. Нова Україна (щотижневе видання). – 1942. – 18 жовт.
512. Нова Україна. – 1942. – 30 жовт.
513. Нова Україна. – 1942. – 8 лист.
514. Нова Україна. – 1942. – 15 лист.
515. Нова Україна (щотижневе видання). – 1942. – 22 лист.
516. Нова Україна (щотижневе видання). – 1942. – 6 груд.
517. Нова Україна (щотижневе видання). – 1942. – 13 груд.
518. Нова Україна (щотижневе видання). – 1943. – 17 січ.
519. Нова Україна. – 1943. – 23 січ.
520. Нова Україна. – 1943. – 2 черв.
521. Новая жизнь (Рыково). – 1943. – 25 мая.
522. Новая жизнь. – 1943. – 15 июля.
523. Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 23 серп.
524. Нове життя. – 1942. – 9 вер.
525. Нове життя. – 1942 – 12 вер.
526. Нове життя. – 1942. – 20 вер.
527. Нове життя. – 1942. – 8 жовт.
528. Нове життя. – 1942. – 18 жовт.
529. Нове життя. – 1942. – 28 жовт.
530. Нове життя. – 1942. – 11 лист.
531. Нове життя. – 1942. – 16 груд.
532. Нове життя. – 1943. – 13 січ.
533. Нове життя. – 1943. – 17 січ.

534. Нове життя. – 1943. – 22 січ.
535. Нове українське слово (Київ). – 1942. – 17 січ.
536. Новий час (Шостка). – 1942. – 22 лист.
537. Новий час. – 1942. – 6 груд.
538. Новий час. – 1942. – 13 груд.
539. Новий час. – 1942. – 20 груд.
540. Новий час. – 1943. – 14 лют.
541. Приазовский рабочий (Мариуполь). – 1993. – 19 янв.
542. Приазовский рабочий. – 2000. – 5 мая.
543. Путивлянин. – 1942. – 22 июля.
544. Путивлянин. – 1942. – 22 нояб.
545. Путивлянин. – 1942. – 9 дек.
546. Путивлянин. – 1942. – 16 дек.
547. Путивлянин. – 1943. – 12 мая.
548. Рідний край (Богодухів). – 1942. – 4 жовт.
549. Сумський вісник. – 1943. – 10 січ.
550. Сумський вісник. – 1943. – 24 січ.
551. Сумський вісник. – 1943. – 27 січ.
552. Сумской вестник. – 1943. – 21 мая.
553. Сумський вісник. – 1943. – 4 серп.
554. Українська земля (Макіївка). – 1943. – 5 лип.
555. Українське Полісся (Чернігів). – 1943. – 6 січ.
556. Український кур'єр (Чернігів). – 1943. – 17 серп.
557. Факты (Киев). – 2011. – 23 июня.
558. Харківські короткі зведення. – 1943. – 10 квіт.
559. Чистяковский листок. – 1942. – 25 марта.
560. Эхо Приазовья (Мариуполь). – 1943. – 21 июля.
561. Эхо Приазовья. – 1943. – 13 авг.

6. Усноісторичні джерела

Особистий архів автора

562. Інтерв'ю із А. Луїзою Венедіктівною, 1935 р.н. (м. Костянтинівка, грудень 2004 р.). Транскрибований аудіозапис.
563. Інтерв'ю із Воловиком Л.Г., 1924 р.н. (м. Донецьк, травень 2005 р.). Транскрибований аудіозапис.
564. Інтерв'ю із Деменковим В.Г., 1928 р.н. (м. Донецьк, квітень 2004 р.). Транскрибований аудіозапис.
565. Інтерв'ю із Єфремовим В.С., 1933 р.н. (м. Донецьк, січень 2011 р.). Транскрибований аудіозапис.
566. Інтерв'ю із Зайковським В.І., 1927 р.н. (м. Маріуполь, березень 2004 р.). Транскрибований аудіозапис.
567. Інтерв'ю із І. Тамарою Івановною, 1931 р.н. (м. Донецьк, січень 2011 р.). Транскрибований аудіозапис.
568. Інтерв'ю із Косторною Н.Д., 1931 р.н. (м. Костянтинівка, грудень 2004 р.). Транскрибований аудіозапис.
569. Інтерв'ю із Крапівою Л.О., 1926 р.н. (м. Донецьк, лютий 2005 р.). Транскрибований аудіозапис.
570. Інтерв'ю із Кріциним О.Д., 1929 р.н. (м. Донецьк, листопад 2010 р.). Транскрибований аудіозапис.
571. Інтерв'ю із Репою Ф.Є., 1925 р.н. (с. Новобахмутівка Ясинуватського району Донецької області, жовтень 2004 р.). Транскрибований аудіозапис.
572. Інтерв'ю із Рогозом Б.В., 1933 р.н. (м. Донецьк, лютий 2005 р.). Транскрибований аудіозапис.
573. Інтерв'ю з Романченком В.І., 1928 р.н. (м. Донецьк, липень 2003 р.). Транскрибований аудіозапис.

574. Інтерв'ю із Саєнко-Полончук М.І., 1928 р.н. (м. Донецьк, січень 2005 р.). Транскрибований аудіозапис.
575. Інтерв'ю із Смальком І.А., 1925 р.н. (м. Донецьк, листопад 2004 р.). Транскрибований аудіозапис.
576. Інтерв'ю із Смоляковою І.Г., 1928 р.н. (м. Донецьк, січень 2005 р.). Транскрибований аудіозапис.
577. Інтерв'ю із Т. Миколою Костянтиновичем, 1925 р.н. (м. Донецьк, квітень 2004 р.). Транскрибований аудіозапис.
578. Інтерв'ю із Фурсовим Є.М., 1927 р.н. (м. Донецьк, квітень 2004 р.). Транскрибований аудіозапис.
579. Інтерв'ю із Цветковою Т.П., 1934 р.н. (м. Донецьк, липень 2003 р.). Транскрибований аудіозапис.
580. Інтерв'ю із Чепік З.А., 1929 р.н. (м. Донецьк, лютий 2005 р.). Транскрибований аудіозапис.
581. Інтерв'ю із Червяковою В.І., 1921 р.н. (м.Донецьк, травень 2004 р.). Транскрибований аудіозапис.
582. Інтерв'ю із Шепелєвим О.Т., 1929 р.н. (м. Донецьк, травень 2004 р.). Транскрибований аудіозапис.
583. Інтерв'ю із Шовкун Ф.Є., 1919 р.н. (м. Донецьк, липень 2010 р.). Транскрибований аудіозапис.

Особистий архів Т.Пентер (Гейдельберг, Німеччина)

584. Інтерв'ю із Н. Валентином Володимировичом, 1926 р.н. (м. Донецьк, червень 2001 р.). Транскрибований аудіозапис.

7. Кінофотодокументи

585. Кінофільм «Битва за нашу Советскую Украину» (реж. О. Довженко, Ю. Солнцева) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http : // www.: voenhronika.ru/news/bitva_za_nashu_sovetskuju_ukrainu_1943/2013-04-11-33.html](http://www.voenhronika.ru/news/bitva_za_nashu_sovetskuju_ukrainu_1943/2013-04-11-33.html).

II. ЛІТЕРАТУРА

586. Авраменко Н.Д. Феня Мотильова – жінка, вчителька, підпільниця / Н.Д. Авраменко, Л.П. Деревянко // Ніжин і Ніжинщина: історичний простір провінції : зб. статей. / [відп. ред. О.Ю. Москаленко]. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. — Вип.1. – С. 107–110.
587. Акуленко В.І. Правовий статус евакуйованих з України у східні райони СРСР музейних, бібліотечних і архівних цінностей під час Другої світової війни / В.І. Акуленко // Праці Центру пам'яткознавства : зб. наук. праць.– К. : Центр пам'яткознавства НАН України, 2011. – Вип. 19. – С. 5–20.
588. Алексеев В.И. Немецкая политика в отношении Русской православной церкви на оккупированной немцами территории СССР в 1941 – 1944 гг. / В.И. Алексеев // На темы русские и общие. Сборник статей и материалов в честь проф. Н.С. Тимашева / [под почетной редакцией проф. П.А. Сорокина; под ред. проф. Н.П. Полторацкого]. – Нью-Йорк : Издание общества друзей русской культуры, 1965. – С. 158–177.
589. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Х.Арендт ; [пер. з англ.]. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – 584 с.
590. Армстронг Дж. Советские партизаны. Легенда и действительность. 1941 -1944 / Дж. Армстронг; [пер. с англ. О.А. Федяева]. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2007. – 493 с.
591. Артемовский Бабий Яр : сборник / [сост. Д. Л. Вигдергауз ; ред. М. В. Габелев]. – Артемовск : [Б.и.], 2000. – 55 с.
592. Бабич О. Моя участь в ОУН у воєнні і післявоєнні роки / О. Бабич // Самостійна Україна., Ч.2 (460) квітень-червень 1996. – С. 43–44.
593. Байбак П.Т. «Смолоскип» ОУН на Слобожанщині / П. Т. Байбак // На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні. Збірник

- статей, спогадів і документів / [зредагув. К.Мельник, О.Лашенко, В.Верига].– К. : Дніпро, 1994. – С. 296 – 308.
594. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. / [Головна редакційна колегія : голова І.О. Герасимов, заступники голови І.Т. Муковський і П.П. Панченко, відповідальний секретар Р.Г. Вишневський]. – К. : Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.: іл.
595. Березюк Н.М. Библиотека Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина за 200 лет (1805–2005) / Н.М. Березюк, И.Г. Левченко, Р.П. Чигринова. – Х. : Тимченко, 2006. – 390 с.
596. Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? / К. Беркгоф // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 16 – 36.
597. Бібліотека в історичному просторі трьох епох: до 125-річчя Харк. держ. наук. б-ки ім. В.Г. Короленка / [Н.І.Полянська та ін.; пер. англ. мовою: Г.М.Герасимова, В.А.Долбня, Л.І.Міллер]. – Х. : ІРІС, 2011.– 239 с.
598. Бібліотеки Харківщини: історія і сучасність. До 50-річного ювілею з дня заснування Харківської обласної універсальної наукової бібліотеки. – Харків : Б.в., 2001. – 33 с.
599. Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни. Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. Вип. 2. – К. : Б.в., 1997. – 101 с.
600. Білик О. Вітчизняна війна на Лебединщині (1941–1943 рр.) / О. Білик. – Харьков : Харьковский частный музей городской усадьбы, 2007. – 207 с.
601. Биковський Л. Василь Дубровський / Л.Биковський // Український історик. – 1966. – № 1-2 (9-10). – С. 93.

602. Бистра М. О. Вища освіта на території східної України в реаліях нацистського «нового порядку» (на матеріалах Ворошиловградської, Сталінської та Харківської областей) / М.О. Бистра // Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки. Вип. 202. Ч. II. – Черкаси, 2011. — С. 78–84.
603. Блюментрит Г. Фельдмаршал фон Рундштедт. Войсковые операции групп армий «Юг» и «Запад». 1939-1945 / Г. Блюментрит ; [пер. с англ. Л.А. Иголревского]. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2005. – 287 с.
604. Божко Р.П. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века / Р.П. Божко, Т.Ю. Були, Н.Н. Гашенникова. – Мариуполь : Рената, 2006. – 356 с.
605. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939 – 1945) / А. Боляновський. – Львів : Б.в., 2003. – 686 с.
606. Большаков И. Советское киноискусство в годы Великой Отечественной войны / И. Большаков. – М. : Госкиноиздат, 1950. – 214 с.
607. Бондар-Терещенко І. Кого боявся Олекса Веретенченко? / І. Бондар-Терещенко // Український засів. – 1993. – Ч. 4 (8) – С. 3–9.
608. Бондар І. Музика на Лейбштандартенпляц / І. Бондар // Український засів. – 1993. – Ч. 1. (5). – С. 17–20.
609. Бутко С. Український національно-визвольний рух на Чернігівщині у роки Другої світової війни / С. Бутко, Т. Демченко // Скарбниця української культури : зб. наук. праць. Вип. 6 / Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України; [Редколегія : О.Б. Коваленко (голова) та ін.]. – Чернігів, 2005. – С. 72–78.
610. Вайсфельд И.В. Кино как вид искусства / И.В. Вайсфельд. – М. : Знание, 1983. – 144 с.

611. Васильківський Г. Довічна наша вдячність / Г. Васильківський // Інформаційно-науковий вісник НДУ ім. Миколи Гоголя. – 2010. – № 1. – С. 33–37.
612. Вдовин А.И. Национальный вопрос и национальная политика в СССР в годы Великой Отечественной войны: мифы и реалии / А.И. Вдовин // Вестник Московского университета. Серия 8. История, 2003. – № 5. – С. 24–54.
613. Великая Отечественная война. 1941 – 1945. Военно-исторические очерки. В 4 кн. – М. : Наука, 1999. – Кн. 4 : Народ и война. – 368 с.
614. Верт А. Россия в войне 1941 –1945. / А.Верт ; [пер. с англ.]. – Смоленск : Русич, 2003. – 672 с.
615. Веденєєв Д.В. Органи державної безпеки СРСР і релігійні об'єднання в Україні під час Великої Вітчизняної війни // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2010. – № 4 (48). – С. 377 – 396.
616. Ветров І.Г. «Фінансова війна» третього рейху на окупованій території України в 1941–1944 рр. / І.Г. Ветров // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. – С. 96–100.
617. Ветте В. Образ врага: расистские элементы в немецкой пропаганде против Советского Союза / В. Ветте // Вторая мировая война: Взгляд из Германии : сб. статей. – М. : Яуза, Эксмо, 2005. – С. 94–124.
618. Висоцький О.Ю. Агітаційний документ як технологія легітимації політичної влади / О.Ю. Висоцький // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики : матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 25-27 травня 2010 р.). – Київ, 2010. – С. 109–111.
619. Волковский Н.Л. История информационных войн. В 2 ч.– Спб. : ООО «Издательство «Полигон», 2003. – Ч.2. – 2003.– 729 с.

620. Волошин Ю. Відродження УАПЦ на Харківщині у період німецької окупації / Ю. Волошин // Український засів. – 1996. – Ч. 7-9 (38-40). – С. 142–152.
621. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) / Ю. Волошин. – Полтава, 1997. – 127 с.
622. Волошкіна С.А. Державна картинна галерея Харкова в період окупації (1941–1943 рр.): хроніка подій / С.А. Волошкіна // Матеріали наукової конференції, присвяченої 110-річчю Харківського художньо-промислового музею. – Харків, 1996. – С. 54 – 59.
623. Гавриленко І. Діяльність народних шкіл на Ніжинщині в період німецької окупації 1941–1943 років / І. Гавриленко // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 4: Ніжин окупаційної доби (до 65-річчя звільнення міста від нацистів). Пам'яткознавство північного регіону України №1: Історико-культурологічний збірник. / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – 2007. – Випуск 4-5 (7-8). – С. 9 – 14.
624. Гайдабура В.М. Театр, захований в архівах: сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944) / В.М. Гайдабура. – К. : Мистецтво, 1998. – 224 с.
625. Гайдабура В.М. Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.) / В.М. Гайдабура // Український театр ХХ століття / [редкол.: Н.Корнієнко та ін.]. – К. : ЛДЛ, 1993. – С. 321–341.
626. Гак А. Аркадій Любченко, «Нова Україна» і я / А. Гак // Український засів. – 1994. – № 6. – С. 27– 43.
627. Гісцова Л. Харківський історичний архів: 1880– 1943 / Л. Гісцова // Архіви України. – 2006. – № 1-6. – С. 376– 411.
628. Гитлер А. Моя боротьба / А. Гитлер. – Х.: ООО «Свитовид», 2003. – 704 с.

629. Год 1941-й. Фотоальбом. – М. : Планета, 1991. – 271 с.
630. Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. / Г.М. Голиш. – Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – 323 с.
631. Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр. / М.Л. Головка. – К. : Олан, 2004. – 704 с.
632. Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / В.В. Гордієнко // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 107–119.
633. Горох М. Чернігів 1941 – 1942: основні методи окупаційної політики німців / М.Горох // Скарбниця української культури : збірник наукових праць. Вип. 6 / Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України; [Редколегія: О.Б. Коваленко (голова) та ін.]. – Чернігів, 2005.– С. 62– 66.
634. Греченко Г. Чернігівщина на шпальтах окупаційних газет (1941 -1943 рр.) / Г. Греченко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2 (26). – С. 81–102.
635. Григорович Д.Ф. Идеино-политическая деятельность компартии Украины в годы Великой Отечественной войны / Д.Ф. Григорович. – К. : Политиздат Украины, 1983. – 368 с.
636. Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр.) / Гриневич В.А.; НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса. – К., 2007. – 520 с.
637. Грідіна І.М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945) / І.М. Грідіна – Донецьк : ДонНУ, 2010. – 419 с.

638. Гутянська О.В. Через лінію фронту. Газета «За Радянську Україну» у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників / О.В. Гутянська. – К. : Вища школа, 1980. – 149 с.
639. Давиденко Ю. Національно-культурне життя Чернігівщини в 1941-1942 роках / Ю. Давиденко // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії №4: Ніжин окупаційної доби (до 65-річчя звільнення міста від нацистів). Пам'яткознавство північного регіону України №1: Історико-культурологічний збірник. / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – 2007. – Випуск 4-5 (7-8). – С. 15– 18.
640. Дем'янчук І.Л. Партизанська преса України (1941–44 рр.) / І.Л. Дем'янчук. – К. : Вид-во КДУ, 1956. – 150 с.
641. Дем'янчук І.Л. Зброєю слова (Преса партійного підпілля і партизанських формувань періоду Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.) / І.Л. Дем'янчук. – К. : Вид-во КДУ, 1966. – 180 с.
642. Денисенко Б.И. Так велело серце / Денисенко Б.И. // Герои подполья. О борьбе советских патриотов в тылу нем.-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны. Вып. 2-й. – М. : Политиздат, 1972. – С. 206–233.
643. Добренев В.И. Социальная антропология / В.И. Добренев, А.И. Кравченко. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 688 с.
644. Добров П.В. Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни / П.В. Добров, М.О. Бистра. – Донецьк, Норд-Прес, 2006. – 273 с.
645. Добров П. В. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941–1943 рр.) / П. В. Добров, І. С. Тарнавський ; Донецький нац. ун-т. – Донецьк : ДонНУ, 2008. – 218 с.
646. Добровольський Українське відродження на Донбасі в роки Другої світової війни / О. Добровольський // Діяльність підпілля ОУН на Сході України : зб. статей / [упоряд. Хобот П.В.] – Дніпропетровськ : Східноукраїнський дослідницький центр «Спадщина», 2010. – С. 50-68.

647. Донетчина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Известные и неизвестные страницы истории.— Донецк : АОЗТ «Издательство «Донеччина», 2008. – 432 с.
648. Донецкий медицинский университет в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) : Биографический справочник / [под ред. академика АМН Украины В.Н. Казакова]. – Донецк : 2001. – 102 с.
649. Дражевська Л. Діяльність органів самоврядування і громадських організацій у Харківській області в 1941 – 43 рр. / Л. Дражевська // Український засів. – 1993. – Ч. 5 (9). – С. 83–93.
650. Дубровіна Л.А. Бібліотеки м. Києва в період нацистської окупації: загальні напрями політики та діяльність окупаційних установ / Л.А. Дубровіна, Н.І. Малолєтова // Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів. – К., 2004. – С. 59 – 113.
651. Дубровіна Л.А. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті / Л.А. Дубровіна, О.С. Онищенко. – К. : Б.в., 2009. – 450 с.
652. Дудченко Г. Вихідна документація відділу освіти Ніжинської міської управи в 1941–1943 роках / Г. Дудченко, В. Кондрашов // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 4: Ніжин окупаційної доби (до 65-річчя звільнення міста від нацистів). Пам'яткознавство північного регіону України №1: Історико-культурологічний збірник. / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 2007. – Вип. 4-5 (7-8). – С. 65–89.
653. Дудченко Г. Ніжинська школа садівництва та шовківництва у 1942 р. / Дудченко Г., Стрикун М. // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 6: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства / [гол. ред. кол. О.Б. Коваленко, заст. гол. ред. кол. О.М. Титова] / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 2009. – Вип. 8 (11). – С. 80 –87.

654. Дудченко Г. Ніжинська фельдшерсько-акушерська школа у 1941–43 роках (за архівними матеріалами) / Г. Дудченко, В. Шпитяк // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії №5: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 2008. – Вип. 6 (9). – С. 154–171.
655. Емельянов В.Н. Партизаны. Историко-документальная повесть / В.Н. Емельянов. – Нежин: ТОВ «Наука-Сервис», 1998. – 120 с.
656. Емельянов В. Антинацистський рух опору в Ніжині / В. Емельянов // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії №4: Ніжин окупаційної доби (до 65-річчя звільнення міста від нацистів). Пам'яткознавство північного регіону України №1: Історико-культурологічний збірник. / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 2007. – Вип. 4-5 (7-8) – С. 27 – 45.
657. Емченко Г.Я. Годы суровых испытаний (Из истории партийных организаций Донбасса в период Великой Отечественной войны (июнь 1941–1945 гг.) / Г.Я. Емченко. – Луганск : Луганское областное изд-во, 1961. – 205 с.
658. Емченко Г.Я. За наше правое дело. Деятельность партийных организаций Ворошиловградщины в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. / Г.Я. Емченко. – Донецк : Донбас, 1972. – 240 с.
659. Енциклопедія історії України : Т. 9. Прил – С / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.] / НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2012. – 944 с.: іл.
660. Ермолов И. Три года без Сталина. Оккупация: советские граждане между нацистами и большевиками. 1941–1944 / И. Ермолов. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2010. – 383 с.
661. Жигло В.В. Архівні джерела з історії німецько-фашистської окупації Харківщини (за матеріалами Державного архіву Харківської області) : навчально-методичний посібник / В.В. Жигло. – Харків: 2006. – 48 с.

662. Журавський Ю.Й. Харківський університет у роки Великої Вітчизняної війни / Ю.Й. Журавський, Б.П. Зайцев, Б.К. Мигаль. – Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2010. – 200 с.
663. Забарко Б. Живыми остались только мы : свидетельства и документы / [ред.-сост. Б. Забарко]. – К. : Институт иудаики, 1999. – 460 с.
664. Заболотна Т. Інтелігенція у місцевих органах влади в роки нацистської окупації: історіографія проблеми / Т. Заболотна // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. Вип. 13. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 40–53.
665. Загорулько М.М. Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР / М.М. Загорулько, А.Ф. Юденков. – М. : «Экономика», 1970. – 271 с.
666. Зайцев Б.П., Куделко С.М. Центральная научная библиотека ХГУ в годы Великой Отечественной войны / Б.П. Зайцев, С.М. Куделко // Війна та місто. Учбово-методичні матеріали для студентів та викладачів / [упоряд. Ю.О. Голубкін]. – Харків : ХДУ, 1993. – С. 29–33.
667. Залесский К. Вермахт / К. Залесский. – М. : Эксмо, Яуза, 2005. – 656 с.
668. Захарова Г. Мариупольская трагедия. (О жертвах политических репрессий Мариуполя и Приазовья) / Г. Захарова. – Мариуполь : предприятие «Газета «Приазовский рабочий», 2000. – 274 с.
669. Зеленская Л.И. Театр – любовь моя: из истории любительского театра Краматорска / Л.И. Зеленская. – Краматорск : Тираж-51, 2004. – 1148 с.
670. Зиновьева В.М. Чтобы жизнь продолжалась: Приазовье в период оккупации 1941–1943 / В.М. Зиновьева. – Мариуполь : ЗАО «Газета «Приазовский рабочий», 2004. – 508 с.

671. Зінченко Ю.І. У рік важких випробувань: свідчать документи Ю.І. Зінченко, В.І. Кучер // Архіви України. – 1991. – № 2. – С. 7–17.
672. Злочини комуністичної Москви в Україні в літі 1941 року. – Дрогобич : Відродження, 1991. – 94 с.
673. Зозуля С. Пройдуся Абрикосовою, заверну на Гітлерштрассе... (архівна справа про перейменування мікротопонімів Ніжина в 1941 р.) / С. Зозуля / Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії №4: Ніжин окупаційної доби (до 65-річчя звільнення міста від нацистів). Пам'яткознавство північного регіону України №1: Історико-культурологічний збірник. Вип. 4-5 (7-8). / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – 2007. – С. 90–100.
674. Зуб Т.І. Видатні архівісти Чернігівщини / Т.І Зуб // Збірник статей, виступів за документами Державного архіву Чернігівської області. – Чернігів, 1998. – С. 42–51.
675. Енциклопедія українознавства : в 2 т. / [під голов. ред. проф. д-ра Володимира Кубійовича і проф. д-ра Зенона Кузеля].– Мюнхен-Нью-Йорк, 1949. – Т.1. –1949. – 800 с.
676. Іванущенко Г. Підпілля ОУН-УПА на Сумщині: деталізація подій через призму документів спецслужби / Г. Іванущенко // Діяльність підпілля ОУН на Сході України : збірник статей / [упорядник Хобот П.В.]. – Дніпропетровськ : Східноукраїнський дослідницький центр «Спадщина», 2010. – С. 79–103.
677. Івлєв І.О. Контрпропаганда підпільників і партизанів на окупованій радянській території (1941–1944) / І.О. Івлєв, А.Ф. Юденков // Український історичний журнал. – 1986. – № 6. – С. 41– 48.
678. Ивницкий Н.А. О некоторых вопросах публикации документов по истории советского общества / Н.А. Ивницкий // Исторический архив. – 1961. – № 1. – С. 114–119.

679. «І доки є пам'ять у людей...». Народні оповідання про Велику Вітчизняну війну / [упорядкування, передмова, примітки та коментарі В.П. Андрусенко]. – Харків: ХНПУ, 2010. – 480 с.
680. Из дневника немецкого лейтенанта К.Ф. Брандта, чье подразделение входило в 6-ю армию группы армий «Юг» // Знать и помнить. Преступления фашизма в годы Великой Отечественной войны / [авт.-сост. Н.К. Петрова]. – М. : Вече, 2012. – С. 524–544.
681. Історико-культурні традиції Слобожанщини XVII–XXI ст. / А.С. Міносян [та ін.]. – Х. : ХДУХТ, 2010. – 175 с.
682. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945. В 6 т. Т.2. – М. : Воениздат, 1961.— 682 с.
683. История Второй мировой войны 1939 – 1945. В 12 т. Т.3. – М. : Воениздат, 1974. – 498 с.
684. История Второй мировой войны 1939 – 1945. В 12 т. Т.4. – М. : Воениздат, 1975. – 536 с.
685. История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область. – К.: Главная редакция УСЭ, 1976. – 800 с.
686. История городов и сел Украинской ССР. Харьковская область. – К.: Главная редакция УСЭ, 1976. – 723 с.
687. История Луганского края : учебное пособие / [Ефремов А.С., Курило В.С., Бровченко И.Ю. та ін.].– Луганск : Альма-матер, 2003. – 432 с.
688. Источниковедение новейшей истории России: теория, методология и практика / [под общ. ред. А.К Соколова]. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 744 с.
689. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни / Добров П.В. [та ін.].– Донецьк : ДонНУ, 2011. – 236 с.

690. Казимір В. Діяльність В. Дубровського на чолі Харківської «Просвіти» (1941–1943 рр.) / В. Казимір // Сіверянський літопис. – 2011. – № 6 (102). – С. 96 – 102.
691. Каменецький І. Стан дослідів і публікацій в ділянці історії німецької окупації України в часі Другої світової війни / І. Каменецький // Український історик. – 1965. – № 1-2 (5-6). – С. 3845.
692. Каров Д. Партизанское движение в СССР в 1941–1945 гг. / Д.Каров. – Мюнхен : Институт по изучению истории и культуры СССР, 1954. – 118 с.
693. Карпилянський Л.М. Прилуцький краєзнавчий музей / Л.М. Карпилянський // Скарбниця української культури : матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського / Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського, Сектор польової археографії Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України; [Редколегія : М.О. Рудько (голова), О.Б. Коваленко (відп. редактор) та ін.]. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996. – С. 104-106.
694. Картоотека «Z» Оперативного штаба «Рейхсляйтер Розенберг». Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии. 1941 – 1942 / Издание подготовлено М.А. Бойцовым и Т.А. Васильевой. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1998. – 352 с.
695. Кашеварова Н.Г. Библиотеки и музеи Ростова-на-Дону и Таганрога осенью 1942 г. в донесениях Александра Гимпеля – сотрудника оперативного штаба Розенберга / Н.Г. Кашеварова // Война в истории и судьбах народов юга России (к 70-летию начала Великой Отечественной войны) : материалы Международной научной конференции (1-2 июня 2011 г., Ростов-на-Дону) / [отв. ред. акад. Г.Г.Матишов]. – Ростов н/Д: Изд-во ЮНЦ РАН, 2011. – С. 219–223.

696. Кашеварова Н.Г. Діяльність робочої групи «Харків» оперативного штабу Розенберга з вивезення бібліотечних фондів у період нацистської окупації України / Н.Г. Кашеварова // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2005. – № 2. – С. 37–45.
697. Кашеварова Н. Обґрунтування історичних прав на українські території в ідеологічній доктрині нацизму: промова гауптайнзацфюрера Оскара Венднагеля на відкритті історико-археологічної виставки у Харкові 1 листопада 1942 р. / Н.Г. Кашеварова // Архіви України. – 2005. – № 3. – С. 221–232.
698. Квале С. Исследовательское інтерв'ю / С. Квале. – М. : Смысл, 2009. – 301 с.
699. Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К. : Генеза, 2005. – 408 с.
700. Кершоу Р. 1941 год глазами немцев. Березовые кресты вместо железных / Р. Кершоу ; [пер. с англ. А. Уткина]. – М. : Яуза-пресс, 2008. – 544 с.
701. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів: Добра справа, 2003. – 464 с.
702. Клоков В.В. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / В.В. Клоков, І. Т. Кулик, І.І.Слінько. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957 – 380 с.
703. Книга Пам'яті України. Харківська область: Харків, Дзержинський р-н, Жовтневий р-н, Київський р-н, Комінтернівський р-н. / [Головна ред. кол. : І.О. Герасимов (керівник) та ін.; обласна ред. кол. : О.Л. Сидоренко (керівник) та ін.]. – Харків : Наукова редакція Харківського обласного видання Книги Пам'яті України, 1994. – 702 с.

704. Кноп Г. История вермахта. Итоги. / Г. Кноп. – СПб. : Питер, 2009. – 272 с.
705. Ковалев Б.Н. Нацистская оккупация и коллаборационизм в России, 1941–1944 / Б.Н. Ковалев. – М. : ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. – 483 с.
706. Коваль А.Е. Партийно-подпольная и партизанская печать в тылу врага (1941–1944 гг.) / А.Е. Коваль, С.В. Соседов // Вопросы истории КПСС. – 1962. – № 2. – С.63 – 79.
707. Коваль В.С. О политическом кризисе оккупационного режима на Украине / В.С. Коваль // Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944 гг.). – М. : Политиздат, 1965. – С. 65–74.
708. Коваль М.В. Преступления фашистов против культуры украинского народа / М.В. Коваль // Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944 гг.). – М. : Политиздат, 1965. – С. 210–218.
709. Коваль М.В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 1993. – № 9. – С.13–28.
710. Коваль М.В. Доля української культури за «нового порядку» (1941 -1944 рр.) / М.В. Коваль //Український історичний журнал. – 1993. – № 11-12. – С.15– 38.
711. Коваль М.В. «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941–1944 рр.) / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С.37 -42.
712. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М.В. Коваль. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
713. Коваль М.В. Фашистская политика духовного, морально–политического подавления населения Украины и ее крах (1941–1944) / М.В. Коваль // Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины

- в годы Великой Отечественной войны : сб. науч. трудов. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 146 – 202.
714. Коваль М.В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) / М.В. Коваль, П.В. Медведок // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 15 -28.
715. Кондакова Н.И. Духовная жизнь России и Великая Отечественная война. 1941–1945 гг. / Н.И. Кондакова. – М., 1995. – 229 с.
716. Кондратюк К. Театральне життя Львова в перші повоєнні роки (1944 -1950) / К. Кондратюк, Р. Попп // Львів: місто – суспільство – культура : збірник наукових праць. Т. 3. – Львів, 1999. – С. 624 –631.
717. Король В.М. Газета «Сумський вісник» як інструмент ідеологічної обробки населення в роки німецької окупації (1941–1943 рр.) / В.М. Король // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – № VIII -IX. – С. 112– 117.
718. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж-Нью-Йорк-Львів : НТШ ім. Шевченка, 1993. – 659 с.
719. Костюк О. У Харкові в час війни / О. Костюк // На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів / [зредагував. К. Мельник, О. Лащенко, В. Верига]. – К. : Дніпро, 1994. – С. 309–311.
720. Кот С. Мародерство як фактор розграбування, вивезення та знищення культурних цінностей на окупованій території України під час Другої світової війни (1941–1944) / С. Кот // Краєзнавство. – 2010. – № 1-2. – С. 30–41.
721. Кравченко М.П. Сосницький краєзнавчий музей та роль Ю.С. Виноградського у його створенні / М.П. Кравченко // Скарбниця української культури : матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського / Чернігівський історичний музей

- ім. В. Тарновського, Сектор польової археографії Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України; [редколегія : М.О. Рудько (голова), О.Б. Коваленко (відп. редактор) та ін.]. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996. – С. 90 -91.
722. Краут Дж. «Окопная правда» вермахта / Дж. Краут ; [пер. с англ. П. Смирнова]. – М. : Яуза–пресс, 2009. – 320 с.
723. Кринко Е.Ф. Оккупанты и население в годы Великой Отечественной войны: проблемы взаимовосприятия / Е.Ф. Кринко // Военно-историческая антропология. Ежегодник, 2003/2004. Новые научные направления. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – С. 229–246.
724. Кринко Е. Шепотом о главном: мир слухов военного времени / Е. Кринко, М. Потемкина // Слухи в России XIX–XX веков. Неофициальная коммуникация и «крутые повороты» российской истории : сб. ст. / [редкол. : И.В. Нарский и др.] – Челябинск : Каменный пояс, 2011. – С. 104–126.
725. Кром М.М. Повседневность как предмет исторического исследования / М.М. Кром // История повседневности : сб. науч. работ. – СПб. : Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге; Алетейя, 2003. – С. 7 -14.
726. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки / Г. Куромія; [пер. з англ. Г.Кьорян, В.Агеєв; передм. Г.Немирі]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 510 с.
727. Курилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.) : Історико-бібліографічн дослідження : у 2 т. / К. Курилишин ; НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаніка. Відділ україніки. Відділення «НДЦ періодики»; [наук. ред.-консульт. М.М. Романюк; відп. ред. Л.В. Сніцарчук].– Львів, 2007.

Т.1 : А – М. –2007. – 640 с.;

Т.2: Н – Я. – 2007. – 592 с.

728. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939 -1944 рр.) : за матеріалами україномовної легальної преси / К. Курилишин ; НАН України. ЛННБ України ім. В. Стефаника. Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Львів, 2010. – 328 с.
729. Кучер В.І. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни / В.І. Кучер, О.В. Потильчак. Біла Церква : ТОВ «Білоцерковдрук», 2011. – 368 с.
730. Лаврикова И. Н. Краткий экскурс в теорию праздника / И.Н. Лаврикова // Вестник Челябинского государственного университета. – 2011. – № 2 (217). Философия. Социология. Культурология. Вып. 20. – С. 45–54.
731. Латынов В.В. Слухи : социальные функции и условия появления / В.В. Латынов // Социс. – 1995. – № 1. – С. 12– 15.
732. Лейберов О. Заходи німецької окупаційної влади з установа «нового порядку» в Ніжині в 1941–1942 роках / О. Лейберов // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії №4: Ніжин окупаційної доби (до 65-річчя звільнення міста від нацистів). Пам'яткознавство північного регіону України №1: Історико-культурологічний збірник. Вип. 4-5 (7-8) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПШ. – 2007. – С. 60 -63.
733. Ленська В.В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України / В.В. Ленська // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 81–86.
734. Леп'явко С. Чернігів: історія міста / С. Леп'явко. – К. : Темпора, 2012. – 432 с.

735. Линец С.И. Город во мгле (Пятигорск в период немецко-фашистской оккупации. Август 1942 г. – Январь 1943 г.) / С.И. Линец. – Пятигорск : ПГЛУ, 2010. – 139 с.
736. Лисенко О.Є. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи / О.Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2011. – № 4. – С. 165–194.
737. Лисенко О.Є. Один народ – дві історії війни / О.Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. Вип. 8. Ч. 1. – К., 2004. — С. 3–8.
738. Лункин Г.М. Лекарь с отличием и преимуществами / Г.М. Лункин // Новоутворення. – 2010. – № 5. – С. 8–13.
739. Людтке А. История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти / А. Людтке ; [пер. с англ. и нем. К.А. Левинсона и др. ; под. общ. ред. и с предисл. С.В. Журавлева]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) ; Германский исторический институт в Москве, 2010. – 271 с.
740. Мазур П. Тихий подвиг / П. Мазур // Українська культура. – 2008.- № 12. – С. 42– 43.
741. Мазурицкий А.М. Деятельность штаба А. Розенберга в отношении фондов советских библиотек в годы Второй мировой войны / А.М. Мазурицкий// Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества. Восьмая международная конференция «Крым 2001». Труды конференции. Т.2. – М. : Издательство ГПНТБ России, 2001. – С. 809– 811.
742. Мальчевський І. Українська преса під німецькою окупацією / І. Мальчевський // На зов Києва : Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів / [зред. К. Мельник, О. Лащенко, В. Верига]. – К. : Дніпро, 1994. – С. 323 – 329.

743. Мартынов А. Историческая справка о военно-террористической деятельности ОУН–УПА // Украинский фашизм. Взгляд из Донбасса. Сборник материалов. – Донецк : Б.и., 2008. – С. 148–447
744. Мировые войны XX века: В 4 кн. / Институт всеобщей истории. – М. : Наука, 2002. – Кн. 3 : Вторая мировая война: ист. очерк. / [Отв. ред. Е.Н. Кульков]. – 2002. – 597 с.
745. Мирошников І. Нескорені харків'яни / І. Мирошников. – К. : Політвидав України, 1969. – 102 с.
746. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944) / Мюллер Н. ; [пер. с нем. А.Артемова, А.Долгорукова, И.Карабутенко, Ю.Чупрова, Г.Шевченко. / под ред. А. Юденкова]. – М.: Воениздат, 1974. – 387 с.
747. Наконечний С.І. Партизанські портрети : історико-документальні нариси / С.І. Наконечний. – Донецьк : Видавниче підприємство КП «Регіон», 2003. – 72 с.
748. Нариси історії архівної справи в Україні / [за заг. ред.. І.Б.Матяш та К.І.Климової]. – К.: Видавн. дім «КМ Академія», 2002. – 612 с.
749. Народ и война: очерки истории Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / Араловец Н.А., Бикейкин Е.Н., Бугай Н.Ф. [та ін.] ; отв. ред. А.Н. Сахаров, А.С. Сенявский. – М. : Гриф и К, 2010. – 730 с.
750. Невежин В. «Если завтра в поход...» / В. Невежин. – М. : Яуза, Эксмо, 2007. – 320 с.
751. Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / [авт.-упоряд., ред., вступ ст. Г. Г. Грінченко]. – Харків : Видавничий Дім «Райдер», 2004. – 236 с.
752. «Немецкая разведка является довольно сильным противником». О методах работы германской разведки в войсковом тылу действующей Красной Армии. 1942 г. // Исторический архив. – 2000. – № 5. – С. 27 -63.
753. Нестеренко В.А. Становище музеїв та бібліотек у військовій зоні України в 1941 – 1943 роках / В.А. Нестеренко // Вісник Луганського

- національного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка. – 2004. – №8. – С.66–73.
754. Нестеренко В.А. Становище наукових інституцій у Харкові в 1941-1943 рр. / В.А. Нестеренко // Сумська старовина. – 2003. – № 11-12. – С. 152 –158.
755. Нікольський В.М. Підпілля ОУН (б) у Донбасі / В.М. Нікольський. – К., 2001. – 176 с.
756. Нікольський В.М. Документи «Окремої папки» Сталінського обкому КП (б) У про політичні репресії в регіоні в 1943–1945 рр. / В.М. Нікольський // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 3. – С. 139 -142.
757. Нові перспективи історіописання / [за ред. П. Берка; пер. з англ.] – К. : Ніка-Центр, 2004. – 392 с.
758. Омельченко Ю.А. До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу / Ю.А. Омельченко // Питання нової та новітньої історії : міжвід. наук. зб. Вип. 12. – К. : Вид-во Київського університету, 1971. – С. 89–96.
759. Омеляненко И.Я. За наше правое дело / И.Я. Омеляненко // Герои подполья. О борьбе советских патриотов в тылу немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны. Вып. 2-й. – 3-е, испр. и доп. изд. – М. : Политиздат, 1972. – С. 83 – 120.
760. Онищенко О.С. Бібліотечний фонд України в контексті Другої світової війни та її наслідків / О.С. Онищенко // Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943) : Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів. – К., 2004. – С. 13–35.
761. Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельствуют очевидцы / [авт.-сост. Д.Н. Титаренко, Т. Пентер]. – Донецк : Світ книги, 2013. – 465 с.

762. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси / [відп. ред. С.В. Кульчицький]. – К. : Наукова думка, 2005. – 420 с.
763. Орлов Ю.Я. Крах немецко-фашистской пропаганды в период войны против СССР / Ю.Я. Орлов. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1985. – 350 с.
764. Офіцинський В.А. Дистрикт Галичина (1941–1944). Історико-політичний нарис / В.А. Офіцинський. – Ужгород : МПП «Гражда», 2001. – 144 с.
765. Очерки истории Донецкой областной партийной организации. – Донецк : Донбас, 1978. – 428 с.
766. Донецк: ист. – краевед. очерк / [руков. авт. кол. С.Ф.Поважный]. – 2-е изд., испр. и доп. – Донецк : Донбас, 1981. – 328 с.
767. Очерки истории вузовских библиотек г. Харькова / М-во образования и науки Украины, Нар. укр. акад.; [под общ. ред. В.И. Астаховой]. – Х., 2001. – 528 с.
768. Павлухіна В.Ф. Окремі аспекти історичного краєзнавства на Донеччині в 20 – 90-ті роки ХХ століття // Новые страницы в истории Донбасса. Кн. 5. – Донецк, 1997. – С. 164 – 171.
769. Партийная организация Харьковщины в годы ВОВ (1941 – 1945 гг.). – Харьков: Прапор, 1968. – 348 с.
770. Пастушенко Т. В. «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєнне життя колишніх оstarбайтерів та військовополонених в Україні / Т.В. Пастушенко. – К. , 2011. – 164 с.
771. Пастушенко Т. Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні / Т. Пастушенко // Історія України. – 2010. – № 17-18. – С. 10 -15.

772. Перехрест О.Г. Українське село в 1941 – 1945 рр.: економічне та соціальне становище / НАН України. Ін-т історії України / О.Г.Перехрест. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.
773. Перковский А.Л. Источники по национальному составу населения Украины в 1939 – 1944 гг. / А.Л. Перковский // Людские потери СССР в период второй мировой войны : сб. статей / Институт истории РАН, Государственная архивная служба Российской Федерации. – СПб, 1995. – С. 48 –61.
774. Пінчук С. Куди тече та річка. Ріками та морями життя і творчості Уласа Самчука / С. Пінчук // Український засів. – 1995. – Ч. 10-12 (29-31). – С. 87–113.
775. Пиппер Э. Альфред Розенберг: расовая идеология войны против славянских народов / Э. Пиппер // Люди между народами. Действующие лица российско-германской истории XX в. : материалы конференции российских и немецких историков 25–29 апреля 2009 г., Тутцинг, ФРГ / [под. ред. А.Ю. Ватлина, Т.А. Некрасовой, Т.Ю. Тимофеевой]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – С. 87 –96.
776. Пленков О.Ю. Тайны Третьего Рейха. Рай для немцев / О.Ю. Пленков. – М. : ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2010. – 480 с.
777. Подкур Р.Ю. Деякі типи настроїв населення України в період нацистської окупації в інформаціях співробітників органів державної безпеки СРСР і УРСР / Р.Ю. Подкур // Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни : матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. / Чернігівська обласна державна адміністрація, Український інститут національної пам'яті / [упоряд. : С.В. Бутко, Р.І. Пилявець]. – Чернігів : Десна-Поліграф, 2012. – С. 62 -71.

778. Пономаренко Р. Підкупаційний Харківський політехнічний інститут в 1941–1943 рр. / Р. Пономаренко // Харківський архівіст 2011. – Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2011. – С. 75-79.
779. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. — К. : «АртЕк», 1998. – 780 с.
780. Посохов С.І. Шкільна освіта у Харкові в роки німецької окупації (1941–1943 рр.) / С.І. Посохов // Перші Сумцовські читання. Тези наукової конференції, присвяченої 75-річчю музею Слобідської України ім Г.С.Сковороди / [відп. ред. А.А.Цевба]. – Харків : Харківський історичний музей, 1995. – С. 44 – 45.
781. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке / Д.В. Поспеловский. – М. : Республика, 1995. – 511 с.
782. Потильчак О.В. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941 -1944 рр.): політика і практика агресора / О.В. Потильчак. – К. : ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998.– 36 с.
783. Потильчак О.В. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942–1944 рр.) / О.В. Потильчак // Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; [упоряд. Н. Маковська]. – К. : Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 782 –789.
784. «При попытке ребят отказаться немецкие офицеры угрожали расстрелом». Об агентурной работе германской разведки в советском тылу. 1941–1944 гг. // Исторический архив. – 2005. – № 2. – С. 165 -176.
785. Проценко Є.О. Культура Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни: аналіз сучасної української історіографії / Є.О. Проценко // Історичні і політологічні дослідження. – 2012. – № 1 (49). – С. 69–77.

786. «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / [гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін.]. – Х. : Право, 2009. – 208 с.
787. Проэктор Д.М. Фашизм: путь агрессии и гибели / Д.М. Проэктор. – М. : Наука, 1985. – 543 с.
788. Пушкарева Н.Л. «История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношение понятий / Н.Л. Пушкарева // Социальная история. Ежегодник, 2004. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – С. 90–115.
789. Пшеничный А.П. Архивы на оккупированной территории в годы Великой Отечественной войны / А.П. Пшеничный // Отечественные архивы. – 1992. – № 4. – С. 90–98.
790. Расс К. Человеческий материал. Немецкие солдаты на Восточном фронте / К. Расс ; [пер. с нем. А.Л. Уткина]. – М. : Вече, 2013. – 496 с.
791. Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / [за ред. В.Т. Малярєнка]. – К. : Юрінком, 1997. – 464 с.
792. Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) / П.В.Рекотов // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 90–101.
793. Рибальченко Л.Л. Харківський історичний музей у період німецької окупації 1941–1943 / Л.Л. Рибальченко // Матеріали наукової конференції, присвяченої 110-річчю Харківського художньо-промислового музею / [упоряд. О.Й.Денисенко, Л.Л.Рибальченко]. – Харків : Харківський художній музей, Харківський історичний музей, 1996. – С. 50–52.
794. Рибальченко Р.К. Харківська культурна еміграція 1942–1943 років (Нариси) / Р.К. Рибальченко. – Харків : Курсор, 2004. – 197 с.
795. Рибальченко Р.К. Юрій Бойко і «Нова Україна» / Р.К. Рибальченко // Харків 30-40-х рр. ХХ ст. Література. Історія. Мистецтво : матеріали

- міжнародної наукової конференції до ювілею професора Юрія Бойка -Блохіна. – Харків, 1998. – С. 46–49.
796. Рисс К. Кровавий романтик нацизма. Доктор Геббельс. 1939–1945 / К. Рисс ; [пер. с англ. П.В. Рубцова]. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2006. – 492 с.
797. Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины / [авт.-сост.: А. Гогун, И. Дерейко, А. Кентий]. – К. : Украинский издательский союз, 2011. – 576 с.
798. Романько О.В. Мусульманские легионы во Второй мировой войне / О.В. Романько. – М. : ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. – 360 с.
799. Салата О.О. Формування німецького інформаційного простору в рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941 – 1944 р.) / О.О. Салата. – Донецьк, 2010. – 380 с.
800. Самчук У. У світі упадку та руїни. Харківські репортажі 1942-го року / У. Самчук // Український засів. –1993. – Ч. 6 (10). – С. 67–73.
801. Сафронов В.Г. Итальянские войска на Восточном фронте. 1941 -1943 гг. / В.Г. Сафронов. – М. : Вече, 2012. – 384 с.
802. Світловська Л. Життя в окупованому Чернігові за спогадами Раїси Павлівни Товстухи-Новицької / Л. Світловська // Скарбниця української культури : зб. наук. праць. Вип. 13 / Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України; [редкол. : О.Б. Коваленко (голова) та ін.]. – Чернігів, 2011. – С. 91 – 93.
803. Світловська Л. Окупаційний режим у Чернігові очима дітей / Л. Світловська // Скарбниця української культури : зб. наук. праць. Вип. 10 / Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та

- джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України; [редкол. : О.Б. Коваленко (голова) та ін.]. – Чернігів, 2007-2008. – С. 189 – 195.
804. Себта Т.М. Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні : джерелознавчий аналіз /Т.М. Себта // Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943) : Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів. – К. : Б.в., 2004. – С. 114–148.
805. Селигман М. В тени свастики: життя в Німеччині при нацистах, 1933–1945 / М.Селигман, Д. Девисон, Д. Макдональд; [пер. с англ. Н.И. Лисовой]. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2008. – 222 с.
806. Семененко В.И.История развития средств связи на Харьковщине : в 2 т. / В.И. Семененко, Л.Ф. Бортников ; [под ред. С.И. Татарчука и А.М. Качурина]. – Х. : Золотые страницы, 2002. – Т.1. : Радио и телевидение. – 2002. – 288 с.
807. Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / М.И. Семиряга. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 863 с.
808. Семистяга В.Ф. Національно-культурне життя на Сватівщині / В.Ф. Семистяга // Бахмутський шлях. – 2003. – № 1/2 (30/31). – С. 117 -138.
809. Скарбниця української культури : зб. наук. праць. Вип. 9. (Спецвип.1). Черненко О.Є. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського (1896–1948 рр.) / Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України; [редколегія: О.Б. Коваленко (голова) та ін.]. – Чернігів, 2007. – 136 с.: іл.
810. Скоробогатов А.В. Харківське міське самоврядування в 1941–1943 роках / А.В. Скоробогатов // Березіль. – 1996. – № 9-10. – С. 145–164.

811. Скоробогатов А.В. ОУН у Харкові за часів окупації (1941–1943 рр.) / А.В. Скоробогатов // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 79–86.
812. Скоробогатов А.В. Харківська «Просвіта» у воєнні роки (1941–1943) / А.В. Скоробогатов // Современное общество. – 1995. – № 1-2. – С. 10-16.
813. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А.В. Скоробогатов. – Харків : Прапор, 2004.– 368 с.
814. Скоробогатов А.В. «Жизнь с врагом»: повседневная жизнь в оккупированном немцами Харькове (1941–1943) / А.В. Скоробогатов // Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920-1950-е годы) : материалы международной научной конференции, Харьков, сентябрь 2003 г. : сб. докладов. – Харьков: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. – С. 312–325.
815. Сліди фашистських звірів : збірник статтів про німецький розбій у Харкові. – Київ-Харків : Українське державне видавництво, 1944. –79 с.
816. Соціологічна енциклопедія/ [укладач В.Г. Городяненко]. – К. : Академвидав, 2008. – 456 с.
817. Стасюк О.Й. Видавнича пропагандивна діяльність ОУН (1941 -1953 рр.) / О.Й. Стасюк. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2006. – 384 с.
818. Стахів Є. Похідні групи ОУН на Східній Україні в 1941–1943 роках / Є. Стахів // Національно-визвольна боротьба 20-50-х років ХХ ст. в Україні : збірник матеріалів Першої міжнародної наукової конференції, Львів, 25–26 червня 1991 р.– Київ-Львів, 1992. – С. 140–153.
819. Стецкевич В.В. Воєнно-мобілізаційна кампанія в Україні у перший період війни (червень 1941 р.–липень 1942 р.): Історіографія проблеми / В.В. Стецкевич. – Кривий Ріг : Видавничий центр КТУ, 2009. – 367 с.

820. Стецкевич В.В. Історіософські досягнення війни 1939 – 1945 рр. М.В. Ковалем (Суб'єктивні роздуми, рефлексії та прикладні висновки) // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. Вип.8. Ч.1. – К., 2004. — С. 8–25.
821. Страшко Є.М. Ніжинська фельдшерсько-акушерська школа в період німецької окупації 1941–1943 рр. / Є.М. Страшко, В.А. Шпитяк // Література та культура Полісся : зб. статей. Вип. 67 : Проблеми історії, літератури та культури у регіональному науковому вимірі / [відп. ред. і упоряд. Г.В. Самойленко]. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – С. 172–188.
822. Студьонова Л.В. Слідами Чернігівського підпілля : Документальні нариси / Л.В. Студьонова. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – 232 с.
823. Студьонова Л. Театр окупованого Чернігова 1941–1943 рр. Актор В.П. Ігнатенко (1920–2007) / Л. Студьонова // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2-3 (86-87). – С. 150–162.
824. Сугоняко М.М. З історії Новгород-Сіверського краєзнавчого музею / М.М. Сугоняко // Скарбниця української культури : матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського / Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського, Сектор польової археології Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України; [редколегія: М.О. Рудько (голова), О.Б. Коваленко (відп. редактор) та ін.]. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996. – С. 95–97.
825. Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.) / Н.И. Супруненко. – К.: Госуд. изд-во полит. лит-ры УССР, 1956. – 430 с.

826. Сусликов В.Є. Горлівка в період Великої Вітчизняної війни та перші повоєнні роки (1941–1950) : історичний нарис та джерела / В.Є. Сусликов, Д.М. Титаренко. – Донецьк : Норд-прес, 2010. – 505 с.
827. Театральная энциклопедия. Т.1. / [гл. ред. С.С. Мокульский]. — М. : Советская энциклопедия, 1963. – 916 с.
828. Титаренко Д.М. Діяльність «Просвіти» на Донеччині в період німецько-фашистської окупації / Д.М. Титаренко // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2000. – № 1. – С. 224 – 230.
829. Титаренко Д. Людський фактор в окупаційній періодичній пресі України / Д.М. Титаренко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія» : Історичні науки. Вип. 7. / [відп. редактори: І.Пасічник, Л.Винар]. – Острог ; Торонто; Нью-Йорк : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2006.– С. 216 -237.
830. Титаренко Д. М. «Рейх піддається небезпеці поховати свою репутацію на Сході на покоління»: до питання про чинники делегітимації нацистського окупаційного режиму в Україні / Д. М. Титаренко // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. Вип. 38. / [гол. ред. В. М. Вашкевич]. – К. : ВІР УАН, 2010. — С. 481–489.
831. Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації / Є. Топольський. – К. : «К.І.С.», 2012. – 400 с.
832. Тош Дж. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка/ Дж. Тош ; [пер. с англ.]. – М. : Издательство «Весь Мир», 2000. – 296 с.
833. Труш В. Діяльність ОУН (б) на Харківщині / В. Труш // Діяльність підпілля ОУН на Сході України : зб. статей / [упоряд. Хобот П.В.]. – Дніпропетровськ : Східноукраїнський дослідницький центр «Спадщина», 2010. – С. 104–128.
834. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.) : наук.-довід. вид. / [авт.-упоряд.:

- О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін. ; редкол. : В.А. Смолій та ін.]. – К.: Парламентське видавництво, 2001. – 319 с.; іл..
835. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. : в 3 т.– К. : Політвидав України, 1967. – Т.1. – 1967. – 558 с.
836. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. : в 3 т. – К. : Політвидав України, 1967. – Т.2. – 520 с.
837. Український драматичний театр. Нариси історії в двох томах. / [ред. колегія: М.Т. Рильський, (відп. ред.), М.К.Йосипенко, Ю.Г.Костюк]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – Т.2. : Радянський період. – 1959. – 647 с.
838. Умбрайт Г. Германская оккупационная администрация: концепция и типизация / Г. Умбрайт // Вторая мировая война. Дискусии. Основные тенденции. Результаты исследований / [пер. с нем.]; предисл В. Рана. – М. : «Весь Мир», 1997. – С. 561–575.
839. Ущапівська О.М. Культурно-мистецьке життя Донеччини (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.) / О.М. Ущапівська. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2011. – 480 с.
840. Фесенко Г.Г. Вузы и школы Харьковщины в период оккупации / Г.Г. Фесенко // Війна та місто: учбово-методичні матеріали для студентів та викладачів/ [упоряд. Ю.О. Голубкін]. – Харків : ХДУ, 1993. – С. 33–36.
841. Фойхт Г. К вопросу о роли фашистского «остфоршунга» перед Второй мировой войной / Г. Фойхт // Вторая мировая война: Взгляд из Германии : сборник статей. – М. : Яуза, Эксмо, 2005. – С. 60–93.
842. Халімон Л.М. Феномен «Букваря» Л.П. Деполович / Л.М. Халімон // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Вип. 97. Серія : Педагогічні науки. – Чернігів, 2012. – С. 299–301.

843. Хальбвакс М. Что такое коллективная память? / М. Хальбвакс// Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа. – М. : Новое литературное обозрение, 2005. – С.16 – 50.
844. Харде К. Опыт войны в Киеве /К. Харде // Человек и война (Война как явление культуры) : сборник статей / [под ред. И.В. Нарского и О.Ю. Никоновой]. – М. : АИРО-XX, 2001. – С. 160–170.
845. Хлевнюк О. Сталин на войне: источники и их интерпретация / О. Хлевнюк // Cahiers du Monde russe, 52/2-3, Avril-septembre 2011, P.205-221. .
846. Хорошайлов Н.Ф. Суровые годы войны. Героические страницы истории партийных организаций Донбасса периода Великой Отечественной войны / Н.Ф. Хорошайлов. – К. : Политиздат Украины, 1977. – 180 с.
847. Цимерінов Б. Слово-боєць / Б. Цимерінов // Україна. – 1971. – № 10. – С. 22.
848. Цительманн Р. К обоснованию мотива «жизненного пространства» в мировоззрении Гитлера / Р. Цительманн // Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований./ [пер. с нем.]; предисл В. Рана. – М. : «Весь Мир», 1997. – С. 432 – 445.
849. Цьох Й.Т. Преса Української РСР періоду Великої Вітчизняної війни / Й.Т. Цьох. – Львів : ЛДУ, 1984 – 125 с.
850. Чабан М. Чільний діяч Центральної Ради: сторінки біографії Миколи Стасюка / Микола Чабан // Молода нація. – 2004. – № 3 (32). – С.71 –90.
851. Чайковский А. С. За нами Большая земля: Помощь советского тыла в организации народной борьбы против фашистских захватчиков на временно оккупированной территории Украины, 1941 – 1944 гг. / А. С. Чайковский. - К. : Вища шк., 1990. – 343 с.

852. Человек и война (Война как явление культуры). Сборник статей / [под ред. И.В. Нарского и О.Ю. Никоновой]. – М. : АИРО-XX, 2001. – 478 с.
853. Черняков Б.І. Окупаційна і легальна періодична преса в Україні 1941-1944 рр. : Джерела дослідження. Бібліографія / Б.І. Черняков ; Академія наук вищої школи України. – К., 2005. – 79 с.
854. Читанка для II класу народної школи. – Слов'янськ, 1942. – 65 с.
855. Чугуй Т.О. Функціонування товариств «Просвіта» на території Рейхскомісаріату «Україна» та прифронтової зони у 1941–1942 рр.: порівняльний аспект /Т.О.Чугуй // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – 2008. – № 835.Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 11. – С. 88 –97.
856. Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії / С. Куртуа, Н. Верт, Ж.-Л. Панне [та ін.]. – Львів: Афіша, 2008. – 711 с.
857. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни / В.О. Шайкан. – Кривий Ріг : Мінерал,2005. – 451 с.
858. Шайкан Валер. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939 – 1945 рр. / Валер. Шайкан. – Кривий Ріг : Вид-во «Діоніс» (ФОП Чернявський Д.О.), 2010. – 436 с.
859. Шайкан Валер. Ідеологічна боротьба в Україні в роки Другої світової війни / Валер. Шайкан, Вален. Шайкан // Україна в Другій світовій війні : погляд з XXI століття. Історичні нариси: [у 2 кн.]. Кн.1. – К. : Наукова думка, 2010. – С. 659–681.
860. Шанковський Л. Похідні групи ОУН (Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр.) / Л. Шанковський. – Мюнхен : Вид-во «Український самостійник», 1958. – 370 с.

861. Шейко В.М. Історія культури Слобідської України : навч. посібник / В.М. Шейко, Л.Г. Тишевська. – Х. : ХДАК, 2011. – 182 с.
862. Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939 –1964 годах) / М.В. Шкаровский. – М. : Крутицкое Патриаршие Подворье; Общество любителей церковной истории, 1999. – 400 с.
863. Шкаровский М.В. Нацистская Германия и Православная Церковь. (Нацистская политика в отношении Православной Церкви и религиозное возрождение на оккупированной территории СССР) / М.В. Шкаровский. – М. : Издательство Крутицкого Патриаршего Подворья; Общество любителей церковной истории, 2002. – 522 с.
864. Шпитяк В. Організація навчального процесу в Ніжинській фельдшерсько-акушерській школі під час нацистської окупації (1941–1943 роки) / В. Шпитяк // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії №4: Ніжин окупаційної доби (до 65-річчя звільнення міста від нацистів). Пам'яткознавство північного регіону України №1: Історико-культурологічний збірник. Вип. 4-5 (7-8) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – 2007. – С. 117 – 120.
865. Шумелда Я. Похід ОУН на Схід / Я. Шумелда. – Львів, 1991. –35 с.
866. Щетников В.П. Одесский университет: 1941–1944 годы (по материалам оккупационной прессы) / В.П. Щетников // Записки історичного факультету. Вип. 9. – Одеса, 1999. – С. 266–271.
867. Юденков А.Ф. Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории (1941–1944 гг.) / А.Ф. Юденков. – М. : Мысль, 1971. –С. 54–80.
868. Ющенко М.Д. Агітація і пропаганда комуністів України в умовах німецько-фашистської окупації / М.Д. Ющенко. – К. : Вища школа, Вид-во при КДУ, 1962. – 175 с.

869. Якобсен Г.-А. 1939–1945. Вторая мировая война. Хроника и документы / Г.-А. Якобсен // Вторая мировая война. Два взгляда. – М. : Мысль, 1995. – С. 7–372.
870. Ярошенко Ю. Шестовиця на дорогах війни / Ю. Ярошенко. – Ніжин, 2005. – 95 с.
871. Яруцький Л. Кальміуська паланка / Л. Яруцький. – Маріуполь : Б.в., 1995. – 198 с.
872. Albrecht G. Der Film im 3. Reich / G. Albrecht. – Karlsruhe : Barth +Giraud, 1979. – 283 s.
873. Angrick A. Das Beispiel Charkow: Massenmord unter deutscher Besatzung / A. Angrick // Verbrechen der Wehrmacht: Bilanz einer Debatte / [hrsg. von C Hartmann, J. Hürter und U. Jureit]. – München :Verlag C.N. Beck oHG, 2005. – S. 117–124.
874. Anisimoiv O. The German Occupation in Northern Russia During World War II: Political and Administrative Aspects / O. Anisimoiv. – New York, 1954. –39 p.
875. Armstrong J. A. Ukrainian Nationalism. 2-nd edition / J. A. Armstrong. – New-York, London : ColumbiaUniversity Press, 1963. – 361 p.
876. Arnold K. J. Die Wehrmacht und die Besatzungspolitik in den besetzten Gebieten der Sowjetunion. Kriegsführung und Radikalisierung im «Unternehmen Barbarossa» / K. J. Arnold. – Berlin : Duncker&Humblot, 2004. – 579 s.
877. ArnoldK.J. Einfaches Rechnen bis höchstens 500“? Die deutsche Militärverwaltung und das Schulwesen in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1944 / K.J. Arnold // Kontrapunkt. Vergangenheitsdiskurse und Gegenwartsverständnis. Festschrift für Wolfgang Jacobmeyer zum 65. Geburtstag / [hrsg. von S. Mecking und S. Schröder]. – Essen, 2005. – S. 71-82.

878. Becker W. Film und Herrschaft. Organisationsprinzipien und Organisationsstrukturen der nationalsozialistischen Filmpropaganda / W. Becker– Berlin : Verlag Volker Spiess, 1973. –297 s.
879. Bergmeier H.J.P. Hitler's airwaves: the inside story of Nazi radio broadcasting and propaganda swing/ H. J.P. Bergmeier, R. E. Lotz. – Yale University Press, New Haven @ London, 1997. – 368 s.
880. Berkhoff K. C. Harvest of despair: life and death in Ukraine under Nazi rule / K. C. Berkhoff. –Cambridge : The Belknap press of Harvard University Press, 2004. – 463 p.
881. Berkhoff K.C. Ukraine under Nazi Rule (1941–1944) : Sources and Finding Aids. Part II. // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 45 (1997), S. 273–309.
882. Boelcke W. A. Die Macht des Radios. Weltpolitik und Ausalandrundfunk 1924 – 1976 / Boelcke W. A. – Frankfurt/M., Berlin, Wien : Verlag Ullstein GmbH, 1977. – 703 s.
883. Bohatiuk N. G. The Quest for freedom: the Ukrainian emigration of World War II (1941–1951) / N. G.Bohatiuk // Jahrbuch der Ukrainekunde. – München, 1985. – P. 187–204.
884. Buhbender O. Das tötende Erz. Deutsche Propaganda gegen die Rote Armee im zweiten Weltkrieg / O. Buhbender. – Stuttgart :Seewald Verlag, 1978. – 379 s.
885. Bussmann W. «Notizen» aus der Abteilung Kriegsverwaltung beim Generalquartiermeister (1941/42) / W. Bussmann // Deutsche Frage and europäisches Gleichgewicht : Festshr. für Andreas Hillgruber zum 60. Geburtstag / [hrsg. von K. Hildebrand u. R. Pommerin]. – Köln; Wien : Böhlau, 1985. – S. 229–240.
886. Chiari B. Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weissrussland 1941–1944 / B. Chiari. – Düsseldorf : Droste, 1998. – 448 s.

887. Chiari B. Zwischen Hoffnung und Hunger. Die sowjetische Zivilbevölkerung unter deutscher Besatzung / B.Chiari // Verbrechen der Wehrmacht: Bilanz einer Debatte / [hrsg. von C. Hartmann, J. Hürter und U. Jureit. – München : Verlag C.N. Beck oHG, 2005. – S. 145–154.
888. Dallin A. German Rule in Russia 1941–1945. A Study of Occupation Policies / A. Dallin. – London : Macmillan & Co Ltd, 1957. – 695 p.
889. Dean M. Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belarussia and Ukraine, 1941-44 / M. Dean. – New-York : St. Martin's Press, 2000. – 219 s.
890. Deportation, Sondersiedlung, Arbeiterarmee: Deutsche in der Sowjetunion 1941 bis 1956 / [hrsg. von A. Eisfeld und V. Herdt]. – Köln : Verl. Wiss.und Politik, 1996. – 555 s.
891. Desbois P. Der vergessene Holocaust. Die Ermordung der ukrainischen Juden. Eine Spurensuche / P. Desbois. – Berlin : Berlin Verlag, 2009. – 299 p.
892. Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943: der Abschlussbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew/ [hrsg. und eingeleitet von R.-D. Müller]. – Boppard am Rhein : Boldt, 1991. – 671 s.
893. Die Kommunistische Invasion und die Okkupation der Ukraine // Jahrbuch der Ukrainekunde, München, 1989. – S.7–64.
894. Domarus M. Hitler. Reden und Proklamationen 1932–1945. Teil II. Untergang. Vierter Band. 1941–1945.– Leonberg : Pamminger&Partner. – S. 1643 – 2323.
895. Drewniak B. Die Expansion der Kinematographie des Dritten Reiches in den Jahren des Zweiten Weltkrieges / B. Drewniak // Inter arma non silent Musae. The War and the Culture 1939 – 1945 / [Edited and with a Foreword

- by Cz. Madajczyk]. – Warszawa : Panstwowy Instytut Wydawniczy, 1977. – P. 89 – 116;
896. Drewniak B. Das Theater im NS-Staat : Szenarium dt. Zeitgeschichte ; 1933-1945/ B. Drewniak. – Düsseldorf : Droste, 1983. – 456 s.
897. Dunstan J. Soviet schooling in the Second World War/ J.Dunstan.– Houndmills, Basingstoke : Macmillan Press LTD, 1997. – 264 p.
898. Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion / I. Fleischhauer. – Stuttgart : Deutsche Verlags-Anstalt, 1983. – 258 s.
899. Forster R. Deutsche Filmpropaganda im Ostraum. Die Zentralfilmgesellschaft Ost (ZFO) 1941 -1945 / R. Forster // Träume in Trümmern. Film – Produktion und Propaganda in Europa 1940 – 1950. / [Red. J. Roschlau]. – München : Edition Text und Kritik, 2009. – S. 46 – 64.
900. Freitag G. Der deutsche Umgang mit sowjetischem Kulturgut während des Zweiten Weltkrieges: Ein Aspekt nationalsozialistischer Besatzungspolitik / G Freitag, A. Grenzer// Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 45 (1997). – S. 237 –272.
901. Frohlich E. Die Anweisungen des Reichsministeriums für Volksaufklärung und Propaganda bezüglich des Kulturproblems in okkupierten Gebieten / E. Frohlich// Inter arma non silent Musae. The War and the Culture 1939 – 1945 / [Ed. and with a foreword by Cz. Madajczyk]. – Warszawa : Panstwowy Instytut Wydawniczy, 1977. – P. 217 – 244.
902. Fröhlich S. General Wlassow. Russen und Deutsche zwischen Hitler und Stalin / S. Fröhlich ; [bearb. und herausg. von E. von Freier ; mit einem Vorwort von A. Hillgruber]. – Köln : Markus Verlag, 1987. – 403 s.
903. Geschichte des Deutschen Films. / [hrsg. von W. Jacobsen, A. Kaes und H. H. Prinzler]. – Stuttgart, Weimar : Verlag J.B. Metzler, 1993. – 596 s.
904. Golczewski F. Ukrainische Reaktionen auf die deutsche Besetzung 1939/41 / F.Golczewski // Anpassung. Kollaboration. Widerstand. Kollektive

- Reaktionen auf die Okkupation / [hrsg. von W. Benz, J. Houwink ten Cate, G. Otto]. – Berlin : Metropol, 1996. – S. 199–211.
905. Golczewski F. Die Kollaboration in der Ukraine / F.Golczewski // Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus, vol. 19, Kooperation und Verbrechen. Formen der «Kollaboration» im ostlichen Europa 1939 –1945.– Gottingen : Wallstein Verlag, 2003. – S. 151 –182.
906. Gosztony P. Hitlers Fremde Heere. Das Schicksal der nichtdeutschen Armeen im Ostfeldzug / P.Gosztony. – Düsseldorf-Wien : Econ Verlag, 1976. – 545 s.
907. Grelka F. Die Ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42 / F. Grelka. – Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 2005. – 507 s.
908. Grimsted P.K. Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution / P.K. Grimsted ; Ukrainian Research Institute Harvard University; Harvard Papers in Ukrainian Studies. – Cambridge Massachusets : HarvardUniversity press, 2001. – 749 p.
909. Hake S. German National Cinema / Hake S. – London and New-York : Routledge, 2007. – 288 p.
910. Handrack H.D. Das Reichskommissariat Ostland: Die Kulturpolitik der deutschen Verwaltung zwischen Autonomie und Gleichschaltung 1941 -1944 / .H.D. Handrack. – Hann, Münden : Gauke Verlag, 1981. – 281 s.
911. Hans-Heinrich W. Der SD und die Kirchen in den besetzten Ostgebieten 1941/42 / W. Hans-Heinrich // Militärgeschichtliche Mitteilungen. – 1981. – № 1. – S. 55–99.
912. Harrison M. The Soviet home front, 1941 – 1945 : a social and economic history of the USSR in World War II / J. Barber and M. Harrison. – London and New-York : Longman, 1991. – 245 p.

913. Heer H. Tote Zonen: Die deutsche Wehrmacht an der Ostfront / H. Heer. – Hamburg : Hamburger Ed., 1999. – 326 s.
914. Herzog R. Grundzüge der deutschen Besatzungsverwaltung in den ost- und südosteuropäischen Ländern während des zweiten Weltkrieges / R. Herzog; Urheberrechte beim Institut für Besatzungsfragen. –Tübingen, 1955. – 200 s.
915. Hesse E. Der sowjetrussische Partisanenkrieg 1941 bis 1944 im 'Spiegel deutscher Kampfanweisungen und Befehle / E.Hesse. – Göttingen- Zürich-Frankfurt : Musterschmidt Verlag, 1969. – 292 s.
916. Heuss A. Kunst- und Kulturreich: eine vergleichende Studie zur Besatzungspolitik der Nationalsozialisten in Frankreich und der Sowjetunion / A. Heuss. – Heidelberg : Winter Universitätsverlag, 2000. –385 s.
917. Heyer F. Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945 / F. Heyer. – Köln-Braunsfeld : Verlagsgesellschaft Rudolf Müller, 1953. – 259 s.
918. Hoffmann H. «Und die Fahne führt uns in die Ewigkeit». Propaganda im NS-Film / H. Hoffmann. – Frankfurt am Main : Fischer Taschenbuch Verlag, 1988. – 255 s.
919. Hoffman J. Die Geschichte der Wlassow-Armee / J. Hoffman. – Freiburg : Rombach Verlag, 1986. – 468 s.
920. Howell E. M. The Soviet partisan movement / E. M. Howell. – Washington : Department of the Army, 1956. – 217 p.
921. Jerabek B. Das Schulwesen und die Schulpolitik im Reichskommissariat Ukraine 1941–1944 : im Lichte deutschen Dokumente / B.Jerabek.– München : Ukrainische Freie Universität, 1991. – 239 s.
922. Kosyk W. Die Opfer der Ukraine während des Zweiten Weltkrieg / W. Kosyk // Jahrbuch der Ukrainekunde, München, 1984. – S. 116–126.

923. Krausnick H. Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppe des Weltanschauungskrieg 1938–1942 / H. Krausnick. – Fischer Taschenbuch Verlag, 1989. –396 s.
924. Krawchenko B. Soviet Ukraine under Nazi Occupation, 1941 – 4 / B. Krawchenko // Ukraine during World War II. History and its aftermath. A Symposium. – Edmonton : University of Alberta, Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986.– P.15–38.
925. Kunz N. Das Beispiel Charkow. Eine Stadtbevölkerung als Opfer der deutschen Hungerstrategie 1941–42 / N. Kunz // Verbrechen der Wehrmacht: Bilanz einer Debatte / [hrsg. von C. Hartmann, J. Hürter und U. Jureit]. – München : Verlag C.N. Beck oHG, 2005. – S. 136–144.
926. Lexikon des Holocaust / [hrsg. von W. Benz]. – München : Verlag C.H. Beck oHG, 2002. – 264 s.
927. Lilian K. Tanz unterm Hakenkreuz : eine Dokumentation / K. Lilian, K. Marion. – Berlin : Henschel, 1996. – 350 s.
928. Lynn N. H. Der Raub der Europa: das Schicksal europäischer Kunstwerke im Dritten Reich / N. H. Lynn ; [Aus dem Amerikan. von I. Bisang und K. Tschumper]. – München : Kindler, 1995. – 640 p.
929. Madajczyk Cz. The Third Reich and cultural life in Nazi-occupied countries / Cz. Madajczyk // *Inter arma non silent Musae. The War and the Culture 1939–1945* / [ed. and with a Foreword by Cz. Madajczyk. – Warszawa : Panstwowy Instytut Wydawniczy, 1977. – P. 173–216.
930. Madajczyk Cz. Zwischen neutraler Zusammenarbeit der Bevölkerung okkupierter Gebiete und Kollaboration mit den Deutschen / Cz. Madajczyk // *Europa unterm Hakenkreuz. Okkupation und Kollaboration 1938 –1945*, Berlin u.a., 1994. – S. 45–58.
931. Manning Cl. A. Ukraine Under the Soviets / Cl.A. Manning. – New York : Bookman Associates, 1953. – 224 p.

932. Muhlhauser R. *Between Extermination and Germanization: Children of German Men in the Occupied Eastern Territories* / R. Muhlhauser // *Children of World War II: the hidden enemy legacy* / [ed. by K. Ericsson and E. Simonsen]. – New-York : Berg Publishers, 2005. – P. 167–189.
933. Muhlhauser R. *Eroberungen. Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941–1945.* – Hamburg: Hamburger Edition, HIS Verlag, 2010. – 416 s.
934. Müller R.-D. *Liebe im Vernichtungskrieg. Geschlechtergeschichtliche Aspekte des Einsatzes deutscher Soldaten im Rußlandkrieg 1941–1944* / R. -D. Müller // *Politische Gewalt in der Moderne* / [hrsg. von F. Becker, T. Großbölting, A. Owzar, R. Schlögl. – Münster : Aschendorff Verlag GmbH & Co. KG, 2003. – S. 239–267.
935. Murmann G. *Komödianten für den Krieg. Deutsches und alliiertes Fronttheater* / G. Murmann. – Düsseldorf : Droste, 1992. – 315 s.
936. Oberländer T. *Der Osten und die Deutsche Wehrmacht. Sechs Denkschriften aus den Jahren 1941-43 gegen die NS Kolonialthese* / [hrsg. von der Zeitgeschichtlichen Forschungsstelle Ingolstadt]. – Asendorf : MUT-Verlag, 1987. – 144 s.
937. Penter T. *Arbeiten für den Feind in der Heimat – der Arbeitseinsatz in der besetzten Ukraine 1941–1944* / T. Penter // *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte. Zwangsarbeit im Nationalsozialismus in den besetzten Gebieten.* – 2004/1. – S. 65 – 94.
938. Penter T. *Die lokale Gesellschaft im Donbass unter deutscher Okkupation 1941 – 1943* / T. Penter // *Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus*, vol. 19, *Kooperation und Verbrechen. Formen der «Kollaboration» im östlichen Europa 1939 –1945.*– Göttingen : Wallstein Verlag, 2003. – S. 183– 223.
939. Penter T. *Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953* / T. Penter. – Essen : Klartext Verlag, 2010. – 467 s.

940. Penter T. Local memory on war, German occupation and postwar years. An oral history project in the Donbass / T. Penter, D. Titarenko // Cahiers du monde Russe. – 2011/2-3, Vol.52, p. 475 – 497.
941. Pohl D. Die Einsatzgruppe C / D. Pohl // Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD / [Herausgegeben und eingeleitet von Peter Klein]. – Berlin : Edition Hentrich, 1997. – S. 71–88.
942. Pohl D. Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941 – 1944 / D. Pohl. – Frankfurt am Main : Fischer Verlag GmbH, 2011. – 399S.
943. Revutski V. UkrainianTheaters during WWII / V. Revutski // Ukraine. The challenges of World War II / [ed. by Taras Hunchak, Dmytro Shtogryn]. – University Press of America, 2003. – P. 301–310.
944. Richter T. C. Handlungsspielräume am Beispiel der 6. Armee / T. C. Richter // Verbrechen der Wehrmacht: Bilanz einer Debatte / [hrsg. von C. Hartmann, J. Hürter und U. Jureit]. – München : Verlag C.N. Beck oHG, 2005. – S. 60–68.
945. Riedel M. Eisen und Kohle für das Dritte Reich. Paul Pleiger Stellung in der NS Wirtschaft / M. Riedel. – Frankfurt, Zürich : Musterschmidt Göttingen, 1973. – 375 s.
946. Samarin V. D. Civilian life under the German occupation / V. D. Samarin. – New York, 1954. – 92 p.
947. Schlegel H.-J. Ukraine-Filmgesellschaft MBH. NS-Filmpropaganda in der okkupierten Ukraine / H.-J. Schlegel // Träume in Trümmern. Film – Produktion und Propaganda in Europa 1940 – 1950 / [Red. J. Roschlau]. – München : Edition Text und Kritik, 2009. – S. 65–74.
948. Schnabel R. Missbrauchte Mikrofone. Deutsche Rundfunk –Propaganda im Zweiten Weltkrieg. Eine Dokumentation / R. Schnabel. – Wien : Europa Verlag, 1967. – 506 s.

949. Seidler F. W. Die Kollaboration 1939 –1945 / F. W. Seidler. – München : Herbig, 1995. – 576 s.
950. Semystyaha V. New Documentary Information about Maksym Bernats'kyi, a Leader of the Ukrainian Undeground in Eastern Ukraine during World War II / V. Semystyaha // Harvard Ukrainian Studies, 18(3/4) December 1994 : – P. 305 – 327.
951. Siecins'kyj O. Die technische Hochschule zu Lviv in den Jahren 1942 -44 // Proceedings. Vol. II. / Shevchenko Scientific Society. Historical-philosophical section.– Paris-New-York-Toronto. – P. 48 –50.
952. Stent A. Ukraine and Germany: Toward a New Partnership? // Harvard Ukrainian Studies XXI (3/4) 1997. – P. 287 – 310.
953. Taylor R. Film propaganda. Soviet Russia and Nazi Germany / R. Taylor. – London : Croom Helm; New York : Barnes & Noble Books, 1979. – 288 p.
954. Theatre under the Nazis / [ed. by John London]. – Manchester University Press, 2000. – 256 p.
955. Theo Schulte. The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia / T. J. Schulte. – Berg Publuschers Limited, 1989. – 390 p.
956. Torzecki R. Die Rolle der Zusammenarbeit mit der deutschen Besatzungsmacht inb der Ukraine für deren Okkupationspolitik 1941 bis 1944 / R. Torzecki // Europa unterm Hakenkreuz. Okkupation und Kollaboration 1938–1945. – Berlin u.a., 1994. – S. 239 –272.
957. Uziel D. Wehrmacht Propaganda Troops and the Jews / D. Uziel // Yad Vashem Studies, XXXIX, Jerusalem, 2001. – P. 29 – 63.
958. Vossler F. Propaganda in die eigene Truppe / F. Vossler. – Paderborn : Ferdinand Schoning Verlag, 2005. – 430 s.
959. Wagener C. Heeresgruppe Süd. Der Kampf im Süden der Ostfront 1941 -1945. – Bad Nauheim : Podzun Verlag, 1969. – 364 s.
960. Wedel H. von. Die Propagandatruppen der Deutschen Wehrmacht / H. von Wedel. – Neckargemünd : Kurt Vowinckel Verlag, 1962. – 132 s.

961. Wrochem O., von. Erich von Manstein: Vernichtungskrieg und Geschichtspolitik / O. von Wrochem. – Paderborn : Ferdinand Schöningh, 2006. – 431 s.
962. 1941 год: Страна в огне : В 2 кн. Кн. 1. Очерки. – М. : ОЛМА Медиа Групп, 2011. – 720 с.

Автореферати дисертацій, дисертації

963. Антонюк Н.В. Українське культурне життя в Генеральній губернії (1939 – 1944 роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України»/ Н.В. Антонюк. – Львів, 1999. – 35 с.
964. Гайдабура В.Л. Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора мистецтвознав. : спец. 17.00.01 «Теорія та історія культури» / В.Л. Гайдабура. – К., 1999. – 35 с.
965. Дацків І.Б. Втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України»/ І.Б.Дацків. – Чернівці, 2001. – 20 с.
966. Дубик М.Г. Архівна справа в окупованій Україні (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. : спец 07.00.06. «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / М.Г.Дубик. – К., 1997. – 22 с.
967. Калашнікова В.Є. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. : спец. 07.00.01 «Історія України»/ В.Є. Калашнікова. – Донецьк, 2010. – 19 с.
968. Кашеварова Н.Г. Документи оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих

- східних територій (1941–1944) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Н.Г. Кашеварова. – К., 2008. – 20 с.
969. Лисенко О.Є. Релігійна ситуація на Україні в 1941–1944 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук. : спец. 07.00.01 «Історія України»/ О.Є.Лисенко. – К., 1999. – 35 с.
970. Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України у 1941 – 1944 рр. : дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. : спец. 07.00.01 «Історія України» / Михайлюк Марина Володимирівна ; Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2006. – 223 с.
971. Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941 – 1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. : спец. 07.00.01 «Історія України» / В.А. Нестеренко. – К., 2005. – 21 с.
972. Себта Т.М. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – К., 2000. – 20 с.
973. Титаренко Д.М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941 – 1943 рр.) : дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Титаренко Дмитро Миколайович ; Донецький національний університет. –Донецьк, 2002. – 255 с.
974. Ткаченко М. І. Музеї України під час другої світової війни (1939 – 1945 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / М.І.Ткаченко. – К., 1996. - 23 с.

975. Яременко В.М. Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті «Україна» (1941 – 1944 рр.) автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / В.М. Яременко. – К., 2008. – 16 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Німецькі солдати вступають у Сталіно, жовтень 1941 р.¹

¹ Год 1941-й. Фотоальбом. – М. : Планета, 1991.

Додаток Б

Німецький військовослужбовець в одній із церков Харкова.

1942 (1943 ?) р. ²

² NIOD - Інститут досліджень війни, Голокосту та геноциду. Амстердам, Нідерланди. Некаталогізоване фото.

Додаток В

Італійські солдати з місцевими мешканцями, 1942 (?) р.³

³Сафронов В.Г. Итальянские войска на Восточном фронте. – М. : Вече, 2012. – С. 103

Додаток Г

Жінка з дитиною, Харків, орієнтовно 1942 р.⁴

⁴Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944. Ausstellungskatalog / Hamburger Institut für Sozialforschung. – Hamburg: Hamburger Edition HIS Verlagsges. mBh, 2002. – S. 343.

Додаток Д

Наказ командуючого групою армій «Південь» Еріха фон Манштейна від
26 лютого 1943 року стосовно ставлення до місцевого населення.⁵

Do 05 KTD WAO
He 1641
Abschrift!
General *Bulage 707*

Oberkommando der Heeresgruppe Süd
O.Qu./VII/HeWfG/Qu.2/ Nr. 570/43g. H.Qu., den 26.2.1943.

97

Bezug: OKH/GenStdH/GenQu Abt.Kr.Verw.(Qu.4)
Nr.II/647/43 vom 9.2.1943

Betr.: Behandlung der Zivilbevölkerung
im Operationsgebiet.

93 gcc

Sonderbefehl!

Def
1641/3
1641/3

I. Für eine erfolgreiche Fortführung unserer Operationen sowie für Aufrechterhaltung von Ruhe und Sicherheit im Operationsgebiet ist es von ausschlaggebender Bedeutung, dass das Vertrauen der Ostlegionen, der Hilfswilligen sowie der Zivilbevölkerung zur deutschen Führung erhalten bleibt. Gleichgültigkeit oder Feindseligkeit der Zivilbevölkerung uns gegenüber bedeuten:

- nachlassende Arbeits- und Ablieferungsfreudigkeit und damit Verschlechterung unserer Ernährungslage und Rüstung,
- verminderte Bereitwilligkeit, als Hilfswillige in unsere Dienste zu treten, und damit Schwächung unserer Kampfkraft,
- vermehrte Bandentätigkeit und damit Gefährdung von Ruhe und Sicherheit im Operationsgebiet.

II. Um das Vertrauen und den Willen zur Mitarbeit in der Bevölkerung zu erhalten bzw. zu gewinnen, wird befohlen:

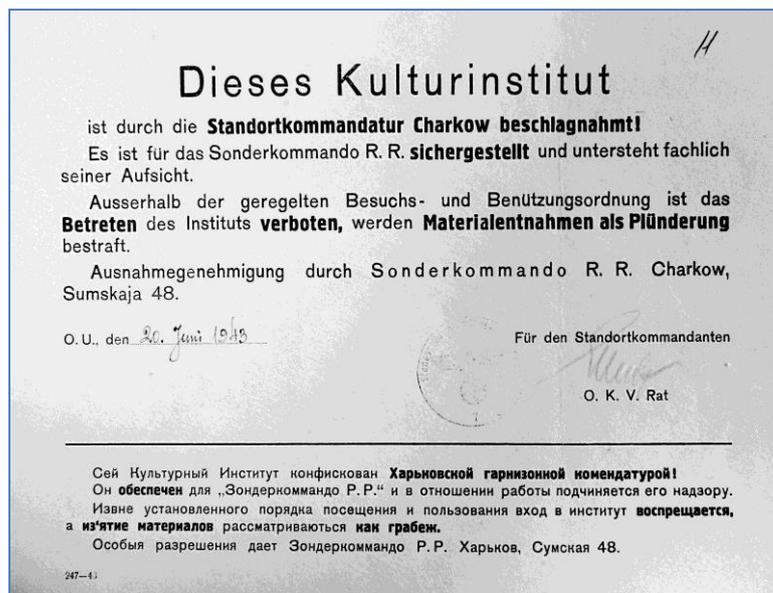
1. Allgemeines.
Alle Menschen des Ostraumes, die bereit sind, mit uns zu arbeiten und zu kämpfen, sind als Freunde und Mitkämpfer im Krieg gegen den Bolschewismus zu betrachten. Nur wer sich gegen uns stellt, ist unser Feind und wird entsprechend behandelt.
2. Massnahmen auf dem Verwaltungsgebiet.
 - a) Mehr als bisher sind diejenigen Kräfte zu suchen und heranzuziehen, die an den Aufgaben der kommunalen Selbst- und der Laienrechtspflege mitarbeiten wollen.

- 2 -

⁵BA-MA, RH 22/195, Bl. 97.

Додаток Е

Свідоцтво про конфіскацію культурних установ Харківською гарнізонною комендатурою з метою передачі їх команді Оперативного штабу Розенберга, 1943 р.⁶

Додаток Ж

Будівля 4-го корпусу Сталінського індустріального інституту, зруйнована окупантами під час відступу зі Сталіно (Юзівки), 1943 р.⁷

⁶ЦДАВОУкраїни, ф. 3636, оп.1, спр.21, арк. 11.

⁷ДАДО, ф. Р-1838, оп.1, спр. 40, арк. 2.

Додаток 3

Газета «Бахмутская правда» з інформацією про перейменування міста
Артемівськ на Бахмут, 1941 р.⁸

Выпускается во Вторник, Четверг и Субботу.

БАХМУТСКАЯ ПРАВДА

№ 1. Суббота 15. 11. 41.

Город Артемовск с сегодняшнего дня переименован в г. Бахмут.

<p style="text-align: center;">С В О Д К А</p> <p style="text-align: center;">Вооруженных Сил Великой Германии.</p> <p style="text-align: center;"><i>Немецкое Информбюро сообщает:</i></p> <p>В Крыму Немецкие войска находятся на подступах к г. Керчи. Город и гавань находятся под обстрелом немецкой артиллерии.</p> <p>Немецкая авиация успешно бомбила батареи береговой обороны под Севастополем. Разрушены важные военные объекты и повреждены 2 транспортных судна. Германская авиация бомбит бегущие из Керчи русские войска. При этом уничтожено два транспорта общим водоизмещением в 5500 бр. т.</p> <p>На остальном протяжении фронта были местные успехи.</p> <p style="text-align: center;">Краткое политическое обозрение</p> <p>Русское командование вывозит из Крыма раненых бойцов на грязных угольных вагонах и даже оставляет их на произвол судьбы.</p> <p>По захваченным Немецким Командованием документам, комендант и военврач одной гавани были разжалованы и отправлены на фронт за такое проведение эвакуации.</p> <p>В г. Москве и ближайших районах объявлено оборонительное положение.</p> <p>Возвращаясь из Сев. Африки в Виши погиб при аварии самолета военный министр Франции генерал Гуатцигер.</p> <p>В Германии во 2-й раз в этом году проведен уличный сбор в пользу зимней помощи нуждающимся.</p> <p>Собрано свыше 21 миллиона марок.</p> <p>Германское радио сообщает: 15-XI-41 г. Японский рейхстаг созывает чрезвычайное совещание.</p> <p>Финское правительство в ответ на ноту посла США о выходе Финляндии из войны с СССР и установлении границы 1939 г. заявило о своем отказе выполнить это требование.</p>	<p style="text-align: center;">ОБЪЯВЛЕНИЕ</p> <p style="text-align: center;">Городского Управления.</p> <p>С организацией городского управления начали свою работу отделы: Технический, Жилищный, Благоустройства, Торговый, Юрид., Бюро.</p> <p>Для лучшего управления городом назначены районные уполномоченные в числе 4-х чел.</p> <p>Под руководством Городского Управления стали восстанавливаться и уже приступили к работе: хлебопекарни, водопровод, мукомольная мельница, полякляника, парикмахерские. Начат ремонт зданий и восстановление электростанции, хлебозавода и других предприятий.</p> <p>Ведется подготовка к восстановлению работы школ.</p> <p>Граждане, рабочие и интеллигенция с готовностью идут на регистрацию и стремятся отдать свой труд на восстановление своего города.</p> <p>Надо надеяться, что при дружном усилении всех, жизнь города будет скоро восстановлена и все получат полную возможность приложения своего труда, знаний и справедливый заработок.</p> <p>Для скорейшего успеха в выполнении намеченных планов, Городское Управление готово принять и проводить в жизнь всякую полезную, частную и кооперативную инициативу.</p> <p>Необходимым и неотложным Городское Управление также считает налаживание торговой жизни города.</p> <p>Городское управление находит не нормальным, что в настоящее время на рынке производится продажа продуктов и товаров лишь в виде товарообмена.</p> <p>Торговля на рынке должна производиться на немецкие и советские деньги.</p> <p>Одна (1) немецкая марка равняется десяти (10) советским рублям.</p> <p>Цены на продукты и товары должны оставаться твердыми и не могут быть выше тех цен, какие существовали на 10-е июля 1941 г.</p> <p style="text-align: right;">Городской Голова ГЛАВН.</p>
--	---

D. R. 1000.
Herausgeber: FP. 00802.
Lth. Albrecht, 5F Wilinsky.

⁸ДАДО, ф. Р.-2883. Газета «Бахмутская правда». – 1941. – 15 нояб.

Додаток И

**Інформація про настрої населення в Харкові, зібрана після визволення
міста в 1943 р. ⁹**

НАЧАЛЬНИКУ УПРАВЛЕНИЯ ПРОПАГАНДЫ И АГИТАЦИИ
ЦК ВКП(б) тов. АЛЕКСАНДРОВУ Г.Ф.

О настроениях интеллигенции г. Харькова

Пропгруппа Управления пропаганды и агитации, работавшая в сентябре-октябре среди освобожденного населения г. Харькова и Харьковской области, информирует ЦК ВКП(б) о положении интеллигенции г. Харькова и ее настроениях после оккупации.

Интеллигенция г. Харькова в условиях немецкой оккупации вымирала от террора, голода и лишений (умерли от голода проф. Векетов, Попов, Стахорский и многие другие).

Научные работники рассказывают о невыносимых условиях жизни в период оккупации и о варварском отношении немцев к науке и научным работникам. Доцент Богданов говорит:

" Хотя немцев удивляло огромное количество вузов и студентов в Харькове, хотя в Харьковском электротехническом и др. институтах их поражали лаборатории, библиотеки, хотя они чрезвычайно интересовались научными трудами, особенно секретными работами в области химии, металлургии и т.д., но тем не менее, отношение к ученым было хамское". Научные работники, профессора, доценты сознательно были отстранены от работы по специальности, нередко использовались по мобилизации на окопные, дорожные и др. работы. Проф. Введенский рыл окопы, проф. Сахаров колол лед и т.п. Хлеба, не говоря уже о пайках и обедах, научные работники в массе своей не получали. Явным издевательством являлся факт отпуска 25 обедов (из вареной лебеды, репе свеклы) для двух об"единенных институтов, насчитывавших свыше 3000 человек. Чтобы как-нибудь существовать, ученые организовали ряд производств: мыловаренное, производство спичек, пудры, бертолетовой соли, питьевой соды и т.д. Однако это мало улучшило положение харьковской интеллигенции.

Научные работники были особенно возмущены своим бесправием при немцах и оскорблениями с их стороны.

" Нас считали, - говорил т. Селихов, доцент Института энергетики, - нижней расой во всех отношениях".

Додаток К

**Ексгумація тіл родин викладачів, спалених у 2-му будинку професури,
м. Сталіно (Юзівка), 1943 р.¹⁰**

¹⁰ДАДО, ф. Р-1838, оп.1, спр. 40, арк. 1 (зв.).

Додаток Л

Концертна програма для Вермахту Ніжинського театру¹¹

16

UKRAINISCHES KONZERT
für die deutsche Wehrmacht
Neshin, Ukrainisches Theater

Vortragsfolge

Chor:	Leitung: Baklan Jäger-Chor (Aus der Oper „Freischütz“ von Weber) Der Apfel aus dem Garten (Ukrainisches Volkslied) Wem gehört das Häuschen? (Ukrainisches Volkslied)
Bajann:	Nikolai Maximow: Ukrainisches Volkslieder-Potpourri.
Tanzgruppe:	Leitung: Charlamow: Csardas
Bariton:	Prodzenko: Arie des Ostap aus „Taras Bulba“ Serenade des Don Juan (Tschaikowsky)
Violine:	Rybek: Tango-Ballade Zigeunertanz
Sopran:	Kriwetz: Der Wein rankt empor (Ukrainisches Volkslied) Warum ist das Wasser so trübe? (Aus „Natalka Poltawka“)
Celle	Kubinsky: Romanze (Warlamow) Olikinada (Drig)
Sopran:	Gluschenko: Neapolitanisches Lied Du bist mein (Romanze) Dörfliches Scherzlied.
Tanz-Trio:	Bykow: Matrosen-Tanz.
Sopran:	Radjko: Deutsche Schlager: „Schenk mir dein Lächeln, Maria!“ — „Für eine Nacht voller Seligkeit“
Tanz-Duo:	Bykow: Rhythmischer Walzer
Chor:	Leitung: Baklan Bandura (Ukrainisches Lied)
Bass:	Baklan: Die Taufpaten (Ukrainisches Lied)
Chor:	Leitung: Baklan Zigennerlied von Schumann
Bajann:	Maximow: 10. Walzer von Chopin
Tanzgruppe:	Leitung: Charlamow Ukrainische Hochzeit:

Тамлюга О. А.

¹¹ДАЧО, відділ у м. Ніжині, ф. Р-4388, оп. 1, спр. 3, арк. 46.

Додаток М

Актори театру, який було створено при 17-й армії Вермахту,
1941 або 1942 рр.¹²

¹²ВА-МА, RH 20-17/354, Bl. 72.

Додаток Н

Німецькі військовослужбовці та артисти трупн Фронтвої оперн в м.
Юзівка (Сталіно), 1943 р.¹³

¹³BA-MA, RH 23/355, Bl. 262.

Додаток П

Німецька фронтова газета, присвячена міському театру Юзівки (Сталіно),

1943 р.¹⁴

Und abends in die FRONT-OPER

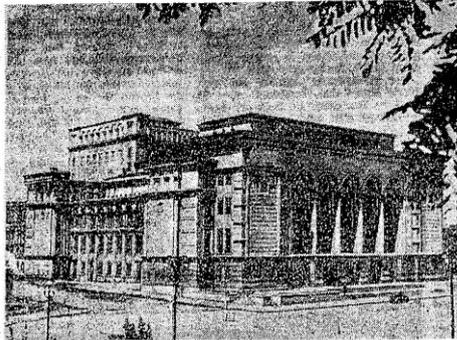
Gäste von der HKL im Parkett - Ein Jahr frohe Unterhaltung und beschwingte Kunst unter deutscher Leitung

„Front-Oper“ — ein Symbol dieses Krieges! Wenige Stunden vorher noch im Graben, im Bunker, in Höhe, auf Wache oder im Kampf irgendwo an der HKL, sitzen unsere Kameraden mit aufgeschlossenem Herzen und gespanntem Sinnem im Parkett. Alle Gedanken an Not und Tod, an Krieg und Sieg sind bei Seite geschoben, verhasst, und mit Heißer Inbrunst nehmen sie versäubert das in sich auf, was deutsche Schöpferkraft geschaffen hat. Beflügelt fahren sie zurück zu ihrer Kompanie, an ihr MG, zu ihren Kameraden, um mit neuem Schwung und innerer Frische in der rauhen Wirklichkeit ihre Pflicht zu erfüllen.

Die tiefsten Regungen sind wachgebunden in uns und haben sich von den schmalen Ereignissen der letzten Jahre nicht erdrücken lassen, nicht von den erfreulichen und auch nicht von den ersten. Und so soll es auch bleiben!

Vor rund einem Jahr kletterte ein Gefreiter einer Panzer-Division hinter den Kulissen der heutigen Front-Oper herum, betrachtete dieses, befähigte jenes, maß mit den Augen, verglich, trat zurück, bemaß sich überhaupt recht zurückwärtig, bis — ja, bis er von einem gestrengen Hauptmann entdeckt und nicht gerade sanft zur Rede gestellt wurde.

„So, so, Fachmann sind Sie! Hm.“
 „Jawohl, Herr Hauptmann!“
 „Wie sind Sie und wo?“
 „Regisseur an den Münchener Staatstheatern, Herr Hauptmann!“
 „Sie sind der Mann, den wir suchen!“
 Diese Worte, denen am 10. Juli 1942 die Tat folgte, die Tat nämlich, das Städtische Theater auch in künstlerischer Hinsicht in deutsche Hände zu geben — das ist die Geschichte des Front-Oper. Graubergers zu seinem künstlerischen Leiter zu machen, waren der Auftakt zu einer Entwicklung die allen Beteiligten zur

Unsere Front-Oper
 Das nach deutschem Vorbild erbaute moderne Theater — fertiggestellt Anfang 1941 — schnell besonders den entsprechenden Anlagen in Dessau und Saarbrücken. Kein Wunder, daß die deutschen Kameraden sich hier besonders wohlfühlen und für einige Stunden die primitiven Hütten vergessen, in denen wenige hundert Meter entfernt die Sowjetarbeiter kümmerlich ihr Dasein fristeten.

Ein kurzes Jahr ist also seitdem vergangen, und während wir durch die Ereignisse des Krieges, durch Vormarsch und Verteidigung, hier und hergeschoben wurden, ist hier in der Front-Oper in aller Stille unermüdlich weitergearbeitet worden. In elf Monaten wurden zehn Neuzusetzungen durchgeführt und in diesem einen Jahr eben das geschaffen, was uns heute als „Front-Oper“ geboten wird.

Der äußere Rahmen für diese Arbeit — das Theater selbst, das moderne, nach deutschem Vorbild (wir kommen an anderer Stelle noch darauf zurück) geschaffene Gebäude — war vorhanden. Daß es völlig ausgeplündert und demoliert war, konnte nur die ersten Pläne hemmen. Auch gute Kräfte waren, wenn auch in bescheidenem Umfang, noch verfügbar. Dazu der ehrliche Wille, das sich auch bei den verbliebenen Ukrainern bereits ein halbes Jahr vorher seit dem Einmarsch der Deutschen, sichtbar äußerte. Die Bretter wieder zu beleben, der Kunst zu dienen und Freude zu spenden.

Es fehlte nur eines, und das war das Entscheidende: Die Oper mußte deutschen Geist atmen, der deutsche Impuls mußte spürbar werden, es fehlte die schöpferische Initiative, durch die aus einer bolschewistischen Bühne eine deutsche Oper werden konnte, eine Oper, die trotz der fremden Darsteller, trotz ihrer unverständlichen Sprache deutsches Empfinden vermittelte und den deutschen Menschen ansprechen konnte. Immer wieder im Laufe des Jahres türmten sich jedoch vor dem jüngsten Münchener Spielleiter Aufgaben und Schwierigkeiten, die diese grundsätzliche Forderung vorübergehend in den Hintergrund drängten. Wenn sich der In-

liches Können, sondern auch ein Zeichen ihrer Liebe zur Sache.

Dieser Entwicklung entsprach ein zunehmender Andrang der Besucher, die vornehmlich von der Front kamen, die Urlaubsfahrt antraten oder besuchten, der schließlich kaum noch zu bewältigen war und in systematische Bahnen gelenkt werden mußte. Alle Teile unserer Armee, die sich des Theaters in großzügigster Weise angenommen hat, erhalten jetzt regelmäßige Platzzuweisungen, die für diejenigen Kameraden bestimmt sind, die es sich besonders verdient haben.

Das also ist in einem Jahr aus dem Donezer Opernhaus geworden! Das komplette Gehäuse ist mit deutschem Leben erfüllt, die Künstler wachsen an den Aufgaben, die unsere deutschen Schöpfer an jeden einzelnen stellen, und die Besucher erleben Abend um Abend eine Verzauberung, die nachhaltige, erhebende Auswirkungen hat.

Wenn wir heute die Front-Oper Schauspielkunst, Musik, Tanz und Gesang in dem vorgeländenen äußeren Rahmen freudig bewundern, so wollen wir dabei doch nie vergessen, daß während hier einst mit erstaunlichem Aufwand der wichtige Block des Theaters unter persönlicher Protektion Stalins entstand, wenige Meter von der Hauptstraße entfernt der zum Rüstungsverzeug gewordene Sowjet-Arbeiter in erbärmlichen Hütten, ein kümmerliches Dasein fristete; wir wollen auch nicht vergessen, daß es mit einer punktierten Fassade nicht getan ist, die den „Kulturwillen“ eines Volkes dokumentieren soll. Es gehört eben doch noch mehr dazu...

U. Weysser Kolpe

267

Lena Gorischakowa im „Verklungenen Traum“.

Ehre zuechtet und für die alle Kameraden unserer Armee nicht dankbar genug sein können. Wie schon während des ersten halben Jahres nach der Wiedereröffnung der Oper, hat denn auch weiterhin die Standortkommandantur die Hauptlast der äußeren Arbeit getragen; manche Namen sind so für lange Zeit mit den Leistungen der Front-Oper verbunden.

deutsche Oper werden konnte, eine Oper, die trotz der fremden Darsteller, trotz ihrer unverständlichen Sprache deutsches Empfinden vermittelte und den deutschen Menschen ansprechen konnte. Immer wieder im Laufe des Jahres türmten sich jedoch vor dem jüngsten Münchener Spielleiter Aufgaben und Schwierigkeiten, die diese grundsätzliche Forderung vorübergehend in den Hintergrund drängten. Wenn sich der In-

Vor und hinter den Kulissen

Vom Donezer Opernhaus zur FRONT-OPER

Erstauftührung. Großes Ballet. Verklungenen Traum. — ?? — Festliche, erwartungsvolle Stimmung im Hause. Du freust Dich, gerade für diesen Tag eine Eintrittskarte erstanden zu haben, und sitzt schon frühzeitig auf Deinem Platz, der Dinge harrend. Über Dir verschwindet der Kronleuchter aus Kristall mit Tausenden von Kerzen seine Lichterfülle. Von der Bühne her tönt hastiges, eifriges Klopfen und Hämmern. Du siehst, wie sich das Theater rund allmählich füllt, läßt Deinen Blick schweifen zu dem geschwungenen Bogen des Rangs, streift ganz oben die Galerie der Dichter, die in Nischen steinern thronen, erfaßt das ornamentale Stückwerk, das die Bühne feingliedrig rahmt — und hinter dem Vorhang hebt etwas über das Theater selbst, über seine Entstehung und seine Entwicklung, Hoffentlich hat der Spieß ein Einsehen bei der Verteilung der Karten für die Front-Oper!

„Carmen“ oder „Madame Butterfly“? Hoffentlich hat der Spieß ein Einsehen bei der Verteilung der Karten für die Front-Oper!

Додаток Р

Список забороненої радянської художньої літератури, складений відділом пропаганди U¹⁵

Unerwünschte ukrainische Autoren
Небажані українські автори

1. Bazan, Mykola	Бажан Микола	19. Myssyk, Wassil	Мисик Василь
2. Dmyterko, Lub.	Дмитерко Любомир	20. Mychajlytschenko, H.	Михайличенко Гнат
3. Dolengo, M.	Доленго М.	21. Nedolja, Leonid	Недоля Леонід
4. Elan, Wasył	Елан Василь	22. Pantsch, Petro	Панч Петро
5. Fomin, Eugen'	Фомін Євген	23. Rylsky, Maxym	Рильський Максим
6. Honischarenko, Iwan	Гончаренко Іван	24. Scheremet, Mykola	Шеремет М.
7. Holowko, A.	Головка А.	25. Ssentschenko, Iwan]	Сенченко Іван
8. Koljada, Hr.	Коляда Гр.	26. Sskljarenko, Semen	Скляренко Семен
9. Kopytenko, Ol.	Копиленко Ол.	27. Smollitsch I.	Смолнич Ю.
10. Kornjitschuk, Ol.	Корнійчук Ол.	28. Ssossjura, Wol.	Сосюра Володимир
11. Kryzaniwsky, S.	Крижанівський С.	29. Teren, Masen	Терен Масен
12. Kulyk, Iwan]	Кулик Іван	30. Tereschtschenko, Mykola	Терещенко Микола
13. Kundsitsch, O.	Кундич О.	31. Turtschynska, A.	Турчинська А.
14. Kurylenko, Iwan	Кириленко Іван	32. Tytschyna, P.	Тичина П.
15. Le, Iwan	Ле Іван	33. Usenko, Pawlo	Усенко Павло
16. Ledjanko, M.	Ледянка М.	34. Winnitschenko, Wolod.	Винниченко Волод.
17. Malyschko, A.	Малишко А.	35. Woskrekasenko, S.	Воскресенко С.
18. Mykytenko, Iwan	Микитенко Іван	36. Zabla, Natalja	Забіла Наталя

Unerwünschte ukrainisch-jüdische Autoren
Небажані українсько-жидівські автори

1. Bergelson, D.	Бергельсон Д.	8. Schachowski	Шаховський
2. Dubowik	Дубовик	9. Schechter, M.	Шехтер М.
3. Fefer, Jzek	Фефер Ізек	10. Sissmann, Mark	Зісман Марк
4. Hofstein, D.	Гофштейн Д.	11. Ssmulson	Смульсон
5. Holowanitsky, Sawa	Голованівський Саво	12. Sstebun (-Katznelson) I.	Стебун (Катцнельсон) І.
6. Horodsky, I.	Городський І.	13. Perwomajsky, L.	Первомайський Л.
7. Rybak, N.	Рибак Натан		

Unerwünschte jüdische Autoren
Небажані жидівські автори

1. Ajzman, D.	Айзман Д.	13. Nussinow, J.	Нусинов Й.
2. Aksefrod, S.	Аксельрод С.	14. Ojslender, N.	Ойслендер Н.
3. Dobruschin, J.	Добрушин І.	15. Perez, J.	Перец Й.
4. Halkin, Sch.	Галкин Ш.	16. Rjesnik, L.	Резник Л.
5. Hildyn, Ch.	Гильдин Х.	17. Schapiro, M.	Шапіро М.
6. Hordon, Sch.	Гордон Ш.	18. Schojchet, A.	Шойхет А.
7. Juschkewitsch, S.	Юшкевич С.	19. Scholom, Al.	Шолом Ал.
8. Kipnis, Izek	Кіпніс Ізек	20. Sforim, Mendel	Сфорим Мендель
9. Kutscherow, A.	Кучеров А.	21. Welednytzky, A.	Велединський А.
10. Kwitko, Lew	Квітко Л.	22. Wewjurko, A.	Вевюрко А.
11. Lewin, Chana	Левина Хана	23. Lurje, N.	Лур'є Н.
12. Markisch, Peretz	Маркіш Перец		

¹⁵ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 5, арк. 13.

Додаток С

Інформація про роботу місцевої бібліотеки у Бахмуті (Артемівську), 1942 р.¹⁶

2 БАХМУТСКИЙ ВЕСТНИК Суббота 21. 2. 1942 года

БАХМУТСЬКА МІСЬКА БІБЛІОТЕКА

До половини жовтня минулого року в Бахмуті, в будинку міського театру, існувала досить подібна до центральної громадська бібліотека. Книжковий фонд її доходив до 35 тисяч томів. При бібліотеці була добре обладнана читальня, в яку передплачувалося до сотки різних газет—союзного, спубліканського, обласного й спеціального видання та декілька десятків журналів. Комплект цієї періодики був настільки різноманітний, що місцями цілком задовольняв читачівські інтереси численних відвідувачів. В читальні іноді виступувалися прилюдні лекції і літературні теми принагідно до вільних або біографічних дат життя та творчої діяльності українських і російських класиків-письменників.

І от у двадцятих числах жовтня це культурне й високоцінне джерело освіти та знання під час закупації, за чимсь варварським наказом, серед білого дня було вилучено дощенту.—Аматори книг прихильники культури майже годинами стояли на площі перед алаємним будинком, в якому, рід бібліотеки-читальні, містився історичний, досить пристойний для Бахмута, музей, і в трагичному безсиллі спостерігали, як езгзуло нищилися культурні цінності. Врятувати більшість з них не було можливості, бо навпроти палаючого будинку розставлено було декілька (б) озброєних хворонників, які і близько не ідпускали людей до театру.

Не менш показовим був і такий випадок. В №-рі більшовицької газети „Ворошиловградская правда“ було вміщено фотознімки спаленої бібліотечно-музейної приміщення з таким „правдивим“ поясненням, що це нібито справа рук ультрарушних німецьких окупантів, які (всім це відомо) зайняли Бахмут тільки 1-го листопада.

Після вступу до міста Германських збройних сил, новоорганізованою Миською Управою доручено було шкільному відділу зібрати залишки відомчих бібліотек міста, які теж під час метушливої закупації були папівпограбовані, руйновані і знісовані, і з них класити нову миську бібліотеку.—Майже два місяці тривала робота підбраного бібліотечного штату

по збору та перевезенню книг до будинку колишньої єврейської синагоги, який, в погодженні з Германською польовою комендантурою, було відведено під миську бібліотеку. Так було перевезено й перенесено бібліотеки: а) технічну залізничну (частину), б) методкабінету школи Північно-Донецької залізниці, в) кераміко-механічного технікуму, г) фельдшерсько-акушерської школи, д) політ-освітньої школи, е) автотракторної школи, ж) гарнізонного клубу, з) вчительського інституту, і) історичного архіву, и) Донецької вуглерозвідки, к) методкабінету при Миськаросвіті, Донецької музичної школи та л) к. середньої школи ім. Тимірязєва. Все це книжкове майно складає фонд до 200.000 книг і разом з бібліотечними меблями (столи, шафи, вітрини, стелажі) становить цінність на 650.000 крб. Зараз бібліотечні працівники закінчують систематизацію зібраного книжкового багатства по відділах і приступають до інвентаризації та каталогізації його.—До 1-го березня відділ українсько-російської художньої літератури та перекладної белетристики буде впорядкований і, після цензурної перевірки його авторитетною комісією, може бути пропонуваній читачівській увазі миського населення.

Маючи на оці, що спалена центральна бібліотека за останні місяці свого функціонування налічувала до 2.000 постійних абонентів-читачів, більшість з яких до 20-тих чисел жовтня не встигли повернути в бібліотеку взятих ними книжок, адміністрація Бахмутської нової бібліотеки звертається до таких осіб з пропозицією-проханням у найближчий час злати взяті ними книжки до нової миської бібліотеки, яка міститься по Четвериковій (к. Ворошилівська) вулиці, в будинку № 1 (вхід з двору) і працює щодня, крім неділі, з 8 годин ранку до 3-х годин дня—без перерви.

Поруч із цим бібліотека прохає бахмутських мешканців, що мають чи то в оригіналах, чи то в перекладах власні книги з західно-європейської художньої літератури, особливо з німецьких класиків, здавати такі книги, навіть за певну плату за них, до нової миської бібліотеки.

Обращение к населению

Немецкой армии нужны высокие резиновые сапоги, пригодные для работы в воде. Они принимаются в обмен на кожаные сапоги.

Местное население призывается сдать в возможно кратчайший срок, но не позже 23. 2. 42 г. упомянутые резиновые сапоги в Городскую Управу (ком. № 5).

Полковой Команды.

Граждане Бахмута!

Вы уже с готовностью откликнулись на последние обращения о сдаче материи, одежды, лыж и зимней обуви, за что я выражаю Вам свою глубокую благодарность. Я прошу вас и теперь еще раз последовать желанию немецкой армии.

Городской Голова.

ОБЪЯВЛЕНИЕ

Доводится до сведения населения гор. Бахмута и района, а также учреждений и предприятий, что в г. Бахмуте организовано юридическое бюро (консультация) адвокатов.

Юридическое бюро составляет разного рода деловые бумаги: заявления, уставы, договора и прочее и дает советы по различным правовым вопросам (исключая судебных).

Юридическая помощь оказывается за плату.

Юридическое бюро помещается в здании Городской Управы (нижний этаж).

ОБЪЯВЛЕНИЕ

Действующие до сего времени законодательные положения на Украине остаются в силе и далее, поскольку в отдельных случаях не проведены специальные постановления или если со стороны немецких военных властей не применяется германское право.

Объявление

Кроватная фабрика выполняет электросварочные работы для предприятий, организаций и частных лиц.

С заказами обращаться по адресу: Нижнебазарная, № 2.

Администрация.

R. 3000

Herausgeber: FP. 11507.
Major Freiherr v. Zobel.

¹⁶Бахмутский вестник. — 1942. — 21 февр.

Додаток Т

Статут культурного товариства «Просвіта» в Маріуполі, затверджений у
місцевій комендатурі, 1942 р.¹⁷

S a t z u n g

39

der ukrainischen Kulturvereinigung "Proswita"
in Marjupol.....

§ 1.
Name und Sitz der Vereinigung.
Die Kulturvereinigung führt den Namen "Proswita - (~~Marjupol~~)".....
Sie hat ihren Sitz in.....

§ 2.
Vereinszweck.
Die Vereinigung bezweckt die Pflege des ukrainischen Kulturgutes durch die Eröffnung von Lesehallen, Bibliotheken, durch die Veranstaltung von Vorträgen kultureller Art, Pflege der ukrainischen Sprache, Geschichte und Literatur, Veranstaltung von Feiern, von Konzert-, Gesangs- und Theaterabenden, Pflege der Kunst, der alten ukrain. Volksbräuche, Volkstänze usw.
Die Verfolgung politischer Tendenzen ist ausgeschlossen.

§ 3.
Mitgliedschaft.
1. Alle Ukrainer männlichen und weiblichen Geschlechts, die das 18. Lebensjahr vollendet haben, können Mitglied der Kulturvereinigung werden, soweit sie politisch zuverlässig sind und sich durch Handschlag dem Vereinsleiter zur legalen Mitarbeit im Sinne der Satzung des Vereins verpflichten.
2. Einer Jugendgruppe des Vereins können alle Jugendlichen beiderlei Geschlechts beitreten, sobald sie das 14. Lebensjahr vollendet haben.
3. Juden und jüdische Hinhlinge und Angehörige anderer Volkszugehörigkeit dürfen in die Vereinigung nicht aufgenommen werden.
4. Über die Aufnahme in die Vereinigung entscheidet der Vereinsleiter

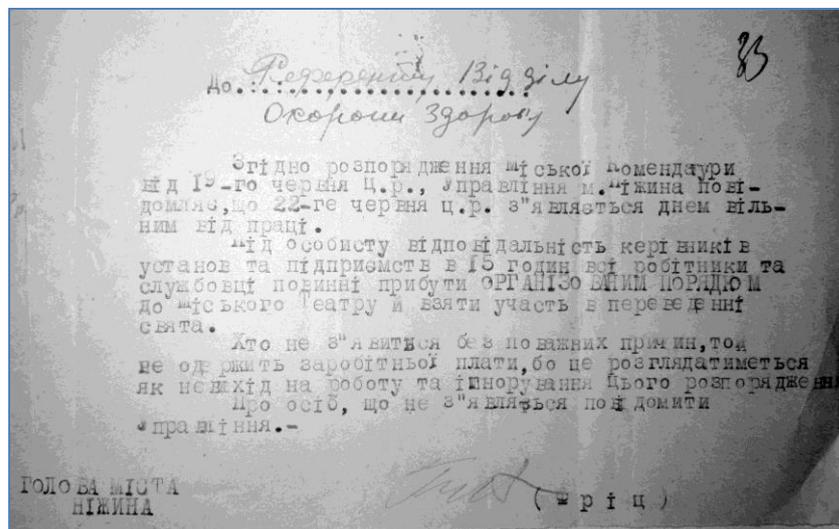
§ 4.
Vereinsleiter.
Die einmal jährlich zusammentretende ordentliche Mitgliederversammlung schlägt aus ihrer Mitte einen Vereinsleiter vor, der der Bestätigung der zuständigen deutschen Dienststelle bedarf. Er ist dieser gegenüber allein für eine ordnungsmässige Führung der Geschäfte im Sinne der Vereinssatzung verantwortlich. In der ordentlichen Mitgliederversammlung hat er für das abgelaufene Jahr einen Rechenschaftsbericht zu erstatten und die Mitglieder über die Arbeit im kommenden Jahr zu unterrichten. (Arbeitsplan.)
Er führt seine Geschäfte ehrenamtlich.

§ 5.
Beirat.
Dem Vereinsleiter steht ein ehrenamtlicher Beirat zur Seite, der ihn bei der Vereinsführung zu beraten und zu unterstützen hat.
Der Beirat besteht aus
1. dem stellvertretenden Vereinsleiter,
2. dem Schriftführer,
3. dem Kassenwart,
4. dem Bibliothekar.
Die Berufung des Beirates erfolgt durch den Vereinsleiter. Einer Anhörung der Mitgliederversammlung bedarf es nicht.

¹⁷BA-MA, RH 22/202, Bl. 10.

Додаток У

Розпорядження міської управи м. Ніжина про порядок святкування

22 червня 1943 р.¹⁸

Додаток Ф

Німецький цвинтар у м. Костянтинівці, 1943 (1944?) р.¹⁹

¹⁸ ДАЧО, відділ у м. Ніжині, ф. Р-4364, оп. 1, спр. 28, арк. 33.

¹⁹ ДАДО, ф. Р-1838, оп. 1, спр. 40, арк. 6.

Додаток Ц

Звернення до місцевих вчителів у газеті «Український Донбас»²¹

УЧИТЕЛІ УКРАЇНЦІ!

Московсько-большевицькій тюрмі народів настав кінець. Український народ розправив ордині крала і здійснює свою віковічну мрію—створює самостійну Українську Державу.

УЧИТЕЛІ УКРАЇНЦІ! Український народ покладає на нас величезні надії.

Гляньмо на села. Чим були ми в московсько-большевицькій тюрмі народів?

Нас робили манекенами, примушували виховувати яничарів. Наперекір своїм переконанням, своїм ідеям, ми були носіями брехні, ми виховували дітей бути покірними рабами Москви, бо за слово правди шкірила зуби смерть і тяглися криваві шляхи до Сибіру і в далекі північні табори. Ми вчили дітей любити чуже і ненавидіти своє рідне—українське. Ми були змушені ховати від дітей правду про славетне минуле України, а українську літературу вивчали на глум, вилучивши найкращі твори українських класиків і сучасних письменників, які вчили любити свій народ і свою славу Україну. В наших містах, в нашій одвічній столиці Києві рідко чули рідне українське слово.

Нас примушували отруювати розум дітей жидівським інтернаціоналізмом, любов'ю до всього мос-

ковського і призиством до своєї країни, мови, літератури і культури. Граматику української мови нам писали жида. Нам казали, що кращий наш твір „Слово о полку Ігоревім“ є російським твором, що українська мова—це зіпсована російська мова, що російська мова найкраща в світі.

В театрах і кіно нам показували змайстровані жидами постанови і кінофільми, в яких глумились і насміхалися з найкращих синів української землі, вихвалючи московських царів і найзапекліших катів українського народу.

Наші діти пухнули з голоду, ходили в ганчірках до школи, а ми їм, сухотним і рахітичним, говорили, що вони ситі, одягнені, найщасливіші в світі, а гірку неправду тамували в замученій душі, чекаючи часу.

Нас дурили, що ми стоїмо на такій висоті, на якій не стоять вчителі жодної країни світу. На жаль, це була гірка правда. Жодний вчитель світу не стояв на такій висоті каліцтва, на якій стояли вчителі наші. Але ми, велика армія української культури, в страшному ярмі кривавого більшовизму, жодної хвилини не забували, що ми нащадки слави запорожців, що ми найживучіший народ, ім'я якому—**українці**. В найлютіших

тортурах, які чинили нам наїздники московсько-большевицької імперії і прокляте усім світом юдове племя—жида, ми зберегали чистоту і прозорість нашого слова, співучість нашої славної української пісні.

УЧИТЕЛІ УКРАЇНЦІ!

Включаймося в будову **Української Самостійної Держави!**

Всі школи і шкільні справи берімо у свої руки!

Школи для українців!

Геть брехливе жидівсько-комуністичне виховання!

В українській школі—український дух!

Виховуймо з українських дітей справжніх патріотів—націоналістів славної української землі!

Несім українську культуру в народ!

УЧИТЕЛІ УКРАЇНЦІ! Допомогаймо українському народові в його національно-визвольній боротьбі!

Вітаймо німецьку армію, найкультурнішу армію світу, яка проганяє з наших земель жидівсько-комуністичну паволоду.

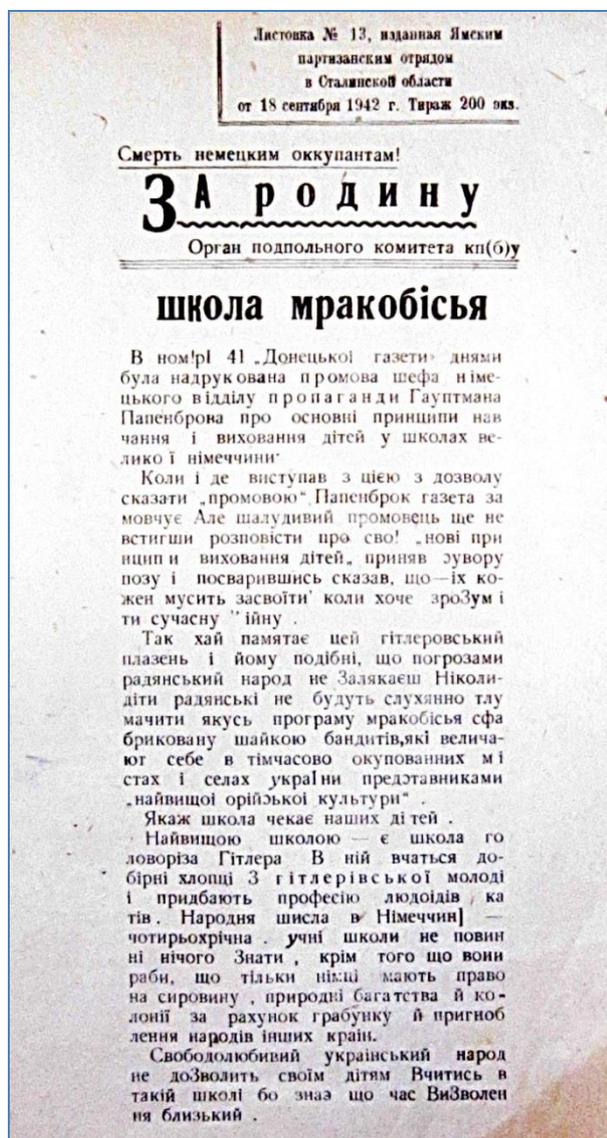
Допомогаймо Організації Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери будувати велику **Самостійну Українську Державу**.

УКРАЇНА ДЛЯ УКРАЇНЦІВ!
УКРАЇНСЬКЕ УЧИТЕЛЬСТВО.

²¹Український Донбас. – 1941. – 18 груд.

Додаток Ш

Антифашистська листівка Ямського партизанського загону, який діяв у
окупованому Донбасі²²

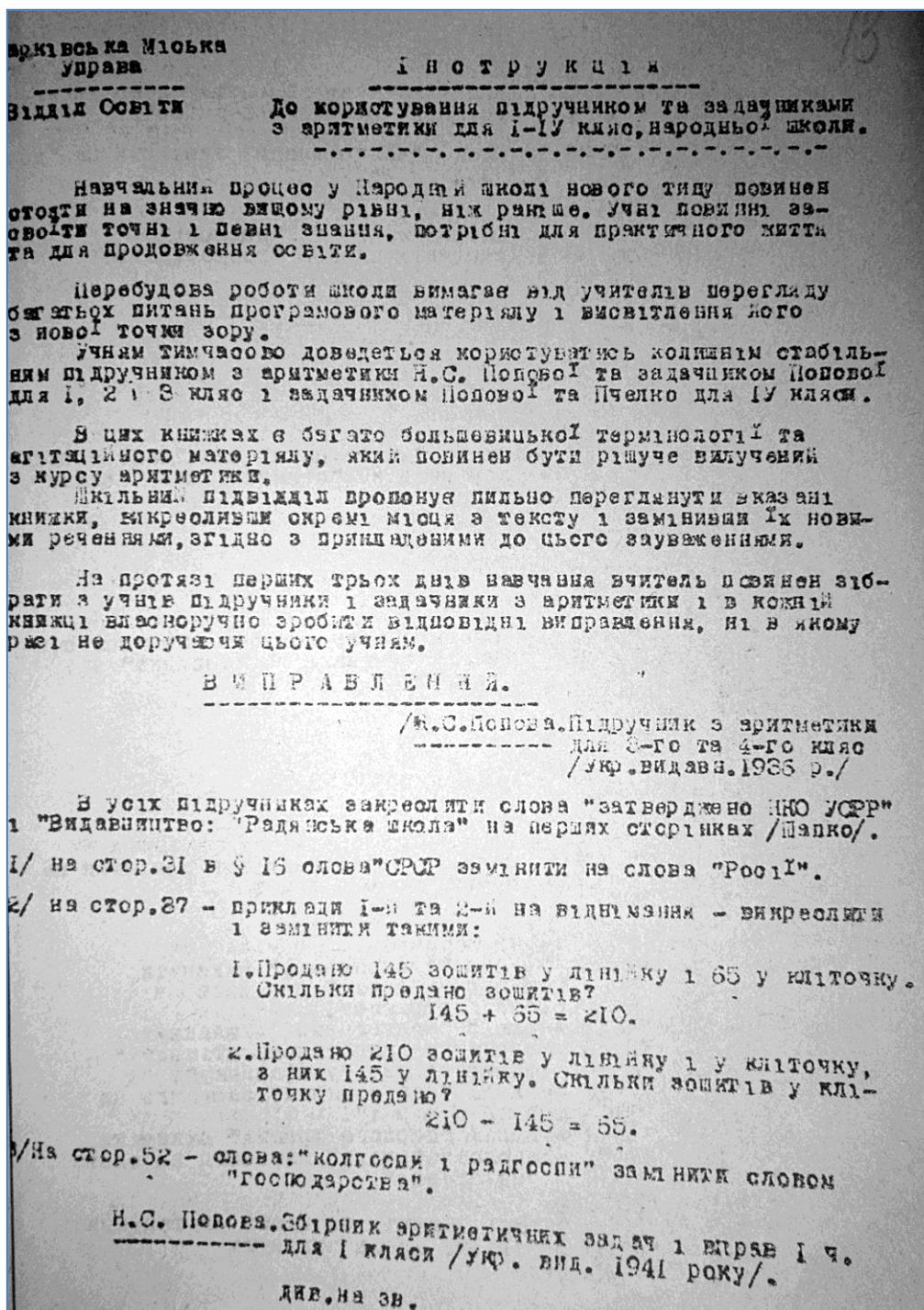
²² ДАДО, ф. Р-5000, оп.1, спр. 35, арк. 12.

Додаток Ш

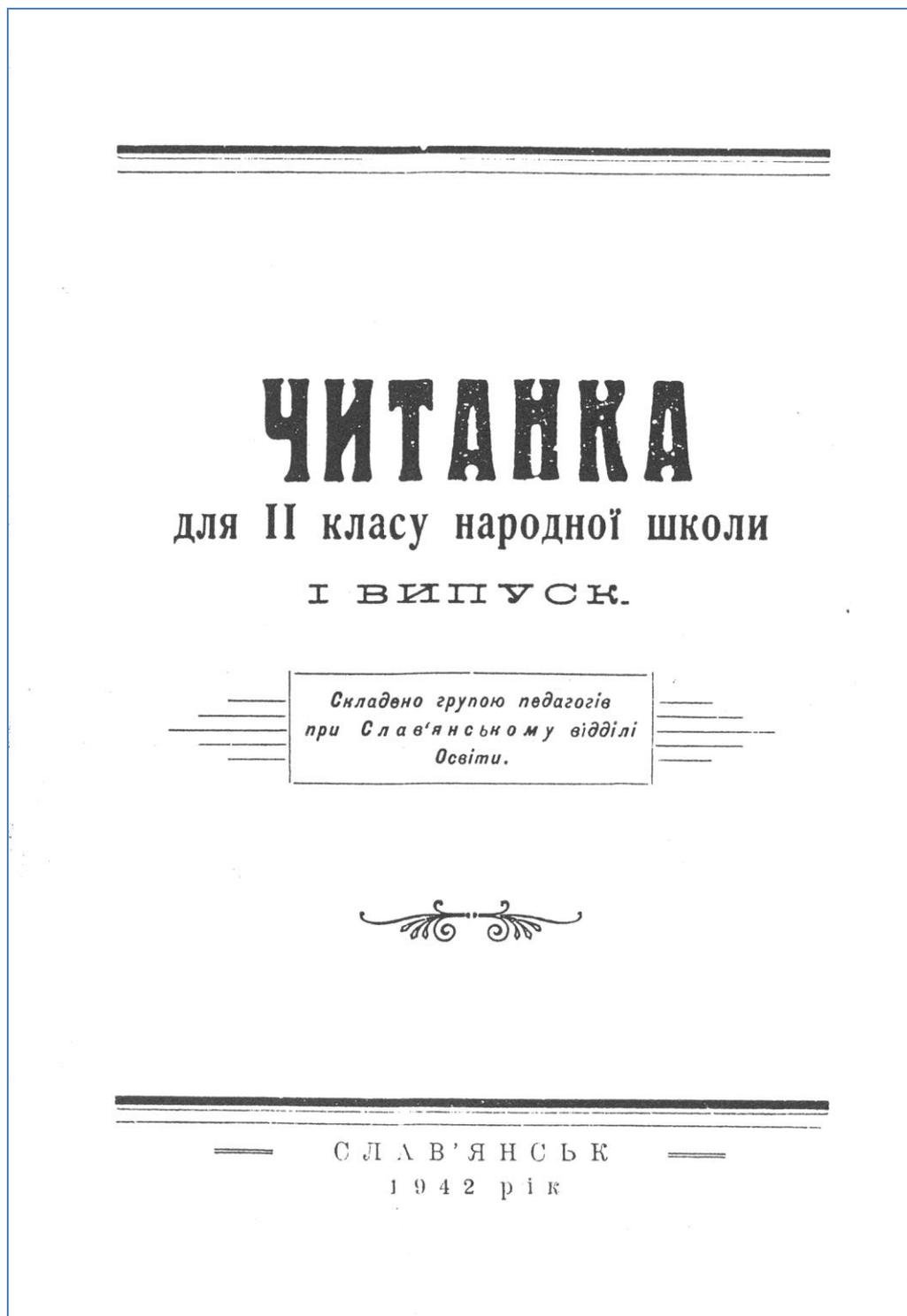
Свідоцтво про закінчення Харківської школи № 8 учнем
М. Хорошевським²³

²³Рибальченко Р.К. Підкови на снігу. – Харків : Курсор, 2006. – С. 117.

Додаток Ю

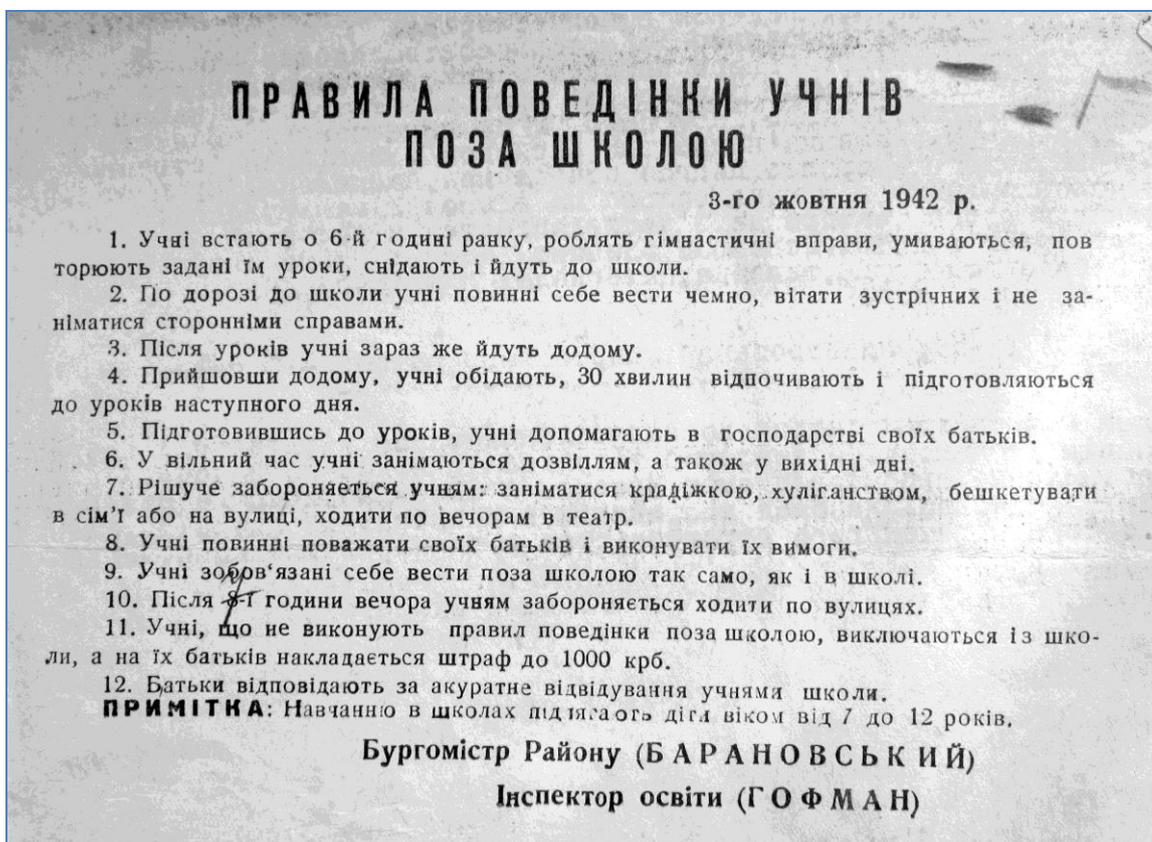
Інструкція відділу освіти Харківської міської управи щодо користування підручниками у школі, 1942 (?) р.²⁴²⁴ ДАЧО, відділ у м. Ніжині, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 10, арк. 13.

Додаток Я
Титульний лист навчального посібника для II класу,
виданого у Слов'янську в 1942 р.²⁵

²⁵ З особистого архіву краєзнавця зі Слов'янська О. Добровольського.

Додаток А 1

Інструкція про правила поведінки учнів в школі²⁶

²⁶ ДАЧО, ф. Р-3167, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

Додаток Б 1

Україномовні газети, що видавалися на території Донбасу в період нацистської окупації²⁷

²⁷ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ українознавства.

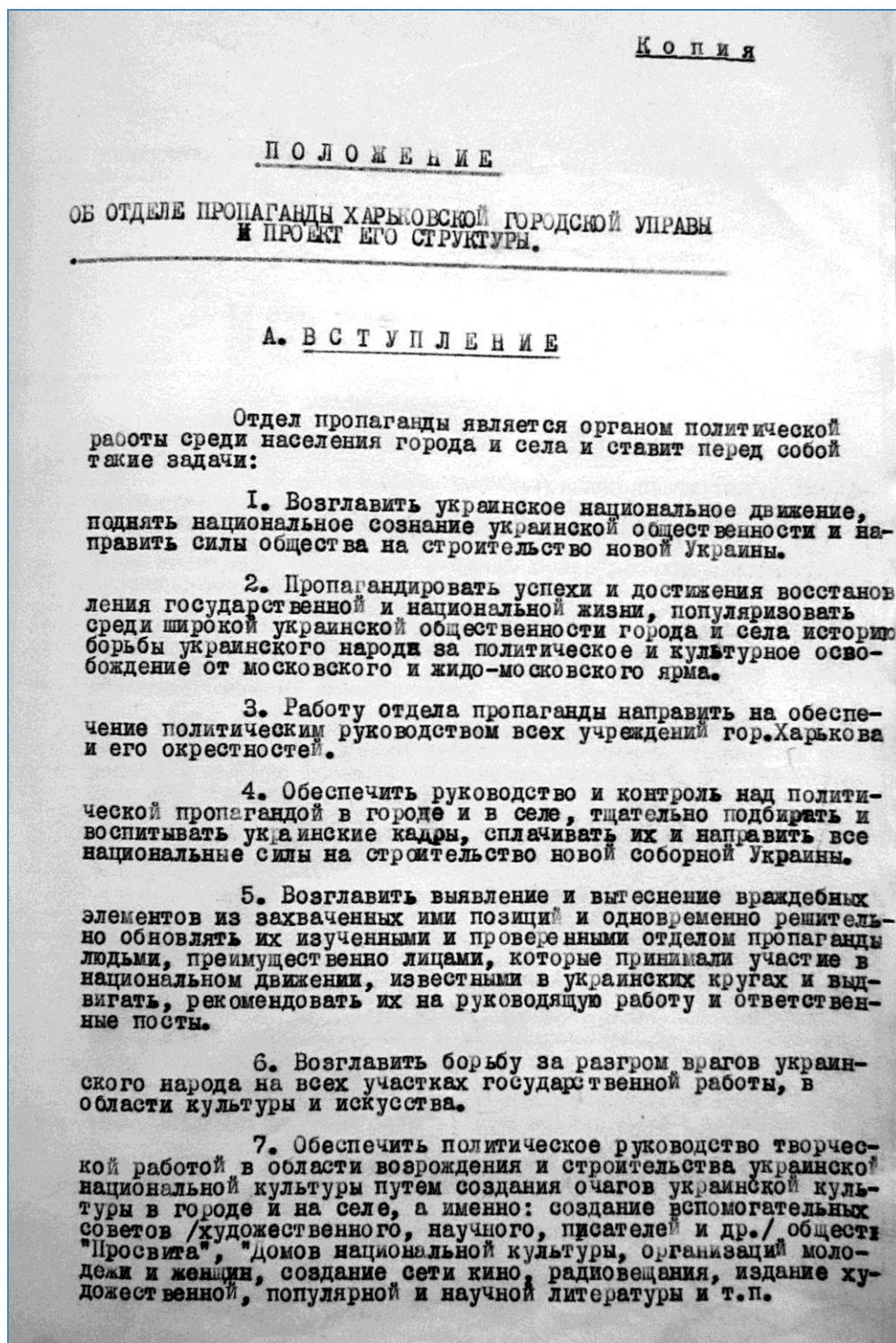
Додаток В 1

Номер газети «Український Донбас», що виходила в Горлівці в період нацистської окупації²⁸

²⁸Український Донбас (Горлівка). – 1941. – 25 груд. (ЛІННБ України ім. В. Стефаніка. Відділ українознавства).

Додаток Г 1

Положення про відділ пропаганди Харківської міської управи²⁹

²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 531, арк. 55.

Газетна публікація, присвячена Богданові Хмельницькому³⁰

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Король майже кожного народу починає на шляху свого часу... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Відома пам'ятка себе народ України... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Наступ 1648 рік і той, як ніхто історик України М. Грушевський... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Хмельниччина тривала рад років... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Відомо, що Богдан Хмельницький... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Наступ 1648 року, що охопило всю Україну... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Починає всієї війни Хмельницький... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

ких козаків, молдавського господаря... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

М. П. Шульгіна

Гей, пані Хмельницькій... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Як гримзули блискучі самопани... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Богдан Хмельницький зліва на стремнях... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

За Україну! В бій, мій сини!... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

В диму гармат—шабамі—мов блискавиці... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Сталінні списи—мов срібні комичні... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Гукав Богдан: Гей, кари ліху... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Рубайте, хлопці, клятий ворогів... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

За Україну, що горить в пожарах... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Іваня Поточкий на траву кришав... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Дивись, ненавидю, як білих козаків... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

А вже йшли татар широкі лави... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

На поміч із зеленої дуги... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Мегалась коні у гарячій шалі... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Рубав Богдан і мчав в бою... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

— Оце за тих замучених на паці... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

За розп'ятих вами на хрестах!... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

В отні шабелі, у помсті невслучий... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

ці від різних культурних установ... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Колі 1649 року до Києва пробили... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Останній промінь високої саги... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Олексій ПАРАДИСЬКИЙ

ВАС. БОРОВИЙ ГЕТЬМАН У БОЮ

Гей, пані Хмельницькій... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Гей, не одні аж життя головою в воду!... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Як гримзули блискучі самопани... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Богдан Хмельницький зліва на стремнях... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

За Україну! В бій, мій сини!... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

В диму гармат—шабамі—мов блискавиці... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Сталінні списи—мов срібні комичні... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Гукав Богдан: Гей, кари ліху... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Рубайте, хлопці, клятий ворогів... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

За Україну, що горить в пожарах... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Іваня Поточкий на траву кришав... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Дивись, ненавидю, як білих козаків... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

А вже йшли татар широкі лави... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

На поміч із зеленої дуги... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Мегалась коні у гарячій шалі... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Рубав Богдан і мчав в бою... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

— Оце за тих замучених на паці... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

За розп'ятих вами на хрестах!... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

В отні шабелі, у помсті невслучий... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Навки ворогу тут пам'ятка була!... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

І ривась кінч під гетьманом... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

ФЕЛІТОН

Сфінкс гнівається...

Престолі Єгипту починається з того часу, коли Фердинанд Гессен... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Після рождження інститутів Франції та Англії... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Англійський рескрипт бере на себе монополію виступи... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Тоді адмірал Себуер наказує розорити олександрійські порти... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Так звали «Дендріфалка» спроста, під час якої було пошкоджено 4 фелакі... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Візна 1914 року створено розв'язав рух італійців... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Ця війна за свободу Єгипту... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

Але єгипетські солдати впрямують на шлях Шампані... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

«Переможені» Англія вибілає гриміти фелакія свої спорожні мовчати... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

І тепер, коли менші бомбардувальники з'явилися над країною Сфінксу... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

— Єгипет не воякуваті! Але Сфінкс вив своє поправку в це рішення... Богдан Хмельницький, це ім'я якого залишилося в історії українського народу...

«НОВА УКРАЇНА», ч. 176 (1933) Неділя, 9 серпня 1942 р.

³⁰Нова Україна. — 1943. — 9 серп. (ЛІННБ України ім. В. Стефаніка. Відділ українознавства).

Додаток Е 1

Газетні публікації, присвячені подіям культурного життя на Харківщині³¹

**ХРЕСНИМ ХОДОМ
З МЕРЕФІ Д. О. ОЗЕРЯН**

Під час Хресних ходів у Харкові відбувся Хресний хід з Мерефи. Мерефа — це не тільки місто, це історична пам'ятка, це історична пам'ятка, це історична пам'ятка...

Хресний хід з Мерефи відбувся у Харкові. Це була велика подія, це була велика подія, це була велика подія...

Хресний хід з Мерефи відбувся у Харкові. Це була велика подія, це була велика подія, це була велика подія...

Покрівська церква.

УКРАЇНСЬКА АРХІТЕКТУРА

Наш народ має свою власну архітектуру, свій український стиль у будівництві. Наші старі церкви своїм розмаїттям, своєю красою, своєю красою, своєю красою...

Наш народ має свою власну архітектуру, свій український стиль у будівництві. Наші старі церкви своїм розмаїттям, своєю красою, своєю красою...

Наш народ має свою власну архітектуру, свій український стиль у будівництві. Наші старі церкви своїм розмаїттям, своєю красою, своєю красою...

Будівництво завжди утворює Мистецтво. Це була велика подія, це була велика подія, це була велика подія...

Будівництво завжди утворює Мистецтво. Це була велика подія, це була велика подія, це була велика подія...

Будівництво завжди утворює Мистецтво. Це була велика подія, це була велика подія, це була велика подія...

„ПАНИ ТА СЛУГИ“

Нимешний фільм «Пани та слуги» це його демонстрація в приміщенні Театру імені Шевченка, вальсера до цього фільму зроблених розмаїтих видозмін...

Нимешний фільм «Пани та слуги» це його демонстрація в приміщенні Театру імені Шевченка, вальсера до цього фільму зроблених розмаїтих видозмін...

Нимешний фільм «Пани та слуги» це його демонстрація в приміщенні Театру імені Шевченка, вальсера до цього фільму зроблених розмаїтих видозмін...

На Правобережні

В районах Харківщини, це дає нам можливість пізнати нову культуру і побачити нові твори мистецтва...

В районах Харківщини, це дає нам можливість пізнати нову культуру і побачити нові твори мистецтва...

В районах Харківщини, це дає нам можливість пізнати нову культуру і побачити нові твори мистецтва...

УВАГА! В СІХ КОЛИШНІХ ДОНЕЦЬКИХ ШАХТАРІВ ЦИМ ЗАКЛИКАЄТЬСЯ НЕГАЙНО СТАТИ ДО РОБОТИ В ДОНЕЦЬКОМУ БАСЕЙНІ. ПОТРІБНІ: ІНЖЕНЕРИ, ТЕХНІКИ, МОНТЕРИ, ПРІРІЧНІ ІНЖЕНЕРИ, ЕЛЕКТРОТЕХНІКИ, МАРКШАЙДЕРИ, ЕЛЕКТРИКИ, ЕНЕРГЕТИКИ, ТЕПЛОТРАЧІ, ІНЖЕНЕРИ-КОКОВНИКИ, ІНЖЕНЕРИ-БУДІВЕЛЬНИКИ, ІНЖЕНЕРИ-МОНТАЖНИКИ І МОНТЕРИ ДЛЯ ЕЛЕКТРИЧНИХ ТА МЕХАНІЧНИХ СПОРУД.

Зголошуватися на Харківській Біржі Праці—Шпитальний пров. № 3, велика зала, 4 робітничий відділ, між 7 та 8 годинами ранку та 6—7 год. вечора.

Оборядковані д-р КРИММЕР. Харківська Біржа Праці д-р РАМЕ.

ХАРКІВСЬКИЙ ВИРОБНИ НЕГАЙНО ПОТРІБНІ: ПЕРЕЛІДАЧІ (СЛОВИКИ ТА ЖІГЛИ), ЗНАЙОМІ З МЕХАНІЧНОЮ СПЕЦІАЛІЗАЦІЄЮ ПЕРЕЛІДАЧІ. ВИСОКОКВАЛІФІКОВАНА ДРУЖИНА НА МЕШИНІ. Випускник Харківського університету, вчитель 11 кл. № 7 від 8 до 16 год.

РАДІОЦЕНТРОВІ ПОТРІБНІ: РАДІОТЕХНІКИ, ЦО ВМІ ДОБРА РЕМОНТУВАТИ РАДІОПРИЙМАЧІ, ЕЛЕКТРИКИ І СЛОСАР. Звертатися на адресу: Миколаївський майдан, № 24, другий поверх.

КОМПІЮНА КРАМНИЦЯ ПОВГОГО ТОВАРИСТВА „АРС“— МОСКОВСЬКА ВУЛ. № 3 ПРИЙМАЄ НА НОМІСІЮ ТА МАЄ В ПРОДАЖІ: ГОТОВИЙ ОДЯГ, ВУЗТЯ, БІЛІЗНУ, ШЛЯПКИ, НАРТКИ, РЕЧІЗЛОТІ, СІРБІНІ, ПОРЦЕЛІНОВІ ТА ІНШІ.

Міський Драматич. театр ім. Т. Г. Шевченка
Leitung U-4. Сумська вул. 4
Неделя 12 янв. Прем'єра в 12 год.
РОМЕО ПАВУТИННЯ
Побутова комедія на 3 акти (8 осіб)
Пост. головного режисера І. Гавриши
ПОЧАТОК о 16 г. 15 х.
Готуватися до постанови: В. Штраус — «ВЕДІСЬКА ПРАВА», Бант — «ЗАМЕРЛА СІМБАЛЛА», Ф. Штраус — «ВЕДІСЬКА ПРАВА».

КІНОТЕАТР Міського Драматич. Театру ім. Т. Г. Шевченка
Leitung U-4. Сумська вул. 4
Неделя 12 янв. Початок 12 год.
Новий великий художній фільм «Пани та слуги»
У головних ролях: Людмила Максимчук, Гена Давид, Раєв Стрелова та інші.
Голова програми — новий кінофільм. Початок виставки українського мистецтва — 11 год. та 13 г. 30 х.; початок виставки — 14 г. 30 х.

«НОВА УКРАЇНА» виконать щоденно ранком, крім понеділка та дня покрива, з 7 год. до 16 год. У редакції приймає щоденно, від 9 до 16 год. Відповідальний Редактор ВСЕВОЛОД ЦАРНИНИН. Стор. 30,000. Друкарня: Харків, Сумська, 18.

³¹Нова Україна. — 1942. — ЛНБ України ім. В. Стефаніка. Відділ українознавства.

Додаток Ж 1

Плакат із закликом до місцевого населення їхати на роботу до Німеччини³²

РАБОЧИЕ И РАБОТНИЦЫ!

Германская армия освободила вас от сталинского гнета и террора индусско-большевистских комиссаров.

Коммунисты разрушили ваши фабрики, уничтожили большую часть жилищ, хозяйств и продовольственных запасов, они лишили многих из вас возможности существования.

Германия может и хочет помочь вам

- В Германии вы получите работу и хлеб.
- Мы обеспечим вам хорошее, человеческое обращение.
- Мы обеспечим вам достаточное пропитание.
- Ваши семьи не будут терпеть нужды.
- Вы сможете поддерживать со своими близкими постоянную переписку.
- Ваше свободное время вы сможете проводить в Германии соответственно вашим желаниям и интересам.

Если вы теперь будете работать в Германии, то вы и ваши семьи при наделении землей и при организации ремесленных, кустарных и иных предприятий будете пользоваться преимущественными правами.

Мы призываем вас вашей работой на германских предприятиях обеспечить себе и своим детям спокойное и счастливое будущее.

Записывайтесь для поездки на работу в Германию

Übersetzung umseitig

³²BA, R 55/1299, Bl. 29.

Додаток 3 1

Перелік фільмів, знятих Центральним кінотовариством Сходу³³

№ п.п.	Назва фільму	Дата виробництва	Зміст	Мова виходу
1.	Фільм про робітників	Грудень 1941 р.	Фільм зображує умови життя та праці німецьких промислових робітників	Російська, українська
2.	Фільм про селян	Січень 1942 р.	Фільм зображує умови життя та праці німецьких селян	Російська, українська, білоруська
3.	Фюрер та його народ	Лютий 1942 р.	Фільм зображує фюрера, який пересувається в народі без озброєної охорони	Російська, українська, білоруська
4.	Табір лісорубів	Березень 1942 р.	Антисемітський пропагандистський фільм	Російська, українська.
5.	Друг дорогоцінний камінь	Березень 1942 р.	Фільм викриває стаханівську систему	Російська, українська.
6.	Останній удар молота	Вересень 1942 р.	Фільм спрямований проти колгоспної системи та пропагує новий аграрний лад	Російська, українська
7.	Червоний туман	Серпень 1942 р.	Фільм зображує більшовицьке терористичне панування в Латвії	Латиська, литовська, естонська
8.	Свинячий крок	Липень 1942 р.	Фільм спрямований проти чорної та спекулятивної торгівлі в Остланді.	Латиська, литовська, естонська
9.	22 червня	Серпень 1942 р.	Фільм для підтримки вербування професійних працівників з генерал комісаріатів Остланду	Латиська, литовська, естонська, білоруська, російська, українська

³³ВА, R 55/506, ВІ. 271-276.

№ п.п.	Назва фільму	Дата виробництва	Зміст	Мова виходу
10.	Дубінушка	Жовтень 1942 р.	Мультиплікаційний фільм проти колгоспної системи	Російська, українська
11.	Поїздка до Німеччини	Вірогідно жовтень 1942 р.	Пропагандистський фільм про Німеччину в формі поїздки селян та робітників з Центральної Росії через Райх	Російська, українська
12	Шлях до Райху	Імовірно листопад 1942 р.	Фільм зображує діяльність професійних робітників з України та мусить сприяти вербуванню нової робочої сили	Українська, російська
13.	Робочий день німецького бауера	Імовірно жовтень 1942 р.	Пропагандистський фільм з метою досягнення максимально можливого врожаю в сільському господарстві	Російська, українська, білоруська
14.	Документальний фільм про відбудову в нових східних областях	Не визначено	Фільм мусить ілюстративно підтримувати відбудовчу роботу в нових східних областях під німецьким керівництвом	Німецька, можливо російська
15.	Фільм про Німеччину	Імовірно листопад 1942 р.	Великий фільм культурницького спрямування, який з наявних фільмів мусить дати населенню окупованих східних областей загальне уявлення про німецький ландшафт, німецькі міста та німецькі звичаї	Російська, українська, білоруська

№ п.п.	Назва фільму	Дата виробництва	Зміст	Мова виходу
16.	Культурницький фільм «Дзеркало часу»	–	–	Російська, українська, білоруська